

Эътибор ОХУНОВА

САЙЛАНМА

II

УМР ФАСЛАРИ

*(Ҳикоялар, қатралар, ҳажвиялар,
қайғлар, саёҳатлар дафтаридан)*

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2010

84(5Ў)6

О-94

Охунова, Эътибор.

Сайланма / Э. Охунова; — Т.:Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010.

Ж. II: Умр фасллари: ҳикоялар, қатралар, ҳажвиялар, қайдлар, саёҳатлар дафтаридан. — 376 б.

ББК 84(5Ў)6

Ардоқли шоира, адиба Эътибор Охунова «Сайланма»сининг иккинчи китоби ҳикоялар, қатралар, адабий ўйлар, ҳажвиялар, саёҳатномалар, қайдлардан иборат. Уларда муаллиф замондошлари ҳақидаги қизиқарли воқеалар, саргузаштлар, қисматлар, тақдирлар билан ошно бўласиз. Улар замирида безовта қалб ҳаяжони, инсоннинг инсонга, она диёрга бўлган меҳр олами, дунё ташвиши, эзгуликлар яратиш хаёли билан яшаётган инсон ва инсоний меҳр-муҳаббат ўз бадиий ифодасини топган.

ISBN 978-9943-06-291-7

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2010 й.

ҲИКОЯЛАР

САҲРОДА БИР ТУП ЧИНОР

(Қайин отам Камолиддин бобо хотирасига)

Ҳар гал қишлоғимизга борганимда энг аввало ўша ўзимга таниш, қадрли бўлиб қолган кўҳна чинорни зиёрат қиламан. Унинг сояси остида соатлаб ўтиргим келаверади. Чинорнинг сербарг, серажин танасига, ҳаёт, умр сўқмоқларига ўхшаш шохларига термуламан, ҳикоялар, ривоятлар тинглагандек бўламан. Чинор атрофида ҳозир мевазор боғ бўлиб кетган. Боғ ўртасида у худди яшил елканга ўхшаб кўринади. Бир пайтлар чинор якка-ёлғиз бўлган. Бу ерлар ҳам тақир чўл бўлган деганлар бобом...

Чинорнинг сояси ўзи бир қишлоқ дейсиз. Ёз чоғларида, айниқса, бу ер гавжум бўлади. Яхна кўк чой давра айланади. Оқсоқол оталар бир тарафда, ўсмирлар бир тарафда, хотин-халаж бир тарафда. Келин-куёвларнинг ҳам ўз «тарафлари» бор. Ҳаммаёқда гурунг, чойхоначининг қўли-қўлига тегмайди. Фарғона-ю, Андижондан аскиячилар келишади, полвонларни айтмайсизми! Чинор соясида ўтириб бир пиёла кўк чойни ичсангиз бас, бор хуморингизни олади-қўяди. Ҳар сафар қишлоғимизга борганимда ана шу Чинорни кўришга ошиқаман. Ҳа, унинг ҳузурига. У менга бобомнинг бобосидан ҳикоялар сўзлайди. Боболарга тикланган ҳайкалга рўбарў бўлгандайман. Ўлмас-нурамас, хазон бўлмас обида — чинор не-не воқеаларга, не-не кечмишлар, аччиқ қисматларга гувоҳ. Чинорнинг қорамтир, чайир шохларини — бобомнинг меҳнатдан қорайган, қадоқ қўлларига ўхшатаман. Бобом бир умр меҳнатда, елкасида кетмон билан яшаган одам. У табиатни, ерни жонидан ортиқ кўрарди. Набира ва чевараларига сўзлаган ҳикоялари, эртақ, ривоятлари ҳам кўпинча она замин ҳақида бўларди. Мен чинорни, асли, бобомнинг ҳикояларини тинглаб юриб севиб қолганман.

Бир куни шоҳ ўз навкарлари билан овга бораётган экан, саҳронинг қоқ ўртасида қўлида кетмон ушлаган кексага йулиқибди. У чуқур қазиркан, дарахт экишга ҳозирлик кўраётган 80 ёшлар чамаси бир чол экан. Шоҳ росаям ҳайратланибди. Чолнинг ёнига борибди-ю, сўрабди:

— Эй бобо, — дебди шоҳ, — уйлаб иш қилаяпсизми? Саҳро ўртасига дарахт экишдан не фойда, унга сувни қаёқдан келтирасиз? Қуш учса қаноти, одам юрса оёғи кудяди-ку, бу чўлларда!

— Сувни, ҳув адир ортидаги қишлоқдан келтираман, — дебди бобо хотиржам... Шоҳ баттар ажабланибди. Яна сўрабди:

— Ёшингиз нечада?

— Саксондан ошдим, болам.

— Ё ажаб, саксондан ошган бўлсангиз, экаётган ниҳонингизнинг соясида қачон ўтирасиз-у, савобини қачон кўрасиз?

— Умидди дунё, умидим узоқ умр кўриш, болам, — дебди чол. — Қолаверса, дарахтни мен келажак авлодим учун эқдим. Мана шу саҳро обод бўлсин, боғ-роғга айлансин дедим... Савобнинг тури кўп, болам. Буям савоб иш-да.

Шоҳ шунча йил яшаб, бундай таъсирли гап эшитмаган экан. Бобога қимматбаҳо кийим-кечаклар, пуллар инъом этибди. Чол дуо қилар экан дебди:

— Ўғлим, мана кўрдингизми, экаётган дарахтимнинг савобини ҳозирнинг ўзидаёқ кўрдим... Бир туп дарахт — минг йил савоб деганлари-да.

Кўп йиллар ўтиб, ана шу саҳро боғ-роғ бўлиб кетган экан, — дедилар бобом. Бобом чой хўплаб, пар болишни қўлтиғига оддилар. — Энди қишлоғимизнинг боғлари таноб- таноб, — деб қўшиб қўйдилар.

Хаёлга толдим. Тавба, бу ҳақиқатми, ривоятми? Тагига етмоқчиман. Бобомнинг кайфияти хуш кўринди. Сўрадим:

— Айтинг-чи, бобо, ўша саҳро қандай қилиб боғ-роғ бўлиб кетган? Ўшандаям чўлқуварлар бормиди ё? Айтганингиз ривоятми, ё ҳаётда бўлган гапми? Шуниям билгим келяпти-да...

— Ҳа, яхшидан боғ қолади, ёмондан эса доғ қолади, болам. Ўша чўлда кетмон кўтарган одам — менинг бобом эдилар, асли.

— Ё тавба, нега яширасиз-а? Яна худди эртакка ўхшатиб айтасиз-а!

— Ҳа, сизлар учун ўтган гапларнинг бари эртак-да энди.

— Эртак бўлмай нима?

— Майли, айтсам айтиб берақолай. Ўтганларни эслаш ҳам савоб, болам.

Ўша ўзи эккан, саҳро ўртасидаги чинорга бобом умрининг охиригача қишлоқдан сув ташиб қуйиб юрибди. Йиллар ўтаверибди, ўтаверибди. Бобом оламдан ўтиб кетибдилар. У чинор чўлнинг ўртасида у кишига ёдгорликдай қолиб кетаверибди...

Кунлардан бир кун чўлнинг ўртасида, ўша чинорнинг тагида қўлига болта кўтарган одам пайдо бўлибди. Дарахтни кесиб, коримга яратай, ҳеч кимга нафи тегмаган ёлғиз дарахт ҳеч бўлмаса бир хонани обод қилсин, — деб ўйлабди, ўйлабди-ю, унинг танасига болта урибди. Ишонсанг, ишонмасанг... қарсиллаган ғалати овоз чиқибди-ю, қўлидан болтаси учиб кетибди. Худди дарахт танаси нола чеккандай, болтанинг товуши ҳам худди одамнинг фарёдига ўхшаб эшитилибди.

— Эй нодон бола, тўхта! — деган овоз эшитилибди. — Ахир, сен ўз бобонгнинг танасини жароҳатлаябсан-ку!

Ахир, сен ўз бобонгнинг қўлларини кесаяпсан! Бу чинорни ўз бобонг эккан, парвариш қилган. Дарахтни кесма, унинг атрофини обод қил! Болта ушлаган қўллари қалтираб, бемадор бўлибди-ю, ҳалиги одам дарахтга тикилганича ерга ўтириб қолибди. Ғалати садо яна такрорланибди. «Сен ўз бобонгнинг кўксига тиф урдинг. Чинорни бобонг не ҳасратларда челақлаб сув ташиб кўкартирган. Чинор асли бобонгнинг ҳайкалидир. Сен шул ҳайкални йиқитмоқчисанми?!» Йигит дарахтга тикилганча қотиб тураверибди. Не кўз билан кўрсинки, чинорнинг болта жароҳатлаган танасидан кўз ёши оқаётган эмиш. Йигит пешонасига бир урибди-ю, ўрнидан турибди. Болта яралаган дарахт танасига лой

сувабди. Бир хаёлни кўнглига тугиб қишлоққа югурибди. Ёру дўстларига воқеани айтибди. Сахро ўртасидаги чинор дарахтини якка-ёлғиз қолдиргиси келмай, унинг атрофига турли дарахтлар келтириб экибди. Ҳар йили баҳор, куз фаслида у янги кўчатлар келтириб чинор атрофига экиб кета-верибди...

— Вой тавба-ей, бобожон нималарни сўзляяпсиз. Ўша болта кўтарган одам ким эди а?

У менинг отам эдилар, болам. Отам камбағалликдан ўша чинорни кесмоқчи бўлган, иморатига яратмоқчи бўлган... Лекин кеса олмаган, чинорга қарагин-а. Бу ўша бобомдан қолган ёдгор, энди бу ерларни таниб олиш қийин. Чинорга қара, ҳар бир баргида минг ҳикмат бор...

Отамнинг оламдан ўтганига узоқ йиллар бўлди. У кишининг бошидан ўтганлари ўзи бир замонга тенг. Чинор билан сўзлашардилар, баъзан зорланардилар. Биз бола эдик. Бизни етаклаб шу чинорнинг соясига олиб келардилар. Отамиздан эшитганларимни эслай-эслай биз ҳам улғайдик. Чинорнинг ҳикоялари мўл, болам... жудаям мўл. Адашмасам, унинг умри уч асрга тенг. Бизлар йигит эдик. Чинор эса ям-яшил дунё эди кўзимга. Тингладим, унинг эртақлари бир талай. Мана умр ҳам ниҳоясига етди. Чинор ҳамон ўша-ўша, у учинчи аср билан юз кўришди. Эҳ-ҳе, не-не кечмишларнинг гувоҳи бўлмади. У уч авлод хизматини қилди...

Бизнинг йигитлик чоғларимизда ҳам унинг сояси бир гузар эди. Гавжум, гуруннга бой гузар. Бой ҳам келарди, гадо ҳам. Бойлар чинор соясида чордона қуриб олиб, қимиз шопирардилар. Менам жўраларим билан чинор соясида ўтирардим. Уни мен ям-яшил чодирга ўхшатардим худди. Не тахту тожлар, шохликлар ўтибди-я, аввало, сахро ўртасида ёлғиз эди. Саҳронинг маҳзун қўшиқларини тинглаб ёлғизгина бошини тебратиб, битта-яримта йўловчини кутиб турарди. Соясида йўловчилар дам олганида чинор яшариб кетгандай қувонарди. Бойлар шод-хуррам, камбағаллар эса дилхун бўлиб ўтиришарди, унинг соясида.

Яна оқшом бошланарди, яна кимсасиз саҳро ўртасида бир ўзи қолаверарди. Тиниқ япроқларидан кўз ёши сизиб чиққандай ялтираб кўринарди кўзимга. Отам экиб кетган ниҳоллар ёнига мен ҳам ниҳол экардим, парвариш қилар эдим. Чинорга таъзим бажолаб, ниҳолларга сув элтиб йигитлик чоғларимни ўтказдим. Лекин бу саҳроларнинг мудҳиш воқеалари юрагимни пораларди, пораларди-ю, бобом, отам хотираси учун яна чўлларга йўлим тушаверарди. Назаримда, ой шуъласида чинорнинг баргларида ялтираб кўринган нур - одамларнинг кўз ёши эди. Дунё чархи фаолаги айланиб, сизлар эртақлардек бахтли яшаяпсизлар. Илгари бошқача эди, бу юртга мундоқ ободликлар келгунча, тупроқнинг бағри жувонмардларга тўлди. Кўпига шу чинор гувоҳ, болам...

Эсимда бор, бир куни ўтинчи камбағал чол чинорнинг соясида узоқ қақшаб йиғлаб ўтирди. Мен ёш эдим. Шўрлик юпун кийимда эди. Оч эди чоғи. Мўриси қуюқроқ тутун кўрмаган одам бўлса керак. Саҳрода ўтин териб юрарди. Саҳрода ўтин нима қилсин, ўтинчи худога нола қиларди, бир боғ ўтин сўрарди ундан. Тавба-е, саҳронинг бу нола билан не иши бўлсин.

Осмоңда янги ой кўринди. Ўтинчи чол ойга қаради-ю, кўнгли ёришмади, яна нола қилди. «Мен ҳилол эмас, ўтин сўраяпман, худойим!..» Чол бўзлай-бўзлай саҳро ичкари-сига кириб кетди. Эртаси кун чинор тагида йигит-қиз пайдо бўлди. Улар сўзлашардилар, бўзлашардилар. Эртаси ҳам шу, индини ҳам. Иттифоқо, бир кун ўша икки ёшнинг қўллари бoғлаб, судраб келтирдилар. Гуноҳқорларни саҳро ўртасига элтиб, кундада чопдилар. Ўша тунда одамлар ўтинчи чолнинг ҳам жасадини саҳро ўртасидан топдилар. Унинг қучоғида бир тутам қуриган шох-шаббалар бор эди. Дунё дегани шундай, болам. Айланаверади, замон ўзгараверади. Ўша ўтинчи чолни эслайвераман. Замонаси шундай шўрпешона қилган чол тушларимга кираверади. Манаву газлар қаёқдайди, манаву нури-чироқлар-чи? Ўтин излаб, саҳроларда қолиб кетган чол ҳурмати яна ўша саҳроларга йўлим тушади. Айланиб юраман. Ақлим адашади, одамлар саҳро

тугул, арши аълога чиқябди. Энди сахро йўқ. Ўрнида боғроғлар. Мева-чевалар пишиб тўкилиб ётибди. Ҳаммаёқда канал. Чўл ўртасидаям шарқираб оқади. Ўша боши кундага қўйилган ёшларнинг қони тўкилган жойда қишлоқнинг «Бахт уйи» қурилган. Севишган бахти-қораларни эслайман. Хўб, замонлар ўтди-да бевафо, бебаҳо. Одамзодга рўшноликни раво кўрмади у замона.

Сизларга айтадиган гапим шу, замонангизнинг қадрига етинг. Уни бошингизга қўйинг. Саҳроларга чиқинг, ота-боболарнинг қутлуғ излари бор жойларни обод қилинг. Дарахт экинг, болаларим...

Бобом ҳам оламдан ўтдилар. У табаррук инсон ўтган йўлларда менинг хаёлларим кезади ҳамиша. Унинг босган изларини тополмасман. Лекин қишлоқ боғи ўртасидаги чинор мен учун энг қимматли ёдгор бўлиб қолган. Қишлоғимизнинг кўз илғамас мевазорлари оралаб кезаман-у, боғ ўртасидаги ўша асрий чинор пойига келиб тиз чўкаман. Қишлоғимизнинг таърифига сўз йўқ. Боғ ўртасидаги чинор эса худди эртақдагидай сеҳрли. Чинорнинг ям-яшил япроқларининг ҳар бири бир ривоят, тарих сўзлагандай бўлаверади менга.

Бу баҳор яна йўлга чиқдим. Бу гал қўлимга қалам ва қоғоз олиб йўлга чиқдим. Ҳойнаҳой, пахтакор ёхуд чўпон ҳузурига бораётгандирсиз-да, дерсиз. Йўқ, ўша кўҳна, умри боқий чинор ҳузурига — бобом, бувамларнинг ҳузурига бораяпман. Минг бир кечаларининг, минг бир дostonларини тинглагани. Ахир, 200 йиллардан ортиқ умр кўраётган чинор не не воқеаларга гувоҳ, не-не саргузаштлар унинг сояси остида рўй берган. Не-не суҳбатларни тинглаган у. Ана, Сиз ҳам қаранг-а, чинор япроқларининг ҳар бири бир дафтар саҳифаси, умр баёзи, кўнгил девонига ўхшайди худди. Баҳор айёмларининг бирида мен чинор билан юзма-юз ўтирардим. Унинг саболар шитирлашиб, елпиб ўтаётган япроқлари кекса кўҳна дунё ҳикояларидан сўзлаб бераётгандай эди менга.

Оқшом... чинорга термуламан. Осмонда ўша бобом ҳикоя қилганидай ҳилол кўринди. Ойга қарайман. У осмон қўриғида танҳо кетиб бораётган қадди дол ўтинчи чолга ўхшар-

ди, худди. Мен беихтиёр жасади саҳролар ўртасидан топилган юпун ўша ўтинчи чолни ғойибона эслайман.

Тўлин ой кўкда арғумчоғини солиб ўйнарди... Қишлоқ боғида бугун базм. Ярим йиллик якунига бағишланган шеър, қўшиқ кечасига шоирлар, хушхонлар келишган. Қишлоқнинг «қалдирғоч» исмли бадий ҳаваскорлик тўғараги иштирокчилари концерт беришади. Қўшиқ янграб кетди. Қўшиқ тутиб кетди оламини. Муножот янграган ўша кечада мен яна чинор соясига келдим. Ўша бобом ҳикоя қилган ой энди тўлишган, ой ёғду сочарди. Чўл ўртасида боши кундага қўйилган икки ёшни эслайман, «Бахт уйи»га кираман, бахтли авлод — севишганлар номи ёзилган дафтарни варақлайман: Зеболар, Санамлар, Барнолар, ассалом! Рустамлар, Достонлар, Бўстонлар, ассалом. Обод эллар, нурга чайилган қишлоқлар, ассалом. Кўҳна чинор — яшил олам, сенга таъзим. Чинор шохларига қўниб сайраётган қушлар галаси, салом сизга. Азиз ҳаёт, сенга таъзим...

Яна гул баҳор келди... Ҳаммаёқда кўклам нафаси. Мен ўша кўҳна олам — чинорга, боболаримга таъзим айламакка борапман яна.

Сахро ўрни — «Минг чинор» қишлоғи... Қишлоққа кириб боришим билан, муюлишдаги темир тахтачадаги ёзувни ўқийман, юзинчи, балки мингинчи бор ўқийман:

«Бу ерлар сахро эди. Сахродаги илк туб чинорни Камолиддин бобо эккан»... Минг чинорларни оралаб боғларни кезиб кезиб ўша бир туп чинорни ахтариб топаман. Чинор қаршисига келдим. Рўбарўда оппоқ яхтак кийган сувчи ота кўринди. Ота кетмонини ерга қўйди, чинорга термудди. Назаримда, икки кекса суҳбат қиларди. Ўртада она ер дастурхондай тўшалган. Чинорга қарайман. Уч кекса, уч ҳикмат қаршисида тиз чўкаман. Улкан, қучоқ етмас бўлиб кетган чинор остига сонсиз, саноқсиз чорпоялар қўйилган, гиламлар, атлас кўрпачалар ёзилган. Беданалар сайраб турибди, чинор атрофида айланиб сув оқади, ариқ теграсидаги райҳону жамбиллардан муаттар бўй таралади. Чорпоялар ҳозирча бўш. Ҳали-замон бахтиёр қишлоқнинг бахтиёр одамлари тўпланишади бу ерга. Улар Камолиддин бобонинг чевара-эвараларидирлар.

СУТДАЙ САҲАРЛАРДА

Бугун Камоланинг туғилган куни. У уйда ёлғиз. Тонгда ўзи парвариш этган шинам чорбоғчада қулф уриб ётган бир олам яшиликка термулиб турди. Битталаб кашнич, райҳон баргларида терди. Жамбилларнинг япроғини силаб-сий-палади. Садарайҳон шоҳчасани қўлига олди, муаттар бўй димоғига урилди. У ҳузурданми, бошқа ўй биланми, кўзини юмди. Анчагача ана шу ҳолатда ўтирди. Хушбўй, муаттар... Лекин меҳр... Меҳр йўқ-да бу баргларида. Олам гўзал, табиат роҳатбахш. Гўзаллик ичра ақлинг адашади. Лекин меҳр, дўсларинг дийдори қийнайверади. Нега? — шивирлайди лаблари. Тонг нурига чайилган анвойи гуллар шаббодада силкинади, соҳибасининг дийдорига зордай саф тортиб, ифор таратиб туради боғда.

Аёл негадир хомуш. Лоқайд, астагина гуллар ёнига келди, нигоҳида қандайдир мунг, қандайдир изтиробнинг излари бордай. У эринибгина гулқайчини қўлига олди. Дарвоқе, гул узмоқчи бўлди. Гуллар шу қадар чирой, фусун... очилиб бўлади-ю, умри тугайди... Жунжикиб кетди. Гуллар ичида туриб совуққотгандай эти увишди. Ҳа, баҳор ўтди... умр баҳори, қиш келаётир. Вақтга эътироз этмоқ ақлсиз кишининг иши. Вақт бамисоли чавандоз, отига қамчи босади-ю, елдириб ўтаверади. Сен унинг ортидан қараб қолишга улгурган йўловчисан холос... У гулларга термулади яна. Замондош шоирнинг бир ғазалини эслайди.

*Ғунча ғунчалигида хор иландир,
Очилгач, ўзга ёр иландир.*

Ҳа, табиат шунча эҳсонни яратади, яратади-ю, эвазига фақат ҳайрат сўрайди одамзоддан, дейди бошқа бир шоир.

Камола гулларга термулганча жим туриб қолади. Одамзод баъзан ана шу ҳайратни ҳам раво кўрмайди. Гуллар ёнидан лоқайд ўтиб кетаверади. Табиат, гуллар ҳузурида бир дамгина тўхтамоққа фурсат тополмайди гоҳи.

Лекин одамзод ўзи туғилиб ўсган она уйига лоқайд қарамаган, қараёлмас ҳам. Она уйига элтадиган ҳар бир сўқмоқни, ҳар бир чорраҳани бир умр ёд этиб яшайди одам. Она уйининг девори, тошларини кўзларига сургиси келади. Айниқса, узоқда бўлганида шундай туйғу билан яшайди одам.

Камоланинг ҳам она уйи бўлгандир, албатта. Лекин у ҳозир униб ўсган она уйини эмас, 40 йил меҳнат қилган ота уйини, меҳри, соғинчи, севинчи, дардларини 40 йил бўлишган ҳамкасб дўстларини, устоз ва шогирдларини қўмсаб қийналаётир. Ҳа, Камоланинг ёшлиги қолган бу ота уйида. Камолга етган чоғлари, муҳаббати, туғёнлари қолган у уйда.

У босмаҳонада ишларди. Умрининг аччиқ ва ширин дамларини ардоқлаган ота уйи энди унга бегона. Ота уйи тоза ҳаво, нон, муҳаббат, имон эди унинг учун.

Камола ўз касбини жондан севарди. Табиатни, ерни, гулларни боласидай ардоқларди. Мана, яшил полиз, гуллар. Лекин бир умр шу ям-яшил чорбоғда хаёл сургани вақти бўлмаган унинг. Эрта тонг йўлга отланар, дастгоҳи қошида тонгни қаршилар, яна шу дастгоҳи қошида қуёшни кузатиб уйига қайтарди. Ҳамма ишни йўл-йўлакай битиришга одатланган, йўл-йўлакай магазинга кириб ўтар. Овқат пиширишни ҳам қош қорайганда бошлар, идиш-товоқларни осмонга юдузлар бодроқдай сочилган паллада йиғиб-териб олар, тунда китоб варақларди. Лекин ҳаётидан нолимас, меҳнати завқли, шогирдлари бир талай эди унинг. Умр дарё экан, оқиб ўтавераркан. Тўлқинлар бағрида кетган ёшлик негадир бориб-бориб ё армонга ва ёки тўйиб бўлмас бир лаззатли тушга айланаркан.

Камола ана шу ширин хаёллар билан чорбоғ ичида юрарди. Сабонинг ипак қанотларига илашиб келган райҳон иси димоғига урилди яна. Хушбўй... Лекин меҳр йўқ-да бу баргларда. Табиат инъом айлаган гўзалликдан унинг бағри ёзилмади. Йўқ! Шарқираб оқиб турган анҳор томонга юрди. Ўйноқдаб оқаетган сув ҳам губорини ололмади. Унинг мавжларида ҳаяжон йўқ, у ўткинчи умрдай оқиб кетувчи сув холос. Анҳорда эмас, аёлнинг кўксида бир тўлқин оқади.

Нега одамзод кексаёди? Нега аёл қалбининг муҳаббати кексаймайди? Нега инсон қарийди-ю, меҳр қаримайди? Нега инсон инсонлардан узоқда яшай олмайди? Гуллар очилади, сўлади. Инсон кўнглида очилган меҳр гули нега сўлмайди. Нега қийнайди бу меҳр? Инсон кўнглидаги яшиллик сувдан баҳра олмайди. Меҳр! Одамларнинг рухсоридан нур эмади бу яшиллик.

Камола кенг, гўзал бу оламга сиғмайди. Юраги таскин излайди. Ифори билан жар ёқасини тутиб ётган жийдазорга ўтади. Қишлоқнинг тонги манзарасига бир зум маҳлиё бўлиб туриб қолади. Ҳа, умри дастгоҳлар шовқинида ўтган аёл бундай сокинлик қўйнида сиқилади яна. Қўшни боғда булбул чўзиб-чўзиб сайрайди. Қушнинг хониши ҳам аллақандай дардлидай туюлади унга. Қушнинг бу ўтгли навоси ҳам ҳиссиз, рангсиз шу тобда, ҳеч ёзилмаябди аёл. Яна булбулнинг навоси эшитилади. Булбулнинг «чақ-чақ»идан хаёлида чақмоқдек чақиб ўтган бир фикрдан ўзи чўчиб тушади. Қулоғига йиллар давомида ўзи бошқарган машинанинг овози эшитилгандек энтикиб олади. Ажин босган чехрасига табассум оралади. Унинг кўнгли, руҳсори гул очилгандек яшнаб кетди. Қадрдон дастгоҳи... Олтин умр елдиримдай чошиб ўтди. Аёлнинг кўз нури рангларга қоришган не-не асарларни яратди. Қирқ йил давомида у терган ҳарфлар, у тузган жумлалар асар бўлмай, нима? Унинг қадоқ қўллари дастгоҳни бошқаришдан чарчамади. Унинг бардошлари майда, мураккаб ишни бошқаришга чидайверарди яна. Унинг меҳри, жонкуярлиги дастгоҳни эмас, дастгоҳларни тиклашга, одамларга ҳамдард, устоз бўлишга ҳам етарди, балки. Унинг вазмин табиати не-не синовларни кўтарарди балки. Лекин кекса аёл, роҳатда яшаши, дам олиши керак, дедилар.

Аёлнинг оромини, осойишини ўйлаб, унга пенсия таъинлади жамоа. Йиллар давомида меҳнат қилдингиз, энди роҳат қилинг, дам олинг. Курортларга боринг, саёҳатларга чиқинг, дейишди. Кексалик тинчликни ёқтиради, девқомат дастгоҳларнинг шовқини толиқтириб қўяди, дейишди.

Роҳат — нима у? Тўғри, ҳеч нимадан камчилиги йўқ. Илло, бу рост. Лекин оромлар ичида оромсиз яшаб келади

аёл. Осойишталик оғушида уйқусиз тонглар оттиради. У, бу оромларнинг гунг бағридан меҳр ахтаради, одамларнинг серташвиш ҳаётига эш бўлиш бахтини ахтаради. У, бу осудаликлар қаъридан ҳам ўзига таниш, қадрдон кулгуларни, балки кўз ёшларни излайди. Ҳамдард, ҳамкасб дўстларининг кулгусини, ташвишларини соғинади, қўмсайди. У хаёлининг тез учар отида ҳар куни неча бор келиб-кетади ота уйига. Уйқусиз киприкларига илинган зил-заминдай хаёлларини, орзуларини сўзламоққа келади. Қалбида оҳангдай туғилаётган қўшиқларини айтиб овутмоққа, овунмоққа келади бу ерга. У дастгоҳининг бағрига бир гўдакдай сингиб кетмоқ учун келади. У гоҳи дастгоҳини она бўлиб оғушламоқ орзусида йўлга чиқади хаёлан.

Аёлнинг вақти мўл, бахти мўл, — дейишади баъзан. Йўқ, ундай эмас экан. Бундай бахтни у ҳозир сариқ чақага ҳам алишмайди. Вақти мўл, лекин икки қўли бўш. Бу қўллар бир умр дастгоҳларни титратиб, ўйнатиб, сайратиб келган қўллар. Аёл ўша сершовқин дастгоҳининг ёнгинасида омонатгина қўйилган стол атрофида ўтказилган самимий гурунглари қўмсайди, туғилган кунларда уриштирилган беҳашам қадаҳлар жарангини излайди. Бу хилда осудалик бағрини тилкалашини билганида... Ҳа, билганида эди. Ота уйининг шовқин-суронларини елкасига орқалаб, бутун ер шарини кезиб чиқмоққа тайёр эди ҳозир.

У ҳар куни йўлга чиқади. Ўн километрлар масофадан, шаҳар чеккасидан келади. Баланд, кўкўпар бинога термулади-ю, кўнгли шу бинолар бўйи-бастига чирмашиб ўсаётганини ҳис қилади. Мармар зиналарга суқланиб қарайди. Ўтган долғали йилларини қўмсайди. Шу зиналар устида ўтган умри, меҳнат фаолиятининг ҳар дақиқасини олтин тарозидан мисқоллаб тортгиси келади.. Мармар зиналардан аста кўтарилади. Кимдир уни туртиб ўтади. Кимдир четга ўтиб йўл беради, таъзим қилади унга...

Ана, у дастгоҳи қошида... Худди яшиликка ўч, яшаришга интиқ одамдай кўзлари чақнаб, машинасига термулади. Боғидан келтирган бир даста гулни дастгоҳ бошига қўяди. Лаблари шивирлайди:

— «Ассалом, устозим! Бугун менинг туғилган куним. Сени зиёрат қилгани келдим. Сен менинг ёшлигимсан. Сен менинг уриб турган юрагимсан. Сен менинг баркамоллигимсан. Сен менинг...» Камоланинг кўзлари жикқа ёшга тўлди... Аёл ўзи учун ишқ маъбудаси бўлиб қолган дастгоҳини силаб-сийпалайди. Юраги худди иш дастгоҳига ўхшаб дукулаб ура бошлайди. У дастгоҳига бош қўяди аста.

Ўтган олис йиллари худди босма ҳарфларнинг карвонидай кўз ўнгидан бир-бир ўта бошлайди. Шу станок тандасига бош қўйиб ухлаб қолган ва тонг оттирган чоғларида у жуда ёш эди. Меҳнат деган буюк ишқни қалбига жойлаб, энг қийин йилларни шу станогини бошида ўтказди. Фронтга кетган йигитлар учун ҳам, ўзи учун ҳам меҳнат қилди. Бу дастгоҳ унга қўшиқ айтар, ҳикоялар, ҳикматлар сўйларди. Камола ҳижрондан толган чоғларида станогини билан овунарди. Уни бир дақиқа ҳам бўш қўймади. Фуссага ботган дамларида станогини кўмакка келди унга. Шу бармоқлари билан Камола ҳарфларни эмас, ҳаёт отини, муҳаббатни, ишончнинг отини ёзарди. Тонг билан унинг ёзганлари ишқ бўлиб, нажот бўлиб оламга тараларди.

Камола ҳар тонг дастгоҳини уйқудан уйғотарди. Унинг чанг-ғуборини артиб, эркаларди. Оҳиста, нозик бармоқлар қўшиқ ноталарини босгандай ҳарфларнинг устида тўхтарди. Девдай машина нозик-ниҳол соҳибига индамайгина итоат этарди. Ёдида, урушдан сўнгги йиллар эди. Ҳа, шундай эди. Замон ўзгарди. Техника ҳам ўсди, такомиллашди. Озода, ёруғ цехлар қурилди. Янги бино, янги иш тартиби, янги шароит билан қутладилар ҳамкасблари бир-бирини.

Камолага ҳам янги, қулай дастгоҳ ўрнатиб беришга қарор қилганликларини айтдилар. Ўша кун ҳам келди. Эски дастгоҳини олиб ташладилар, ўрнига янги, кўркемроғини ўрнатиди. Камола янги дастгоҳига қарамади ҳам.

У эски дастгоҳининг ёнидан кетмас, унинг тандасига бошини қўйганча юм-юм йиғларди. Не-не кунларни бирга ўтказдик, не-не суронларни тингладик сен билан... Беҳа-шам станогини қошида ўтирган Камолани дўстлари роса масхара қилишганди ўшанда. Ҳа, одам одамга меҳр қўйса, бу

— табиий ҳол. Лекин одам темирга шунчалар меҳр қўйса, бу ажабланарли туюларкан.

Камола дастгоҳи қошига келди. Унга термулиб турди. Бўш турибди. Ўтиргиси келди. Йўқ, уни ёшлар бошқаради ҳозир. Бу нурсиз кўзлар ҳарфларни жой-жойига қўйиб термоққа қийналади. Бу қўллар ҳарфлардан қўшиқлар ёзмоққа ожизлик қилади ҳозир. Бу хотиралар дафтарига эртанги, индинги кунлар қўшиғини битмоқ учун аёл юрагидаги тугёнлар етадими!

Камола дастгоҳи ҳузурида ҳайкалдай қотиб туриб қолади. Дастгоҳи ҳам жим. Бу бегона аёлни танимагандай... Унинг ҳузурида тош ҳайкал тургандай... Камола станогии билан видолашганига йиллар ўтди. Лекин юраги шу гунг темир билан бирга қолганини йиллар ўтган сайин у тобора чуқурроқ ҳис этаётир. Камола одамлар бир-бирига ҳамдард деган муқаддас туйғуни шу станогии бошида ўрганган эди.

Юрагини гулхан қилиб ёқиб қолдирган станогии бошига тез-тез келиб туради энди. Уйда эканида исимаиди, тез-тез шу гулхан оловида исинмоққа келади. Ҳар гал мармар зиналарни босиб кўтарилаётганида бир фикр хаёлини пармалайди: Нега инсон кексаёди? Меҳр нега қийнайди одамни? Камола кипригига илинган аччиқ томчини бармоғи билан сидириб ташлайди. Йўқ, у кўз ёшини кўрсатмоқчи эмас.

Сутдайн саҳарда чорбоғ оралаб бир аёл юрибди. Гул дасталаган бармоқлар кун санайди. Эндигина икки кун бўлибди бориб-келганига.

Мана, у яна келаяпти. Мармар зиналарга энтикиб, шошиб келаяпти. Қадрдон станогига, ота уйига таъзим айламоққа келаяпти у. Юрагида тугён билан келаяпти. У ўзи ўтган долғали йўлларнинг уйғоқ ҳаётига сиғинмоқ учун келарди. Қирқ йилларнинг қўйнида кечган ҳаёт сониялари, ҳаяжонли дамларнинг учқунларидан йиғилган оловда исинмоққа келарди.

Ана станогии қошида. Яшариш, яшилликка ўч дарахтдай шивирлаб турибди:

— «Ассалом, устозим. Ассалом, дорилфунуним!»

СЕВГИ ЁДИ БИЛАН

Бир ойдан буён касалхонадаман. Дардимга даво топяпман. Ҳамширалар билан опа-сингилдай бўлиб қолдик. Дилбар исмли ҳамшира, айниқса ёқади менга. Чинакам дилбар у. Аллақандай сеҳри борми, билмадим, у гапираверса-ю, мен тинглайверсам дейман. Бора-бора унинг келишини энтикиб кутадиган бўлиб қолдим. Мана, у келди — менинг дилбарим. Оппоқ халатини эҳтиётлаб тузатди, бошига қалпоқчасини қўндириб, палатамизга кириб келди:

— Салом, бардаммисиз? Қайфингиз, иштаҳангиз қалай?

Ростини айтсам, бу саволларни ҳар куни ҳамшира, энагалардан кўп эшитамиз. Лекин, Дилбар шундай ширин тил билан сўрайдики, гўё дардингизни суғуриб олаётгандай бўлади.

Бугун дам олиш куни. Дилбарим навбатчи. Ўша хаёлчан кўзлар яна қаршимда. Касалхона ҳар кунгидан осойиш. Дилбардан китоб ўқиб беришини илтимос қилдим, қўлига «Мавлоно Муқимий»ни тутқаздим. Дилбар бир зум тарадудланиб турди-да, китобни варақлай кетди. Жуда ифодали ўқиркан, худди ўзи ҳикоя сўзлаётгандай. У саҳифалар оша ушбу сатрларни ўқиди:

*«Ошкор ўлғай сирим, ҳолим баён айлай десам,
Тор кўнглим сиғиролмайдир, ниҳон айлай десам,
Бу баҳор бирдам дардиға толеим ёр ўлмади,
Ушлашиб қўл, сайри боғу бўстон айлай десам...»*

Ўқиди-ю, офир хўрсинди, сўнг жим қолди. Кўзларида ёш кўрдим:..

- Дилбар, сизга нима бўлди?
- Ҳеч, ўзим.
- Айтинг, ўтиниб сўрайман.
- Беморсиз, кайфингизни бузиб нима қиламан. Ундан кейин менинг саргузаштим кимга ҳам керак ҳозир.

— Ундай деманг, юрак тафтини юрак кўтаради. Сўзланг.
— Ҳеч кимга айтмайсизми?
— Сиз ўйлаганча бўлади, ишонаверинг.
— Илгари ҳамма нарсага бефарқ қарардам. Бу юрак ту-
бида на сир, на дард борида. Осойишта ўтарди кунларим.
Практикага бизни шу клиникага юборишди. Юборишди-ю,
бўлгилгим бўлди. Оғир касалларнинг умр соати тугаб, жон
бераётган дақиқаларида ҳам бошида турганман, лекин ўзим-
ни йўқотмаганман... Қўпинча беморларни доцент Мухтор
Каримов билан бирга кўздан кечирардик. Мен ҳамиша
ҳўлланган оппоқ сочиқ ушлаб, унинг ёнгинасида турардим.
Унинг баморларга меҳрибонлиги, босиқ, мулойим сўзлари,
ўйчан қарашларидан ўзимни йўқота бошладим. Бора-бора
бу қарашлар юрагимда шунчалик муҳрланиб қолдики, дарсда
ҳам, ётоқда ҳам унинг хаёли менга тинчлик бермасди. Бу-
тун борлиқ аллақандай нозли, сирли бўлиб кўрина бошлади
кўзимга. Дарахт новдасига қўниб олган қушларнинг ноли-
ши аллақандай ҳазин туйиларди илгари. Кўпинча боғда дарс
тайёрлаб ўтириб, сайроқи қушлардан нолирдим. Энди-чи,
уларнинг овози ҳеч тинмаса дейман. Юрагимда завқ. Ан-
ҳор бўйига бориб, узоқ-узоқ хаёл сурадиган бўлиб қолдим,
кечалари эса, алла-паллагача шеърий китоблар варақлай-
ман. Севиш нималигини эндигина ҳис эта бошладим. Ле-
кин юрагимда куртак отган илк севгим гунчаси ҳамон ечи-
лмай ҳайрон.

— Нега, у севмайдими?

— Юрагимда сақлаб юраверсам, дард бўлади. Сақлама-
сам, ошкор бўлишидан кўрқаман. Ахир, қиз бола гулдан ҳам
нозик нарса. Сал ғубор тегса иффати чанг остида қолади.
Биргина шу андиша билан юпатаман ўзимни. Лекин уни
кўрганимда икки юзим оташдай ёнади. Сўзларимдан ада-
шаман. Юрагимнинг дупири қулоғимга эшитилиб туради.
Қани энди бу юрак қурғурнинг уришини у ҳам эшитса-ю,
сабабини сўраса? Беморларнинг томири сал бежо урса, бу-
тун тинчини йўқотади-ю, ёнгинасида турган бир бечора-
нинг юрагидаги ғалаён билан ҳеч иши йўқ. Муҳаббат беи-
жозат эшик қоқади, деганлари шу бўлса керак-да. Бўлмаса,

ҳозир менинг бу хил савдоларга ҳушим бормиди? Хаёлларга тутқун бўламан-у, ўзлимни унутаман.

Кошки уни кўрмаган бўлсам. Қани шўхликларим, қаёқда қолди тинчлим, осойишта тунларим? Уни кўргим, сўзларини тинглагим келади-ю, ҳаяжонимни яширолмай қолишдан қўрқаман. Яхшиси, ундан узоқроқ юрганам маъқул. Ахир, меҳр кўзда дейишади-ку. Кўрмасам, балки, унутиш мумкин бўлар. Охирги курсдаман-ку, тезроқ ўқиш бита қолсайди, узоқроқ жойга ишга юборишларини сўрардим... Оҳ, буларнинг ҳаммаси хаёл эди, холос. Аслида, унингсиз бу кенг жаҳон бўм-бўш кўринарди кўзларимга...

Бир куни пахта йиғим-теримида касалланган ўқувчи кизни олиб келишди. Туни билан унинг ёнидан жилмадим. Охирги уколни қилганимдан сўнг беморнинг аҳволи ёмонлашди. Бадани музлаб кета бошлади. Кислород тутдим, оёқларига грелкалар қўйдим — бўлмади. Томир уриши эшитилмаётгандай туюлди. Шошиб қолдим. Қўрқинчдан дағ-дағ титрайман. Навбатчи врачни чақирдим. Аҳвол бирдай, у ҳам хавфда қолди. Ҳеч кимдан маслаҳат сўрамай, телефонга югурдим. У, фақат унинг ўзи ёрдамга келиши мумкин. Уйига телефон қилдим. Трубкани ушлаб туриб, бир нарсадан чўчиб тушдим. Тавба, шу пайтгача хаёлимга ҳам келмаган экан. Уйланган, хотини бўлса-чи? Бу ўйдан вужудимни муздек тер босди. Телефоннинг ҳар гудоги бомба портлашидай даҳшатли бўлиб эшитила бошлади қулоғимга. Ярим кечада-я, тагин. Ниҳоят, ниҳоят овоз эшитилди. Бу унинг, ўзининг овози эди. Дарров ўзимни қўлга олдим, аҳволни тушунтирдим. У етиб келди. Шу куни мен билан навбатчилик қилди. Беморнинг аҳволи бирмунча яхшиланган бўлса ҳам, доцент уйига қайтиб кетмади. Биз мижжа қоқмай, бемор ёнида ўтириб тонг оттирдик... Бу севгим тақдири нима бўлишини билмайман, лекин шундай бир инсон меҳри билан яшаётганим, ҳаётнинг, умрнинг мазмунини англаётганим билан бахтли эдим.

Кутилмаганда дорилфунунимизнинг кекса мўътабар шифокорларидан бири вафот этди. Марҳумни сўнгги йўлга кузатиш учун дорилфунунимизнинг жуда кўп талабалари,

ўқитувчилари, врачлар келишди. Бошлар эгик, кўзларда ёш. Неча-неча инсонларга ҳаёт бахш этган инсон ўзи ҳаётдан кетяпти... Дафн маросими тугаб, ҳамма тарқала бошлади. Мухтор Каримов кимнидир ахтарар, жуда ҳаяжонли эди. Нега бундай, тоби йўқмикин ё? Бу қадар жавдирашининг боиси нима? Афтидан, у қабристондан ҳали-бери кетадиган эмас. Нима қилсам экан-а? Мени қидираётган бўлмасин тагин, йўғ-е, менга қовоғи учиб турмагандир шу тобда? Одамлар анча сийраклашиб қолди. Қаққайиб тураверишим яхши эмас. Аста жила бошладим. Шу пайт: «Дилбар» деган овоз эшитилди қулоғимга. Бу унинг, ўзининг овози эди. Олам остин-устун бўлаётгандай, йўқ-йўқ, сеҳрли туш кўраётгандай, жойимда қотиб қолдим.

— Дилбар,— чақирди у яна... Аста орқамга ўтирилдим. Не кўз билан кўрайки, у йиғларди. Ҳеч нарсага тушунолмай, қотиб туравердим. У аста ёнимга келди-да:

— Юринг мен билан,— деди.

Қаёққа ва нимага эканини ҳам суриштирмай унга эргашдим. Қабристоннинг кун чиқиш томонидаги бир мрамар сағана олдида тўхтади у. Аввал тиз чўқди, сўнг бошини қуйи солганича жим қолди. Сағанага ўйиб ёзилган ушбу сўзларни ўқидим: Мунаввар Саидова (Каримова) фарзанди дунёга келган кун ўзи вафот этди...

Кўзларимдан ёш тирқиради. Бечора жувон. Умр йўлдошига фарзанд ҳадя этаман деб... Демак, у ҳамдард бўлишимни истаб, мени бу ерга бошлаб келди. Ёки менинг ўйларимдан бохабару, умидларинг беҳуда, деб... Нега, нега мени бу ерга бошлаб келди у? Бола, бола нима бўлган экан?...

— Фарзандингиз ҳаётми?— сўрадим.

— Ҳаёт... Анварим, ёлғиз ёдгорим ҳозир еттида. Ўғлим билан ҳар ҳафта шу ерга келамиз.

— Уйландингизми?

— Йўқ.

Ўша куни қабристондан қош қорайганда қайтдик. Ўзим кетавераман, десам ҳам қўярда-қўймай уйимизгача олиб бориб қўйди. Сўнг, хайр, Дилбар, деди титраброқ. Шу тун киприк қоқмай тонг оттирдим. Уни ўйладим. Умр йўлдо-

шига, аёл зотига шу қадар садоқатли бўлгани учун, муҳаббатни шу қадар беғубор сақлагани учун, асрларга етгудек бардоши, мусаффо юраги учун мен уни бир умр унутмайман, унутолмайман. Анварни бошимга кўтарсам, кўнгили пардасида авайлаб ўстирсам дейман. Ахир, у она меҳрига зор бир гўдак. Мен уни бағримга босишни, ўғлим деб эркалашни истайман. Лекин у муҳаббатимга пешвоз чиқармикин?...

Балки у бир умр вафодорлиги билан Мунавварга ҳайкал қуришни истар. Лекин тақдир жабри дея ёш, навқирон бир йигитнинг ҳаётда танҳо яшайвериши тўғрими? Мен унга ҳамдард бўлишни истайман. Мунавварнинг азиз хотирасига содиқ бўлишни, унинг оналик, аёллик бурчини адо этишни истайман. Ҳа, юрагимда оналик меҳри тугён қиялпти. Кечир мени, Мунаввар, розилик бер, умр йўлдошингга вафоли ёр бўлай, фарзандингга меҳрибон она, дейман ўзимча.

Дорилфунунни ҳам тамомладим. Лекин, узоқ районга ишга юборишларини эмас, шу клиникада қолдиришларини сўрадим. Мен энди муҳаббатим тақдирини эмас, Анвар ва отасининг тақдирини ўйлайман. Уларнинг ташвиши менинг ташвишим. Лекин у, буни билармикин? Менга қоронғи. Севги ёди билан яшайман-у, лекин у сароб бўлиб чиқмаса деб кўрқаман...

Дилбарим, менинг Дилбарим, кўрқманг. Сиз бахтли бўласиз. Ҳа, ҳа, бахтли бўласиз. Киши астойдил севса, севолса, албатта, унинг юрагига йўл топади. Бу йўл, бу нурли сўқмоқ сизларни охири учраштиришига ишонаман...

МАНГУЛИК МАСКАНИ

Беш йил бўлди. Ҳаммаёғи дарахт, мевазор боққа айланган қабристонга қоровулман. Қабристонга қарайман, дарахтларни суғораман, атрофини супуриб-сидираман. Бу ер серқатнов жой. Лекин ҳеч ким бу ерга очиқ чирой, хушнудлик билан келмайди. Хаёлчан кўзлар, эгик бошлар қаршисида юрагимга замин тошини ортгандай зил бўлиб кетаман.

Бора-бора бунга кўникиб ҳам қолдим. Севган кишиси бошида кўз ёш тўкиб, надомат чеккан, ҳали тупроғи қуримаган қабрни ташлаб кетишга қийналиб, изтироб чекаётган кишига бир пиёла қайноқ чой тутаман, унга ҳамдард бўлиш йўлини излайман. Инсон азиз, ардоқли, унинг хотираси эса мўътабар. Инсон инсон дардидан тез мункайиб қолади, инсон инсон меҳридан оламга қайта келади.

Яхшиям меҳр муҳаббат, қадр-қиммат деган нарса бор юракда. Бўлмаса, шу ҳувиллаган, жим-жит совуқ бир маконни одам кўмсаб, сўроқлаб келармиди? Бунда товуш чиқармай ётган, мангу уйқуга бош қўйган одамлар ҳеч кимга ҳамдард бўла олмайди. Лекин, улар босиб ўтган олис йўл, улар юракларга эккан меҳр-оқибат уруғлари, улар тиклаган бинолар, улар қурган йўллар, кўприклар, улар парвариш қилган ниҳоллар ҳақи, одамлар бу ерга келадилар. Марҳумнинг иззати етаклаб келади уларни. Ҳа, инсонликнинг қонуни шундай...

Бир ҳафта бурун табаррук бир инсон бош қўйди тупроққа... Атрофи теракзор йўлкаларни супуриб юрардим. Қаршимда сочлари опшоқ, лекин қўлида асо ўрнига бир тутам гул тутган кекса аёл пайдо бўлди. У мендан Сотиболди деган одамнинг қабрини сўради. Кўрсатдим. Аёл ўша, бундан бир ҳафта илгари қўйилган одам қабри қаршисида тиз чўқди. Тупроққа бошини қўйди, дока рўмолининг учини кўзига босди. Шу ўтирганча анчагача ўтириб қолди. Боти-

ниб боролмадим. Ажаб, бу аёл ким бўлди? Уни кўмиш маросимида учратмаган эдим. Аёл қизарган кўзларини ердан сира узмас, бош кўтариб менга қарамасди. Ҳайкалдай қотиб туравердим, аёл ҳам тиз чўкканча ўтираверди.

— Кимингиз бўлади? — сўрадим.

Жавоб бўлмади. Аёлнинг шу тобдаги юрак тугёни бами-соли лим-лим турган пиёла эди, унга бир томчи қўшилса, тошиб кетиши мумкин. У ўкириб йиғламас, унсиз фарёд чекарди. Наридан кетдим. Боғ айландим, ариқларга сув очдим. Сочпопук бўлиб қолган мажнунтолнинг хаёлчан бош эгган новдаларига тикилганча узоқ туриб қолдим.. Аёл аста ўрнидан турди, қўллари билан икки чаккасини ушлаганча қабрдан, сўнг кўздан узоқлашди. Ўн кунлар чамаси вақт ўтди. У бир қўлида ҳар хил гул кўчатлари, бир қўлида теша кўтарганча яна кириб келди.

Аста таъзим қилиб, саломлашдим. Алик олди. — Майлими? — деди, қўлидаги гул кўчатларига ишора қилиб.

— Майли, — дедим мақсадини тушунгач, у қабр томон чаққон юриб ўтди, кўчатларни бир чеккага қўйиб, қабрни зиёрат қилди, сўнг, гул экишга киришди. Гул кўчатларини ўтқазиб бўлгач, тараддулланиб менга қаради. Фаҳмадим. Челақда сув олиб келишга шошилдим. Сувни кўтариб келдим, аёл қўлимдан олди. Авайлаб гулларга қуйди. Сўнг яна жимлик.

— Бизни ҳоли қолдирсангиз, — деди аста.

— Жоним билан.

Қабрдан узоқлашдим. Юрагим алланечук бўлиб кетди. «Бизни ҳоли қолдирсангиз»... Аёлнинг юрагида қандайдир ўт борлигини билиш бугун ҳам насиб этмади менга. Ҳа, мен аёл юрагидаги улкан меҳрни, ажиб бир сўнмас хотира изларини сезиб турибман. Шунинг ўзи, бас. Аёлни ҳоли қолдириш керак. Уни бошқа саволга тутмадим.

Яна ўн кунлар чамаси вақт ўтди. Аёл ўн биринчи куни яна гул кўчатлари ушлаганча кириб келди. Яна аввалги манзара. Мен бу қудрат, бу мурувват қошида лолман. Аёлга гуллар учун сув элтмоқчиман, лекин ботинолмайман. Унинг хаёлларига озор беришдан кўрқаман. Аёл ўзига энг азиз,

энг ардоқли бир инсон учун бу ерга дарёлар, қирлардан ошиб келишини кейин, жуда кейингина билдим. Афсус, кечикиб билдим...

Ана, у яна келяпти. Қадамлари қўрғошиндай оғир. У яқин-атрофдаги ҳеч бир нарсага назар ташламайди, эътибор қилмайди ҳам. Бутун хаёли, нигоҳи қабрда. Қўлидаги гулларни аввал бағрига босади, сўнг авайлаб қабр супасига қўяди, тиз чўқади, кўзларини бир нуқтага тикканча жим қолади...

Ҳар гал шу манзара, ҳар гал юрагимни тирнатувчи шу воқеа содир бўлади. Ахир, бир кун чидамадим. Аёл қаршида мен ҳам тиз чўқдим-да, унинг мунг тўла кўзларига термулиб сўрадим:

- Кимингиз бўлади бу киши?
- Ҳеч кимим.
- Нега бўлмасам?... ..

Жавоб бермади, кимлигини ҳам билолмадим... У кетди.

Энди менинг ҳам тинчим йўқолди. Бир куни унинг орқасидан боришга жазм қилдим. Билмоқчиман, шу сирнинг тагига етмоқчиман. У қабр устидаги муқаддас ишларини адо этгач, турди. Кета бошлади. мен ҳам соядай эргашиб боравердим. Э-ҳа, мен ўйлаганча бўлиб чиқмади иш. Қишлоқ алақачон орқада қолди. Темир йўлдан, дарё кўпригидан ҳам ўтиб кетдик. Ҳамон поёни кўринмасди йўлнинг. Автобус, машиналар турганда унинг пиёда йўл босгани қизиқ. Чорраҳага етганда, у беихтиёр орқасага қаради, кузатиб бораётганимни сизди, шекилли, қадамини тезлатди. Ёрбоши қишлоғига олиб борадиган машинага ўтирганини кўролдим, холос. Чарчаб, ҳолдан тойиб, изимга қайтдим. Хаёлимда ўша аёл. Қиш кунлари бўлса, у бир шох арча ёки бўлмаса, тувакда ўстирилган бирор бир ўсимликнинг япроғини келтирарди. Мен ҳам энди унинг келишига кўникиб қолгандим. Савол беришга ботинолмасдим. Аёл юрагида катта, жуда катта туғён борлигини сезардим. Лекин бу туғён сукунат, садоқат ҳисларига сингиб кетгандай. Аёл ҳамон бир оғиз сўз демас, бу меҳр, бу садоқат ҳеч бир сўзга сиғмайдигандай эди... Ҳар ўн кунда у зиёратта келарди. Бутун ўн бирин-

чи кун. Аёлнинг кириб келишини кута бошладим. Йўлакларни супуриб, сув сепдим. Гулзорларга сув тарадим. Сотиболдининг қабри атрофидаги гуллар ҳам барқ уриб, яшнаб турибди. Аёл қабр атрофини чамандай яшнатиб юборган: садарайҳон, гулхайри, атиргулларнинг бир неча хилини эккан. Бир туп мирзатерак кўчатини ҳам ўтказганди. Терак япроқлари шаббодада шивирлаб турибди. Мен терак соясига кичкина курси қилиб қўйдим. Аёл келганида ўтирар... Эшик томонга қарайман. Кун пешиндан оғди. Ҳамон ундан дарак йўқ. Эртаси, индинига ҳам келмади.

Мана, икки ойдирки, у келмайди. Бзовтаман, ҳар тонг йўлга қарайман, ишимни тугатгач ҳам кетолмайман, айланиб юраман шу атрофда. Нима бўлдикин? Балки касал бўлиб ётиб қолгандир? Балки... хаёлимга келган бу фикрдан юрагим орзиқиб кетди. Дарров йўлга тушдим. Машинага ўтириб, Ёрбоши қишлоғига жўнадим. Сўраб-суриш тирдим. Мен унинг исмини ҳам билмасдим, ҳатто. Аёлнинг кўриниши, бўйи-баста, сифатларини айтиб, кирмаган эшигим қолмади. Жамоа идорасига учрадим. Ниҳоят, дарагини топдим. Аёл Ёрбоши қишлоғининг баобрў онахони экан. Исмини Сайёра дейишди. Сайёра илм, маърифат тарқатувчи, қишлоқнинг илк ўқитувчи аёлларидан эканлигини билдим. Қишлоқ клуби деворига сурати ҳам илиб қўйилибди. Сурат гулчамбарлар билан ўралган. Сайёра холанинг вафот этганига 2 ой бўлибди. Қишлоқда уни сўнгги йўлга кузатиб, кекса ҳам, ёш ҳам борибди... Юрагим қалқиди, сўнг узилиб кетгандай бўлди... Ҳамқишлоқлари аёл ҳақида меҳр билан сўзлаб беришди. Сайёра холанинг синглиси Сунбула билан сўзлашдим. Сунбула ҳамма гапни айтди. Сайёра бир куни шаҳарга китоблар, ўқув қуроллари олиш учун йўлга чиқибди. Шаҳарга қирлар оралиғидаги ёлғизоёқ йўлдан ўтиб бориладди. Ана шу ёлғизоёқ йўлда илм, маърифат душманларидан бири этик қўнжига пичоқ жойлаб, пайт пойлаб, Сайёранинг йўлини тўсибди. Ниҳоят, пичоқ Сайёранинг даҳани тагида ялтирабди. Томоққа пичоқ тортилишига ярим дақиқа қолганда... бирдан қир томондан ўқ узилибди. Қотил қўлидаги пичоқ ерга тушибди, Азроил эса жон берибди.

Сайёра аланглаб, ўз нажоткорини қидирибди. Ўша холоскор чўпон йигит Сотиболди экан. Шу-шу бўлди-ю, Сайёра Сотиболдига боғланиб қолди. Кейинчалик унга кўнгил ҳам қўйган эди.

Сотиболди тирикчилик, ҳаёт тақозоси билан бошқа қишлоққа кетди. Тақдир уларни бошқа учраштирмади. Севги изҳор этилмай, юракда қолиб кетди. Йиллар ўтди. Сайёранинг кўнгил қўйганини Сотиболди сезмаган бўлса керак, қизни излаб, сўроқлаб келишни ўйламади. Сайёра ҳам уни қидириб боришга журъат этолмади. Лекин Сотиболдини унутолмади.

Қиз ширин жонини асраб қолган бу мард йигитни унутолмасди ҳам. Узоқдан, олислардан шуъла сочган юдуздай Сотиболди ҳамини юрак тўрида бўлди. Сайёра унинг муваффақиятларидан ўзича қувонар, дардига эса ғойибона ҳамдард эди.

Иккинчи жаҳон уруши йиллари Сотиболди фронтга жўнади. Сайёра унинг ҳар қадамини кузатолмаган бўлса ҳам, суриштириб, қаҳрамонликларидан хабардор бўлиб юрди. Сотиболди фронтдан ғалаба билан қайтди, лекин, бир оёғидан ажралиб қайтди. Сайёра унинг қўлтиқтаёқда юрганини кўролмаса ҳам, тасаввур қилиб кўрди, ачиниб юрди. Сотиболди бола-чақалари билан бахтиёр яшарди. Узоқ йиллар гул дўконига ишлади. Буларнинг ҳамма-ҳаммасидан хабардор эди Сайёра. Кўнгли тўқ эди... Сайёра узоқ сафардан қайтиб, Сотиболдининг вафотини эшитди-ю, тинчини йўқотди. Қабрини излаб, сўроқлаб борди... Ҳамма гап мана шу, деди Сунбула.

Қишлоқдан қайтдим, лекин юрагим ўша ёқда қолди. Шу ёшга кириб, кўзимга ёш олмаган эдим. Ўша куни ўз онамни йўқотгандай, ўкириб йиғладим. Ёшлигимда етим ўсганман. Она меҳрига қонмаганман. Сайёранинг ўлиmidан сўнг юрагимда алақандай бир туйғу пайдо бўлди. Бу - одамларга, инсонга бўлган меҳр туйғуси эди. Ҳар тонг Сайёранинг райҳон, гуллар кўтариб келаётгани кўзимга кўринаверганидан, беихтиёр, йўлкага қарайверадиган бўлиб қолдим. Унинг юрагидаги меҳр, ўт менга ўтиб қолгандай. Кимгадир яхши-

лик қилгим, кимнидир ардоқлагим келарди, Неча бор Ёрбо-
ши қишлоғига бордим. Сайёранинг қабрини зиёрат қил-
дим. Таморқамдаги сабзи, карам ёнига гул, райҳонлар эк-
дим. Энди ҳар ўн кунда у ёқтирган гуллар, райҳонлардан
олиб бораман. Қабр тупроғини юмшатаман, кўнглимни ҳам
бўшатаман.. Гул экаман, тиз чўкаман.

НИГОРА КЕЧИРАРМИКИН?

Сўлим шанба оқшомларидан бири. Фонтанча ёнидаги ўриндиқда суҳбатлашиб ўтирардик. Болалар гулларга қўнган капалакларни тутиш билан овора. Суҳбат қизиб, уларнинг узоқлашиб кетганини сезмай қолибмиз. Қизчамизнинг йиғлаган товуши эшитилиб қолди. Қарасам, уни нотаниш бир аёл бағрига босганча кўтариб келарди. Аёл, боланинг юзкўзларидан ўпиб, овутар, ширин сўзлар айтиб, эркаларди. Ҳайрон бўлдим. Бировнинг боласини шунчалар ардоқласа у? Аёлнинг орқасида ёшгина бир йигит ҳам кўринди.

Ҳалиги аёл ҳамон қизчамни бағридан қўймасди.

— Қўлига тикан санчилиб, жонини оғритибди,— деди аёл. У шундай деди-ю, ёнидаги йигитга қаради.

— Кийимингиз фиким бўлади, болани менга бера қолинг,— дедим аёлга.

— Фижим бўлса бўла қолсин, дазмолланар, — деди у.— Жуда ўт-олов экан қизингиз.

Бола баҳона бўлди-ю, улар билан танишиб қолдик. Қалбимда бу дилбар, болажон жувонга нисбатан ҳурмат пайдо бўлди. Унинг исми Нигора экан. Фабрикада ишларкан. Эри Наримон ака эса, шофер. Шу-шу бўлди-ю, ҳар шанба оқшомини шу боғда улар билан бирга сайр қилиб ўтказадиган бўлиб қолдик. Нигора нуқул болалар билан овунар, уларнинг кўнглига қараб капалак қувлаб юрарди. Наримон ака эса, уни зимдан кузатаркан, қаерда ўтирганини ҳам унутиб, чуқур хаёлга толарди. Негадир, унинг боқишлари дардли, ҳазин кўринарди. Нигора билан опа-сингилдек бўлиб кетдик. Ширинсуханлиги, шўх табассумлари жуда-жуда ёқарди менга. Уни энг яқин кишимдай соғинадиган, шанба оқшоми келишини эса, орзиқиб кутадиган бўлиб қолдим.

Эртага шанба... Нигоранинг хандон ташлаб кулишларини эшитиб, ўзим ҳам боладай қувониб кетаман, ростки. Кеч-

ки овқатдан сўнг болаларни энди ювинтираётган эдим, телефон жиринглаб қолди. Трубкани олишим билан Нигоранинг жонон пиёланинг жарангидай шўх кулгиси эшитилди.

— Эртага болаларни олиб бизникига келинглар, бир чақ-чақлашиб ўтирайлик, — деди Нигора. У кўнмаганимга қўймади. Борамиз, деб ваъда бердим. Бордик, унча катта бўлмаса ҳам, жуда шинам экан Нигораларнинг ҳовлиси. Ҳаммаёқ ёғ тушса ялагудай топ-тоза. Ариқча лабларига экилган садарайхонларнинг муаттар ҳиди кайфингизни чоғ этади. Гуллар худди Нигоранинг хусни-латофатидан андоза олгандай дилрабо. Йўлкалар четига ҳам дид билан гул, райхон экилибди. Ҳа, буларнинг ҳаммаси Нигоранинг қўли. Шу қадар ҳам гул, гўзаллик шайдоси бўлар экан-а киши! Унинг қўли билан тикилган сўзаналарга қараб кўзим қамашди. Бунда ҳам гуллар чиройи кўзни олади. Бунда ҳам аёл қўлларининг нафис санъати, қалб қўри, ўтли нигоҳи мужассам. Кулгига лаб очаётган гунчалар хандасида шу аёл табассумини кўрдим. Япроқларнинг нозик титрашида шу аёл латофатини кўрдим. Инсон табиатан гўзаллик, меҳнат соҳибидир дейишади. Мен буни Нигора тимсолида кўриб турибман. Унга бир умр дўст, сирдош бўлиб қолсам, қанийди. Лекин, шундай меҳрибон аёл бефарзанд эди. Тақдирдан ҳам баъзан ранжиб кетасан, киши... Эшик кўнғироғининг қаттиқ жиринглаши хаёлимни бўлиб юборди. Нигора ўчоқ бошидаги ишини апил-тапил ташлаб, эшик томон югурди.

— Ҳорманг, қайтдингизми? — Нигора эрининг қўлидаги нарсаларни олди. Елиб-югуриб чойгумда сув, сочик кўтариб келди. Наримон ака бу орада биз билан сўрашиб, кийимларини алмаштириб чиқди. Нигора одоб билан унинг қўлларига сув қуя бошлади. Наримон ака эса, бунга одатланиб қолгандай бепарво, лоқайд эди, Уй бекаси кўрпача ташлаб, худди азиз меҳмондай эрини юқорига ўтиришга ундади. У ўтиргач, орқасига пар ёстиклар келтириб қўйди. Шу қадар иззат, икромларга сазовор бўлган йигитга ва унинг қадрига ета олган жафокаш аёлга ич-ичимдан ҳавасим келарди. Қандай тотув, қандай ширин оила бу. Қани энди

жаҳонда ҳамма оилалар ҳам шулардай бўлса. Ҳамма аёллар ҳам Нигорадай мунис, меҳрибон бўлса. Эрининг ёноғига губор қўнса, киприклари билан авайлаб олиб ташлайдиган, дилига заррача ғашлик тушса, ширин сўзлиги, дилкашлиги билан кўтариб ташлайдиган, эрининг изтиробига ҳам, қувончига ҳам бирдек шерик бўладиган бундай аёлни ким орзу қилмайди дейсиз. Лекин ҳаётда баъзан буларнинг ўрни бўлаг-у, биргина фарзанднинг ўрни бўлак экан. Наримон аканинг ҳам дилига фарзандсизлик соя ташлаб турибди. Бу унинг вазмин қарашларидан, камсуханлигидан маълум...

Сўнгги кунларда Нигоранинг қувноқ чехрасида қандайдир паришонлик аломатлари пайдо бўлганини сезардим. У ичини кемираётган ҳасратини яширишга уринарди-ю, лекин ўйчан кўзларидан дилдаги ғашлиги сезилиб турарди. Сўрашга журъат этаолмасдим. Унинг ўзи айтишга лозим топмаган нарсани сўрагим келмасди.

Эҳтимол, эр-хотин ўртасида бирор гап ўтгандир, ахир, рўзғорда нималар ўтмайди дейсиз.

Шанба куни одат бўйича уларни кутдик. Келишмади. Янаги шанбада ҳам дараги бўлмади. Азиз кишимни ранжитиб қўйгандай, изтиробда қолдим. Дам олиш куни эрталаб Нигораларникига югурдим. Қия очик эшиқдан кириб бордим. Нигора ариқдаги сувнинг ўйноқлаб оқишига ўйчан термулиб ўтарарди. Эҳтимол, дилбар хаёллар олиб қочгандир уни. Қандай гўзал эди унинг шу топдаги ҳолати. Худди афсонавий маликалар сувга сирли тушини ҳикоя қилаётгандай. Уни анчагача кузатиб турдим. Субҳидамда шоира Нодирабегим сувга мана шундай тикилиб, тонг ғазалларини яратар экан. Нигора ҳам шоҳи сўзаналари учун ажойиб нусхалар тасвирини ўйлаётган бўлса, ажаб эмас.

Нигора мени кўрди-ю дил қаъридаги пинҳон сирининг ошкор бўлишидан чўчигандай, сапчиб ўрнидан турди. Кўзларига тикилдим. Йўқ, у мен ўйлагандай ширин хаёлларга ошно эмас эди. Хумор кўзлари негадир ёшли.

— Азизим, сизга нима бўлди?

Нигора жавоб ўрнига бағримга отилди, ҳўнграб йиғлаб юборди...

У ўн йил давомида бутун меҳрини тўкиб, авайлаб, пок сақлаб келган рўзгоридан, эридан фарзанд туфайли умидини узиши керак эди. Нигора билан Наримон ака ўн йил давомида сену менга боришмади. Фарзандсизлик дардини бир-биридан пинҳон тутишиб келди. Улар врачга ҳам қатнадилар. Умид, деган сўз уларнинг дилини шуъла бўлиб ёритди. Лекин... Наримон ака ота-онасининг якка-ягона ўғли бўлганидан чол-кампир неваранинг тирноғига зор эдилар. Наримон ака Нигорадай оқила ҳамроҳидан ажралишни, балки, ўйламасди ҳам. Лекин, кексайган ота-она истаги, зурриёд кўриш истаги устун чиқди унинг қалбидан. Нигорага ҳам оғир. У денгиз тўлқинлари гирдобига тушиб қолган кишидай тўлғанар, лекин, буни сездирмасликка тиришарди. Эрини бахтиёр кўриш унга ҳам бахт эди. Шунинг учун ҳам эрига эътироз билдирмади. Улар ажралишди.

Йиллар ўтди. Ҳамон Нигора билан учрашиб турамиз. Бу йиллар Нигоранинг дарёдай жўшқин, шалоладай тошқин қувноқ ҳаётида сезиларли излар қолдирди. У камгап, ўйчан, паришонхотир бўлиб қолди. Эрига бўлган муҳаббати, ҳаётга бўлган муҳаббатидан устун эканини сезардим. Лекин у бирор марта ҳам ўтган кунлардан сўз очмасди. Сўз очмаса ҳам, ҳар дақиқа, ҳар лаҳзада эрини ўйлаётганини билиб турардим.

Бир куни ишдан кеч чиқдим. Автобус бекатида турардим. Машинанинг устма-уст сигналидан чўчиб тушдим. Ёнгинамга келиб тўхтаган «Волга» машинаси ойнасидан Наримон ака қараб турарди.

— Ўтиринг, элтиб қўяман, — деди у.

Машинага ўтирдим. Мен уни зўрға-зўрға танидим, Ранглари сўлғин. Усти-боши кир, фижимланган. Тавба, одам ҳам шунчалар тез ўзгарар экан-а!

Анчагача сўзлашмай бордик.

— Турмушингиз қалай? — сўрадим ўнғайсизликни бузиб.

— Асти қўяверинг, — деди ғамгин.

— Нега энди?

— Уйландим. Битта қизчалик ҳам бўлди. Лекин турмушимда ҳаловат йўқ. Дунё кўзимга қоронғу. У менга фар-

занд ҳадя этди-ю, бахтли, ширин турмуш ҳадя этолмади. Мени бир оғиз ширин сўз айтиб кутиб олгувчи йўқ. Ўзимга ўзим қарайман. Майли, бола боқиш осон эмас, деб овутаман ўзимни. Лекин, ҳам бола боқиб, ҳам ишни қойил қилиб юрган аёлларимиз жуда кўп-у. Улар қандай қиларкин? Тил деганингиз бир қулоч. «Чидайсизми шунга? Фарзандлик бўлганингиздан рози эмасмисиз? Мени бошингизга кўтариб юрсангиз арзийди. Ким эдингиз ўзи — ному нишонасиз бир одам», — деб дашном беради...

Наримон ака бир зум жим қолди. Чуқур уҳ тортди. Кўз олдимдан Нигоранинг қўли билан жаннатга айланган ҳовли, гулзор ўта бошлади. Шубҳасиз, улар ҳам Наримон акадай қаровсиз қолиб, сўлгандир. Ариқча лабидаги райҳонларнинг муаттар атридан завққа тўлиб, қўшиқ куйлагувчи йўқ энди у ҳовлида. Ҳа, аёл қалби, аёл қўллари нималарга қодир. У ҳаёт ҳам беради, сўлдиради ҳам.

— Ўн йил умр қилиб, Нигора бирор марта юзимга тик қарамаган эди. У, иш жойимга ҳам шикоят билан ҳеч келган эмас, — деб сўзида давом этди суҳбатдошим. — Бучи?.. Боласини кўтариб олиб, неча марта келиб кетди. Ойликларимни суриштирди. Ҳар бир босган қадамимни ҳисобга олади, унинг гапича, мен дунёда фақат шу икки киши — хотиним-у, қизим учун яшашим керак эмиш. Ёр-биродарлардан ажралдим. Наҳот, биргина фарзанднинг туғилиши мен учун шунча кўнгилисизлик бўлса? Ҳамма оталар ҳам шундайми? «Бекорчи юриш-туриш, меҳмондўстликни йиғиштиринг, қизингизга мол-дунё йиғинг. Қиз болага олти ёшдан сеп йиғса ортади, етти ёшдан йиғса етади», дейди хотиним. Наҳот, умрим мана шундай ғам-ҳасратда ўтса энди. Уйга боргим келмай қолди. Уйга борсам, жанжалга тутилман, ахир.

Гап билан бўлиб, шаҳарнинг бутун кўчаларини айланиб чиқдик. Аста қуёш ҳам бота бошлади. Машинадан тушдим. Юрагимда бу одамга нисбатан ачиниш ҳисси пайдо бўлди. Лекин, на чора. Бунга ҳаёт дейдилар. Аёл қалбининг нозик торларини дағаллик билан чертиб, унинг ифбатли севгисини менсимаган, уни бир умр изтиробу ҳижрон ала-

мига гирифтор этган кишининг, эҳтимол, муносиб жазосидир бу. Ахир, Нигора уни севарди-ку. Чинакам бахтли турмуш учун севгидан ҳам ўзга пайванд бўлиши мумкинми? Одамлар, ҳаммага ҳам насиб этавермайдиган ноёб севгининг қадрига етинг. Уни оёқости қилманг, камситманг, дегим келарди унга. Ҳамроҳимнинг кўзларида ўкинч ёшларини кўрдим-у, жим қолдим.

— Нигора кечирармикин? — деди у аста титраб.

ШУ БАХТМИ?

Талабалик йиллари орқада қолди. Учирма қалдирғочлардек ҳар тарафга тарқалишдик.

Мен чўлга жўнадим. Чўл қўйнида барпо бўлган биринчи мактабнинг биринчи ўқувчиларига илк бор алифбени ўргаётганимдан ғоят севиначим. Оҳ, қандай гаштли эди бу.

Дугоналарим билан хат ёзишиб турдик. Фақат Кимё хат ёзмасди. Мен уни жуда-жуда соғинар, икки энлик хатига ташна эдим. У менинг жамалак ўртоғим. Ўрта мактабни бирга тугатганмиз. Институтда ҳам бирга ўқидик. Усиз томоғимдан овқат ўтмас, у билмаган сирим йўқ эди менинг. Биз эҳтиросларимиз, дилимиз тубидаги сирли саволларга ҳам бирга жавоб излардик. Тошқин сой бўйида келажак ҳақида қилган ширин-ширин суҳбатларимиз ҳамон кечагидай ёдимда.

Энди-чи... Эҳтимол, у мени чўлларда ишлаётганим учун эсламас. Нима қипти, асал арилар ҳам тоза болни тоғу-тошлар, қиру адирларда табиат етиштирган гиёҳлардан йиғишади-ку!

Кўздан йироқ — кўнгилдан йироқ деганлари шумикан. Чин дўсглик учун, наҳот, масофалар тўсиқ бўлса?

Йиллар ўтаверди. Шу йили болаларнинг қишки каникулида шаҳарга, онамникига меҳмонга келдик. Эртаси кўчада тасодифан Кимёни учратиб қолдим. Мен гўё қиш бўйи интизор кутганим — баҳорга, унинг нарғис гулларига етишгандай севишиб кетдим. Дугонамнинг бағрига отилдим.

— Кимё. Кимёгинам бормисан?

— Ўлгур-ей, сиз деб гапирсанг-чи, энди бола эмасмиз-ку, — деди дабдурустан у.

Эътибор бермадим гапига. Жаҳонда дугонангдан ҳам азиз киши борми? Мен гўё болалигимни топиб олгандай шод эдим. Ҳа, уни энди йўқотмайман. Йўқ, асло. Кўзларига термуддим. Унинг хумор боқишлари ҳам истехзоли туюлди менга.

– Турмушинг қалай, ишляяпсанми? – сўрадим ундан.

– Эй, зарил кептими? Ке, қўй, ҳозир бу гапларнинг пайти эмас. Шошиб турибман, премьерарага боришим керак. Уйга борарсан?

У саволмуз менга, сўнг соатига қаради. Жавоб ҳам кутмай, қўлимга адрес ёзилган бир парча қоғоз тутқазди. Қулоғимда унинг жарангдор овози қолди. Ўзи эса ширин тушдай ғойиб бўлди. Хаёлларим калаваси йўқолган ипдай чувалиб кетди. Эсиз, мундоғ тўйиб гаплашолмадик ҳам. Нега бунча ғурурли у? Наҳотки, шунча ўзгарган бўлса? Нега энди ишламайди? – деган саволлар тинчлик бермасди менга. Ахир, у ўткинчи бир одам эмаски, бефарқ қарасам.

Янги йил арафасида Кимёларникига боришга жазм қилдим-у, ўғлимни ясантириб йўлга тушдим. Икки табақалик мовий дарвозага яқинлашганимизда қўлимдаги адресга қарадим, худди ўзи. Тақиллатдим. Амиркон ковшунинг ғарч-ғурчи тобора яқинлашиб, эшик очилди. Қаршимда келинчаклардай ясан-тусан қилган Кимё турарди. Почасига жияк қадалган атлас-лозим, эгнига панбархат қўйлак кийган. Қулоқларидаги қашқари балдоқ, бўйнидаги дурлар кўзни камаштиради.

– Тўй-ҳашамга кетаётган эдингми? – сўрадим ундан.

– Йўқ, нега?

– Ясаниб, зебо бўлибсан?

– Ҳаҳ, одатдаги уст-бошим-ку. Чўливойсан-да, а, бунақаларни кўрмагансан, – деди у ғурурли оҳангда.

Дугонамнинг гапини ҳазилга йўйиб, орқасидан ичкарига эргашдим. Кимё мени ўтиргани ҳам қўймай, хонама-хона олиб юриб «экскурсия» қилдира бошлади. «Дугонангнинг тахти-бахтини кўриб қўй» – деди у катта залига бошлаб кираётиб. Қип-қизил, чўғдай ёниб турган гиламлар, духоба палаклар, буфетлардаги неча турли идиш-товоқлар «ҳа, дугонангнинг бадавлатлигини билиб қўй, – деб акс-садо бераётгандай эди. Худди кўрғазма заларига кириб қолгандай ҳис этдим ўзимни.

– Малика, чиндан ҳам малика бўлибсан, – дедим унга. У бўлса, ўз бахтини – бисотини намойиш қилаётганидан

масту аласт эди. Лабларидан табассум аримаган ҳолда шифонер эшигини ланг очиб юборди. Э-ҳа, биргина Кимёга эмас, унинг авлод-аждодларига етгулик кийим-кечаклар бор эди бу ерда.

— Кўрдингми, уларни кийишга навбат ҳам етмаган ҳали. Ҳар йили янги мода чиқабериб, жонга ҳам тегиб кетди, — зорланаётгандай чўзиб гапирди у.

— Эринг ким бўлиб ишлайди? — сўрадим ундан.

— Магазин мудури.

— Нега энди? Тарих факультетини битирган эди-ку? (Мен уларнинг ўртасидаги муносабатдан хабардор эдим).

— Чўлибойимдан ўргилай, тарихчи эмиш. Наполеон уруши, Спартак қўзғолонлари кимга керак ҳозир? Эски чўпчаклар-ку булар. Одамлар фазога учаётир. Тарихни кавлайверишдан нима чиқади ҳадеб?

Мен дугонамни танимай қолдим.

У бундан етти йил аввалги Кимё эмас эди. Тавба, «одамлар фазога учаётир, эмиш». Одамлар фазога учса, магазинчи пулга учар экан-да.

— Дўмбоқчалар нечта бўлишди?

— Биттагина. Нима ҳам қиламан кўпайтириб. Жоннинг эгови-ку булар. Фигурам бузилганига арзимайди.

— Оббо, сен-ей, жуда ўзгариб кетибсан. Янги йилга арча ясаддингми, болаларни зериктириб қўймайлик тагин.

— Эй қўй, беш-олти кунлик арча деб, оворагарчиликка тоқатим борми?

— Оворагарчилик дейсанми? Болаларимизнинг гунча кўнглини хурсанд қилиш учун ҳар йили неча-неча одам тоғларда арча кесишади, ахир. Поездлар, машиналарда шаҳарга ташиб келтиришади. Ҳай, майли, болалар кино кўриб ўтириша қолсин бўлмаса. Шундай дейишим билан болалар телевизор қўйилган хонага югуришди.

— Ҳой Рустам, пионинога қўл текизма доғ бўлади-я, диваннинг чехолини гижим қила кўрма, — қичқириб қолди Кимё.

— Нега ишламайсан, — сўрадим Кимёдан иккимиз ёлғиз қолгач.

— Хўш, ишлаб сен нима орттирдинг? — қарши савол берди у менга. Орага жимлик чўқди. Бу ғалати саволга дарҳол жавоб бера олмадим. Бирор нима орттириш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган эканман. Дарвоқе, киши бирор нарса орттириш учун ишлайдими? Мен ҳурмат, иззатдан бўлак ҳеч нарса орттирмадим. Билим даргоҳида берган ваъдаларимга содиқ қолдим. Илмга вафосизлик қилмадим. Мен одамларга кераклигимни, жуда-жуда кераклигимни ҳис этаман. Ҳар тонг мени илмга ташна ўқувчиларим зориқиб кутишади. Уларнинг кундан-кун улғаяётганини, саводхон бўлаётганини кўриб ифтихорга тўламан. Улар билан мен ҳам ўсиб-улғаяётгандайман. Оқшом ҳам, тунлари ҳам уларнинг фикри, хаёли билан бандман. Сен-чи, дугонам? Сени ким кутади. Кимларнинг ташвиши, ишқи, завқи, хаёли билан яшайсан? Жонсиз, тилсиз латта-лутгаларингними? «Ишлаб зарил кептими», «Сиз деб гапирсанг-чи» деган сўзларингнинг маъносига энди тушундим. Пулу мол сени ўзгартириб юборибди. Осма соатнинг ҳайбатли занги хаёлларимни тўзғитиб юборди. Соат 9. Яна уч соатдан сўнг янги йил киради. Шундай шодиёна дамларда унинг дилини ранжитгим келмади. Эски дўстлигимиз ҳурмати ўзимни босдим.

Мана, янги йил дастурхони теварагидамиз. Меҳмонлар ҳам келишган. Стол устида жондан бошқаси топилади. Суҳбат қизигандан-қизиди. Даврада ўтирганларнинг иши, қизиқиш, маслаги бир бўлганиданми, ҳарқалай тез орада умумий тил топиб, олишди. Мунозара-мулоқотнинг мавзуи халқаро аҳвол, об-ҳаво, эл-юрт фаровонлиги ҳақида эмас эди. Йўқ, асло. Улар қандайдир сирли, тушунилиши қийин бўлган лаҳжаларда даромадлар ҳақида тиллашарди. Ора-чора менинг ким бўлиб ишлашим ҳақида ҳам гап очишди.

— Ўқитувчиман, — дедим.

— Қизикроқ чўпчак эштайлик бўлмаса, дейишди ширакайф меҳмонлардан бири менга юзланиб. Ҳа, мен уларнинг назарида, суҳбат давраларида фақат чўпчак айтишгагина лойиқ бўлган бир кишидек туюлар эдим-да! Йўқ, мен худди шу тобда чўпчак айтишнинг ҳам уддасидан чиқа ол-

масдим. Хаёлларим сарин еллардай тутқич бермас, бу ерда ўзимни якка-ю, ёлғизлигимни ҳис этардим.

Кимёнинг эри Носир бирдан ирғиб ўрнидан турди-да, эшик томон юрди. У ўғли Рустам билан менинг ўғлим Шухратни етаклаб кирди-да, уйнинг ўртасига келиб тўхтади:

— Қани, бир кураш қилинглар-чи, ким зўр экан. — У шундай деди-да, ўғлининг ёлиб чиқишига қатъий ишонгандай қўлларини бир-бирига ишқалаб, завқланиб тикилиб турди болаларга. Болалар бир зум тарадудланиб туришгач, худди катталардай бир-бирининг белига қўл чўзишди. Меҳмонлар худди маймун болаларининг ўйинини томоша қилаётгандай хоҳолашар, қичқиришарди. Кутилмаганда ўғлим Рустамни даст кўтариб, ерга йиқитди. Рустам аламданми, оғриқданми, йиғлаб юборди. Сапчиб ўрнидан туриб кетган Носир болани овутиш ўрнига ўдагайлай кетди.

— Берган овқатларим ҳаром сенга, латта. Биттаю-битта бўла туриб, шунақа ношуд бўласанми, келиб-келиб боғчада сувга қайнаган макарон еб катта бўлган шу лапашангдан йиқилдингми-а? Эсиз сенга ёлғиқ паловлар, эсиз Рустам деган от!

Кимё эрининг дарғазаблигидан кўрқибми, ҳижолат чекибми, дағ-дағ титрай бошлади.

Ҳаяжонимни яширолмадим. Мен мағрур эдим. Ҳа, ўғлим, унинг бақувват билаклари менга олам-олам севинч, гурур бахш этди. Юрагимдаги барча губорларни кўтариб ташлади. Мен ўғлимни бағримга босдим, оҳ, нақадар бахтли эдим мен...Яна осма соатнинг жаранги эшитилди. Янги йил кирашига атиги чорак соат қолган. Йўқ, йўқ, мен янги йилни бу ерда қаршилашни истамасдим. Ўғлимни етаклаб кўчага отилдим. Ҳеч ким жойидан қўзғалмади. Кимё ҳам тарашадек қотиб турарди. Ҳа, у зебу зийнатларга ўралган қўғирчоқдек туюлди менга. У фақат эрининг майли, орзулари билан яшарди дунёда. Бутун ихтиёрини, эркини, ёшлик ўтларини, борлигини пулга, бойликка муккадан кетган эрига кўр-кўрона ҳадя этган эди. Кимё мени кузатгани ҳам чиқолмади.

Кўчада зоғ кўринмасди. Ахир, ҳамма соат милларига тикилиб, янги йилни маҳтал кутаётир. Мен кўчалар, хиёбонларда инжудек ярақлаб турган оппоқ қор, сон-саноқсиз чироқларга махлиё эдим. Салқин қиш ҳавоси юрагимга ором бахш этарди.

Аммо биргина ачиниш ҳисси ҳукмронлик қиларди менда. Дугонам, дугонагинам, сенга ачинаман. Сен ўзинг ўйлагандай бахтли эмассан. Йўқ, буни бахт деб бўлмайди. Мен сени меҳнат дарёсининг қудратли оқимига бир томчи бўлиб қўшилишингни истар эдим. Сен нима дейсан?

НОЗИМА

(Ўтган кунлар ҳикояси)

*Дўстлик қонунсиз ва қиличсиз
ҳам ҳукмронлик қилади.*

Ўша тароватли оқшом, ўша мудҳиш субҳидам Нозиманинг нозик юрагига босилган офир тамғадай сақланиб туради. Қиз ҳар замон офир хўрсиниб ўша дилбар оқшомни, ўша қўрқинчли субҳидамни эслайди.

Нозима бу йил институтни тамомлайди. Бу унинг биринчи бахти. Қизнинг юрагини бошқа севинч, бошқа бахт ҳам энтиктириб, тинчлик бермайди. Бу унинг иккинчи бахти. Абдулатиф унинг юрагига илк бор ғулу ташлаган йигит. Қиз наздида жаҳондаги барча шодликларнинг сабабкори шу йигит. Барча мардликларнинг ижодкори ҳам ўша. Ўша оқшом Абдулатиф Нозимани кўл соҳилига, сайрга таклиф этди. Ой нури, ҳисобсиз чироқлар шуъласидан мавжланиб, тўлқинланиб ўйнаётган кўлнинг мавжига соатлаб мафтун бўлишди. Қирқ қокилини сувга ташлаб, сокин хаёлга чўмган мажнунтол ҳақидаги ривоятларни эслашди Қиз кўксида ғурур, қўлида бир дона яшнаган лола ушлаганича уйига қайтди. Ҳовли эшиги олдидаги бир туп чинор остида хайрлашди улар, фасли баҳор. Фунчалар кулгуга лаб очади. Қиз кўксини эзгу орзулар, ширин хаёллар безайди. Бу тун алла-паллагача ҳаяжонини боса олмаган Нозима севгили шунқорининг суратини қўлига олиб у билан хаёлан сўзлашди. Яхшиям, муҳаббат деган нарса бор, дунёда. Йўқса, Нозиманинг бўм-бўш юрагида шунчалар орзу-умид бўлармиди, йўқмиди. Қиз юрагидаги сирларини кимга сўйларди. Абдулатифнинг хаёли бўлса бас, тонгни бедор кутишга ҳам тайер қиз. Нозима дераза орқали кўкдаги юлдузлар чаманига тикилди, сўнгра суратни аста лабига олиб борди. Уни авайлаб ёстиғи остига яширди-да, уйқута кўз юмди. Оқшом таровати, сув мавжи, баҳор гулларининг

хушбўй ҳиди, севган кишисининг меҳр тўла кўзларини ўйлай-ўйлай мудраб кетди...

Хона эшигини кимдир зарб билан тептаётгандай, том бошида момақалди роқ қарсиллаб, яшин чақнаётгандай гумбурлаш эшитилди. Токчадаги гултувак ағдарилиб чил-чил синди. Уйнинг шифти бир қисирлади-да, пастга тупроқ тўкилди, сўнг тўсинлар бирин-кегин қулай бошлади... Бу зилзила эди. Аёл кишининг юракларни ларзага келтирувчи фарёди эшитилди.

— Вой, Нозимам, қизгинамни том босиб қолди. Ёрдам беринглар, яхшилар.

Маҳалла бир зумда оёққа турди. Ким чойшаб ёпиниб, ким ялангоёқ, ким ёстиқ қўлтиқлаб кўчага тўпланишди. Эркаклар дарҳол ўзларини қўлга олиб, Нозиманинг кекса онасига кўмакка югуришди. Қизни ҳовли саҳнига олиб чиқишганида у беҳуш эди. Юз-қўлларига сув сепишди. Ҳайрият, тирик экан. Лекин, ўнг оёғи қаттиқ шикастланган. Нозима касалхонада. У онасидан ўша ёстиғи остидаги суратни олиб келиб беришни сўради. Абдулатиф бор, Нозима дардни ҳам унутади. Зилзила уйларини вайрон қилди. Ўнг оёғини жароҳатлади. Лекин юрагидаги муҳаббатга губор етгани йўқ. Абдулатиф саломат бўлса бўлгани унга. Зилзила ҳам, ногиронлиги ҳам, шаҳар аро кезиб юрган даҳшатли ваҳималар ҳам ҳеч гап эмас. Абдулатиф-чи, унинг ўйларидан нелар кечаётган экан? Йигит ўзга андиша, ўзга хаёл билан банд. У Нозиманинг ногиронлигидан қийноқда: ахир, йигит бундай бўлишини, тақдириинг бу қадар аёвсизлигини қаёқдан билсин. Йигит деган бир бор дунёга келади, ахир. Умр бўйи ногирон аёлга қўлтиқ таёқ бўлиш... Ух, даҳшат, даҳшат бу! Йўқ, у бошқа шаҳарга жўнайди. Жўнайди-ю, қайтиб келмайди. Ҳа, шундай қилгани маъқул. Ҳеч вақт Нозима таёқ билан уни қидириб бормас. Ўртанар, қийналар, охир, унутар...

Ойлар ўтади. Нозима касалхонада, Абдулатиф имтиҳонлар билан банд. Қиз ҳам унинг келмаётганидан хафа бўлмайди. Чунки унга ўзига ишонгандай ишонади.

Битирувчи талабалар имтиҳонлар тугаши билан Тошкент қурилишига жўнашди. Жонажон шаҳар девори, томига бир

дона гишт қўйиш бахт эмасми? Абдулатиф узоқ районлардан бирига юборишларини сўраб ариза ёзди.

Унинг йигитлик гурури шундай қилишни буюрди. Зилзила зарбидан кўкси жароҳатланган севгилиси, она шахри дардига малҳам қўёлмади. Йўқ, у уларнинг дардига дард қўшиб, узоқларга ғойиб бўлди.

Лекин Тошкент кўчаларида ҳаёт сўнгани, меҳнат тингани йўқ. Бульдозерлар, танкларнинг қудратли ҳайқириғи бошланди. Танклар!

Оловли жангларда ўқ ёмғирлари остида ўрмалаган танклар, Йўқ, бутун у душманга ўқ отмайди, қурбон бўлганларни янчиб ўтмайди ҳам. Қулаган пахса деворларни суриб, гулзорларга майдон ҳозирлайди. Шу темир, шу пўлат танк тилга кирган бир кунда тилсиз, юраксиз бир йигитга адашиб кўнгили кўйган Нозима қўлтиқтаёққа суянганча ҳомуш турарди: Унинг кўзларида ёш. Балки болалик шўхликларини ўтказган ҳовлиси, капалак қувлаб юрган гулзори, ариқ лабларидаги жамбил, райҳонларининг пайҳон бўлаётганидандир бу кўз ёшлар. Балки бутун орзу-умидлари, ёшлигини ишониб топширган шунқорининг қарға бўлиб чиққани учун ўкинаётгандир.

Қиз ўша охириги, хайрлашув кечасига гувоҳ бўлган қадрдон бир туп чинорга тикилганча туриб қолди. Қўлтиқтаёгини унутиб, беихтиёр қайрағоч томон югурмоқчи бўлди-ю, тупроққа ағдарилди. Бульдозернинг ҳайқириғи бир зумда тинди. Қошқиприклари тупроқ, терга ботган, кўзларида ташвиш, ҳаяжон акс этиб турган ёшгина йигит бульдозердан тушиб, Нозимага қараб югурди. Қизни даст кўтариб турғизди-да, қора ёққа беланган рўмолчаси билан уни елпий бошлади.

- Нега бундай қилдингиз, синглим?
- Чинор, чинорни отам эккан эдилар.
- Отангиз ҳаётми?
- Фронтда йўқолган. Ундан ёдгор эди бу чинор.

Шу куни баҳайбат бульдозер уй деворларини бузмади, танк пахса деворлар остида ўрмаламади. Қора кўзли йигит Олқор бульдозерини Чилонзорга томон ҳайдади. Эртаси Нозиманинг кўнглини кўтаришга, унинг чехрасида оз бўлса ҳам табассум пайдо қилишга интиларди йигит:

— Чинорни йиқитмайман, сўз бераман, битта шохига ҳам тегмайман. Ишонинг, синглим, ишонаверинг.

Нозима бу меҳрибон, дилкаш йигит ҳақида онасига тўлиб-тошиб гапириб берди. Нозималар кўчиб келган янги уй ҳам баҳаво, озода. Кўчалар гулзор, дарахтлар ҳам етарли. Лекин қиз ҳар куни ўша бузилаётган маҳаллага боради. Чинорга соатлаб тикилиб ўтиради. Бугун ҳам шу ерда. Олқор қизнинг келишига жуда ўрганиб қолган.

Олқор туркман йигити. Нозима ўзбек қизи. Лекин дўстлик иплари уларни бир-бирлари билан маҳкам боғлаб қўйди. Олқор бугун жуда-жуда ҳаяжонда. Нозимани сабрсизлик билан кутаётир. Юрагини тирнаб, азоблаб юрган дардини дўстига сўзлаб беришга ошиқади.

— Эҳ, Олқор, ким эдинг сен ўзи. Шу беғубор, масъума қиздан яшириб юрган гуноҳларингни юва оласанми, беғубор дўстликка гард юқтирмай асрай оласанми?

Олқорнинг ҳеч кими йўқ. Унинг ҳам отаси Иккинчи жаҳон урушининг қурбони. Олқор бева онасига итоат этмай, бебошларга қўшилди. Ўғрилиқ билан қўлга тушиб қамоққа тушди. Қамоқда қурувчилик ҳунарини ўрганди. Қамоқ ходимининг биргина сўзи унинг қулоқлари остида ҳамон жаранглайди.

— Қургин,тузатгин-у, лекин бузма. Бу ерга қайтиб ҳам келма, ўғлим.

Ўғлим деган сўзни эшитиб Олқорнинг кўзларида ёш йилтиради. Бу ёш марҳум отасига, унинг доғи-ҳасратида кўз юмган онасига, яхши кишиларга бўлган меҳр, ҳурмат ифодаси эмасмикин?.. Ана, Нозима кўринди. Олқор апил-тапил рўмолчасига қўл чўзди. У пешона терларини қўли билан сидириб ташлаб, Нозиманинг ҳузурига югурди. Қиз унга оппоқ, дазмолланган рўмолча тутди..

Ўша маҳаллага яна йўлим тушди. Эски пахса деворлардан ном-нишон қолмабди. Кенг, текис майдон денгиздек чайқалади. Гуллар, турфа гуллар денгизи. Ўртада елкан-чинор яшнаб турибди. Гулзор четларидаги ўриндиқларнинг бирида хон атлас кийган қиз ёнида кашта тикилган оппоқ қўйлакли йигит ўтиришибди. Бу Нозима билан Олқор. Ҳа, танидим. Тошкент қурилишининг қаҳрамонлари улар.

КЎЗЛАР

*Эй кўнгил, ёр учун жаҳондин кеч,
Ҳаваси боғу бўстондин кеч.*

Нодира

Бир ҳафтадан буён меҳмонхонадаман. Ишларим ҳали-бери битмайдиганга ўхшайди. Катта кутубхоналардан китоб қидираман, илмий ишимга материаллар йиғаман.

Меҳмонхона бекаси Солиҳа — жуда ажойиб аёл. У ҳар куни эрталаб бир қучоқ гул билан райҳон кўтариб келади-да, стол устига қўяди. Ҳол-аҳвол сўрайди. Унинг дилкашлигиданми, мусофирликда зерикканимданми, ҳарҳолда, суҳбатини ёқтириб қолдим.

Бугун ҳам у бир қучоқ гул ва райҳон кўтариб кириб келди. Уларни гулдонга авайлаб солиб қўйди.

— Буларни қаёқдан оласиз ҳар куни, — сўрадим мен.— Яна мени деб сотиб олиб келаётган бўлманг.

— Гул одамдан азиз бўптими? Ҳовлимиз тўла гул, ўртоғим учун экканман. У киши гулга жуда ўчлар,— деди қувнаб. — Истасангиз, гулзоримизни ўз кўзингиз билан кўриб келсангиз ҳам бўлади. Эртага у кишининг туғилган кунлари. Ўзим ҳам вақтингизни билмоқчийдим. Борсангиз, бошимиз осмонга етарди.

Уларнинг адресини олиб қолдим.

Бугунги мутолаа ишларимни вақтлироқ тугатишни кўнглимга тутиб, кутубхонага ошиқдим. Соат олтига яқинлашди. Нима совға олсам экан, деган хаёл билан кўчага чиқдим. Китобдан яхши совға йўқ. Китоб магазинидан бадий китоблар ёнига гулчилик ҳақидаги китобни ҳам қўшиб олдим. Солиҳаларнинг эшигини тақиллатаётганимда соат еттидан ўн беш минутлар чамаси ўтган эди. Ичкаридан меҳмонларнинг гурунги эшитилди. Қуёш нурида товланиб, кўзни қамаштираётган гулзорни оралаб ўтиб, ичкари уйга кирдик, меҳмонлар истиқболимга ўринларидан туришди.

Уларнинг бирортасини ҳам танимайман, аммо табассум билан боқиб турган бу кўзларнинг ҳар бирида аллақандай илиқдик, яқинликнинг рамзини ўқиш мумкин эди.

— Танишинг турмуш ўртоғим — Солиҳжон, — деди Солиҳа диван чеккасида болишга суяниб ўтирган ўрта яшар кишига ишора қилиб. Қўлимни узатдим, у пайпаслаб, кўришиш учун узатилган қўллари билан қўлимни қидирарди. Унинг икки кўзи очиқ бўлса ҳам, кўрмас экан. Гулни севган одам — Солиҳанинг эри эканига ишонмай иложим йўқ.

Гулларнинг ранги, чиройи учунгина севмайдилар ахир, унинг муаттар бўйи учун ҳам севадилар. Солиҳ ака ҳам гул ошиғи. Гуллар ҳуснини кўришдан маҳрум бу кўзлар, китоб ўқишдан ҳам маҳрум эканини ҳозиргина билиб турибман. Солиҳ аканинг суҳбатида бўлган одам унинг кўр эканига сира ишонгиси келмасди. Унинг ҳаёт ҳақидаги мушоҳадалари, билими, дилкашлиғи, ғазалхонлиги баъзи кўзи очиқларнинг суҳбатидан маънолироқ эди, назаримда.

Ўша куни алламаҳалгача гурунглашиб ўтирдик. Солиҳ ака Ҳофиз, Навоий, Лутфийлардан жуда кўп ғазалларни ўқиб берди. Солиҳага назар ташлайман. Елиб-югуриб хизмат қиларди у.

Тақдирнинг ажойиб бу ишига ҳайратланаман, лекин, қани энди, бунинг боисини сўраб билиб бўлса. Инсон юраги гулдан нозик. Солиҳа нима бўлганда ҳам, шу ногирон инсоннинг кўрар кўзи эканига ишончим комил. Мен буни Солиҳ аканинг чеҳрасидаги қувноқлик, шўхликдан сезиб турибман. Солиҳа ҳам тақдиридан нолиш у ёқда турсин, буни хаёлига ҳам келтирмасди чоғи.

Ўша куни ҳаёт китобининг бир варағини, жуда мазмунли варағини ўқидим.

Кўзсиз инсонга кўз бўлиб, у билан умргузаронлик қилаётган бу аёл шу варақнинг сарлавҳаси эди. Унга эътиқодим ортди.

Эртаси тезроқ тонг отишини, Солиҳанинг кириб келишини кута бошладим. Мен Солиҳанинг келишинигина эмас, ўша оиланинг саргузаштини тинглашга, билишга қизиқардим. Мен бугун ажиб муҳаббат достонини эшитишимга

ишонардим. Шундай бўлди ҳам, Солиҳанинг кўзларида қувонч учқунларини кўрдим. У бир қучоқ гул ва райҳон кўтарганча кулиб кириб келди, эрининг миннатдорчилигини изҳор этди.

— Хафа бўлиб қайтмадингизми, ишқилиб?

— Нега энди хафа бўлар эканман, — дедим унинг мастона туришларига маҳлиё бўлиб.

— Шунақа, — деди у.

— Қанақа?

— Шунақа, тақдир демоқчиман.

Унинг ўзи сўз очганидан хурсанд бўлсам ҳам, дабдурустандан бир нима дегим келмади. Яна ўзи гап бошлади.

— Ожиз бўлсаям, ажойиб юраги бор.

— Бахтлимисиз?

— Ҳа, тақдиримдан нолийдиган ерим йўқ.

— Тақдир, дедингиз. Одам ўз тақдирини ўзи яратади.

Шундай эмасми?

— Ҳа, шундай. Мен ҳам ўзим яратдим. Ҳеч ким мажбур қилмади.

— Яхши кўриб текканмисиз?

— Нима десам экан... Бунинг ғалати тарихи бор. Албатта, муҳаббатга даҳддор тарих.

Кўз олдимда ҳаётнинг жуда қизиқарли китоби тургандай. Мен уни варақлашни истайман, лекин журъат қани? Уни қахрамоннинг ўзи, фақат унинг ўзи варақлай олади, холос. Қахрамон эса, қаршимда турибди.

Буфетчидан чой олиб келишини илтимос қилдим.

— Ишга бормайсизми? — сўради Солиҳа.

— Йўқ, тарих тингламоқчиман, — дедим ярим ҳазил, ярим чин қилиб.

— Ишдан қўйганим учун узр, мен кетай энди, — деди-ю, ўрнидан турди у.

Ялиниб-ёлвориб жойига ўтқаздим, ўша муҳаббат тарихини сўзлаб беришини илтимос қилдим.

— Уруш йиллари эди, — деб гап бошлади ҳамроҳим. — Ўнинчини бир амаллаб тамомладим. Отам, акам фронтда. Онам ишга яроқсиз. Иш ахтариш иштиёқи тушди юрагим-

га. Кўрлар нашриётида иш бор дейишди. Бордим. Китоб ўқитиб кўришди. Овозим ҳам маъқул бўлди. Шу-шу, ишга киришиб кетдим. Мени бир кўр йигитга биркитиб қўйишди. Ҳар куни неча-неча саҳифа китобни озоз чиқариб ўқийман, йигит игна билан махсус қоғозга ёзиб олади. Кейин, кўрлар учун китоб бўлиб босилади. Ишим анча кўнгилли эди. Ҳам китоб ўқийман, билимим ошади, ҳам турмушимиз учун етарли маош олиб тураман. Ҳамроҳим ниҳоятда хушмуомала йигит. Меҳрибончилик қилаверади, «чарчадингиз, бир пиёла чой ичиб олинг, бир оз айланиб келинг» деяверади. Баъзан танаффус пайтларида суҳбатлашиб ўтирардик у билан.

— Исмингиз нима?—деб қолди у бир куни .

— Солиҳа дедим.

— Адаш эканмиз-ку! Балки тупроғимизни бир ердан олишгандир. Ахир, эскилар одамни лойдан ясайдилар, дейишади-ку.

— Шундай бўлса бордир,— дейман ҳазилига хазил билан жавоб қайтариб. Ахир, ногирон одамни ранжитиб бўлармиди? Яхши гапимни аямайман. Шундоғам уларга қийин, дунёни, одамларни, қуёшни, чироқни, гулларни кўролмаса. Гулларни, ҳа, гулларни кўролмаса... Гулларни кўролмайди улар, аммо юраги билан уларнинг латофатини ҳис қилади. Шунақа дейишимнинг боиси бор. Бир куни у менга бир дона сариқ гул кўтариб келди. Аввал гулнинг япроқларини силаб, бағрига босди, сўнг менга узатди:

— Боғимиздан уздим, қанақа экан, ҳиди яхши, аммо ранги қанақа экан?

— Қизил, қип-қизил экан,— дедим.

— Хайрият, — деб қўйди ўзича. Афтидан, у бир нимани кўнглидан ўтказди шу топда...

— Қизил гулни муҳаббат рамзи дейдилар. Сариги айрилик, сиз учун узган гулимни, бахтимни синаб узган гулимни то эгасига топширгунча юрагим така-пука эди. Бордию, сариқ гул узиб қўйган бўлсам... — деди-ю хўрсинди.

— Қизил, қип-қизил гул узибсиз, — дедим уни тинчлантириш учун. Аммо, юрагимда нохуш тугён қўзғалди. Вой шўрим,

нималар деяпти у? Бахтимни синаб... сизга атаб... Кўнгилга буйруқ бериб бўлмайди деганлари шу бўлмасин тагин...

— Айтинг-чи, Солиҳа, кўзларингиз қанақа?— савол ташлади йигит.

Жавоб бермадим. Титраб кетдим, дод солиб юборгим келди. Наҳот, у мени...

— Кўзларингиз қанақа, Солиҳа?

— ...

Мен ўлай, худо-ё, яхши гапириб юриб, унинг кўнглини олиб кўйган бўлсам-а, ё раббий. Нима қилай, ташлаб кетайми ҳозироқ?.. Яна ўша савол такрорланди.

— Кўзларингиз қорами, мовийми, билмоқчиман, Солиҳа. Мен тимқора кўзларни севаман. Ҳа, тим-қора кўзларни.

— Кўздақа кўз-да! — дедим истехзо билан.

Сизга нима, бари бир кўролмайсиз, нотавон кўнглингиз яна нималарни истайди, демоқчийдим. Қай кўз билан кўрайки, кўзларидан ёш оқарди. Ҳа, у йиғларди... Нима қилай, шу тоб унинг юз-кўзларидан силагим, овутгим келди. Лекин тушуниб турибман, бундай қилмаслигим керак. Йўқ, йўқ, унинг юрагини, туйғусини масхара қилишга, алдашга ҳақим йўқ. Йўқ!

Кетдим, қайтмадим. Эртасига ҳам, индини ҳам бормадим. Уч йил бирга ишладик. У менга кўнгил кўйиб юрар экан. Ахир, дунёга келиб нима кўрдим мен. Энди тақдиримни шу ожиз одам билан боғлайманми? Рад этсам-чи? Йўқ. Уни тириклай ўлдирган бўламан. Яхшиси, у ердан кетаман. Ҳа, шундай қилганим маъқул.

Ариза ёзиб, бошқа ишга ўтмоқчи эканлигимни идора бошлиқларига айтдим. Орадан уч ой ўтди. Солиҳ акани қаттиқ бетоб, деб эшитдим. Юрагимда титроқ бошланди.

Ҳикоя бир зум тинди. Солиҳа йиғларди.

— Йиғламанг, ўтган иш ўтиб кетибди-ку. Йиғлоғ-ей.

— Кўнглим бўш, жуда бўш. Отам, акам фронтдан қайтишмади. Унинг устига Солиҳ акангизнинг кўнглига қарайман деб, ўзимни унутиб юбордим.

— Ўшанда бетоблигини эшитиб ҳам, индамай юравердингизми?

— Қаёқда, юрагимда титроқ бошланди. Боришимни ҳам, бормаслигимни ҳам билолмай, бошим қотди. Солиҳ ака одам юборибди. «Ҳеч бўлмаса овозини бир эшитай» дебди. Худди айбдор одамдай, минг хижолат ичида кириб бордим. Озиб кетибди. Қуриган лаблари туз тотмаётганидан далолат бериб турибди. Индамай, тик турганча туриб қолдим. У эса нафас олишимдан сезиб турган экан. Яқинроқ келинг, ишорасини қилди. Ёнига стол қўйиб ўтирдим. Ҳеч нарса демади. Яна кўзларидан ёш оқа бошлади. Яна ўша кунги манзара. Қанча ўтирдим, билмайман. У ҳеч нарса сўрамади, мен ҳам... Кетдим, аммо юрагимда аллақандай ачинишми, ҳамдардликми, билмадим, ҳарҳолда бир туйғу пайдо бўлди. Мен кимман ўзи? Кўзларимга бино қўйсам бу кўзлар инсон юраги олдида ҳеч-ку! У йиғлапти, юракдан йиғлапти, ахир. Мен-чи, кўзларим очиқ бўлса ҳам, кўрлик қилмоқчиман, инсон юрагидаги улкан муҳаббатни депсиб ўтиб кетмоқчиман. Йўқ! Юрак, кўзлар шунинг учун берилмаган инсонга...

У мени бошқа чақиртирмади. Қаттиқ ранжигани, ўксиниш тошлари остида эзилишга, ночор тақдирга тан беришдан ўзга чораси йўқлигига иқрорлиги эди бу.

Ҳар куни касалхона эшигида пайдо бўламан. Ҳамширалардан унинг аҳволини суриштираман. Ёмонлашиб бораётганини эшитиб, ўртанаман, олдига киришга бетим чидамайди. Унинг гул ҳақидаги мушоҳадаларини эслайман. Сариқ гул — айрилиқ, қизил гул — муҳаббат рамзи. Шу ўй билан гулчилик дўконига бордим бир куни. Бир қучоқ гул сотиб олдим. Ҳаммаси қизил. Гулларни ҳамширадан киритиб юбордим.

— Гулларнинг ранги қанақа?—сўрабди у.

— Қизил, қип-қизил — жавоб берибди ҳамшира.

— Ким олиб келди?— сўрабди у.

— Солиҳа,— дебди ҳамшира.

Йигит гулларни бағрига босибди, сўнг мени чақиртирибди... Ана шунақа, бизнинг тарих китобимиз. Шу-шу, бирга умр кечириб келяпмиз. Ҳовлимиздаги гуллар ҳам ўша учун, У киши гоҳо:

— Қўзларинг қанақа, Солиҳа? — деб сўраб қоладилар.

— Қоп-қора, — деб жавоб бераман.

— Оҳунинг кўзларидақами? Оҳунинг кўзларини ҳам қора дейишади-а?

— Ҳа, қора дейишади. Мен ҳам оҳунинг кўзларини кўрмаганман, — дейман унинг кўнгли учун.

— Мен ҳам кўрмаганман, — дейдилар у киши ҳам.

Кўзлар, кўзлар... Оҳунинг кўзларини мен ҳам кўрмаганман. Аммо, ҳаётни, унинг завқи-сурурини, гўзалликларини кўриш учун кўзсиз бир йигитга кўз бўлган мана бу аёлнинг кўзлари олдида оҳунинг кўзлари ҳам ўтаверсин.

КҰНГИЛ

Ўша дарё бўйи, ўша шўх тўлқинлар юрагимда бир умр муҳрланиб қолади энди... Мен унинг юракларни тугёнга солувчи саргузаштини тингладим. Тоғ бағридаги дам олиш уйининг шундоқ ёнгинасидан дарё оқиб ўтарди. Суви шўх, биллурдай тоза. Ҳамма ўз юрагининг розига қулоқ солиш бу ерда. Табиат кўрқига маҳдиё бўлиб хаёлга чўмган ким? Ким баланд тоғ чўққиларига кўзини тиккан? Ким дарё тўлқинлари билан олишиб овора? Кимнинг қўлида китоб? Дарё бўйида бир туп дилафрўз бор. Қайси сериштибоҳ одам эккан экан уни? Меваларининг шиғиллигидан шохлари хаёлчан бош эгиб турибди. Дилафрўз соясида соатлаб ўтириб сув шовқини, япроқларнинг нозли шивирига қулоқ соламан ҳар куни. У кун ҳам шу дарахт салқинида ўтирардим. Бирдан шаббода гул, сабзалар атрини келтириб димоққа урди, сўнг у шамолга айланди-ю, бошимдаги рўмолимни учириб олиб кетди. Бир зум ҳавода пирпиратиб, сўнг тўлқинлар кўксига отди уни. Нима қилай, сузишни билсам эканки, сувга отсам ўзимни. Тугён уриб оқаётган дарё тўлқинига кўмиб ташлади рўмолимни. Саросимада лол туриб қолдим. Кимдир ўзини сувга отди, рўмол кетидан тўлқинларни қувиб кетди. Тошдан-тошга сакраб оқаётган сув рўмолни анча жойгача оқизиб борди, йигит ҳам унинг кетидан ошиқди. Мени энди рўмол эмас, нотаниш йигит ташвишга сола бошлади. Кучли оқим уни анча ергача оқизиб кетди. У гоҳ тўлқинларга кўмилиб кўринмай кетар, гоҳ тўлқинлар устида чавандоздай кўзга ташланарди. Ниҳоят у рўмолни ушлаб қолди. Қирғоққа чиқар экан, кўзлари рўмол эгасини қидирарди.

— Мана, рўмолингиз.

— Раҳмат

Шу бўлди-ю, у билан «салом-алик» қиладиган бўлиб қолдик. Овқатланиш маҳалида кенг ошхонага разм солдим. Унинг столи ўнг томондаги дераза олдида экан. Дераза ой-

налари очиб қўйилган, у ўша дилафрўзга тикилганча хаёл суриб ўтирарди. Тушки овқат тугагач, ҳамма дам олиш учун тарқади. Мен одатим бўйича дарахт салқинига, сув бўйига кетдим.

— Рўмолингизни маҳкамроқ боғлаб олинг, тагин учиб кетмасин. Бу ўша йигитнинг овози эди. У дарахт ёнига келиб ўтирди.

— Мунча шу дарахтнинг шайдоси бўлмасангиз. Ҳар куни саломга келасиз-а, янглишмасам?

— Ҳа!

— Энди танишиб олсак ҳам бўлади.

— Нигор. Ўзингизники-чи?

— Мансур.

— Қайси соҳанинг олими бўласиз?

— Ўзингиз-чи?

— Шифокор.

Билмадим, савол-жавоблар жонига тегдими, ё бошқа бир ўй биланми, Мансур жим қолди. Саволимга жавоб бермади ҳам.

— Ўзингиз-чи? — сўрадим.

— Ўзим-ми, дарду ҳасратда қолган бир одамман.

— Нега? Дардингизни айтинг, балки ёрдам қиларман.

Ахир, врачман-ку.

— Йўқ, синглим, сиздай бир шифокор ҳасрат солди юрагимга. Лутфимдан ажратиб ташлади. Шифокорман, дедингиз, инсоннинг дардига даво топасиз-у, ҳасратига шерик бўлолмайсиз...

У аста ўрнидан туриб дарё ёқалаб кетди. Шифокор бўлганим учун ҳам, бу дарднинг тафсилотини эшитмагунча, унинг ҳасрат дафтарини варақлашга кўндирмагунимча тинчлана олмасдим. Мансур кетидан соядай эргашиб боришга журъат топдим ўзимда. Ҳа, йигитни бу аҳволда ташлаб кетиш юраксизлик, бедардлик бўларди. У юриб бориб ўша рўмолни тутиб олган жойда тўхтади. Қачонлардир тоғ устида мағрур қад керган тош энди дарё қирғоғида тўнкадай бўлиб ётарди. У шу харсанг устига ўтирди. Нигоҳи дарёга қадалди.

Йигит хаёлга толди, мен ҳам. Орадан қанча вақт ўтди, билмадим. Тоғ бағирлаб тушиб келаётган қўю қўзиларнинг маъраши орадаги сукутни бузди. Мансур менинг шу ердалигимни эндигина пайқагандай, ўнғайсизланиб, жавдираб қаради.

— Ўша куни суҳбатимиз негадир чала қолиб кетди. Менинг касбимни сўрадингиз, лекин жавобим изтиробга солди сизни. Сабабини билмоқчи эдим. Лутфи ким? Унга нима бўлган, билмоқчиман.

— Турмушга чиққанмисиз?

— Йўқ.

— Ёқтирганингиз бордир?

— Йўқ.

— Бўлмаса, тушунишингиз қийин бўлар. Бу муҳаббат савдоси, ахир.

— Муҳаббат ҳақидаги китобларни кўп ўқиганман, тушунаман, ҳар қалай...

— Ҳамма гап шунда-да. Китоб бошқа, ҳаёт бошқа тамоман. Юракнинг ўз қонуниятлари бор. У ҳеч қандай китобга сифмайди, йўл-йўриққа юрмайди. Лутфи билан бир йилгина турмуш қурдик. Дунёдаги барча севинчларим — у борлиги учун эди, менинг наздимда. У сўзлаганда шундай сеҳрлаб қўярдики одамларни. Кулганда-чи, табиат ёришиб кетгандай бўларди... У менга қизалоқ фарзанд ҳадя этди. Лекин врачлар болани эмизишга рухсат этишмади унга. Лутфининг ўпкаси...касали бор экан.

Фарзанднинг туғилиши Лутфининг сезилмас дардини юзага олиб чиқди. У тез-тез ҳасталаниб ётиб қоладиган бўлиб қолди. Болани бир амаллаб боқиб ўтирдик. Лекин Лутфининг ота-онаси шу хонадонга келиб касал орттирдиган, энди жонинг ҳавфда, баҳонаси билан юлиб олиб кетиб қолишди. Орадан кунлар, ойлар ўтди. Лутфини олиб келиш учун кўп бордим.. Фойдаси бўлмади. Врачнинг айтишича, Лутфи энди она бўла олмас, то даволанмагунча турмуш қилиши ҳам хавфли эди. Эсимдан ажрай дедим, наҳот, шундай бўлса? Наҳот, бу дард ажратса бизни? Мен уни кўрмоқчиман, йўқ, йўқ, олиб кетмоқчиман. Беадад кин,

адоватда юрган ота-онаси ҳатго учрашувга йўл қўймадилар. Хат ёзиб киритдим, Лутфи жавоб ёзиб чиқарибди. Унинг қўли теккан, кўз ёшлари томган қоғоз устидаги сатрларга термулиб қолдим. Мен унинг хатини бир эмас, бир неча бор ўқидим, кўзим толгунча, ҳар бир сўзи ёд бўлиб қолгунча ўқидим. Икки соҳилдан туриб бир-биримизга дил баёзларини йўллаймиз, ўртадаги кўприк-муҳаббатимиз сарсон. Севганинг билан яшай олмасанг, уйинг обод бўлмаса, ҳали йиғилиб улгурмаган чимилдиқ ўрнида жудолик, изтироб дилиннга гашлик солиб турса. Бу қандай бедодлик. Бу қандай дард ўзи! Учрашмоққа ҳақимиз йўқ... Лутфи севади мени, ҳа! Менга бошқа қеч нарса, ҳеч нарса керак эмас. Аммо Лутфининг тезроқ соғайиб кетишини истардим. Мен кимга бориб арз қилишимни, хотинимни зўрлаб олиб кетдилар деб ёрдам сўрашимни билмасдим. Лутфимнинг дардига чора топилмагунча мен бегонаман, унга, ҳа, бегона...

Мана, эшитинг унинг Мансур номига ёзган ғазалини:

Мунтазирман, лекин менинг гулзорим йўқ. Айтолмадим розимни, ул ғамгузорим йўқ. Найлайинки, ҳастадирман ҳақсизлигим шул, Сендан ўзга бу юракда оху зорим йўқ. Улфатимдир ўй-хаёлинг тунлари ёлғиз

Роҳатим йўқ, сендин ўзга интизорим йўқ. Лутфимни зорлатиб қўймайман, йўқ! Мен уни олиб кетаман. Ота-онасиникига бордим. Олиб келмоқ учун, даволатмоқ учун бордим. Биз у билан кўришдик. Озибди, юзлари сўлғин. Хумор қарашлари йўқ, боқишлари ҳам аллақандай ҳасратли. Кўзларимни узолмай қолдим ундан.

Маҳдиё термулиб турган кўзлари ерга қадалди. Биз бирга яшай олмаслигимиз, бунинг учун Лутфининг касаллиги монё эканига иқрор эдик. Лекин кўнги-чи, кўнги бунга кўникармикан? Бир-бирига ташна икки юракка буйруқ бериб бўлармикин? Юракка муҳрланиб қолган муҳаббат пайвандини узиб ташлаб бўлармикин? Лутфи даволаниши, соғайиб кетиши керак.

Ойлар кетидан ойлар ўтаверди. Шу зайлда институтни бир амаллаб тамомладим, қидирув ишлари билан тоққа

жўнаб кетдик. Кетиш олдидан Лутфига хат киритдим. Кетаётганимни хабар қилдим.

Хат ёзиб уни овутдим, хат жавоби тайёр бўлгунча қайтиб келишимни айтиб, жўнаб кетдим. Қидирув ишимиз чўзилиб кетди. Ишни аро йўлда қолдириб бўлмас, чунки илмий иш қидирувнинг қандай ҳал бўлишига боғлиқ эди. Бетоқатман. Ниҳоят, қишлоққа қайтдим. Лутфига атаб худди сизникига ўхшаш ҳаворанг рўмол сотиб олдим. Рўмолни ўрадими, йўқми, ҳали кўрганим йўқ. Ўраган бўлса жуда ярашгандир. Буғдойранг қизларга ҳаворанг рўмол жуда ярашади. Рўмолингиз сувга оққанда кўзимга ўша Лутфининг рўмоли бўлиб кўринди, ўзимни сувга отдим... Лутфининг ўша рўмолни ўраганини бир кўрсам эди... Ҳозир у даволанишда, узоқда. Врач экансиз. Айтинг-чи, у тузалиб кетадими? Нега индамайсиз?

Йигитнинг бу саволига жавоб излаб эмас, муҳаббатнинг қудратига бош эгиб жим қолдим бир зум...

Мансур,бу меҳр, бу улкан муҳаббат билан Лутфини, шубҳасиз, дард чангалидан қутқариб олишга қодирсиз. У, албатта, тузалади. Ҳа, ишонаверинг.

БИР ЖУФТ ТЕРАК

Ғам-андухдаримиз интиҳосига етди. Кўз ёшларимиз та-
бассумга айланди, нашъу намоли умр кечираётганимизга,
мана, ўн саккиз йил бўлди. Шу кунни байрам қилиш учун
қишлоғимизнинг кенг боғига йиғилдик. Куз фасли, қуёш
ҳам бу байрамга шерикдай. Юртимиз чаманида битган тур-
фа гуллар, ноз-неъматлар шу ерда.

Ҳали столлар тузатилиб бўлинганича йўқ. Боғда сайр қила
бошладик. Боғ четида ёнма-ён ўсаётган бир жуфт теракка
хаёлим кетди. Бири яшнаб турибди, бирининг танасида эса
ажиндай чизиқлар, япроқлари сарғиш. Икки терак бир-би-
рига ҳамдард, иноқ жуфтлардай турибди, назаримда.

— Ановини кесиб, тандирга қаласа, курсиллама патир
пишарди, — деди Жўрахон қурий бошлаган дарахтга ишора
қилиб.

— Ажойиб мирзатерак экан, эсиз, — деди Адолатхон.

— Дарахтнинг қуригани — ўлгани, — деди яна бири.

— Баҳорга чиқиб сув ичса, яна кўкариб кетар, унчалик
қари ҳам эмас-ку, — деди бошқаси.

Ичкарига, столга таклиф қилишди-ю, баҳс узилди. Мен
ҳам бир чеккадан жой олдим. Ўтирибман-ку, хаёлим ҳар
қаёқда. Мен бу қишлоқда янгиман, бу ерга келин бўлиб
тушганимга эндигина уч ой бўлди. Ота-онам қишлоққа уза-
тишаётганидан кўнгиллари тўлмаган. Мана, уч ойдирки,
қишлоқликман. Назаримда, ҳаётнинг ҳақиқий манзараси бу
ёқда — қишлоқда. Табиат ҳам, одамлар ҳам ҳаётнинг ўзи-
дай содда, беҳашам.

Дутор торининг жаранги хаёлим торини узди. Жўрахон
дуторни чертиб, қўшиқ бошлади.

Ўзим ҳар жойдаман,

Кўнглим сендагир, дўст, ёр-ей.

Мунча ҳам шўх бўлмаса бу жувон. У қўшиққа-қўшиқ
улади, шўхликка-шўхлик. Аёлларни ўзига қаратиб, яйраб-

яшнаб ўтирган Жўрахоннинг овозини, созини бир аёлнинг кириб келиши бузди. Аёллар гурр этиб ўринларидан туришди. Унинг истиқболига пешвоз чиқиб, уйнинг тўридан жой кўрсатишди. Аёл бу илтифотлардан ўнғайсизлангандай бир зум тараддудда қолди. «Қишлоқ катталаридан бирининг хотини, шекилли», — ўтказдим хаёлимдан. Ўтирганлар ундан ҳол-аҳвол сўрай кетишди:

— Саодатхон, соғлигингиз қалай?

— Ўғлигингиз, келинингиз... .

— Невараям катта бўлиб қолгандир?

Жўрахон қўлидан дуторини қўймай, савол-жавобларнинг тезроқ тугашини кутарди. Бетоқатлиги шундоққина сезилиб турарди унинг.

— Ўтиришимиз музлаб кетди-ку,— деди ниҳоят лабини буриб.

Жўрахон «музлаб қолган» ўтиришни қизитиш учун «Наманган олмаси»ни бошлади. Аёллар бир-бирига қарашди. Аллақандай ўнғайсизлик чўкди орага. Саодатхон секин қўзғалиб, ташқарига қараб юрди. Адолатхон уни овутиш учун бўлса керак, ўрнидан турди. Аёллар ҳам бирин-кетин унинг орқасидан чиқишди. Мен ҳам уларга эргашдим. Ўйин-кулги, ноз-неъматлар бирпасда унут бўлди-ю, аёллар Саодат опа атрофига тўпланишди.

— У ёқдан қачон қайтдингиз? — сўради бири.

— Кеча, — деди Саодат опа ва кўзига ёш олди...

Ўша куни Саодат опанинг юракни тирнагувчи ҳикоясини эшитдим. Анави қўшиқчи Жўрахоннинг саргузаштини ҳам. Кун бўйи сеҳрлангандай юрдим. Икки хил умр, икки хил гўзаллик. Иккиси ҳам кўз олдидан кетмайди. «Қайси биримизнинг йўлимизни танлайсан, қайси биримиздан ўрнак олиб яшайсан, келинчак», — деяётгандай улар. Бири ҳаётнинг бўронли-суронли йилларига чап бериб, шўхлигини, кўҳлигини сақлаб қолган аёл. Бири кимгадир чиройини, ёшлигини, юрак қўрини ҳадея этган, юзларига барвақт ажинлар қўнган. Бири фақат ўзи учун яшаган, ўзлигини ҳамма нарсадан устун қўйиб, бу йўлда ҳеч нимадан ийманмаган. Иккинчиси эса, ўзлигини унутиб, инсон учун,

унинг азиз умри учун жафо чеккан. Юзларида, қарашларида шу жафонинг излари қолган. Бири тор давранинг, хонадоннинг қоғоз гули. Иккинчиси ҳаётнинг, умр баҳорининг тоза гули.

Жўрахон ҳам, Саодат ҳам шу қишлоқлик. Иккиси бир кунда эрини фронтга жўнатган. Жўрахон ёлғизликда зўрға бир ярим йилни ўтказган. Сўнг, эри Содиқжон аканинг хатлари жавобсиз қола бошлаган. Жўрахон ёшлиги, ҳусн-жамолининг бекор ўтиб кетаётганига ачиниб, яшаш эмас, кун ўтказиш кўчасига кириб кетган. Кўз ёши нималигини билмайди у. Риёзат чекмаган, лабидан хандаси аримаган, қўлидан дутори. Баҳор ҳам, ёз ҳам, қиш ҳам бирдай, фарқсиз унга. У баҳор гулларида, кузнинг олтин япроқларидан завқланишни билмайди. Унинг умри ҳам табиатидай ҳиссиз. Ҳеч кимни юракдан севмаган, ҳеч кимга меҳр қўйиб, унинг ҳаёлида бедор бўлмаган, оромини йўқотмаган. Ҳеч кимни интизор кутмаган, вафо-садоқат не ўзи, ҳатто тасаввур ҳам этолмайди Жўрахон. Ҳижрон дардида қоврилмаган у. Оҳ, кошки инсон умри, ҳаёт мазмуни дутор чертишдай осон бўла қолса. Йўқ, умр тори бошқа экан тамоман. Уни чертиш учун кишида бармоқ эмас, юрак бўлмоғи керак... Мен шундай юрак эгасини кўрдим, унинг мунгли, лекин мазмунли умр торининг оҳангларини тингладим бугун. Мен ҳали ёш бир аёл, тажрибасиз келинман. Лекин юрагимда орзу туғилди.

Саодат опадай яшасам, яшай олсам дейман. Унинг сочларига қўнган опшоқ қировда, кўзларидаги ёшда, пешоналаридаги ажинларда ажиб муҳаббат, садоқат достонини ўқидим... Саодат опа эри Зулунбойни фронтга жўнатганида мендек — уч ойлик келинчак экан. Олти ой ўтгач, ўғли Зафар туғилибди. У эрининг хатларини интизорлик билан кутар, бутун меҳрини тўкиб, жавоб ёзаркан. Орадан неча баҳор-ёзлар ўтибди. 1944 йилнинг декабрида Саодат опа эшигини тақиллатган машъум хабар муҳаббат мактубларига ҳам, эзгу умид, висолга бўлган ишончларга ҳам хотима ясабди. Шундан буён мана йиллар карвони ўтди. Бахтли келинчаликнинг атиги ўн ойинигина келинлик либосида ўтказган у.

Қолган умри эса, фироқ ёши билан ўтиб келяпти. Бу орада ўғли улғайибди, уйланибди. Невараси ҳам бор энди. Шу ўтган йиллар давомида у эрини, Зулунбой қабрини қидираркан. Кеча у Будапештдан қайтибди. Эрининг қабрини зиёрат қилиб келибди. Айтишларича, Саодат опа келинлигида жуда ҳам ҳусндор экан. У ҳуснига бино қўймабди, «увол» бўлаётган ёшлиги учун ачинмабди. Ёшлиги эвазига у бир инсоннинг азиз номини табаррук, пок сақлаб қолибди.

Негадир, Саодат опани ўйлаганда, ўша боғдаги бир жуфт терак кўз ўнгимдан ўтаверади. Бир жуфт теракнинг бирини Саодат опага қиёс қиламан. У чиройини йўқотибди, лекин, кўксини қалқон қилиб, бир азиз инсон хотирасини бўрон-суронлардан олиб ўтибди. Одамларми десам, дарахтларда ҳам ҳамрозлик бўларкан. Анави жуфт теракка бир қаранг-а!

ЧОЛЛАР

Ҳамма гап қишлоқ чойхонасидаги гурунҗдан бошланди. Баҳслашиб қолган чоллар қишлоқнинг бўш ётган ерларига қовун-тарвуз экишга қарор қилишди.

Матқовул ота бошлиқ қилиб сайланди. Кунлар қизиб, саратон қуёши тиккага келганда чоллар ҳарсиллаб қолишса ҳам ҳеч кимга сир беришмади.

Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмас, деганлар. Рост-да, чоллар қишлоқ йигитларидан дашном эшитиб кетишаверадими. Ҳали қараб туришсин улар... Қариликни тан олиб эмиш-а!..

Кўм-кўк палаклар гулга кириб, ҳосил тукқандан сўнг улар уйларига ҳам бормай қўйишди: қир бағрига чайла қуриб олишди.

Қилғиликни чоллар қилишди-ю, кўргилиги кампирларга қолди. Келинлар, қизлар, ўғиллар далада, ишдан сўнг клуб-да, кинода. Самоварнинг тепасига чойнакни қўндириб, кампирлар юлдуз санашади. Оббо, чоли қурғурларнинг интизор қилиши қизиқ бўлар экан.

Кампирларнинг тоқати тоқ бўларди-да, ҳар бири ўзича: «Ёшлиқда қизлар кутдирса, кексалиқда чоллар экан-да», деган хаёл билан иккита жиззалик нон, тўрт чақмоқ оқ қандни рўмолга ўраб, чайлага кетишади.

Яхшиям, чоллари экин эккани-я! Кампирлар ҳам бир-бирлари билан дийдор қўришадиган бўлиб қолишди. Улар суҳбат қуришса, чоллар бу йилги ҳосилни хомчўт қилишади.

Матқовул ота билан Камол маҳсум шу ерда ҳам тинч юришмади. Улар баҳс бойлашди. Матқовул ота ўзига икки гектар ер ажратиб, шираси тилни ёрадиган ананас уруғидан экди. Камол маҳсум ҳам шунча ерга тотлиликда асалдан қолишмайдиган қўзивой тарвуз уруғидан ташлади.

Олтин куз... Куз санъати бебаҳо. У боғма-боғ, далама-дала кезиб, ёз неъматларига ранг улаша бошлади. Ҳусайни

хуснида қуёш зарраси жилоланса, олхўри чеҳраси лоладай қирмиз. Шафтолиллар ҳам оқшомги шуъладай шафақранг. Зумрад япроқлар орасига яширинган олмалар қиз яноғидай. Наққош кузнинг сахий мўйқаламидан баҳра олган гўзалар қулоғида олтин балдоқлар селкиллаб турибди. Олтин куз кеза-кеза отахонлар полизига ҳам етиб келди. Камол отанинг тарвузлари эгнига ўзбек беқасамидек либос кийди. Матқовул отанинг қовунлари эгнида эса, камалак шоҳи кўйлак.

Камол ота субҳидамда туриб, ҳар бири бир қучоқ келадиган тарвузларига термулиб, аста соқолини силаркан:

— Баҳсда, албатта, енгаман,— деган фикрга келиб, жилмайиб қўйди. У чолларга кўз-кўз қилиш ниятида бир тарвузни узди. Узди-ю, ўрнидан қўзғатолмади. Бели қургур қисирлаб кетиб, тарвузи қўлидан тушди. Аста атрофга аланглади. Хайрият, ҳеч ким пайқамабди. Бу вақт чоллар чайлада қовунхўрлик қилишарди. Матқовул ота қовунини таърифлаб, чолларга гап бермасди.

— Мана, мазасини ҳам тотиб кўрдинглар. Қани, баҳсимиз нима бўлди?

Чоллар анчагача қовунхўрлик, тарвузхўрлик қилишди. Қанчадан-қанча тортишувлар бўлди. Лекин баҳс ғолиби ҳануз аниқланганича йўқ.

Тушлик пайти... Баҳс дала шийпонига кўчди. Жамоа хўжалиги машинаси чоллар етиштирган тарвуз-қовунларни ортиб, тўғри шийпонга келтирди. Йигит-қизлар роса чанқашиб туришган экан, қовун-тарвузларнинг чангини чиқаришди. Баҳс бу ерда ҳам ҳал бўлмади. Ҳамқишлоқлар чолларнинг бирини ранжитиб қўйишдан андиша қилиб, жўрттага индашмади. Бирин-кетин пишиб етилаётган қовун-тарвузлар одамлар қанча егани билан тугамайдиганга ўхшайди. Машиналарга юклаб, деҳқон бозорига жўната бошладилар. Бу ҳам даромад хўжаликка.

Тавба, бу нимаси, баҳс ҳал бўлгани йўқ-ку, ҳали. Матқовул ота билан Камол махсум машина кабинасига ўтиришиб, деҳқон бозорига келишди. Деҳқон бозори... Ёқутдек товланиб турган помидорлардан тортиб, нашвати-ю, ди-

лафрўз, чарос-у, шивирғони. Раста-раста қўйилган мевалар, хирмон-хирмон уюлган қовун-тарвузлар...

Матқовул ота билан Камол махсум ҳам бозорнинг бир чеккасидан жой олишди. Мана, энди холис кишилар баҳсга яқун ясайдилар. Ҳар икки чол дилида тугён ураётган ғолиб чиқиш ҳиссини яшира олмай, бир-бирига маъноли жилмайишарди. Шу пайт бир йигит билан бир қиз қовун-тарвуз харид қилиш учун чоллар ёнига яқинлашди. Ҳар икки чол уларни эҳтиром билан кутиб олишди. Харидорлар ҳам бу такаллуфдан ажабланишмади. Ширинсуханлик отахонларимизга хос одат-ку!

Матқовул ота қовунларнинг энг зўрини чақмоқлаб, йигитга тутди. Йигит тамшаниб, қизга қаради-да:

— Асал, — деб қўйди.

Шу пайт Камол махсум ҳам беқасам тўнли тарвузлардан бирига пичоқ тортди, қиз лабидай қип-қизил бўлакчани харидорга узатди. Қиз отанинг қўлини қайтара олмади. Уялинқираб тарвузга қўл чўзди. Тотиб кўрди-ю, ҳамроҳига қараб:

— Ўткир, — деб қўйди.

Матқовул ота қовуннинг асаллигига иқрор бўлиб, шеригига жилмайди. Камол ота эса, тарвузининг мазаси ўткирлигидан мамнун бўлиб, кўкрагини кериб қўйди.

Асалхон билан Ўткиржон эса, қовун-тарвузларни кўтариб, отахонлар билан хўшлашди.

ИСФАРАЛИК ФУЛОМХЎЖА

Атлантика океани ортидаги бегона юрт тупроғига қадам қўйган кунимоқ уни учратгандекман. Ҳа, кўргандекман бу маҳзун нигоҳли одамни. Ким билсин, унинг ўзи шунақа, ҳадеб рўбарў бўлаётгандир бизга. Балки айғоқчидир, балки... Энди у меҳмонхонамиз фойесида, сарвигул соясида ўтирарди. Дарвоқе, сарвигул. Сарвигул ва ўша маҳзун нигоҳли одам беихтиёр менга шуларни эслатди. Одамзод 50 ёшгача олдинга қараб, интилиб яшайди, 50 ёшдан кейин эса орқасига қарайверар экан. Босиб ўтган йўлларига назар ташлайверар экан. Вақт, бу — ўткир қилич. Хамма нарсани парчалашга қодир. Ҳатто муҳаббатни ҳам. Лекин вақт қиличи фақат бир нарсани парчалай олмас экан. Бу — Ватан соғинчи, киндик қони тўкилган юрт меҳри. Одамзод йўл бошидаги — туғилган чоғидаги беғуборлиги ҳолича қолса эди. Йўл ўртаси, йўл охирида ҳам шундай беғуборлик билан қолса эди. Афсус...

Нега энди мен буларни эсладим. Нега, а? Ҳай, майли, кўнгилдан нималар кечмайди. Айниқса, мусофирликда юрганинга кўнгил дегани, хаёл дегани маҳзун бўлаверар экан. Анави одам нега ҳар куни келаверади, нега бизни кузатаверади, нега термилаверади? Ўзимнинг юртим бўлса эди: — Ҳой тоға, бу ерга тилла кўмганмисиз, ҳадеб келаверасиз дердим-а. Бегона юрт бу! Бировга бежо қараганинг учун ҳам жавоб берасан ахир...

Ана, у яна ўтирибди. Худди соқчидай. Милтиғи йўқ, холос. Таваккал қилдим-у, нафрат билан мен ҳам унга тикилиб қарадим. Вой, бечора-ей... Йиғлаганга ўхшайди. Кўзларини шоша-пиша арта бошлади, йиғларди чоғи. Бирам мунгли, бирам ғариб эди унинг боқишлари. Одам деганининг нигоҳи одамнинг бағрини бунчалик эзиши мумкинлигини биринчи бор ҳис қилишим. Нима бу, умримда бунақа ғарибона — боқишни кўрмаганимданми? Ҳа, кўрмаганимдан.

Унинг боқишлари шуни эслатди. Болалигимда итимиз касал тегиб, ўлаётганда шунақа зорланиб қараганди менга. Ҳа, шунақа зорланувди, бечора. Ҳозир негадир ўша кўзимга кўриниб кетди. Ахир, бу одам-ку... У хўрсингандай бўлди. Бошини қимирлатди чоғи. Чақирдим, саломлашдим, ҳарқалай ишора қилди, қўзғалди, ўрнидан турди, яна ўтирди. У мендан кўзини узмасди.

Сесканиб кетдим. Бегона юртда сени биров кузатса ёмон бўларкан. Делегациямиз аъзолари одатдагидай тезгина тўпланди, машиналарга ўтирдик. Энди мен ҳалиги одамни кузатаяпман. Кўзларимиз яна учрашди. Йўқ, ёмон одамга ўхшамайди. Унга ёрдам керак, ҳа, ёрдам. Балки, ишсиз бир бечорадир. Балки ватангадо. У бошини қуйи солганча ўтириб қолди. Ҳа, у ватангадога ўхшайди...

Эртага мен у билан, албатта, сўзлашаман. Албатта, қарор қилиб қуйдим ўзимча... Эртасига эрталаб нотаниш одам бизни яна ўз ўрнида кутиб олди. Яна бош қимирлатди, саломлашди, тараддуд билан бир икки қадам олдинга босди, яна бош қимирлатди, яна мўлтиради. Аста у томон юрдим. Анча ёшга борган одам экан.

Ўрганиб олган инглизча сўзларим орасидан бирини эслаб унга мурожаат қилдим.

— Ваалайкум ассалом!

— Қулоқларимга ишонмадим. У менга ўзбекча жавоб қилган эди. Талаффузи сал галатиरोқ, лекин ўзбекча.

— Бирон ёрдам керакми?

— Йўқ.

— Ишсизмисиз?

— Йўқ.

— Айғоқчимисиз, бўлмаса?

— Йўқ, болам, ундай ўйлама.

Суҳбат бўлинди. Гидимиз безовталаниб етиб келди, жўнашимиз керак эди. Куни бўйи Ванкувернинг саноат, маданият марказларида юрдик, ишчилар билан учрашдик. Университет студентлари билан баҳсларда қатнашдик. Кутубхона, черков, парламентарий, музейларга бордик. Капитализм ҳаётининг ажойиб саҳналарига томошабин бўлдик.

Куни бўйи ҳалиги кекса одамнинг ўзбекча салони қулоқларим остида жаранглаб турди. Мен ҳаммадан олдин машинага ўтирдим, йўлларда ҳам ўйлайман уни.

Бечора, нега мунча мўлтирамаса? Эртага ҳам келармикин? Бировга ўхшатдимикин? Мен у билан, албатта, сўзлашишим керак... Сўзлашдик ҳам. Дарҳақиқат, у ватангадо бўлиб чиқди. Болалиги, гўдаклиги ўтган анҳор бўйларини эслади, тол новдаларидан ясаган тойчоқларини хотирлади. Бир дона туморни унинг кўксига тақиб қўйиб, бегона сарҳадларда жон берган отасининг сўзларини ёдлади, офир хўрсинди. — Болам, боболаринг ўтган тупроқни, албатта, зиёрат қил, кўзларингга сур, — деган экан отаси.

— Зиёрат қила олдингизми? Қайси юрт эди у?— сўрайман.

— Исфара. Биз Исфараданмиз. Қишлоғимни сал кам ярим асрдан кейин ҳам бари бир танидим.

— Қандай танидингиз? Ахир, орадан озмунча йиллар ўтмабди...

— Одам боласини кўзидан танийдилар. Кўзнинг қорачиғида унинг бутун дунёси аксланиб туради. Одамнинг тишлари тўкилади, соч-соқоли оқаради, юзларига чизиклар тортилади, бели букчаяди, қўллари асо ушлайди, қулоқлари офир тортади. Кўз ўзгармайди, нури кетса ҳамки ўзгармайди. Қишлоғимизни ҳам кўзидан, қорачиғидан танидим.

— «Қишлоғингизнинг кўзи»... Ажойиб ибора! Ажойиб ўхшатиш бу. Ёзувчи эмасмисиз?

— Йўқ, раҳматлик бувим отин ўтган эканлар.

— Ҳа айтгандай, қишлоғингизни қачон зиёрат қилдингиз?

— Ўтган йили, кузда. Бобом ўтган жойларни кўрдим, қабрларини топдим.

— Исфара ўзгарибдими?

— Ўзгарибди. Аммо унинг болалик чоғимиздаги оқшомлари ҳалиям ўшандай туюлди.

— Қандай?

— Ёқимтой. Тўп чинор, шохларида чумчуқлар чийиллашади, юдузларнинг шамчироқдай ёниши, қўй-қўзиларнинг уйларини топиб қайтиб келиши, хушбўй паловнинг бўйи,

сигирларнинг чўзиб-чўзиб маъраши. Кейин, анави бедана — оҳ, роҳат бу! Бундай нарсалар сизларнинг юртингизда бўлади, холос.

— Сизларда-чи? Бундай нарсалар йўқми?

— Бизда бошқачароқ.

— Гўзалроқдир балки?

— Балки. Буни инкор қилиб бўлмайди. Лекин юрагимда ўша беҳашам қишлоқ сўқмоқлари, дилкаш одамлар гурунги, ўша қишлоқ... Пахса деворлар ҳам қандайдир ёқди менга. Биттагина қизим бор. Уни кўндирсам бас... Бари бир бораман, қабрим бувам ёнида бўлсин. Бир кўриб, зиёрат қилиб қайтишга боргандим. Юрагим ўша ёқларда қолди. Меҳрга зорман, ташнаман. Фермаларим бор, мол-дунё ичидаман, отамдан мерос улар, уй-жойларим тиллоларга алишгудай. Лекин уйимнинг тўрида биргина тумор туради. Юрагимнинг ҳам тўрида ўша тумор — отам ёдгори. Унинг ичида ўша мен кўрган қишлоқнинг тупроғи бор. Отам умрининг охиригача шу туморга қараб намоз ўқиди, туморга қараб юртини ёдига олди, ота-оналари қабрини зиёрат қилгандай уни юзларига сурди. У ўлаётиб тиллоларини қўлига олмади, шу туморни олди. Менга туморни уйингнинг тўрида асра, болам, деди.

— Меҳрга ташналик ҳақида сўзладингиз. Бу юртда, наҳот, бирон меҳрибонингиз йўқ? Ахир, шунча йил умргузаронлик қилибсиз...

— Бугун оёқларингизнинг остига борини ташлайди улар, яхши сўзларни ҳам топиб айтади, сийлайди ҳам. Лекин эртага улар сизни танимайди. Эгаси кўчиб кетган ҳовлидай қалбингиз бўм-бўш бўлиб қолаверади. Долларга меҳр ҳам сотилади, жон ҳам. Лекин пулингиз бўлмаса, сизни биров одам ўрнида кўрмайди.

— Миллионер бўлсангиз, нега энди меҳрнинг ташвишини қиласиз?

— Ундай ўйлама, болам. Мен бир умр ана шундай меҳр билан яшадим, сохта меҳр билан... Лекин тобуткашим йўқ,, бошимга риёзат тушганида дардимни бўлишадиган одамларга ташнаман. Мана бу осмонга қара, юлдузлар жуда узоқ-

да, ой ҳам кўринмайди. Одамларнинг меҳри ҳам ана шунақа, хира йилтирайди, иситмайди.

— Оғир қисматларга қолибсиз.

— Ҳа, оғир... Мен 12 ёшимда, ҳали она сутим оғзимда эканида бу юртларга олиб келинганман. Менда нима гуноҳ? Отамнинг қилмишларига жавобгар эмасман-ку! Отам инглизча тилни ўрганишимга астойдил ҳаракат қилди, ўқитувчи ёлади. Бу тилсиз тирикчилигинг ўтмайди, дерди у. Шу билан бирга она тилимизни ҳам ҳеч қачон унутмаслик, зинҳор ёддан чиқармаслик кераклигини уқтирарди доим. Она тилинг, бу — она сутинг. Бу тилсиз имонинг бақувват бўлмайди. Виждонинг азоб чекмасин десанг, она тилингни унутма, — дерди қайта-қайта.

— Она тилингиз қайси тил?

— Ўзбекман, исфаралик ўзбек.

— Она тилингизни қандай қилиб унутмадингиз?

— Отам ҳар куни Алишер Навоий, Машраб, Ҳофиз ғазаларидан ўқирди. Тилимизнинг бойликларидан сўзларди.

— Исфарада кимингиз бор?

— Жияним, бола-чақалари билан. Ўтган йили кузда борганимда уларни изладим, топдим. Қишлоғимизда бир анҳор бўларди, шундоққина ҳовлимизнинг этагидан оқарди. Эс-эс биладан, иссиқ, ёғлиқ кулчани сувга оқизоқ қилиб ердик.

Ўша анҳор, ўша майсазор ўтлоқларни эслайман. Сув бўйидаги чинор қулоч етмайдиган бўлиб кетибди. Юрагим орзиқиб кетди, энтиқиб ўтириб қолдим. Чинордаги чуғурчуқларга тош отиб ўйнардик. Яқин-яқингиналарда гўё. Болакайлар чўмилишяпти. Беғубор болалик... Болалик ўтди-кетди... Жиянимдан тандирда нон, кулча ёпишларини илтимос қилдим. Тандирга ўт қўйишди, нон ёпишди, ёғлиқ кулчаларни саватга узишди. Бошидан-охиригача кузатиб тандир бошида турдим. Ишонасизми, бу мен учун қандайдир мўъжиза эди.

— Мўъжиза, дейсизми?

— Ҳа, мўъжиза. Мен йўқотганларимни топиб олгандек бўлдим. Болалигимни топиб олгандек қувнадим нон ёпи-

лаётганда. Кейин жияним билан бозорга бордик. Бир даста ёғоч қошиқ сотиб олдим. Гуллик ёғоч қошиқ. Бу ҳам болалигимни ёдга солди. Кейин, дутор сотиб олдим. Дутор оҳангини мен биринчи бор онамдан эшитганман. Онам дутор чертардилар. Дутор чертиб, қишлоғини қўмсаб, бўзлаб ўтди оламдан бояқиш... Кейин мен бир ҳовуч тупроқ ҳам олдим. Исфаранинг тупроғидан. Бу ерда бир-бирига яқин 5 хонадон яшаймиз, ўзбеклар. Уларга бир кафтдан бўлишиб бердим. Биз тупроқни бошимиз, болишимизнинг остида сақлаймиз. Уни кўзимга суртиб юриш учун олиб келдим. Умрим бор бўлса, бир куни яна кириб бораман юртимга. Энди қайтиб келмайдиган бўлиб бораман. Сизлардан битта ўтинчим бор. Бизникига меҳмонга боринглар. Йўқ, деманглар.

— Сизникига меҳмонга борамиз, албатта. Лекин бу ердаги уйингизга эмас, Исфарадаги уйингизга.

Суҳбатдошим ялт этиб менга қаради. Унинг бу қарашида, наҳот, бунинг иложи бор, наҳот, деяётган маъно бор эди. Ҳа, иложи бор бунинг. Биз меҳрга меҳр тутишни биламиз. Эгилган бошни қилич кесмайди, дейдилар. Одамларимизнинг бағри кенг, ғазалхон, куйчи, қўшиқчи, серсаҳоват халқнинг меҳри ҳам бисёр. Дили эса мисли дарёдир. Мен ҳам суҳбатдошимга меҳрли қўлимни узатдим, хайрлашдим...

ҲОФИЗНИ ТАНИЙСИЗМИ?

Тинч океани ўртасидаги Виктория оролига бориш учун паромга ўтирдик. Беҳудуд сув қўриғи узра оқ ёлли омочлардай тўлқинлар бош кўтарар, қўриқ эмас, бу тугёнли бир дунё ахир, деяётгандай бўларди.

Океан соҳиларидаги ўрмонлар қорайиб йўл чивинлари каби нуқтага айланиб борар, биз океан ичкарисига кириб борардик. Дельфинлар, чағалайлар ўйини бизни зериктирмай борарди. Виктория оролининг Британия Колумбияси номли провинцияси. Парламентарий биноси. Унинг залларида Америка, Канада ва ҳиндуларнинг тарихига оид суратлар, Англия қироличаси Елизавета II нинг ҳайкал-портрети. Бу оролга бизнинг денгизчилар ҳам келиб туришади. Биз Владивостокдан келган кемани, бизнинг денгизчиларни учратдик. Оролда одам кўп. Шаҳар кўчаларида икки қаватли автобуслар юрарди.

Мана, 15 кундирки, Канада тупроғидамиз. Юракда бир иштибёқ. Ажабо, Канада адабиёти, шеърляти билан таништиришмайдими булар бизни? Охири, журъат топдиг-у, сўрашга жазм қилдик:

— Бизни шеърлятингиз, адабиётингиз, шоирларингиз қизиқтиради. Улар билан учрашиш имкони бўладими?

— Ҳаракат қиламиз,— деган жавобни олдик.

Қатъий илтимосимиздан сўнг бизни канадалик шоира П. К. Пэйж билан учраштирдилар. Биз шоира билан Виктория оролидаги муҳташам ресторанлардан бирида кечки овқат пайтида учрашдик. Пэйж хонимнинг қўлида бир қучоқ гулдаста. У гулдастани бизга тутди. Бу — 15 кун Канада тупроғида юриб олган биринчи гулдастамиз эди. Ҳа, биринчи гулдаста. Бу ерда гулдаста тақдим этиш одат эмас экан. Меҳр изҳори ҳам йўқ экан, ҳурмат изҳори ҳам йўқ. Пэйж шоира бўлгани учун ҳам гулдастага ўзида завқ, журъат топибди. Пэйж билан суҳбатимиз анча кўнгилли бўлди. Шоиранинг саволларига жавоб бердик, биз ҳам унга саволлар ташладик.

— Канада ёзувчиларининг уюшмаси борми?

— Йўқ.

— Бир шеърий китобнинг баҳоси қанча?

— 5 доллар.

Бу жуда қиммат. Канададек қоғозлар мамлакати учун ажабланарли баланг нарх бу. Шеърий китоблар ўзини оқла-маганидан келиб чиққан баҳо бўлса керак, ҳойнаҳой.

— Шеърларингизнинг мавзуи нималардан иборат, — сўраймиз.

— Муҳаббат, ёлғизлик, соғинч.

— Она ер, ватан ҳақидаги шеърларингиз ҳам борми?

— Йўқ, сиёсат билан унчалик қизиқмайман.

— Наҳот, Ватан ҳақида шеър ёзган шоир сиёсатчи бўлса.

Ахир бу дахлсиз туйғу, дахлсиз муҳаббат-ку!

— Инсонийлик, биродарлик мавзуларида ёзарсиз?

— Йўқ!

— Жуда ажабланарли. Бу ҳам сиёсат бўлгани учунми?

— Йўқ, ундай эмас. Бу тушунчаларда дард йўқ, шеър йўқ.

— Китобларингизни Давлат нашриёти босадими?

— Йўқ, хусусий нашриётлар босади. Шеърлар ҳам ўзаро рақобат, мусобақа билан босилади. Нашриёт эгасининг талабларига жавоб берса босаверади.

Шоира яқинда чоп этилган бир шеърий китобини менга тақдим қилди, Мен ҳам Ф. Фулом нашриётида босилган шеърлар китобимни унга совға қилдим. Пейж бизга мушоирани, шеърхонликни тақлиф қилди. Унинг илтимосига биноан, шеърхонлик бошладик:

*Атласим эгнимда, Лондонда, Румода,
Сочларим қирк кокил айласам мабодо,
Дунёнинг қай бурчи бўлса ҳам танишар
Миллатим ўзбег-у, юртим Осиёда.*

*Минг битта эртатка сиғмас бир юртданман,
Юртимнинг бойлигин санолмам бирдан ман,
Элимда муҳаббат, меҳр, нур бош узра,
Дўстликнинг баҳоси қимматроқ дурдан ҳам.*

*Асрлар эркликни ўйлаган элданман,
Нигун бир ҳолидан сўйлаган элданман,
Озодлик қуёши нур сочган субҳи чоғ
Туйнуқлар остидан бўйлаган элданман.*

*Тилим бой, юзга тенг шеваю лаҳжамиз.
Элим бой, мўлу кўл олтину ақчамиз.
Ерим бой, жавоҳир заминда, самода,
Қалблари оловмиз, оташ, чўғ-лағчамиз.*

*Эъзознинг аршида меҳнаткаш одамлар,
«Биримни минг қилгай Ватаним хотам-га!
Музейда, кишанда кибору мутеълик,
Дўстликдан, лутфдан музаффар қадамлар.*

*Тақдирим, ҳаётим, жонимда бу Ватан,
Кўшиғим, ғазалим, боримда бу Ватан.
Қайларга бормай мен Парижда, Румода,
Нигоҳим, кўнглимда, оримда бу Ватан.*

Таржимон тўғри таржима қилиб турди. Ўзбек шеърятининг оҳанги, жилоси унга жуда ёқиб қолди. Унинг қайта-қайта шеърлар эшитгиси келди. Биз ҳам ўқиб беравердик. Ўзбек шеърятининг минг йиллик тарихидан, ўзбек адабиётининг бугунги равақи, истиқболдан, шоираларимизнинг ижодидан, чоп этилган китобларидан сўзладик. Сухбатдошимизнинг кўзларида эҳтирос, ҳавасдан ёниб турган бир чўғни пайқадик. Пэйж ҳам ўз шеърларидан бирини ўқиди: «Олис тоғларда арчалар, оҳулар, жилғалар кўзга аранг ташланади. Уларнинг аксини кўрамиз, холос. Овозини эшитмаймиз. Бу худди хаёлларга ўхшайди. Кўрмоқ, ҳавасланмоқ бор. Лекин улар олис. Етиб ҳам, эшитиб ҳам, ушлаб ҳам бўлмайди. Ҳув олис тоғларга қаранг-а. Ҳавасланасиз сиз ҳам...»

Шоира ўқиган шеър мазмуни ана шундай эди. Шоиранинг шеърига жавобан биз Ватан, она тупроқ ҳақидаги шеърларимизни ўқидик. Она юрт тушунчаси — муҳаббат тушунчасининг ўзгинаси эканлигини ҳис қилган шоира не-

гадир маънос бўлиб қолди. Бу улуғвор севги ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, улуғланмайди юракда. Ахир, бу туйғу умуминсоний севгининг бир бўлаги.

— Шоирларни кўп ўқийсизми? — сўраймиз уни ўнғайсизликдан қутқариш учун.

— Ҳа.

— Шарқ шоирларидан ҳам ўқийсизми?

— Ҳофиз Шерозийни яхши биламан.

— Ҳофизни ўқиганингиз яхши. Ҳофиз ижодининг қайси қирраси ёқади Сизга?

— Ҳофиз ижодидаги инсоний дард, замондан зорланиш туйғулари ёқади. Шоира Ҳофиздан ўзи билган сатрларни келтирди.

*Умримнинг ҳосили бўлди фақат ғам,
Ишқ учра ҳар қандай пайтларда ҳам,
Ғамдан бошқа топмадим мен бир — улфат,
Даргдан бўлак топмадим, вафоли ҳамдам.*

Мана яна:

*Ғамда қирғоқ-канора ҳам йўқдир,
Ҳеч дил шогмона ҳам йўқдир.
Тинчликнинг ўзи қаерда экан,
Бунда ундан нишона ҳам йўқдир.
Бахт бизга ғазаб этар доим,
Бу ғазабга баҳона ҳам йўқдир...*

Биз шоира ўқиётган шеър яна давом эттирилишини кутиб турардик. Негаки, Ҳофиз айтмоқчи бўлган асл фикр шеърнинг давомида эди. Лекин шоира негадир Ҳофиздан келтирган парчани ана шу ерда тўхтатди. Ажабландик. Лекин шоиранинг ўйлаган мақсадини дарров тушундик. Ҳофиз шеърининг давомини биз ҳам ёд ўқидик:

*Бўлди вайрона фазл уйи. Унда —
Эшигу остона ҳам йўқдир.*

Бу Ҳофизнинг замонадан зорланиш туйғулари эмас, бу — халқ норозилиги, феодал ўзбошимчалигига, айрим жа-

ҳонгирлар жабр-зулмига норозилик садосидир. Шунинг учун ҳам, Ҳофиз жаҳонга гулгула сола билди. Лекин Ҳофизни ҳамма ҳар хил тушунди. Халқнинг илғор намо-яндалари илмпарвар, фозил шоирни севиб, тушуниб ўқидилар, таржима қилдилар. Унинг ижодига Гёте, Пушкин, А. Фет каби машҳур сўз санъаткорлари жуда баланд баҳо бердилар. А. С. Пушкин «Ҳофиздан» деган туркумда улуғ лирикнинг ғазалларидан мавзу олиб, бир неча ажойиб шеърлар ёзган.

— Сиз Ҳофизни қандай шоир сифатида тан оласиз?

— Диний-мистик шоир сифатида, — жавоб қилди у бизга.

— Афсуски, Ҳофиз диний-мистик шоир эмас, исёнкор шоир. У халқ фожиасининг лирик куйчиси. Мана қаранг, у нима дейди:

*Топмадим бу оламни хокида асло одами,
Бошқа олам, янги одам қайтаган тузмоқ керак.*

Ҳофизнинг беш-олтита ғазалига, сатрига қараб уни диний-мистик шоир десак, хато бўлади, албатта. Аслида, у сўфийларга қарата бундай деган:

*Ҳақ бандаларини йўлдан оздирмоқ учун
Бу макру риё хирқасини кийгансан.*

Руҳонийлар Ҳофиз шеърларидаги ҳамма жонли нарсаларни йўқотиб, ҳамма ўлимтик жойларини абадийлаштирдилар, илоҳийлаштирдилар.

— Заковатли Ҳофизнинг янги ҳаёт ҳақидаги мана бу умидбахш сатрларига қандай қарайсиз?

*Сабр айла, эй кўнгил, емагил ғамки, оқибат —
Шом орқасида тонг отару тун саҳар бўлар.*

Шоира ўзи диний-мистик деб тан олган Ҳофизнинг ушбу сатрларини эшитиб хижолат чеқди. Ҳофизнинг янги ҳаёт ҳақидаги шеърларини ўқиган, албатта, лекин бу шеърлар шоиранинг дунёқарашига тўғри келмаган, холос. Шарқ шоирларини ҳам ўқимаган, ўқиганда ҳам диний-мистик оҳанглар излаб ўқийдиган ғарб шоирасига жавобимизни бердик:

— Биз Ҳофизни мистик шоир деб эмас, янги ҳаёт куйчиси деб ўқиймиз, унинг ғазаллари ўлмас, қайтарилмасдир.

Яна сўрадик:

— Сиз Алишер Навоийни, Саъдий Шерозийни, Фурқатни, Муқимийни ўқиганмисиз? Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжонни билмайсизми? Умар Хайёмни-чи?

Шоира бош тебратди. «Ўқимаганман» ишорасини қилди.

СИЗНИ ИЗЛАБ...

Венгрия қишлоқларининг бирида унутилмас бир воқеанинг гувоҳи бўлдик. Венгриянинг Киштерени шахрининг фарбида жойлашган Сентқут қишлоқчасига андижонлик ўзбек йигити, взвод командири, катта сержант Зулун Раҳимовнинг қабрини зиёрат қилиш учун бордик.

Сентқут атиги 6 хонадон жойлашган шахтёрлар қишлоқчаси. Бу қишлоқнинг атрофи адирлик, ўзига яраша яйлов, ўтлоқлари, бор. Шу қишлоқчада Янош Якубовичлар оиласи ҳам яшайди. Янош шахтёр, хотини Верибей Матра жуда меҳрибон, инсонпарвар аёл. 1944 йилнинг даҳшатли, изғиринли қиш кунлари эди. Венгриянинг шаҳар ва қишлоқларида шиддатли жанглар кетарди. Душманни қувиб бораётган жангчилар орасида ўзбек йигитлари ҳам бор эди. Сентқут қишлоғидан Сувпаток дарёси оқиб ўтарди. Жангчиларимиз дарё ёқалаб немислар армиясини қувиб борардилар. Зулунбой Раҳимов артиллерия қисмида хизмат қиларди. Қисмларимиз ёвни Берлингача қувиб бориш ниятида ҳамон илгарилаб борардилар. Қутилмаганда дайди снаряднинг бир парчаси Зулунбойнинг бошига келиб тегади. Йигит шу заҳотиёқ ҳаёт билан видолашади. Ёвни қувиб бораётган жангчилар бир дақиқа саросимага тушадилар. Қуролдош Зулунбой Раҳимовни шу қишлоққа кўмиб кетишдан ўзга чора тополмайдилар. Фурсат оз. Ёвни қувиш, қувиш керак. Қуролдош ўзбек йигитининг қабрини омонатгина кавлайдилар. Дўстлар унинг юз-кўзларидан ўпиб видолашадилар. Омонатгина кавланган чуқурга ётқизиб, қўллари билан унинг устига тупроқ тортадилар. Қабр устига йигитнинг шинелини ёпиб, бош кийимини қолдирадилар. Қуролдош дўстлар бир дақиқа жимликдан сўнг қасамёд қиладилар:

— Зулунбой учун ёвдан ўч оламиз. Ўч оламиз!— Воқеаларнинг ҳаммасини дераза ортидан кузатиб турган Вери-

бей Матра охир чидай олмай ўзини қабр устига ташлайди, дод-фарёд чекади. Қишлоқдан узоқлашиб кетаётган Зулунбойнинг дўстларидан бири (рус йигити) Матрага Зулунбойнинг автомат ушлаб турган суратини кўрсатади.

— Биз, албатта, қайтамиз, Зулунбойнинг қабрини унгача бир амаллаб сақлаб турунглар. Биз уни олиб кетамиз. Шу қора қош, қора кўз йигитнинг сиймоси ёдингизда бўлсин.

Э-ҳа, ундан буён қанча-қанча сувлар оқди. Бу қора қош, қора кўз ўзбек йигитининг сиймоси Матранинг юрагида қолди. Матра умр йўлдоши Янош билан бу нотаниш йигит хотирасини сақлаб қолиш учун озмунча жафолар чекди-ми. Баҳор келди, адирлар кўксини қип-қизил лолалар бе-зади. Уруш тинди, ўқлар овози сўнди. Боғларда тўрғайлар хониш қилар, баҳор инсон юрагига аллақандай ўтли ғулув ташлаб ўтарди. Матра бир кун эрталаб қудуққа сувга чиқ-ди. Зулунбой қабри устида очилган бир дона лола қизғал-доқни кўриб, беихтиёр туриб қолди. Рус йигити омонми-кин? Нега қайтиб келмади улар? Ҳадемай кунлар исиб ке-тади. Қабр эса жуда саёз, жасад бузилиши мумкин. Эрта-си Матра билан Янош кун бўйи қабр қазидилар. Бу қабр-ни ўзлари яшаб турган ҳовлидан, шундоққина дераза ёни-дан қазидилар. Маросимини қилиб, Зулунбой жасадини бу ерга кўчирдилар. Шу-шу, ўзбек йигити можарлар оила-сининг бир аъзосидай бўлиб қолди. Қабр атрофига анвойи гуллар эқдилар. Ҳар баҳор қабр тупроғи янгилашиб, гул-лар сони, хили ортиб борди. Оқшомлар қўшнилари тўпла-нишиб, шу ерда гурунг қуришар, шу қора қош, қора кўз ўзбек йигитини хотирлашарди.

Матра ва Янош кексайди. Лекин қабр теграсидаги гул-лар япроғига хазон қўнганича йўқ. Чунки бу гулларни энди Матранинг укаси Юхас Беньямини, келини Маргит ва нева-ралари Эржибет, Мария, Дюлалар парвариш қилишяпти... Уларга ҳеч ким шундай қилишни буюргани йўқ. Ҳатто бу қишлоқда шундай қабр борлигини қишлоқдагилардан ўзга ҳеч ким билгани ҳам йўқ. Инсон меҳри, инсон севгиси ҳеч қандай буйруққа бўйсунмайдиган табаррук, улуғвор туйғу. Уни қилич билан кесиб, болта билан чопиб ташлаб бўлмай-

ди. Уни бўрон ҳам, уммон ҳам силжитолмайди. Бу кўзинг у кўзингга душман бўлган ўтмиш замонда шундай дея олармидик? Йўқ! Миллатлар, элатлар, ирқлар, табақалар бир-бирини қирғин қилар, бу қишлоқ аҳли у қишлоққа найза кўтариб борарди. Ўғиллар ўз оталарининг қонини ичарди ҳатто.

Энди-чи, бир парча ер, бир табаррук инсон туфайли икки халқ, икки юрт, икки республика халқлари бир-бирлари билан яна ҳам мустаҳкам боғланди. Тошкент билан Будапешт ораси жуда олис. Лекин икки қардош халқ учун бунинг ҳеч бир аҳамияти йўқдай. Ўзбек ўғлонининг қабри Венгрия тупроғида, азиз ва мўътабар қўллар ардоғида экан шубҳасиз бу дўстлигимиз, қон-қардошлик самарасидир...

Зулунбой Раҳимов қабрини зиёрат қилиш учун борганлар орасида йигитнинг келин аяси ва бошқа қариндошлари, қизи ва венгер партия ташкилотларининг вакиллари бор эди. Қизи Зулунбойнинг ўша автомат ушлаб турган суратини олиб кўрсатди. Матра хола: — Ҳа-ҳа, худди шу йигит эди, — деб аёлнинг бағрига отилди. Иккиси тўйиб-тўйиб йиғладилар.

Ҳаяжонли дақиқалар бошланди, Қаҳрамон, взвод командирини Зулунбой Раҳимовнинг қизи, барча ўзбекистонликлар қабрга отиладилар. Қабр усти гулларга кўмилган. Атрофи панжара қилинган. Аввал бир дақиқа сукут сақланади. Сўнг аёлларнинг юракни тирнагувчи фарёди кўтарилади. Матра хола «болам» деб йиғлайди. Бошқа венгер аёли «жигарим» деб нола чекади. Отасининг дийдорига, эркалашларига ташна қолган қиз Кибриёхон қабр тупроқларини юзига суртади, титраган лаблари «дадажоним» сўзларини такрорлайди. Қабр устига ўзини ташлайди, ўкириб йиғлайди. Шу дақиқа, шу ҳаяжонли сонияда кўзларига ёш олмаган одам қолмади. Фарзанд юрагидаги туғён ҳаммамизни ҳаяжон уммонига гарқ этди. Қувончларга кенг юрак, аламларга, изтиробларга торлик қилиб қолгани аниқ. Венгер онаси учун ҳам, ўзбек онаси учун ҳам бирдек қадрли бўлган Зулунбой қабри атрофига дастурхон ёзилди. Ўзбекистоннинг ширмойи нони, узум, анор, ёнғоқдан тортиб

хандон писталаригача тўкиб ташланди. Венгер хонадонларидан чиққан ноз-неъматларга тўлди дастурхон. Шу бир парча тупроқ атрофида икки буюк халқнинг урф-одати, эътиқодлари бир-бирига қўшилиб кетди.

Шу маъракада ўзбекистонликларга қайғудош, дардқаш бўлиб венгер партия ва жамоат ташкилотларининг кўпгина раҳбарлари ҳам иштирок этдилар. Венгриянинг энг яхши ҳушбўй гулларидан ясалган гулчамбарлар қўйилди қабрга, Матра хола оиласи билан Зулунбой Раҳимовнинг оила аъзолари бир умр қариндошликка аҳду паймон қилдилар. Матра хола кўрганларини ҳикоя қилар, Зулунбойнинг дўстларини таърифларди.

— Йигитни нега ўртоқлик мазорига топширмадинглар? — деб сўрадик.

— Бу йигит биз учун азиз жонини қурбон қилган экан, уни бир умр уйимиз, қалбимиз тўрида сақлаш ниятидамиз,— дейди Матра.

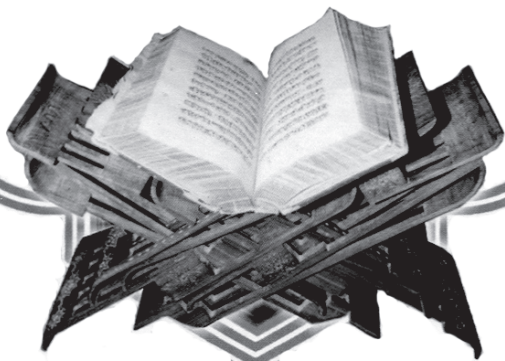
— Биз Матрадай қалби улкан, меҳри дарё, жафокаш оналар қошида бош эгамиз. Бош эгдик ҳам. Шу куни Матра хола ҳовлисида кечгача маърака бўлди.

Зулунбой Раҳимов қабри атрофида ўсаётган гуллардан, қабр тупроғидан авайлаб тувакларга кўчириб бердилар.

Зулунбой Раҳимовнинг Венгриядан олиб келинган тупроғи марҳум онасининг қабри ёнига кўмилди. У ерга мрамар тахта ўрнатилди. Андижонлик Зулунбойнинг хотирасини абадийлаштириш мақсадида Андижон кўчаларидан бирини ва мактабни Зулунбой Раҳимов номига қўйишга қарор қилинди. Андижондан чиқиб неча-неча тоғлар, дарёлар ошиб, Москва, Ленинград остоналаридаги жангларда қатнашиб, Венгрия тупроғида қолиб кетган жангчи қабрини эъзозлаб сақлаётган венгер қардошларга миннатдорлик билдириб Венгрияга мактуб йўлланди.

**МУМТОЗЛАРНИ
ЁД ЭТИБ**

* * *

Санъаткорлар, адабиёт, маданият аҳли билан кўп суҳбатлар қурганмиз. Маданият кунларида, адабиёт, санъат анжуманларида бирга бўлганмиз. Саёхатлар дафтариди, кўнги дафтариди иншо этилган ажиб таассуротлар бордир.

Умр афсонадир, — дейдилар. Ҳикматларга, ширин хотиралар, ажиб ривоятларга тўла афсона. Бизнинг хаёлларимиз, умримизнинг энг ширин лаҳзалари, азиз хотиралар бориб-бориб, йиллар ўтиб афсоналарга айланмаса-да, қимматли ёдгорликдек бўлиб қолар. Муҳаббатли кишиларнинг суҳбатлари қалбингизга зарифлик, ўқтамлик олиб кирса зора, деб орзу қиламиз. Биз учун мунис лаҳзалар бўлиб қолган мўътабар хотиралар гоҳо давраларда, гоҳо сайру саёхат чоғларида, гоҳо поезд, гоҳо самолётда, гоҳо тоғлар, боғлар бағрида, дарё соҳилларида дилимизга иншо этилгандир.

РАҚС ҲАМ ШЕЪРИЯТДИР

Рақс санъати сўзсиз, сукунат санъатидир. Лекин бу сукунат бағрида туғёнларнинг, ҳаяжонларнинг сурони бор.

Рақсда ҳис йўқ, образ йўқ деб айта оламизми? Йўқ! Унда юрак бор, ижодкорнинг юраги. Юрак бор экан, унда олам ҳаяжон бор.

Мукаррама Турғунбоева тамал тошини қўйган «Баҳор» рақс ансамбли қизлари кўпинча бизнинг «Совет Ўзбекистони («Ўзбекистон овози») редакциясига меҳмон бўлиб келардилар. Улар катта сафар олдидан ёхуд сафарлардан сўнг ҳисобот бериш учун келишарди. Бундай пайтларда биз кўпинча Мукаррама опадан танавор рақсини ижро этиб беришини сўрардик.

Танавор ўнинчи бор, юзинчи бор ижро этилсин, барибир, ҳар гал юракни нишонга оларди. У тоғлар водийсидан, майсалар бағридан учиб бораётгандай. Шаршаралар тоғлар-

дан қояма-қоя тушиб келаётгандай. Ошпоқ елканли кемадай тўлқинлар устида сузиб бориб, денгизга тушади. Гўё ҳумо қуш соҳилга келиб қўнгандай. Бир таъзим, бир табасум билан Сизни мафтун этади.

Танавор рақси баҳона бўлди-ю, рақс маликасига савол бергандим бир кун.

— «Танавор», «Ларзон» рақсларининг жозиба сеҳри нимада? Нимага бунчалар залворли?

— Халқнинг ҳаёти бу, — дегандилар Мукаррама опа. Завқи ҳам, залвори, дарди ҳам халқники. Булар халқнинг ўтмиши.

— Рақсларда ҳам дард бўладими? — дебман мен, — рақсга ҳам дард керак бўладими? — дебман яна. Вой бўй... саволни бериб қўйиб, роса ҳижолат чеқдим. Бу соҳада билимсизлигимдан уялдим. Менинг саволим опани ўйлантириб қўйди.

— Менинг суҳбатим, саволингизга жавобим қисқа бўлмайди. Агар вақтингизни олмасам бажонидил жавоб берай? — дедилар.

— Бош устига, вақтим эмас, инон-ихтиёрим Сиздадир, — дедим итоаткорона. Шу биргина саволимнинг ришталари Ҳиндистон мамлакатигача бориб тақалишини кейинроқ билдим-у, ёқамни ушладим. Санъат оламининг даргоҳи нақадар кенг, бепоён эканига ишондим.

Мукаррама опанинг суҳбатини олмоқ учун у кишининг ҳузурида бўлишдан чарчамадим.

— Келинг, — дедилар опа бир куни, — ансамблimgа Сиз каби парилар керак, хўп десангиз, қирқ қизларimgа қўшиб олардим.

— Майли, — дедим ҳазилга ҳазил билан.— Лекин... аввал саволимга жавобингизни олай, сўнгра ўйлашиб кўрамиз.

— Ҳа, ўйин, рақс дегани табассумлардангина иборат эмас. Дард ҳам ўйиннинг уриб турган юраги. Сен халқнинг дилини англамасанг, халқ сени қандай англайди. Бир рақснинг яралиши учун йиллар, балки асрлар керак бўлган. Чунки бу рақсларда халқнинг тарихи, урф-одатлари, орзулари яшайди. Халқ деймиз. Ҳар халқнинг ўз услуби бор.

Хоразмда ўта шўх ўйнашади. Фарғонада ундаймас, сипо-

роқ ўйнайди қизлар. Санъаткор ўзи ёнмаса, ёндириш қудратини ярата олармиди?

— Нурхонни эшитгансиз-а? — сўраб қолдилар опа.

— Ҳа, эшитганман.

— Унинг фожиасини-чи?

— Эшитгандим.

— Нурхон водийнинг олди қизларидан эди. У санъатни жондан севарди. Турсуной, Шаҳрихонларни эсласам, ёниб кетаман. Худди ўшалар учун ҳам саҳнага чиққим келаверади. «Мен раққосаман, саҳнадаги ўйинимдан бўлак ҳеч нарсага жавобгар эмасман», — дейиш хато. Биз ўтганларни ҳам ёд этиб яшашимиз керак.

Энди яна саволингизга қайтсак. «Ларзон» рақсининг жозибаси ҳақида сўрадингиз. Бу рақсининг оти ўзи билан. «Ларзон» сўзи «титраш», «дилдираш» маъносини англатади. Бу рақсда кескинлик кетмайди. Қўлинг, оёғинг ва бош, елкаларинг титраб туриши керак. Агар эйтибор қилган бўлсангиз, араблар ва ҳиндларда ҳам шу титраш, тўкилиш ҳолатлари бор.

— Ҳа, дарвоқе, шундай, — дедим мен.

— Баракалла, — деб хурсанд бўлиб кетдилар рақс маликаси. — Шу биргина титраш ҳам ўтмишга, тарихга бориб тақалади.

— Яхши, тушунарли. Лекин ўзбек қизларининг титраши Ҳиндистонга қандай қилиб бориб қолганини айтолмайсизми?

— Ҳа, билувдим, шунақанги қув савол беришингизни, — дедилар қувнаб.

Айтишларича, бу ҳолатлар Ҳиндистонга шоир Заҳридин Муҳаммад Бобур билан бирга бориб қолган экан. Ахир, унинг саройида раққосалар озмиди! Агар билсангиз, «Ларзон» ўйинидаги титраш кўпроқ Андижон қизларининг ўйинига хос ҳолатлардир.

— Қизиқ, жуда қизиқ. Рақсининг битта ҳолати ҳам тарихга бориб тақалишини ҳамма ҳам ўйлайвермайди.

Иттифоқо, мулоқотларимизнинг бирида Мукаррама опага шундай мурожаат этганим ёдимда. Бу паранжи ўйини хусусида эди. «Баҳор» қизларининг бири паранжи ёпиниб

саҳнага чиқарди. Рақс аёлларимизнинг ўтмишини ифода қиларди.

Бу рақсни Мукаррама опанинг ўзи ҳам жуда маҳорат билан, севиб ижро этарди.

Саволимни бердим:

— Опажон, шу рўдапо паранжини-ку ўтларга ёқиб-ёндирдик. Уни яна бошингизга ёпиниб, саҳнага олиб чиққангизнинг маъноси борми? Қизларингизга ҳам ўргатасиз?

— Ўтмишни унутмаймиз, унутолмаймиз, — дедилар.

— Ўтмиш китобининг кўп варақларида маҳзун қисматларимиз бор. Дод-фарёдлар ҳам бор. Шуларни саҳнага олиб чиқавериш тўғрими?

— Биз фарёдларни эмас, ана шу фожиалардан, фарёдлардан омон чиққан аёлни саҳнага олиб чиқяпмиз. Ахир, у мумтоз меросимиз, ўтмишимиз замирида ўсади-ку!

— Ҳа, мен рўзнамада ишлайман десам, Сиз унинг муҳаррири экансиз, устоз.

— Агар, билсангиз,— дедилар устоз қувнаб, ўзбек халқининг бутун саҳийлигини саҳнага олиб чиқиш керак. Муқомлар, нозлар, адолар, қарашмалар бошқа қайда бор. Иболар, ишоралар, жозибалар-чи? Катта ўйин, фольклор ўйинларини тиклаш керак? Кўрдингизми, нималар ҳақида бош қотиришимиз керак. Рақсни ўрганиб олиб, наридан-бери саҳнага чиқиб кетавериш тўғри эмас. Уни яратиш ҳам керак. Паранжи кўп қизларимизни ўтда ёқди. Биз энди уни саҳнада сазойи қиламиз, ҳа, сазойи...

«Ларзон» ўйини ҳақида айтдим-а. Бобур Мирзо ўз юртининг ўйинларини кўриб ўтириб, ўз юртининг қовунларини, палов, узумларини, анору анжирларини қўмсаб, кўзига ёш олар экан. Бунинг санъатга даҳли йўқдир. Лекин инсон юрагига даҳли бор. Негаки, рақс ҳам юракнинг маҳсули.

Агар билсангиз, Ҳиндистон элида Бобур узумзор боғлар барпо қилган. Полизларда болтомар қовунлар пишиб турган. Бизнинг узумларимизни тотган чумчуқлар Ҳиндистондан Ўзбекистонга учиб келган экан. Ўша жаннати юртни бир кўрай деб.

— Биласизми, биз Ҳиндистонни қандай забт этганмиз. Бир бора эмас, икки бора.

— Билмас эканман. Айтдим-ку, рўзномачи мен эмас, ас-лида, Сиз экансиз. Қўлимни кўтардим.

— Ҳа, баракалла... Қўлингизни кўтарганингиз, бизнинг «Баҳор» имизга қўшилишга рози бўлганингиз.

— Бобур уруш йўли билан эмас, илму маърифат қудрати билан Ҳиндистонни забт этган. «Баҳор» қизлари эса Ҳиндистонни иккинчи бора мафтун айлаган. Бу мафтунлик санъатимиз учун берилган муносиб баҳо эди.

Рақс ҳам санъат асари. Чинакам санъат асарининг эса умри боқийдир. Ниятимиз ана шу умри боқийлик ҳамиша биз билан ҳамроҳ бўлсин. Санъат бизнинг бахтимизга айлансин.

Муқаррама опа бутун умри давомида инсонлар юрагига чироқ ёқди. Юртлар, музофотлар, шаҳар ва овулларга, мамлакатларга меҳр олиб борди, қардошлик кўприкларини муштаҳкамлади. Энг муҳими, бу юракда катта муҳаббат яшайди. Шунинг учун ҳам, у яратган санъат муҳаббат асарига айланарди ҳамиша. Муҳаббат инсон юрагига бир марта келади. У яратган ҳар бир рақс шунчаки санъат эмас, у ҳам мадҳ, ҳам халқнинг таржимаи ҳолига айланиб қолади.

— Рақсларингиздаги жозибани қаёқдан оласиз? — сўрайман.

— Ҳаёт деган жаннатдан, халқ деган хазинадан. Ана шу хазинага ҳамиша муҳаббат билан қараш керак.

— Энг севганингиз, меҳрингизни мўдроқ сарф этганингиз қайси халқ санъатидир, — сўрайман яна.

— Ўзбек рақсларининг нозик адоларини ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди. «Наманганнинг олмаси» нима учун бунчалар сеҳргар? «Баҳор вальси» нега бунчалар жонбахшдир. Ўша нозик адолар яширингани учун.

Яна бир нарса юрагимга дард солгани ва бир умр муҳрланиб, қолгани ва ҳар гал эслаганимда киприкларимга ёш қалқиб чиққанини яширмайман.

Муқаррама опанинг 70 ёшига бағишланган тантаналар бутун республикамизга ёйилди. Унинг ўзи йўқ.. Портрети-

ни, унинг юрган йўлларини, «Баҳор» концерт залида санъаткорга очилган ҳайкал пойини гулларга кўмдилар...

Ҳайкал пойида турибман-у ўзимни тутолмайман. Наҳот, осмон-фалакларда учиб юрган ҳумо қуши тошга айланиб қолди. Наҳот, нафосатни, эзгуликни тошга сиғдириб бўлса. Тошқин дарёлар, наҳот, кўлга айланди? Муҳаббат банди бўлди. Қалам дод солди. Дардларим қоғозга тўкилди:

Темир қуш...

*Метиндай тоғга туташиди Сиз ўтган норавон йўллар,
Бу тоғ на сўзламас, на дил хушламайдир Сиз каби, э воҳ!
Наҳотки, ганжга эврилди, қушлар билан баҳс айлаган
қўллар,
Наҳот, чўлпон кўзингиз тош бўлиб кўчди юракка
қўш доғ?*

*Темир қушга айланибдир, сарбаланд учган ҳумо қуш,
Шамолларнинг пўлатдай қанотин қайирган ёшлик.
Нафосат тошга айланса, бу рўё, албатта, бир туш,
Турибман пойингизда аламнок ва кўзларим ёшлик.*

*Тиним билмас шаршарадек дил сукутни қайдин ўрганди,
Наҳот, кўлга айланиб қолди ул дарёи уммон?!
Бу ҳайкал қошида ишқ тангриси девона бўлгандир,
Бу ҳайкал қошида музга айланиб сағпорадир тугён.*

*Баҳор тошқин билан келди, бу ҳайкал қошида жим қолди,
Қани ул гул табассумлар? Тополмай бўлди ҳижолат:
«Баёт», «Ларзон» билан келди, нола қилди, ўртанди ёнги
Сатога сиғмади, найга ярашмай қолди бу ҳолат.*

*Бу ҳолат фарёд бўлиб кўчди-ю куйган дилга кин солди,
Баҳорнинг гуллари ҳам ёндилар айланиб гулханга.
«Танавор» бўзлади гирён, паришону етим қолди,
Наҳот, қушчам, тош бўлиб қўндингиз ушбу гулшанга?*

*Булуллар бошингизда бағрини тиглаб, чок-чок бўлди,
Само ҳам дарғазабми, қуярди челақлаб ёшин?
Эшитмайсиз, қўшни боғда рақсга чорлаб доира чертилди
Не учун ботдингиз барвақт, шу совуқ тош бағрига, қуёшим?*

*Шукрки, бир боғ қолдирибсиз, бўйингиз гуркирар, устоз,
Бу беҳишт бағрида Сизнинг номингиз аввали олам.
Бу боғда янграп дамодам ўзингиз ўргатиб кетган соз,
Бу созки номи «Баҳор» дир, гулларин бари Мукаррам.*

ДУТОР СЎЗИ – ЮРАК СЎЗИ ЭМИШ...

Бувиларимиз Ориф ака Қосимов яратган «Қизил карвон» куйини яхши эшлашади. Мен ҳам мавриди билан куй соҳибидан ана шу куйнинг яратилиши тарихини сўрадим.

— Куйнинг яратилганига ярим асрдан ошди, — дедилар Ориф ака. Ёшлигимда дуторга ишқивоз эдим. Лекин дутор олишга пулим йўқ.

— Ёдимда, дон солинадиган қовоқни иккига бўлиб, қорнига фанер ёпиштирдим. Дуторга ўхшади қолди. Мен ҳам уни дуторга ўхшатиб чалдим. Шодлигимнинг чеки йўқ. Қовоқ-дуторимни чалиб юрган кезларим эди. Қаттиқ бетоб бўлиб ётиб қолдим. Ярим кечада ҳароратдан алаҳлаб уйфондим. Қулоғимга қўнғироқ овозлари эшитилди. Карвон ўтиб борарди. Ана, карвон олислаб боряпти. Қўнғироқ товушлари ҳам аста-секин узоқлашиб, сўниб боряпти. Бу овозлар юрагимга муҳрланиб қолди. Туни билан ўша овоз қулоғимга жаранглаб эшитилиб турди. Шу садо менга тинчлик бермасди. У юрагимда қолди. Сўнг сеҳрга айланди. Сўнг эса, куй пардаларига кўчди.

— Дутор дегани нима ўзи? — сўрадим.

— Дутор сўзи — юрак сўзи эмиш, — дедилар Ориф ака.

— Ҳа юрак сўзи. Дутор торларига оҳанг, жило, жаранг берувчи нарса соҳибининг энг покиза хаёллари, энг улғувор орзуларидир.

Ижодкор билан суҳбатимиз ғоят мароқли бўлганди. Ғоят камтар, камсухан бу одамнинг суҳбатини тинглаб, ўйга толгандим.

— Юрагимда ҳеч сир ётмайди, ҳеч дард ҳам, қоҳиш ҳам бўлмайди, — дедилар Ориф ака. — Мен қоҳишларимни, сирларимни дуторимга сўзлайман. Дуторим менинг маслаҳатгўйим, юрагимнинг малҳами. Уйимга келган энг азиз меҳмонимни дутор чертиб хушнуд қилгим келади.

Давраларга ҳам дуторим билан бораман. Файз олиб бораман гўё. Дилкашлик олиб бораман.

— Ориф ака, дуторнинг иккита тори бор холос. Лекин унинг наволари, жилолари, жилвалари минг бирларга етади. Бунинг сири бордир, албатта.

— Тўғри, дуторнинг иккита тори бор, холос. Лекин унинг пардаси ўтгиз иккита. Уларнинг ҳар бири бир дунё. Уларнинг ҳар бирида халқнинг севинчи, дарди бор. Бу пардалардан шунчаки овоз таралмайди. Уни пардозга солсангиз, халқнинг ўтмиши, бугуни, келажаги тилга киради.

Мана, Сиз — шоирларда ҳис деган, туйғу деган нарсалар бор. Дутор ҳам гўё шоир. Унинг соҳиби ҳам шундай. Дуторни беҳис чертиб бўлмайди. Унинг торларини бармоқ билан эмас, юрак билан чертиш керак. Негаки, унинг ҳар торида мўъжиза бор. Ана шу мўъжизани бармоқ эмас, юрак ҳис этади.

Битта пардадан икки хил оҳанг яратиш санъати ҳам бор. Бунинг учун дуторни чертишгина кифоя қилмайди. Уни чин юракдан севиш керак. Унинг ҳар пардасига яширинган ўзгача оламини, ўзгача жозибани англай билиш керак.

— Ё раб, — дейман, ўзимга ўзим. — Аслида қалам аҳли шоир эмас, соз аҳли шоир экан. Битта дуторда шунча сиру синоат борлигини билмаган эканман.

Юрагимга тугиб юрган бир халқона саволимни ҳам англаб олиш ниятида савол бердим:

— Дуторни ҳар қандай дарахтдан ясайвериш тўғри эмас, дейишади. Нега шундай?

— Менинг фикримча, — дейдилар суҳбатдошим, — тут дарахтидан ясалган дутор энг мусиқий дутордир. Ахир, ипак қурти ҳам бекорга тут баргини емайди-ку! Дутор тутдан ясалса, куй-оҳанги ипақдай мулойим, сеҳрли, жозибали, жилоли бўлади.

— Ота-боболаримизнинг ардоғида бўлган дуторга ҳозирги муносабат Сизни қаноатлантирадими?

— Дутор ёшларимизнинг ҳам ардоғида бўлишини орзу қиламан. Лекин нечундир ёшлар рубоб чертишга берилиб кетишган.

— Дуторнинг кўҳна, қадимий эканини уларга уқдириш керак. Ана шу оғриқ дилимни безовта қилаверади.

— Инсон орзусининг интиҳоси йўқ, — дейдилар. Нимани орзу қилардингиз?

— Саҳналарда, гулзорлар, чаманларда, тўйхоналарда дутор тинмасин, — дейман. — Дуторчи ансаблар кўпайсин. Дутор чертишга маҳтал шогирдларнинг сон-санови бўлмасин.

Ҳа, куй ҳам орзу, умидларнинг маҳсули. Гоҳо йиғлаб, гоҳо қувнаб сўз айтаётган дутор соҳибининг орзуси, умидлари бўлиб боқий яшасин.

*Ҳислардан яралган бир нафис олам
Бағрида мезондан енгилман ҳозир.
Кўз ёшдан тиниқроқ барггаги шабнам,
Нафасдек узилар тупроқдан ҳовур.*

*Ҳокими мутлақдир бунда фақат қалб
Танимда қон эмас, югурмоқда нур.
Салқин шаббодадек хаёл аллалар,
Шаршара бошида қушлар чуғури.*

*Ой ҳам сеҳрланмиш терак учига,
Юлдузлар очмоқда осмон тилсимин.
Вужудимни олар оташ ичига
Бармоқлар титратган шу нозик симлар
Ҳокими мутлақдир бунда фақат қалб.*

КЎЗИМ КЎЗИНГГА ТУШДИ...

«Совет Ўзбекистони» рўзномаси дорилфунунида номи улуғ устоз ва муаллимларимиз талай эди. Ойбек, Ғофур Фулом, Мақсуд Шайхзодалар, Миртемир, Ҳаким Назир ва бошқа жуда кўп шоир ва адибларнинг рўзнома билан чамбарчас бўлган ижодий ҳаёти, меҳнат фаолияти рўзномада босилган эндиликда ўлмас обидалар бўлиб қолган насрий ва назмий асарлари адабиётимизни бойитувчи дурдоналардир.

Улар билан қилган мулоқотларимиз ҳам кўнгида дафтаришимизни безатувчи иншолардир.

Отахон шоиримиз Миртемир рўзнома қошидаги давра столи атрофидаги анъанавий суҳбатларда доим иштирок этардилар.

Давра столи атрофидаги суҳбатларимизнинг бирида қарасак, шоирнинг кайфияти аъло экан. Бир қувлик қилгимиз келди. Шоирга савол ташладик:

— Домла, йигитлик чоғингизда ҳам роса шўҳ бўлган кўри-насиб. Бирор қиз-пизни севгандирсиз-а? Йўқса, бунақанги жон олгувчи шеърлар қайдан туғилган?

— Севиш ҳам гапми? — дедилар устоз. Адоғлар қилган у мени.

— Ким?

— Бу ўша эди.

Кўзим кўзингга тушди...

Мен ёнаман, шекилли.

Девонаман, шекилли,

Тўлғонаман, шекилли.

Ёнамасдан иложим йўқ, ўт тушди ширин жонга,

Ўт тушмасайди фақат ногоҳ чексиз жаҳонга.

Ўша кунги давраимизда узоқ шеърхонлик бўлди. Шоир она қишлоғи ҳақидаги шеърларини шу қадар илҳом билан

ўқиди. Шоир юрагига шу қадар эзгуликлар бахш этган қишлоғи ҳақида билгимиз келди.

— Қишлоғингиз ҳақида бир чимдим гапириб берсангиз.

— Эй, нимасини айтайин, нимасини мақтайин. Девори, тоши, тупроғи, ҳаммаси ёқут, зардан.

Тоғ тарафда бирин-кетин тўрт тегирмон. Қишлоқ ўртасидан сув оқади. Ўша тегирмонларни юргизиб, кўпириб келади. Сахро томонида Бойбаҳл. Бу шундоқ тепа. Қадимги шаҳар ўрни. Қишлоқ олма боғлари билан ўроғлиқ. Қишлоқ ўртасида катта йўл. Агар ташна бўлсанг, хоҳлаган эшик зулфини жириглат. Ким чиқса ҳам, «Чанқоқман» дегин, бас. Сенга ё заранг косада муздек гўжа ё қатиқ, жа бўлмаса айрон тутишади. Фариб жонингга симириб ол. Тагин тўла коса олиб чиқишади. Қонмасанг яна олиб чиқишади. Кейин сўрига чорлашиб, дастурхон ёзишлари турган гап. Нон-чай, қаймоқ ва кулчатой.

Тагин қатиқ тутган келин ё бобойга пул узата кўрма.

Бу қишлоқда сут, қатиқ ҳеч қачон пулга сотилган эмас. Хозир ҳам шундоқ.

Қишлоғимдан ўтар бўлсанг, боболаримнинг эзгу удумларини оёқости қилмай ўтавер. Агар у сенга ёқмаса, қишлоқлик дағаллик бўлиб кўринса, бир зум ҳам тўхтамай, жўнаб қол, — ҳей, айрон сотиб кун ўтказган йўлчи.

Агар полизга қайрилсанг, хоҳлаган бостирма ёнига боргин. Ит вовулласа, эътибор бермагин-у, сергак бўл, итнинг қопмайдигани бўлмас эмиш.

Қаршингга ё қорамағиз ўғлон, ё жиккак кампир чиқиб келгуси. Фақат қишлоқликларга хос жилмайиш юзларида ярқираб туради. Фарам тагидан саҳар узилган қовунлардан иккитасини келтириб, лаганда талқон, сўк, нон, қатлама — барини олдинга қўйгуси ва қўлларини кўкрагига босиб, «олинг»! дегуси. Бундан ортиқ иззат керакми йўлчига-а!..

Миртемир домла гоҳ ёниб сўз айтар, гоҳ шеър айтар, гоҳ яна саволингиз борми, дегандай жилмайиб қараб қўярдилар.

— Қишлоғингиз ҳусусида энг яхши кўрган сатрларингиз бор, ўшалардан бўлсайди...

— Қишлоғини мақтамаган шоир йўқ бўлса керак. Биз деводалар улардан қолиб не қилдик.

*Гўдаклигим тутди тағин Қоратоғнинг этагига,
Мендай тентак ким дейсанми она юртим эртагига.
Тентаксойнинг ёқасига нор туяни чўктирганман,
Қора қўйнинг қатиғига қаттиқ нонни бўктирганман.*

Домла чиройли шеър ёзардилар. Лекин чиройли қилиб ўқишни удалай олмай ҳижолат чекардилар. Бир шеъри рўзнома юзини кўргунча тўхтовсиз телефон қилиб турардилар. Гоҳ тонгда, гоҳ кечқурун. Ҳар сафар бирор сўзни ўзгартирар, бирор қофияни янгилар ёки бирор бир янги сатр қўшар, олиб ташлар, туни билан шу шеърни қайта ёзиб чиққанини сўзлардилар.

Бир куни ана шундай заҳматларнинг бирида дедилар:

— Ишқилиб, мени дорнинг тагига олиб бормайсизми?

— Нима учун?

— Сизни қийнаганим, азоб берганим учун. Телефон қила-вериб, жонингизга текканим учун-да.

— Йўғ-э, домла, ўрганиб кетганмиз, бундай жонга тегишларга. Сиз хурсанд бўлсангиз, бизга шу кифоя.

— Ҳа, бардошингизга барака, кам бўлмагайсиз. Жонга тегсанг, майли, жононга тегма, дедилар ҳазилга буриб... Телефонда кулги эшитилди. Мазза қилиб кулишдик. Эртаси тонгда яна телефон қилдилар. Рўзномангизда босилган шеърни бутунлай бошқатдан ишладим, туни билан таҳрир қилдим. Лекин телефон қилишга иймандим. Тағин, дорнинг тагига бориб қолмай, дедим-да. Яна кулги кўтарилди.

— Сиз нима дейсиз? — дедилар домла. — Шу шеърни мушоирада ўқисамми, ўқимасамми?

— Ўқинг, домла, яхши шеър ёзибсиз, — дедим.

— Ҳа, майли, ўқийман. Шоир минбарга чиққанида, унинг чиройига ё савлатига ё башанглигига чапак чалувчи кам бўлади. Чапак чалишса, аксар, унинг шеъри учун холос! Садағанг кетсин, халқим! Тилни ҳам, тимсолни ҳам, одобни ҳам, меҳнатни ҳам, ўринлик фурур туйғуси ва ғазабни ҳам, ўринлик жирканиш туйғуси ва инсон номини ҳамма

чўққилардан юксак тута билишни ҳам сендан беминнат ўрганаман.

Шоирнинг рўзнома саҳифаларида босилган энг сўнгги мақоласи ҳам ёдимда. Ўшанда у киши беморлик тўшагида эдилар. У киши шифохонада ётиб, мақоланинг сўнгги саҳифаларини ёзиб тамомладилар. «Биз ўтган йўл» номли ўтли публистик мақола қўлимизга теғди.

Шоир халқ билан ҳамнафас яшади. Ҳамиша ҳамнафас бўлиб қолаверади.

АЖИБ САЛТАНАТ БУ...

Юртимизда яхши анъаналар бўларди. Қардош Республикаларда адабиёт ва санъат ўнқунликлари бўлиб турарди. Борди-келдилар баҳона ижодий гурунглар, ширин суҳбатлар, ҳамкорликнинг тотли мевалари дастурхон атрофига жам айларди бизларни.

Санъаткор, сеvimли хонанда Малоҳат Дадабоева билан биргалиқда яралган бир қўшиқ тарихи баҳона ўша байрамлардан ҳикоя қилай.

Малоҳат Дадабоева билан биз жуда кўп ижодий сафарларда бирга бўлганмиз. Йўл-йўлакай қилинган баҳслар, шеърхонликларда газал хусусида баҳслашардик. Фикрлашардик. Энг муҳими, ўша файзли сафарларда янги қўшиқлар яратиларди.

Ёдимда... Умар Хайём, Рудакийлар юртида Алишер Навоий, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улуғбеклар элининг сози, овози, шўҳ наволари янгради. Помир тоғи этакларида, чўпон чайлаларида, боғ-роғлар, қучоғида мушоиралар бўлди. Гулханлар порлаб турди.

Бу гулханлар оташида исинмаган, чеҳралари ял-ял ёнмаган ўзбек қолмади.

Тожиқ қизларининг Варзоб дарёси тўлқинларидай ишвакор овози юракларни сеҳрлаб оларди-ю, беихтиёр унга жўр бўлганимизни сезмай қолардик.

*Эй жони ман, жонони ман,
Нагам биё, қурбони ман.
Бо як нафас меҳмониман,
Аз ман чаро ранжидайи,
Аз ман гуноҳ чи дийдайи.*

— Қўшиқ хам шу қадар жон олгувчи бўладими!

Малоҳатхон менинг бу саволимни ўзича, ўзгача тушунадилар-да, жавоб қиладилар.

— Ҳа, жон олгувчи нарсалар кўп дунёда...

Санъаткорнинг юрагида иштиёқ тугён урганини сездим.
Чилдирмани қўлларига олиб дедилар:

— Менинг бобом ҳам ҳофиз ўтганлар. Мана шу заминнинг тузини тотганлар. Мен у кишининг дуолари билан қўшиққа ихлос қўйдим. Варзоб дарёси бўйида ўтирибмиз. Қани, дарё таърифида шеър айтинг. Мен уни куйга солай, деб қолдилар. Юрагимни ёндирувчи сўз айтинг. Қани, қулоғим Сизда, — дедилар кулиб, шўхлик билан.

— Қанақа сўз айтай. Муҳаббат сўзими?

— Ҳа, муҳаббат сўзи. Муҳаббатли сўз айтинг, — дедилар кулиб, шўхлик билан.

Мен дўстларимга қарадим. Даврада шоирлар, шоиралар кўп, кайфиятимиз хуш. Тоғлар бағри, дарё соҳили мушоирани бошланг, — деяётгандай эди. Варзоб дарёси соҳилида мушоира бошланди. Хонандамиз ҳар бир ўқилган шеърни берилиб, ҳавасланиб тингладилар. Унинг дилидаги истак, илҳом, муҳаббатли сўзга ташналиги ёниб турган кўзларида аксланиб турарди. У тебраниб ҳали сўзлари туғилмаган қўшиқнинг куйларини ҳиргойи қиларди.

Дарёнинг тўлқинлари, қушларнинг сеҳрли, оромбахш хо-нишлари, тоғларнинг салобати, кўнгилдаги ҳайратларга қўшилиб куй, ғазал оғушига олиб кирарди. Мушоира навбати менга келди: Хонанда яхшилаб ўрнашиб ўтириб олдилар. Тим қора кўзларининг ўтли қарашлари маст қиларди кишини. У табассум қилди. Бошламайсизми, дегандай маънони англадим: Унинг мастона қарашларига тоб беролмай мушоирага қўшилдим:

*Тошқин дарё бўйидаман, дилда дарё тўлқини,
Қаршимда боғ, кўз-кўз этар гул-сабзалар кўркини.
Қайдасан, ёр, юрак излар соғиниб, гоҳ ўкиниб,
Келар бўлсанг, сенга пешвоз чиқар дили хуморинг.*

*Келар бўлсанг, йўларингга интизордир бу йўлар,
Пойандоздек тўшалгуси пойингга гул, сунбуллар,
Келмас бўлсанг, қурир дарё суви, паришон гуллар,
Кел, бастингдан ўргилай мен, ўйнатиб кел тулпоринг.*

*Келар бўлсанг, тулпорингга дарёлардан кечиб кел,
Тоғлар ошиб, йўл-йўлакай, қимиз, бога ичиб кел,
Унда қолсин ошноларинг, барчасиган кечиб кел,
Эътиборга олиб келгин шўх, ғазалхон дуторинг.*

Шеърни ўқиб бўлганимча йўқ, унинг ошифтаси — Малоҳатхон ёнимда пайдо бўлдилар. Ғазални аллақандай ошиқона рух, илҳом билан ўқиб чиқдилар. Дарё соҳилида туғилган содда, самимий сатрлар хонандага манзур бўлганидан севиндим...

Доирани қўлларига олган хонанда шеърни шу ернинг ўзида ҳиргойи қилиб айта бошладилар. Янги қўшиғимиз ана шундай яралди ва у йиллар оша хонанданинг репертуаридан тушмади.

Бастакор Саиджон Калонов куй басталаган ўша қўшиқ радио тўлқинларида таралиб қолгудай бўлса, ўшал жаннати диёр, унинг иштибёкли одамлари ёдимга тушади.

Малоҳатхон билан яқинлигимиз шундай бошланди. Хонанда илтимослар қила-қила, бизнинг машинамизга ўтиб ўтиришга ижозат олди. Ҳарқалай, тартиб юзасидан биз гуруҳларга бўлинган эдик.

Ҳисор водийси, Ҳисор тоғлари, даралар орасида гул, нон-туз кўтариб, тар меваларини саватларга тузаб, бизни интизор кутаётган қора кўзлар қошида хонандамиз Малоҳатхон алоҳида меҳр билан қўшиқ айтарди. Унинг сеҳргар хонишларидан илҳом олдим, яшариб кетгандай бўлдим. Юраги эҳтиросларга тўла, орзули санъаткоримизга тобора меҳрим ортади, унга ҳар гал битмас туганмас саодатлар, муҳтарамликлар тиладим.

*Келтирибсан, бўйла, мужгонингга йўлнинг гардини,
Кўзларингга бетиним ул кечаларнинг гардини.
Дарди шулким, ул қўшиқни сақлагай жон ичраким,
Меҳри бирла тоза тутгай ул ғазалнинг қадрини.*

ЧЎЛИ ИРОҚ

Наврўз байрами оқшомларидан бири эди. Бастакор со-
зандалар оиласи даврасидаги гурунгда мен ҳам бор эдим.
Бундай кезлар суҳбат ишқ, латиф куй, ғазал хусусида бўла-
ди. Бедил, Ҳофиз, Навоийнинг дилбар ғазалларидан ўқилди.
Сўнг, най тилга кирди. Илтимосларга биноан Саиджон ака
Калонов «Чўли ироқ» ни бошладилар. Кимдир уй бекасига
«чироқни ўчиринг» ишорасини қилди. Уйни чароғон қилиб
турган қандил бир зумда сўнди. Хонага алақандай ҳолат
чўқди. Найнинг овозидан ўзга чўрқ этган овоз йўқ. Билма-
дим, куй қанча давом этди. Лекин наздимда тарих йиллар-
ни орқалаб ўтгандай, асрлар ўз надоматини шу най оҳан-
гига жо этгандай туюлди. Кўҳна ўтмиш, кимсасиз саҳро-
ларда адашган карвон, сувсиз сардобалар, олис-олислар-
даги сардобаларга етолмай инграган, ҳалок бўлган сарбон-
лар, асрлар бўйи ўз бахтини, мустақилигини орзу қилган,
лекин орзу-умидлари кўз ёшлардай қумлар қаърига син-
гиб йўқ бўлган манзумалар, кишанларда қадди дол бўлган
қуллар, иқболи нигун бечоралар кўз ўнгингдан ўтади, ўта-
веради...

Куй тинди... Хонада бирдан чироқ ёнди. Уй бекаси де-
ворга суянганча ҳомуш турарди. Ўтирганларга разм солдим.
Ҳаммаларининг кўзлари юмуқ, улар ҳамон тебранардилар.
Куй бошланиши билан чироқнинг ўчирилиши бежиз эмас
экан. Юлдуз дегани қоронғу кечада чарақлаганидай, куй-
нинг сеҳрли овози, теран маъноси, дарди, изтиробини анг-
ламоқ учун айнан шу ҳолат керак эканини англадим.

Куйни маромида чалиб, юраги ҳасратга тўлган созанда-
нинг кўзларида алақандай ғам, дарднинг изларини кўрдим.
У шу куй хаёли билан меҳмонларни ҳам унутгандай, ўз ха-
ёли, дил ёниши билан не-не кечмишларни кўз ўнгиндан ўтка-
заётгани кўриниб турарди.

Эй, тавба, оддий бир найда шунча ҳикмат, шунча ҳисси-
ёт, кечмиш яширинганини ҳамиша ҳам англайвермаймиз.

Қамиш қир шамолига қулоқ тутиб, шовуллаб ётганида, унда шунчалар каромат борлигини ким ўйлабди. Бастакор, созанда қўлида у энди қамиш эмас, ноёб бир мўъжизадай, сеҳрли бир қудратдай мафтункорлик касб этди. Санъаткор унга иссиқ нафаси, ҳиссиёти билан бирга нозик қалбини, энг азиз туйғуларини кўчирди.

Қалам аҳли иштибоҳли бўлади, дейдилар. Юрагига ғулу тушдими, бас, ана шу ғулу саволга, дардга айланади. Саиджон Калоновнинг қандай қилиб найга ишқибоз бўлганига қизиқиб қолдим.

Отаси темирчи бўлган экан. Тақдирни қаранг, темирчининг ўғли халқ бастакори.

— Маҳалламизда тўй базми бўлиб қолди, — дедилар устоз саволимизга жавобан. — Болалик-шўхлик. Бунинг устига, мусиқа деганда, ўзимни ўту чўққа уришга тайёр эдим. Чорпояда давра қуриб ўтирган созандаларга термулиб ўтиравердим. Басавлат бир созанда қўлидаги сеҳрли найини лабларига олиб борди. Назаримда, бутун борлиқ шу найга мафтун бўлгандай жим қолди...

— Отамга қарашардим. Қўлларимда темир босқони-ю, хаёлимда ўша сеҳрли най овози. Унинг оҳанглари юрагимга ором бўлиб оқиб кирар, қўлимдаги босқонмиди, наймиди, тебраниб кетганимни сезмай қолардим. Хаёлимда куй, лабларимда шеър, шуур эди...

*Яна елканини кўтарар шамол,
Яна чуғурчуқлар уйғонар боғда.
Бобо ёнидаги боладай хушҳол
Тўрғайлар чарх урар сўнгсиз самога.*

— Оромимни йўқотдим, — дедилар Саиджон ака. — Қўлимдаги босқонни ерга қўйдим, отамдан изн сўрадим. Ўша най чалган кишини топай, ижозат беринг, ота, дедим. Тинчим йўқолди. Қўлим ишга бормаиди, кўзларим уйқуни билмаиди. Отам мени тушундилар. Бор, ўғлим, ўша табаррук зотни қидириб топ, дедилар...

Машшоқликнинг дўкони йўқ. Борсанг-у, сотиб олиб келсанг. Ахир, у сеҳр, мўъжиза, қудрат. Ахир у ўзга бир

олам. Мен уни қайдан топай энди. Қидира-қидира унинг қўлларини кўзларимга суртдим. У зот Юнус Ражабий эканлар...

Отам менга мис сибизга олиб бердилар. Сибизгам болишимнинг ёнида турарди. Ҳар оқшом уни кўзларимга суртардим. Ҳар тонг уни бағримга босардим. Машҳур найчи устоз Абдуқодир Исмоиловда ўн йил таҳсил олдим. Унинг йўлларини, усулларини ўрганиб олдим...

Энг қизигини айтайми, — деб қолдилар устоз. — Улуғ Ватан уруши йилларида шу найимни бағримга босиб, окопларда, учинчи Болтиқ бўйи фронтларининг турли қисмларида бўлдим. Жангчилар шу оддий таёқчада шунча ҳикмат борми, деб уни пуфлаб кўрардилар...

— Сизларга қалам, бизларга эса най энг табаррук ҳамроҳ, дастёр, умримизнинг зийнати. Шундай эмасми?

— Ҳа, шундай, — дедим.

Най хусусида неки иштибёқли туюлса сўрайверинг, най ҳақида дутор, танбур ҳақидаги ҳикояларимнинг адоғи йўқ.

Энди айбга буюрмасангиз, бизда азиз хотира деган ажойиб удум бор. Малоҳат Дадабоева билан дўстлигингиз менга ёқади. Овози — ноёб овоз. Шу хонандага атаб бир ғазал ёзиб берсангиз. Ўзим куй басталасам. Азиз хотира бўлиб радио хазинамизни бегаб турса... Ким билади дейсиз, одам ўткинчи, лекин куйнинг умри боқий. У авлод-авлодларга хизмат қилаверади. Минг шукрки, куйни эъзозлайдиган, уни авайлаб-асрайдиган, авлодларга етказадиган халқимиз, жонкуярларимиз бор. Ғазални қачон ўқиб берасиз?

— Ростини айтсам, мен ҳаракат қилай, Сизларга манзур бирор ғазал туғилса, хабар қиламан.

— Ўша хабарни кутаман. Бесабр, беором кутаман. Мана қаранг, куйнинг ўзи шундоққина қуйилиб турибди. Устоз бир масъума куйни хиргойи қилдилар. Ростини айтсам, унга шеър битмаслик гуноҳдек туюлди. Энди мен қарздорлик хисси билан қўлимга қалам-қоғоз олдим. Билмадим Малоҳатхон яна муҳаббат сўзи бўлсин, дея қистайбошлагани учунми, шеър муҳаббат мавзуида бўлди. Унинг умри узунми, қисқами, қисмати қандай, тангри билгай.

Минг андиша билан уларга шеърнинг машқий ҳолатини ўқий бошладим:

*Ёр дегай дил куйларим, ўйларим пайваста сенга,
Сўзлайин борим эшит, куй билан аста сенга.
Йил ўтар, йилларга пешвоз, бу азиз умрим ўтар,
То ҳануз йўлингаман, қўлда гул даста сенга.*

*Интизор кутган эсанг, кутганинг бир кун келар,
Бир умр содиқлигингдан шогланиб гулгун келар.
Сен меҳр қўйган чаманга, товланиб бир нур келар,
Кўрсатур лутфу мурувват қоши пайваста сенга.*

*Ишқ деган харгиз жаҳонда имтиҳонсиз бўлмагай,
Бошланар бўлса қўшиқ интиҳосиз бўлмагай.
Эътибор бўлса агар, илтижосиз бўлмагай,
Севадир, ишқ бодасин бир куну тутса сенга.*

Минг андиша билан айтмай. Менинг соддагина машқимга ҳаёт, жозоба, умр, жаранглар бағишлаган икки буюк санъат соҳибига қарздорлигимни айтдим. Ҳурматлари учун бош эгдим. Қўшиқни жони-жаҳонини бахш этиб ижро этган хонанданинг бир умр фидоийси бўлиб қолганим шунданки, бундай овоз, бундай муҳаббат соҳиблари, санъат фидоийлари камдир. Унинг умри қисқа бўлмаганда, балки қўшиқларимиз, ёдга олувчи ҳикояларимиз яна кўпаярди.

На илож, кўнгил йиғлайди-ю, кўзларда нам йўқ. Қай дунёда армон йўқ, қай юракда дарду ғам йўқ?

«Сенга» номли қўшиғимиз радионинг олтин хазинасидан ўрин олган.

Ҳар гал қўшиқни тинглаганда унинг ижодкорлари, устоз санъаткорлар ёдини оламан.

Икки кўҳна дунё яшаб ўтди. Икки азим дарё оқиб ўтди. Икки ёруғ юлдуз санъатимизнинг беғубор осмонида пориллаб ёнди, нур таратди, ўлмас обидалар қолдирди, ўзлари сўнди. Улар йўқлик, абадийлик дунёсига кетдилар.

УЧ ДАРЁ ЎРТАСИДАГИ УЙ

Мен устозларимдан, хусусан, домла Мақсуд Шайхзодадан олган сабоқларимни кўпроқ эслайман. Негаки, биз домла билан ҳам иш юзасидан, ҳам қўшничилик юзасидан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турардик. Ёзувчи ва газета, газета ва ёзувчи иккимизнинг ўртамиздаги кўприк эди гўё. Устоз елкамга қоқиб «пучуқ» деб эркалатиб, кўнглимни кўтариб кўярди. Домла билан қўшни бўлганимиз учун ҳам редакциянинг топшириқ ва илтимосларини унга етказар эдим. 9-январ (ҳозирги Туроб Тўла) кўчасидаги 18-уйда устоз билан қўшни туриш катта бахт эди менга. Ҳар сўзи бир ҳикмат бўлган устозни мен гоҳ ҳовли рўясида, гоҳ автобус бекатида, гоҳ анҳор соҳилидаги сайрда, гоҳ қўшнилари даврасидаги гурунгда тез-тез учратиб турардим.

Ҳозир энди ҳар гал кўча эшиқдан ҳовлига қадам босиш олдидан юрагим бир орзиқади. Кўча деворидаги мрамар тахтача ва ундаги зил ёзувлар лоқайд ўтиб кетишга йўл бермайди.

Ҳар гал мрамар тахтачага бош кўтариб қарайман. Ҳар гал бир сония сукут, ҳар гал юракда кўчкин, ҳар гал кўзларда нам...

Домла хазилни, шоирона танбеҳларни яхши кўрардилар.

Бир куни телефон жиринглаб қолди. Мен домланинг салмоқдор овозини танидим.

— Биласанми, мен қаердан гапиряпман.

— Биламан. Тошкентнинг 9-январь кўчасидан. 18-уй, 4-қаватдан.

— Йў-ў-қ, ана, билмадинг. Мен Моварауннаҳрдан гапиряпман.

— Наҳотки!

— Ҳа, тушунмадинг-а! Уч дарё ўртасидаги уйдан. Демак, Моварауннаҳрдан. Ҳа-ҳа-ҳа... Жарангдор кулгудан сўнг, Мовароуннаҳрга тушундим. Бизнинг яшаб турган уй уч анҳор ўртасидаги уй бўлганидан, домла уни шундай ташбеҳ қилган эдилар.

— Менга чоп этилган китобларингдан келтирсанг.

— Хўп бўлади, домла. Мен ўша куни домланинг ҳузурига 3 та китобчамни олиб кирдим. Ўша митти китобчалардаги шеърларни ҳозир ўқиб ўзим уяламан. Уларни шеърлар деб ҳисоблаб, домлага олиб кирганимдан уяламан. Учта митти китобчани домла олиб қолдилар. Узоқ вақт жим бўлиб кетдилар.

Мен домланинг бир нима дейишларини кутиб юрдим. Негаки шу бир нима сўзи менинг адабиётдаги тақдиримни ҳал қилувчи сўз-тавсиянома эди. Домланинг муборак қўллари билан ёзилган тавсиянома билан мен ёзувчилар союзи (уюшма) аъзолари сафига қабул қилиндим.

1966 йилнинг баҳори... Зилзила оқибатида тошкентликларнинг кўпи чодирларга кўчди. Бизнинг Мовароуннаҳрда ҳам қатор чодирлар тикилди. Бу чодирларнинг энг юқорисида домла Шайхзода, энг сўнгида бизнинг чодир эди. Домла ҳар куни хабар олардилар. «Рухинг тушмаяптими?», — деб сўрардилар. Устознинг чодирда туни билан шам ёниб турарди. Устознинг тунги назмлари худди ҳазрати Навоий замонасидагидек шам ёруғида дунёга келарди.

Энг қийин, энг изтиробли, энг қўрқинчли дамларда у бизга далда бериб турди, руҳимизни кўтарди. Ер қарсиллатиб уриб турган, сел чодирларимизни оқизиб кетган сонияларда ҳам у ҳазил сўзларини айтиб, бардамликка ўргатарди бизни. Чодирда ёзилган шеърларини ўқиб берардилар. Унинг сўзлари чақиндек ёлқинланиб кўз ўнгимдан ўтади. «Қалай, руҳинг тушмаябдими? — дейдилар устоз.

— Йўқ асло, — дейман унга жавобан. Қиш келди. Ҳамон чодирлардамиз. Аҳвол оғир. 4-қаватга кўтарилишга юрак йўқ. Ер тинчимайди, бедор, безовта уриб турган юрагини ҳовучлаб яшайди. Биз ҳам шундай.

Домла қаттиқ бетоб бўлиб қолдилар. Уни касалхонага олиб кетишди... 1-стационарнинг мўъжаз хоналаридан бирида уни хасталик тўшагида кўрганимни унутолмайман. Бу охирги учрашув эди. Ўша шифохонанинг люкс деб аталган хоналари ҳам бор эди. Қалам ва довотга, ижод машаққатлари, тафаккур оламига, устозлик мактабига алоқаси

бўлмаган ўзга тоифа одамни ўша люкс хонада кўриб, ичим оғриди. Минг афсус, кадр-қимматга қачон тўғри тарозу қўйилади ўзи? — деган надомат дилимни парчалади. Алоҳида нуфуз, алоҳида шароит талаб қилишни ўзига эп билмайдиган устозлар эса пастқамликда қолаверади. Ҳеч кимнинг парвосига келмайди бу! Ахир, охир дунё қачон тузалади, қачон? Домланинг ҳасталиги дилимни бир ўртади, халиги ҳолат эса тамоман вайрон қилди. Шу вайронлик ичинда уйимга қайтдим...

Тоғлар, қоялар улўворлик сўрамайдилар ҳеч қачон. Шаршаралар ўзларини қоялардан отади, шовқин-сурон яратади. Қорлар, опшоққина қорлар жимгина эрийдилар. Шаршаралар эса қайдан пайдо бўлганини унутиб ҳайқирадилар нуқул. Ҳа, баҳорнинг қудрати бу. Баҳорни ғоят севган Шайхзода 1967 йилнинг баҳорига етолмади. У баҳорга етолмай, юраги уришдан тўхтади. Э воҳ, садафлар тизмасидан бир дур узилди...

Баҳор ҳам келди... Шайхзоданинг ёдини олиб баҳорга пешвоз чиқдим. Устоз таърифидаги Мовароуннаҳр сувлари тўлқинланиб оқади. Анҳор ёқалаб бораман. У энгашиб ялпиз терган жойда тўхтаман. Аста тиз чўкаман, ялпизга қўл узатаман. Юрагимда тугён туради. Турналар арғимчоқ ёзадилар. Бу арғимчоқлар устоз билан кўп бора баҳс қурганимиз ғазал ҳижоларини ёдга солади, Мовароуннаҳр ҳувиллаб қолгандай. Ғариб ҳовли-рўялар, ғариб кўчаларга боқаман. Мармар тахтачада нигоҳим тош бўлиб қотади... Во дариг, умр шу қадар бевафоми?!

НАВРЎЗИ ОЛАМ ЭДИ ЎШАНДА...

Наврўзи олам эди ўшанда. Баҳор ўз гулларида чаман тўқирди. Булбул ўша чаманларда ғазал ўқирди. Қуёш ҳам ёғдуларидан офтоб тўқирди. Қалдирғочлар нозик тумшуқчалари билан «меъморлик» санъатини бажарарди. Саросареллар гуллар атрини ўғирларди. Табиатда ҳамма нарса санъат асари бўлиб кўринарди кўзга. Бундай чоғларда табиат ўз кучоғига чорларди.

Андижоннинг шоир, фозил, қалам аҳллари, музика аҳлидан иборат меҳмонлар Арслонбобга саёҳат қилган эдилар. Бир томони тоғ, бир томони сой, сайхонлар ям-яшил. Анвойи гуллар, тоғ райҳонларининг муаттар бўйи уфуриб турарди. Бу диёр-шеърятнинг ўзи, музиқий куйларнинг қаноти, қўшиқларнинг парвозига ўхшарди.

Меҳмонлар шундоққина сойнинг бўйига, сайхонликка ҳозирланган жойга етиб келганларида қозонга олов ёқилган, самоварлар қурилган, дастурхонлар тузатилган эди.

Ажиб фусунгарлик оламида эдик. Унда юракка битилган, дафтарга қайд этилган иншолар талай эди. Барини ҳикоя айламак учун минг бир кечалар оз. Юрагимга муҳрланиб қолган бир суҳбат, бир ҳолат бир умр ёдимда, юрагимда яшайди.

Қўй сўйилди. Беҳи дарахтига осиб кўйилди. Қўй эндигина сўйилган бўлганидан, баданидан ҳарорат кетмаганди. Меҳмонлар орасида Яшин домла ҳам бор эдилар. Домла чақириб қолдилар. Қизим, мана бу ҳолатга бир қаранг. Яхшилаб қараб олинг, — дедилар. Керак бўлади бу... деб қўшиб қўйдилар.

Во ажаб, қўйнинг юраги уриб турарди. Боши танасидан жудо бўлган. Жон берган. Лекин... юраги уриб турарди. Сесканиб кетдим. Бевозта юрак, беозор қўй, гўштхўр меҳмонлар, ўчоқдаги олов, дошқозондаги таом... Осмон, ер чархи

фалакдек айланиб кетди. Хозиргина юрагимга наво бўлиб оқиб кираётган сойнинг қўшиғи, негадир, мунгли бўлиб эшитила бошлади. Негаки, кўзим ўнгида юрак безовта уриб турибди...

Ўша куни хаёлимдан, тушларимдан ҳам уриб турган ўша юрак кетмади сира. Таомларидан тотмадим. Инсон зоти ваҳший бўлиб кўринди. Табиат ҳам беўхшов, бефайз бўлиб туюлди.

Яшин домланинг бу ҳолатни беҳуда кўрсатмаганини билдим. Бир умрлик сабоқ, ҳикмат китобининг бир саҳифаси бўлиб юрагимга муҳрланиб қолган бу ҳолат ҳамон ёдимда.

Ўшанда Яшин домла меҳмонлар даврасида ёнларидан кичкинагина ён дафтарчасини чиқариб унда ёзилган бир рубоийни ўқиб берган эдилар. Рубоий кимники эди, ёдимда йўқ. Лекин маъноси ёдимда. «Одам — олтин. Унинг закоси олтиндан ҳам қиммат», — дедилар. Лекин нима учун одамзодни кўмгач, қайта кавлаб олмайдилар. Олтинни эса минг йиллардан кейин ҳам, ердан кавлаб оладилар»...

Ўша ўқилган рубоий ўтмиш шоирининг рубоийси эди, менимча. Ўшанда Яшин домла шоирни, адибни мангу қиладиган, ҳамиша олтиндек бебаҳо бўлишини таъминлайдиган нарса, бу — унинг юраги, деган эдилар. Юрак қони билан битилган асар ҳеч қачон ўлмайди, дедилар яна. Бу ўғит шоғирдлар учун бир умр йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади.

ХОНА – ФОНУС, МЕҲМОН ШАМДИР

Тожикистонда эдик. Вахш дарёси тўлқин уриб оқарди. Ҳисор даралари, Вахш водийсининг сўлим боғлари, Ҳисор тоғлари этаклари, карнай-сурнай наволари, гуллар, иссиқ чехралар ёдимда. Мева сайли, гул сайли, табассум сайли, муҳаббат сайли. Ноз-неъматлар, тар мевалар, саҳоватли инсонлар воҳасида ҳар шоир юрагида шеър, қўшиқ туғилади.

Тоҷик шоирларининг оқсоқоли Боқий Раҳимзода биз билан бирга сафардорлик қилдилар. Халқ шоирининг халқ орасидаги чинакам иқтидорини кўриб ҳавасимиз келди. Киройи халқ шоири ана шундай обрўга эга бўлса, деб орзу қилдик. Уни билмаган хонадон, уни севмаган дил, уни тан олмаган гўша йўқ. Халқ юрагига кирган шоир халқ ардоғидан шод эди.

У шеър ўқиганда аёллар чехрасида офтоб, қизларнинг хумор кўзларида карашма ўйнади. Олам эса шеър тароватидан яшнар, чоллар бош тебратиб мамнунлик изҳор этардилар.

Ёдимда устоз Боқий Раҳимзодага гоят ҳавасланиб шундай ҳурмат изҳор этгандим,

— Муаллим, сўз гавҳарини шундоқ тизасизки, аларнинг қошида лолман ва қуршовдаман. Ул гавҳарларнинг бирортасини четга суриб, йўл топиб ўтиб кетолмайман. Асир бўлганимча, ҳузурингизда маҳлиё ўтиравераман...

Устоз бир табассум қилдилар. Баҳс мавзуини бошладилар. Ҳазал тили билан дедилар:

— Терлаган қошингдан сув ичиб, маст бўлдим

Ҳар ким шамшир тифидан сув ичса, қандини урсин...

Давраимизга бошқа шоирлар ҳам келиб қўшилдилар. Ҳазал баҳси, Ҳазал дарси давом этди. Устоз Боқий Раҳимзода илҳомга кирдилар:

— Сен интизор этдинг, бу интизорликда кўзларим гадо-нинг косаси бўлди...

Анҳор бўйдаги чорпоямиз бир зумда газалхонларга тўлди. Домла энди сувга нигоҳ қадаганча дедилар:

— Эй анҳор, нега бунча йиғлаб, нола қилиб оқасан. Кимнинг ғамиданки, пешонангда ажинлар? (Домла бу ерда сувдаги тўлқинларга ишора қиларди чоғи) Бошингни тошларга урибми, йиғлаб оқасан?

— Сиз газаллар шоҳисиз, биз эса Сизнинг гадоларингиздирмиз, устоз, — дедим.

Устоз яна табассум қилдилар. Бир сония жим қолгач, хиёл бош эгиб, сўз ўйинини бошладилар:

— Йўқ, Сиз гадо эмас, мен ўзим гадоман. Майхонанинг гадоси. Майни сўраб, тиланиб ичаман. Лекин мен май ичиб маст бўлганда кўринг. Мен ўша Сиз айтгандай шоҳман. Шоҳлигимда юлдузларга фармон бераман...

Мен кексалигимни бўйнимга олсам-да, лекин ҳаргиз кўлимга асо олмайман. Олгани кўрқаман. Негаки асо мендан бир қадам олдин кетиб, дилдорга етгай...

Ўша оқшом ҳам қош хусусида мушоира давом этди. Мушоирада Мавжуда, Отахон, Эркин, Мўмин Қаноат, Гулрухсорлар ҳам иштирок этди:

*Дилбаринг қошига бир боқ, қоп-қора қундузни кўргил,
Қошлари остида ёнган жуфт олов юлдузни кўргил.*

*Не учун бунча қаролиғ, иштибоҳ тушса агар,
Бу қалам ёзмиш жавобин, назм ила дур тизди, кўргил.*

*Икки қошинг ўсма бирлан бўлди жуфт нарғизли барг,
Ёки оҳимданму титрар бўйла нозик ҳисли барг.*

ҚАЛДИРҒОЧЛАР ҚАЙТИБДИ...

Чексиз кўк тоғларида қалдироқ қарсиллаши... Қалдирғоч қайтибди-да...

Ҳа, қалдирғочлар қайтибди. Ҳар баҳор шу такрор. Ҳар баҳор уватларга тизилган қалдирғочлар чуғурига маҳлиё бўлганимда энтикиб кетаман. Сўнг маҳзун хаёллар гирдобига олади мени.

— Не сабабдан шундай бўлади, — деб сўрайман суҳбатдошим Сора опа Эшонтўраевадан.

— Буни эслаш ҳам офир. Айниқса, санъаткор одамнинг эслаши, ҳикоя қилиши мушкул.

Ана қаранг, қалдирғочлар қайтди. Юртимизда баҳор. Чечаклар чирой очиб, олам яшармоқда. Одамлар ҳам. Лекин синглим, Сиз мана шу гулгун, ифор, муаттар чечаклар устига қуйилган кип-қизил қонларни кўрмагансиз. Ана у қалдирғочларга қаранг-а? Улар яшашга, сарбаланд парвоз қилишга яратилган тинчлик қушлари. Лекин ўқлар, порохлар дуди билан қорайган осмонларда қалдирғочлар парвоз қилолмайдилар.

— Маҳзун хаёлларингизнинг боисига тушундим чоғи.

— Йўқ, ҳали. Мен қанотлари қайрилган, ғунчалигидаёқ узиб ташланган норасида гўдакларни сўзлаб берганимча йўқ.

Сора опа шундай дедилар-у, бир нуқтага боққанча жим қолдилар.

Сукунат... Лекин бу сукунат бағридан бўронлар увлаётгани, тугёнлар дод солаётганини ҳис қилиш қийин эмас эди.

Сора опа аста ўринларидан турдилар, стол устида тахланиб турган жуда кўп албомлар орасидан бир суратни олдилар. Унда Литвадаги Перчупе қишлоғи акс эттирилган. Ёдгорлик мрамари, онанинг улуғвор ҳайкали...

— 1942 йил. Ўшанда ҳам баҳор эди, — ҳикояларини давом эттирдилар Сора опа. Қалдирғочларнинг чуғури гўдаклар ва оналарнинг дод-фарёдлари тўлқини ичра фарқ бўлди.

Ўқлар зарбидан қалдирғочлар бўғотлардан қулаб тушдилар. Қишлоқнинг неча юзлаб болаларини оналари билан чечаклар очилган, ифорини таратиб турган сайҳонликка хайдаб келтирдилар.

Оҳ, бу манзарани қандай қилиб унутай, қандай қилиб ҳикоя қилайин. Ўртага катта гулхан ёқдилар. Оналарни гулхан атрофига тизиб қўйиб... уларнинг кўз ўнгида.., болаларини бирма-бир гулханга ота бошладилар. Уруш деган бало, фашист деган йиртқич гуноҳсиз болалардан ўч олмоқда эди. Ҳа, ўшанда ҳам баҳор эди... Нега чақин чақмади? Нега момақалдироқ шовқин солмади? Нега чақин қиличи жаллодларнинг бағрини тилка-пора қилмади?

Нега осмон селобини қуймади, гулханни ўчирмади? Ахир баҳор эди-ку! Ундай баҳорларнинг қайтмагани маъкул...

Оналар аламларига чидай олмай, ўзларини тириклай гулхан бағрига отдилар. Бу даҳшатли манзарани кузатган нигоҳларим нега муз бўлиб қотмади, нега кўзларим кўр бўлиб қўя қолмади?.. Бағрим куйиб, кул бўлмади. Тош ҳайкалга айланиб, қотиб қолганимни биламан холос...

Йиллар ўтди... тарих саҳифаларига қонли ҳарфлар билан битилган бу мудҳиш воқеа ҳайкалтарошлар олдига энг муҳим мавзу сифатида қўйилди. Ҳазон бўлган чечаклар, қонлар, фарёдлар аралаш бурқсиган гулхан, ҳушидан кетиб йиқилган оналар руҳиятини мужассам этувчи мажмуа устида узоқ бош қотирдилар.

У кунлар кураш тўлқинларида оқиб кетмади. Қуёш нурлари билан ботиб ҳам кетмади. Шундай бир улуғвор мангулик асари бўлиб тикланди. Ҳозирда уни бутун ер юзи билади.

Сора опа Давлат Комиссиясининг аъзоси сифатида асарни жуда юксак баҳолади. У комиссия аъзоси сифатидагина эмас, тинчликсевар оналарнинг вакили сифатида ўз фикрини баён қилди.

— Фақатгина Литва халқи эмас, — деб ҳикоясини давом эттирдилар Сора опа, — ҳар бир халқ, ҳар бир шаҳар ва қишлоқнинг таъзим ва тавоф қиладиган, тиз чўкадиган, кўзига ёш оладиган муқаддас жойлари бор.

Хатин қишлоғи (Белоруссияда)да 149 кишини фашист жаллодлари ваҳшийларча ўлдирдилар. Уларнинг 76 нафари бегуноҳ гўдаклар эди.

Санъаткор шу қадар тўлқин, катта ҳаяжон билан сўзлар эди. Гўё саҳнада ўқ овозлари гумбирларди, дод-фарёдлар эшитиларди. Хаёлим қаёқларга учди, нохуш қолдим.

*Қалбимда хувилаб ётар бир қабр,
Ёзилган сочимгай тирқирар хаёл.
Ҳеч инсон бунчалик кўрмасин жабр,
Бундай тақдирларни учирсин шамол.*

ЧАРХИЙ ДОМЛАНИНГ АТИРГУЛЛАРИ

Баҳор келганида орзулар ҳам гул очар экан. Ирмоқлар сойга, сойлар дарёларга, дарёлар уммонларга, баҳри денгизларга айланишни орзу қилар эканлар.

Наврўз келганида ер, дарахтлар, дарёлар, гуллар куйлаб яшарар, япроқ ёзар, ҳосил тугар эмиш. Бу афсона эмас, фасонадир. Бу — Наврўзи оламнинг санъати, қудратидир.

Наврўзи оламини қутлаб боғимизга дадамнинг жўралари — ҳофизлар, бастакор, созандалар, шоирлар тўпланишади букун.

Баҳор ўзининг бари сиру асрорларини гулларга сўзлар эмиш. Баҳор бари дардларини лолаларга бўзлар эмиш.

Эрта тонг эди. Ҳовли-рўяларни супуриб, сув сепиб меҳмонларнинг ташрифига тайёргарлик кўрардим. Эшик томонда овоз эшитилди.

Чархий домла эканлар. Қўлларида катта қоғоз қути. Қутини ҳовли ўртасига келтириб қўйдилар. Қутини очдилар. Атиргул кўчатлари экан.

— Букун улфату жўралар жам бўладиган кун. Бу даврага мен баҳор олиб келдим. 80 дона атиргул кўчати. Шу гулларни наволарга алиштирмоқчиман.

— Наволарга? — дедим тушунмай.

— Ҳа, танбур наволарига. Танбур созидан таралган наволарнинг ҳар бири учун бир чаман ҳадя этсанг арзир.

Чаманни қутига жойламоқ маҳол, унинг гулларини олиб келдим.

Ёдимда, Чархий домланинг атиргуллари шарафига тонггача меҳмоннавозлик бўлди. Боғимиз ўртасидаги чорпоёда ғазалхонлик, баҳри байт, қўшиқ, наволар, танбур, дутор, фижжак куйлари то тонггача тинмади... Кўнгиллар сўзлашдилар бу оқшом. Каъба бутун дунёнинг қибласидир, — дейдилар. Лекин кўнгил, қалам, соз соҳибларининг ўз каъбаси бор. Бу — кўнгил каъбасидир. Ана шу кўнгил кулбаси-

да чироқ ўчмади бу тун. Хаёллар, орзулар қалб тўшаган йўлларда эди. Нурга тўлган олам, гулга тўлган чаманлардан наво эшитиларди. Тонгнинг салқин саҳарларига розини сўзлаган наволар шоир Чархий домланинг атиргуллари шарафига эди.

Атиргулларни Андижоннинг «Боғи шамол» деб аталган, адирлар бағрида барпо этилаётган Бобур боғига совға қилдилар. Атиргуллар бир чаман бўлди. Шоир Бобур боғида Чархий гуллари ҳамон ифор таратиб турибди. Чет элик сайёҳлар, меҳмонлар нигоҳини безаб, кўнглига хуш кайфият бахш этиб очилиб турибди.

Бизнинг боғимизда эса, наволар, соз, ғазал базмлари бўлганида ана шу атиргуллар ҳамини ёдга олинади. Шоир Чархийнинг атиргуллари.

Шоир шарафига сўзлар айтилади, куйлар бахшида этилади.

Ҳа, чаманлар пойандозини тўшагайлар. Қушлар баётини сўзлагай. Тугёнлар ичра осудалик излаган қалбинг гуллар манзилига етиб боргай. Чархий домланинг атиргуллари қошида тиз чўкамиз, тавоф этамиз. Икки буюк шоир Бобур Мирзо билан Чархий домланинг азиз хотираларини ёд этамиз. Ана, гуллар денгизи чайқалиб турибди.

БАҲОР БИЛАН СУҲБАТ

Камтарга камол дейдилар, — донишманд халқимиз. Лекин ҳамиша ҳам шундай бўлмаган. Доно халқимизнинг удумлари, ҳикматларига менсимай қаралган вақтлар ҳам бўлган. Барча қадриятларимиз, нуфузли удумларимиз топталган даврлар бўлган. Турғунлик йиллари деган даврда, айниқса, кўп аъзият чекди халқимиз. Камтар, камсуқум, камгап одми одамлар аъзият чекдилар.

Саида опадек андишали, ўзини ҳамма ишга, ҳамма даврага уравермайдиган аёллар бир чеккада қолаверарди. Улар на юксак минбарларга чиқдилар ва на олий анжуманларда қатнашдилар, на мукофотлар, унвонларга тақдим этилдилар.

Саида опа элик ёшга тўлганида умрида биринчи бор олий адабий анжуманга Ёзувчиларнинг Бутуниттифоқ съездига борган. Унинг съездга боргандаги ҳолати ёдимда. Ҳолбуки, у қатор китобларнинг муаллифи эди. Ҳолбуки, унинг бундай съездларда қатнашиш учун маънавий ҳуқуқи бор эди.

Адиба севинчданми, ҳайратданми, аламиданми, уятданми, билмадим, кўзлари тўла ёш билан гапирганларини яхши эслайман. « Нечук темир рўйхатлар бузилибди. Нечук бизни ҳам эслабдилар». Ахир шоира эл назарини, эл муҳаббатини алақачонлар қозонган, юрт муҳаббатига лойиқ эди. Негадир съездларда, анжуманларда нуқул бир хил рўйхат, (темир рўйхат ҳам дейишарди), метин қўрғон ичидагилар қатнашардилар, холос. Яна шуни ҳам эслайманки, шоира Москвадек шаҳри азимда ўзбек аскарлари ҳузурида ўз шеърларини ўзбек тилида катта ифтихор билан ўқиган эдилар.

— Шеърни она тилида ўқисангиз оҳори тўкилмайди. Унинг оҳанги ҳам табиий жаранглайди, — деб эдилар.

Элик йиллик ҳаётида илк бор катта минбарни кўришга мушарраф бўлган шоиранинг кўзларида алақандай дардни кўргандим ўшанда.

— Негадир юзи қалинроқ, сўзомолроқ, ялтоқ аёлларни алқашади, биз эса оддиймиз, тўпоримиз, гуноҳми шу? — дегандилар шивирлаб. — Биз деҳқонлигимизча қолаверамиз, ҳа, шу маъқул. Устамон эмаслигимиз ўзимизга тан...

Саида опанинг мулоҳазалари ҳамон ўйлантириб келади мени.

Меҳр ҳақида кўп гапирардилар. Меҳрни, мурувватни, андишани ҳамиша биринчи ўринга қўярдилар. Аёл учун назокатни, ҳаёни нон каби, иймон каби зарур эканини уқтирардилар бизга. Оила тебратиш, аёллик бахти не эканини эринмай тушунтирар эдилар. Ўзлари ҳам аёл садоқатини киприклари устида авайлаб-асрардилар. Бир куни шундай дедилар:

— Аёл умр йўлдошининг яхши томонларини кўриб, кўра олиб умргузаронлик қилса, рўзғори тотли бўлади. Агар унинг нуқсонларинигина кўриб яшаса, бундай оилада тотувлик йўқ, — деяверинг.

— Оналик-чи? — деб сўрардим ундан. — Оналик оромми, оромсизликми?

— Оҳ, бу бахт, бу олий бурч, бу катта ҳаяжон, оромсизлик? — дедилар саволимга жавобан.

Унинг биргина қизи бор эди. Шоира — она нафасининг энг сўнгги дақиқаларида ҳам ўзини эмас, фарзандини ўйлаб безовта бўлганини биламан. Уни еру кўкка ишонмай, кўз қорачиғига беркитиб, эҳтиётлаб яшади.

Ёдимда, ўша Москвада бўлиб ўтган анжуман кунларида биз Саида опам билан меҳмонхонада бир хонада яшадик. Қизи Нодирахон банан мевасини яхши кўраркан. Саида опам йигитлардан илтимос қилдилар, тўғрироғи ёлбориб сўрадилар: Нодирахон учун банан топиб келишларини сўраб, илтижо қилдилар. Биз ҳаммамиз банан излаб юрганнимиз ёдимда.

Тошкентга қайтар кунимиз эди. Саида опам мендан бир нарсани ўтиниб сўрадилар:

— Сирожиддинга айтинг, телефон қилинг, бизни кутиб олишга чиқсин, — дедилар. Самолёт Тошкентга саҳар пайтида борар экан. — Саид Аҳмад акангиз кутгани чиқса,

қизим Нодира ёлғиз қолади, қўрқиши мумкин. Қиз бола, ўзингиз тушунаси, дедилар.

Мен шундай қилдим, жонсарак шоиранинг дилидаги ҳаёжонни англаб, уни ҳотиржам қилдим.

Ёдимда, Нодира ҳақида кўп гапирардилар, унинг талай шеърлари ҳам Нодира ҳақида эди.

Саида опа бир умр оиласининг тинчлигини, осойишталигини, тотувлигини қўриқлаб яшади. У бир умр фарзанди юрагини, оройишини қўриқлаб яшади. У бир умр меҳрсизликдан қўрқиб, изтироб чекиб яшади.

Инсонийликни ардоқлаб, меҳр-мурувватни бошига қўйиб, ана шу мавзуларда жуда кўп шеърлар, ҳикоялар яратган ҳассос шоирамиз ниҳоят даражада баҳорни севарди. Баҳор яхшилик, гўзаллик, инсонийлик учун яраган мунис шоиранинг ўлими ҳам, юрагининг уришдан тўхташи ҳам айни баҳор чоғида юз берган эди. Ёқамни ушлаб, ҳайратда қолганман. Ўлим ҳам шу қадар ҳайратли, чиройли бўладими!

Саида опам касалхонада, юрак инфаркти билан оламдан ўтдилар. Уни сўнгги йўлга кузатиш учун бордик. Гулларга бурканган баҳор Саида опамнинг ҳовлиси ҳам бамисоли баҳор гулларига тўлган бир чаманни эслатарди.

Саида опамнинг тасмага ёзиб олинган шеърлари унинг ўз овозида янграб турарди.

*Қатра сингса ҳамки ернинг бағрига,
Лоақал қонади тупроқ бир чимдим.
Шеърларим қайсидир дилнинг қаърида
Бир орзу, эзгу бир ният уйғотиб,
Бир тугён, гўзал бир ҳисни қўзғатиб,
Қатрадек йўқолса, мен рози эдим.*

Гуллари чаппар урган ўрик дарахтида қушлар тинимсиз сайрарди. Гуллар, алвонлар ичида ётган шоиранинг баҳорга интизорлик, меҳрга интиқлик ҳақидаги шеърлари янграб турарди... Гоҳ қушлар, гоҳ еллар, гоҳ шоиранинг овози тутиб кетарди ҳовлини. Қушлар сайрашини бас қилиб, бараварига фарёд кўтаргандек бўлди. Шамол турди. Қийғоч гуллаган ўрик,

шафтоли, олма гуллари ҳовлини тўлдириб айланар, чарх урарди-да, кўтарилган тобут орқасидан эргашарди. Гуллар тўзиб-тўзиб, чарх уриб ерга ястанарди.

Шоира учун Фаробий қабристонига қазилган қабрнинг шундоққина устида ҳам ўрик дарахти гулларга бурканиб турганини кўрдим. Наздимда, қушлар галаси энди қабр устидаги ана шу гулга чўмган ўрик дарахтига қўниб олиб фарёд кўтаришарди. Шоирани ерга бериш, қабрга тушириш манзарасини кўрган ҳар бир одам, тош кўнгил бўлганида ҳам, дод солиб йиғлаган эди ўшанда. Наздимда, баҳор, гуллар, сарин еллар йиғлаган эди.

Эзгулик, закийлик учун тарошланган қалам соҳибасининг шеърларини ўқиганимда, радио орқали таралган қўшиқларини тинглаганимда, ҳар гал, энг аввало, баҳорни эслайман, соғинаман сўнг яна ўша сўнгги йўл ёдимга тушаверади.

*Дутор йиғлар эмиш ҳар пардасига,
Елларга юз тутган чоғларин қўмсаб:
Баъзан севишганлар ўйиб танасин,
Очган жароҳати — доғларин қўмсаб.
Бир вақт шоҳларини яшнатган барглар
Шивири торларин куйлатар эмиш,
Шундан у инсонни вафога чорлаб,
Соғинчга ўргатар, ўйлатар эмиш.*

Инсон жамоасидаги энг комил одам машаққат юкини энг кўп кўтарган одамдир. Бу ҳикматни ҳазрати Навоий айтган. Саида опам машаққат юкини энг кўп кўтарган, комил инсон эдилар. Умр йўлдошининг ноҳақ жабрлангани ва бу жабрларнинг энг оғир гурзилари шоиранинг елкасига келиб теканини, унинг озорлари нақадар бисёр бўлганини одамлар яхши биладилар. Дунёдаги энг оғир юк бу бурчдир, — деган эди Лукмони Ҳаким. Даврада полвонлар эмас, ор олишади, — деган эди доно халқимиз. Шоира ўз бурчини англай олган садоқатли аёлнинг тимсоли бўлиб ҳаммамизнинг муҳаббатимизни қозонган устозимиз эди. Биз ундан ор-номусни, қаноатни, сабр-бардошни ўргандик.

— Умр йўлдошингдан ажралиш, тониш, юз ўгиришини талаб қилсалар нима қилардингиз?. Севган кишингизни ёмон отлиғ қилганларга нима деб жавоб қилардингиз? — деганлари ёдимда. Талабалик йилларида биз шоира ҳақида кўп гапларни эшитардик. Мардона, садоқатли, тўғри сўз бу аёлга ҳавасимиз келарди. У кеча-ю, кундуз меҳнат қилди, таъқибларга дош берди, орини — номусини асради, умр йўлдошидан воз кечмади, тиз чўкмади. Унинг ёққан умид чирогини сўндирмади.

*Йўқламаган ҳар кунинг йилча бўлурми, ҳай-ҳай,
Шунчалик шафқат билмас дилча бўлурми, ҳай-ҳай.*

*Васлингнинг умидига дунёдан ўтиб боргум,
Қаноатга Саида филча бўлурми, ҳай-ҳай?*

Бу сатрлар оддий сатрлар эмас, шоиранинг кўз ёшларидан изтиробларидан унган, юрагининг туб-тубларига яширинган дардларидан унган сатрлардир. У неча йиллар хун бўлиб яшади, сим-сиёҳ кўнглининг мунаввар бўлишини кутиб яшади, қоронғу гўшаларда пинҳона кўз ёшларини қўл қилиб яшади. Саид Аҳмад аканинг улғувор номига доғ туширмади, унга муносиб бўлмоқ учун чархи кажрафторнинг ҳамма жафоларига чидади.

Баҳор гулга кирган чоғларда шоирани эслаймиз. Нега? Негаки унинг ўзи баҳордай гўзал, баҳор янглиғ нозик, баҳор каби турфа эди. Унинг суҳбатида бўлиш, баҳор билан суҳбат қуришнинг ўзгинаси эди. Дилингиз нурга тўлар, чеҳрангиз офтобдек ёришарди. Яшашга умид уйғонарди қалбингизда.

— Мен битта нарсадан бахтиёрман, — дер эдилар Саида опам. — Азиз ўқувчиларим билан учрашиб туриш бахтиёрлигимдир. Мен битта нарсадан қўрқаман — меҳрибон ўқувчиларимни йўқотиб қўйиш менинг бахтсизлигимдир.

Ёдимда, бир оқшом шоирани эслаб унинг ҳовлисига бордим. Саид Аҳмад ака пешвоз чиқдилар. — Юринг, — дедилар, — ичкарига, боққа кирайлик, — дедилар. Гилос дарахтини кўрсатиб дедилар: — Мана шу дарахтни Саида опан-

гиз эккан, қаранг, мевалари қип-қизил бўлиб товланиб турибди. Мана, тотиб кўринг-а, — дедилар гилос меваларидан узатиб... Саида опамни эслаб суҳбатлашиб ўтирдик.

Адибнинг суҳбатидан англадим, қизи Нодира отасини яхши парвариш қилади, эҳтиётлайди. — Кўчадан келиб пайпоғимни ечиб қўйсам, дарров йўқ бўлиб қолади, мундоқ қарасам, ювилган дорга осиб қўйилган бўлади. рўмолчаларим ҳам, кийим-бошларим ҳам ҳеч кирлар ичига ташланмайди. Ечган заҳотим ювилади. Мен бир нарсани англайман, қизим менинг уйланишимдан кўрқади, дейдилар адиб.

Ўз-ўзидан савол туғилиб қолди-ю, сўрадим.

— Уйланмайсизми? — дедим. — Ахир... ёлғизлик ёмон...

— Йўқ, — дедилар адиб. Уйланишни хаёлимга ҳам келтирмайман. Бу ҳовли, бу хонадонда ҳар бир дарахт, ҳар бир буюм, ҳар бир китоб, ҳар бир чойнак, пиёла, ҳар бир гиёҳ, майса, ўланлар Саида опангизни эслатиб туради. Остона ҳам, шифт ҳам, деворлар ҳам уни эслатади. Мен буларнинг ҳаммасини йўқотишим керак бўлади. Бунинг эса сира иложи йўқ...

Саида опангизнинг қаламидай нафис, юрагидай мусаффо, мунис ва дилкаш ғазаллари ҳамон давраларда кезиб юрибди. Одамларга инсофни, диёнатни ўргатиб юрибди. Мен бу ғазалларнинг бирор сатрига ҳиёнат қила олмайман, — дейдилар Саид Аҳмад акам. Ҳа, адиб ҳақ.

*Нотавон кўнглим нетарди мубталоси бўлмаса,
Не қилай бу мубталоликнинг давоси бўлмаса?*

*Йўларида беқадр тупроқ бўлишга розиман,
Босиб ўтарга унинг кибру ҳавоси бўлмаса.*

Дунёда меҳр борлигига қувонаман. Меҳрга меҳр кўргазишни билган одамлар борлигига қувонаман.

Яна баҳор.

Саида опам куйлаган, сатрлари қатига жойлаган гулхайрилар қип-қизил кўйлаklarини киярлар. Тўлқинли анҳорлар, япроқ ёзаётган ялпизлар, лола гулҳанлари уни ёдимга

солади. Ҳар япроқ, ҳар бутоқда бир шивир. Шоира тамомламай қолдирган сатрларми улар? Баҳор мажнунтолар сочини тароқлайди. Ойнинг қумуш кокилларини ўйноқлайди. Ойлар кўксига қулган шабнамлар уни эслатади. Кўк тоқига тизилган қадирғочлар эслатади уни. Баҳор еллари лолалар денгизини чайқатиб ўтади. Оҳангсиз қолган ўланлардек гувраб, саргашта кезади.

Яна уни сўроқлаб йўлга, тушаман. Ҳовли ўртасида маржонлардай тизилган болакайларни кўраман. Булар набиралар — Саида опамнинг набиралари.

*Кичкина уйимга сиғади олам,
Тортишув, баҳслашув бўлар авжига.
Шоирлик бахтидан мен мамнун жуда
Кичкина уйимга сиғади олам.*

Набиралар бувиси — Саида бонунинг шеърларидан ўқийдилар. Унинг ғазаллари билан айтилган қўшиқ тасмалари тилга киради. Ҳовлида, гуллар орасида Саида опам кезиб юргандек туюлади менга.

НУРИ ДИЙДА, ТОЖИ САР

Тожикистонда бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати ўнкунликлари шодиёналари давом этарди. Бу диёрнинг ям-яшил далаларига, тўлишган, мевалари, бол тўла боғларига ишқимиз тушган. Негаки, бу гўзал диёрда бизнинг устозларимиз, шоира дугоналаримиз, адиб дўстларимиз яшайди.

Тожикистоннинг Мавжуда, Гулчеҳра, Гулрухсор, Озода сингари истеъдодли шоираларининг шеърларини севиб таржима қиламиз.

Ўнкунликлар давом этарди. «Нури дийда, тожи сар!» — дейди тожик дўстларимиз. Меҳримиз офтоби билан сизнинг ҳузурингизга келдик, — деймиз биз ҳам. Икки халқ ўртасидаги маданий алоқалар, қардошлик борди-келдилари асрлардан буён давом этиб келади. Устоз ва шогирд Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг ибратли биродарлигини дунё билади. Маданият ва меъморчилик тожи бўлган улуғ шаҳарларни биргалашиб қурган, санъат ва музиканинг ўлмас дурдоналарини биргалашиб ижод этган икки халқ ўртасидаги биродарлик давом этади. Гоҳ у диёрда Алишер Навоий, Нодира, Фафур Гуломлар шеърияти кунлари бўлади, ўзбек адабиёти кунлари байрам қилинади. Гоҳ бизнинг диёримизда Рудакий, Умар Ҳайём шеърияти жаранглаб эшитилади.

Энг муҳими, бундай шодиёна кунлар беиз, бенишон ўтиб кетмайди. Юракларда унинг эъзозлари қолади. Ўтли иншолари дил дафтарларига битилади. Ширин хотиралари бир умр ўчмас из қолдиради.

Биз тожик шоираси Мавжуда Ҳакимова билан бир гуруҳда эдик. Учрашувларда, дам олиш соатларида, сайру саёҳатларда ҳамиша бирга юрардик.

— Сиз ҳаётда нимани севасиз? — деб сўраганим бор ундан.

— Дили зебо парастам (Гўзал дилни севаман) деб жавоб қилди у.

Дарҳақиқат, шоиранинг шеърларини тинглаб, унинг суҳбатларидан баҳра олиб, унинг гўзал дил шайдоси эканини англагандим. У билан илк учрашувимизни ҳам эслайман.

Илк баҳор эди... Ариқлар лабида майсалар ниш урган. Қизлар кўксида бинафша. Қизлар бир сўлим боғда тўпланишгандик. Мушоира давом этарди. Мавжуда янги байтларидан бирини оҳиста ўқиди.

*— Ба назо гўдакона сар ба кифти ў ниҳодам ман,
Сари хурро ниҳодам ман, дили хурро кушодам ман.
Ду қатра ашки шоди чарх зағ гар нўш миҳгонам,
Ки гўё дига модар, ихтиёр аз даст додам ман.*

(Худди гўдақдай мен унинг кўксига бошимни қўйдим, юрагимни очдим. Кўзларимдан ёш томди. Гўё меҳрибон онамни кўргандай бўлдим).

У менга ўша учрашувда «Бўсайи модар» номли китобини совға қилди. Бу тўпламни у меҳрибон ўқитувчисига бағишлабди. Жуда ёшлигида онасидан айрилган шоира ўқитувчи опасига меҳр қўйибди. Унинг олийжанобликлари шоиранинг қатор шеърларига мавзу бўлибди.

Шоира юрагини, мақсадини баён қилди. У кўпроқ муҳаббатни ёзади.

Нега шундай эканини сўрайман.

— Ўтмишда ўзбек қизининг ҳам, тожик қизининг ҳам ранжи бир эди — дейди у. — Муҳаббатни куйламоқ гуноҳ эди уларга. Бировни севиб қолмоқ эса, ўлим билан баробар эди. Муҳаббатни куйлаш бахтини берган замонага раҳмат. Шу мавзу тинчлик бермайди менга.

*Мен шамдирман, йўлингни мунаввар этаман.
Кечаларинг кундузга мен баробар этаман.
Эркин ўйноқлаб ўсган сабодирман бу юртда,
Ишқим, меҳрим қуёшдир ол, сарбасар этаман.*

Шеърни ўзим билан олиб келдим. Йиллар ўтиб Мавжуданинг ўша шеъри шундай бир чиройли қўшиққа айланди. Хонандалар уни ижро этганида дилимда ой тўлишарди.

Ўша учрашувларга бой ўнкунлик шодиёналарида биз Мавжуда билан суҳбатлашиб ўтирардик. Отахон исми тожик йигити суҳбатимизга қулоқ солиш ниятида биз ўтирган чорпояга индамайгина келиб ўтирди. Мавжуда буни пайқади-ю, ҳазил пайравини бошлади. Чорпояга индамайгина келиб ўтирган ким ўзи? Бетаклиф, бетакаллуф. Аёлми у, йигитми?

*Борма, айтмагanning дастурхонига,
Қўл узатсанг, қадринг тушар нонига.
Қўшма ўзгаларнинг барра кабобин,
Қотган нону совуқ сувинг сонига.*

*Сен, албатта, топиб бир доно, ўлтир,
Ёйинки, топиб сен бир раъно, ўлтир.
Топилмаса сенга гар иккиси ҳам,
Беҳуда кечирма вақт, танҳо ўлтир.*

Отахон сўз пайравини тушунди. Паҳлавон Маҳмуд тили билан айтилган дашномларга узр айтди. Нияти эзгу эканини билдирди. У деди:

*Тавбамга таяндим, шаробим келтир,
Изтиробим ортди гулобим келтир.
Сўндирар тутсанг жом хуморим ўтин,
Ўт тушди кўнглимга, кел, ойим келтир.*

*Кўнглим оппоқ, на кек ва на гинам бор,
Душманам кўп ва лекин мен ҳаммага ёр.
Мевали гарахтман, ҳар бир ўткинчи —
Тош отиб ўтса ҳам, менга бўлмас ор.*

— Мен фақат билмоқчи эдим холос. Бирингиз тожик, бирингиз ўзбек. Сиз суҳбат қурганингизда қайси тилда сўзлашурсиз?

— Меҳр тилида, — деди Мавжуда.

— Муҳаббат тилида, — дедим мен.

— Суҳбатингиз шу қадар қайноқки, ҳар қандай одамнинг ҳаваси келгай. Мен ҳам уларнинг бириман. Афу этгайсиз.

Ўзбекистонимизда гилос пишган чоғлар эди. Диёримизда Тожикистон адабиёти ва санъати кунлари давом этарди. Дўрмон боғида юрганимизда мевалари фарқ пишган гилос Мавжуданинг ҳавасини келтирди. У гилос мевасидан узиб, кулоқларига сирға қилиб тақди. Сўнг шу ернинг ўзидаёқ шеър қоралади. Уни менга ўқиб берди. Шеър, албатта, тожик тилида эди. Мен уни таржима қилдим.

*Тилло маржон сингари шода-шодагир гилос,
Жаннат янглиғ тўлишган сўлим боғдагир гилос.
Офтоб нури эркалаб, инжу тўқар бошидан,
Оқшом тилла, ёқут, лаъл субҳичоғдагир гилос.*

*Тотиб кўрдим, ўзбекнинг меҳри билан йўғрилмиш,
Тоти ўткир, мен учун мисли богадир гилос.
Йиллар ўтар, юракда ўша баҳор, боғ қолар,
Ҳазалимдай мен билан ҳамроз қоладир гилос.*

Дўст уйида нону туз тотмоқ яхши. Лекин йиллар ўтиши билан дўстингни эслаб, азиз хотиралар кўзгусига нигоҳ солганинга дилинг ўртанади...

Мавжуда орамизда йўқ. Лекин унинг чиройли табасумлари, меҳрли сўзлари, офир-вазмин феъли-атвори, ўқиган ғазаллари ҳамиша ёдимдадир. Кўнгил дафтаримни, ён дафтаримни варақлайман. Дилбар суҳбатларнинг иншоларини ўқийман. У йўқ, мунис бир бағир қаро ер остида энди. Лекин унинг ёруғ, эъзозли, азиз хотиралари мангу яшагай.

Ёдимда, Варзоб дарасини Тожикистоннинг жаннати дейишаркан. Шу қадар тароватли, гўзал, сўлим эди бу жой. Сув соч тараб, неларнидир ҳикоя айлаб оқарди. Қушлар жонимга пайваст сайрарди. Тоғлардан райҳон, арчаларнинг хушбўйи уфуриб турар. Сувга эгилган мажнунтоллар паршон, хаёлга чўмгандай. Шоирлар, шоиралар иккитадан бўлишиб соҳилга тарқалиб кетдилар. Сув устига қурилган чор-поялар меҳмонларга интиқ, бўм-бўш эди. Ҳар ким ўз хаёли, ўзининг кўнглидаги сирдоши билан соҳил кезади. Мавжуда иккимиз эдик:

- Ширу шакар деди у кулиб.
- Ширу асал, — дедим унга жавобан.

У шундай бир чиройли табассум қилдики, тилло тишлари ярқираб, кўзлари ёниб кетгандай туюлди менга.

- Бошлайсизми? — деди яна.
- Бошлайверинг, — дедим илтижо билан.
- Мен бошласам, етолмай қолсангиз-чи?!
- Етиб юришга ҳаракат қиламан, — дедим.

*– Бир кечайи моҳитоб,
Дар гарайи Варзоб,
Зилол сув, кумуш ёғду,
Илҳом парисин кўрдим.*

У менга қаради, бу нигоҳда ўқилган шеърнинг жавобини кутишдек илтижо бор эди.

Уни музтар қилмаслик учун, хаёлга не келса, мисраларга тизавердим.

*– Кўзим Варзоб мавжуда,
Ёнгинамда Мавжуда,
Қўшиқ, ғазал авжуда,
Гулу нарғисин кўрдим.*

*Варзобдир зилол, тоза,
Тўлин ой бўлди коса.
Шароб сипқориб роса,
Кайфу сафосин кўрдим.*

Мавжуда икки қўлини кўтарди.

– Агар ижозат берсангиз, вазни ўзгартирамиз, — деди у. Сўқмоғимиз тугади. Ўзга сўқмоқ бошланур, — деди қувнаб. Дарё суви ўзга томонга қараб бурилди. Биз ҳам бурилгаймиз...

*– Сизни ўзбек йўрғаклади, Сир ювди инжу, нур билан,
Мени тожик ардоқлади, Вахш берди илҳом мавжини,
Хур замон тутди қалам, куйла деб илҳом билан,
Мавжуда ҳам сиз-ла куйлар шул қўшиқнинг авжини.*

Қўшиқлари авж пардасида узилган дугонам, сени қайдан топайин? Камтаргинам, камсуҳангинам, сенинг ёдингни олиб қайларга тиз чўкайин? Орада тоғлар, дарёлар, қирлар ястаниб ётадир. Сенга етолмагайман. Хаёлингни ардоқлагайман. Эй, барвақт йўлга тушган йўлчим, соғинч ҳисларимни кимга сўзлагайман? Осмон йироқ, ер қаттиқдир.

*Дардим ўтига ёру биродар чидай олмас,
Гар нола қилсам ҳазрати довар чидай олмас.*

*Дардимдин агар зарра асар қилса фалакка,
Ўтлар чақилур, чарҳи мудававар чидай олмас.*

*Сирри дилим изҳор агар бўлса малакка,
Ул моҳ била шамси мунаввар чидай олмас.*

*Ишқ аҳли агар нолаю фарёд чиқарса,
Масжид куяру воизу минбар чидай олмас.*

*Дардимни агар солса тарозуи амалға,
Яъни кўрубон арсон маҳшар чидай олмас.*

*Мен ютган аламларни агар заррача ютса,
Доройи жаҳон, хисрави даврон чидай олмас.*

КҮНГИЛ АФСОНАДИР, ДЕЙДИЛАР...

Ҳазрат Навоий «Ҳайратул Аброр»да шундай ёзадилар: «Дунёда шундай одамлар бор эдики, улар шоҳлар эдилар. Мамлакатда адолатнинг посбонлари эдилар. Бу фалак уларнинг биронтасини ўлдирмасдан қўйдими? Бок, Фаридун билан Жамшид қаёққа кетди? Бахману Доро-ю Искандар қани? Қани дунёнинг ҳоқими Чингизхон? Қани жаҳон хони Темур Кўрагон?..

Мен ёдини олиб, тавоф айлаб, улуғламоқчи бўлган одам шоҳ ҳам, султон ҳам, хоқон ҳам эмас. У менинг биринчи муҳарририм, рўзномачилик оламига олиб кирган устозим, адиб, энг муҳими, яхши, комил инсон Иброҳим Раҳим эдилар.

Дорилфунунни эндигина битириб, қўлимга имтиёзли диплом олган йилларим. Умр йўлдошим мени Иброҳим Раҳим муҳаррирлик қилаётган рўзномага етаклаб олиб бордилар.

Ёдимда, тушлик пайти эди. Муҳаррир хонасида чой ичиб ўтирган экан. Ёнида ҳамроҳи ҳам бор. Бизни қабул қилиш учун нари-бери йиғиштириб, столига ўтиб ўтирдилар.

Ишга қатнай бошладим. 6 ой давомида ойлик олмасдан ишладим. Бу — синов муддати эди. Ниҳоят, 2 лавҳам рўзнома юзини кўрди. Лавҳаларни ўқиб кўрган муҳаррир сўрадилар:

— Бу лавҳаларни ким ёзди?

— Ўзим ёздим. Шундай дедим-у, ерга қарадим. Ҳозир дашном берадилар, деб ўйладим. Муҳаррир мени ишга олишини айтиб, ойлик ҳам тайинламоқчи бўлганида, мен аввал ишлаб кўрай, балки рўзномачилик менинг қўлимдан келмас, уятли бўлиб қолмай, ойлик тайинламай туринг, деб илтимос қилганман. Бу ишимдан ўзим хурсанд бўлдим. Ҳозир эса дашном эшитишга тайёр турардим ва ўйлардим. Яхши-

ям ойлик олмай ишлашга рози бўлганим, яхшиям, шу так-
лифни ўзим билдирганим. Уятдан ўлар эдим, бўлмасам... Му-
ҳаррир бир гап айтгунларича терга ботиб кетдим...

— Лавҳаларингиз чакки эмас. Агар хўб десангиз, Сизга
ойлик тайинлайман, ишга қабул қилинганингиз ҳақида буй-
руқ ҳам чиқарамиз, — дедилар.

Шундай қилиб, 70 сўм ойлик тайинладилар, ишга қабул
қилиндим. Ёзган материалим эса «летучка» деб аталган ҳаф-
талиқ таҳлил мажлисида яхши баҳо олди...

Шу зайл рўзномачилик оламига кириб бордим. Бирин-
кетин ёзганларим газета саҳифаларида кўриниб турди.

Кейинчалик, мени «Адабиёт ва санъат» бўлимига ходим,
сўнгроқ эса мудира қилиб тайинладилар. Бу эса шу рўзно-
мада биринчи аёл мудиранинг тайинланиши экан.

Иброҳим Раҳим «Муштум» журналида муҳаррирлик қила
бошладилар.

Ҳажвий шеърлар, насрий ҳажвлар ёзиб туришимни,
«Муштум»да ҳам иштирак этишимни сўрадилар. Журнал-
нинг энг фаол муаллифларидан бўлиб қолишимга ҳам шу
муҳарририм сабабчи бўлган.

Оилавий аҳволим билан қизиқардилар. Болаларимни ясли
ва боғчаларга бериб, узоқдан ишга қатнардим.

— Сизни шаҳарга, яқинроққа тушириб, олиб келишимиз
керак экан, — дедилар бир куни ҳазил аралаш. Бундай гам-
хўрликдан бошим осмонга етди. Ота-онам узоқда... Бир оғиз
меҳрли сўз мен учун нон қадар азиз эди ўша дамлар.

Йиллар ўтаверди...

Бир куни эрта тонгда дам олиш куни эди, шекилли... трам-
вайда, ёзувчилар уюшмасининг поликлиникасига бораёт-
ган эдим. Иброҳим Раҳимни кўриб қолдим. Ҳомуш эдилар.

— Йўл бўлсин? — дедилар Иброҳим Раҳим.

Биз у кишига «домла» деб мурожаат қилардик...

— Домла, эрта-саҳарлаб ўзингиз қаёққа борябсиз, кай-
фиятингиз ҳам йўқроқ? — сўроғига жавоб қилдим.

— Устоз шоирлардан бири оламдан ўтибдилар, — деди-
лар. — Тошми касалхонасида оламдан ўтибдилар. Хотини
олиб кетмабди... — У кишининг кўзларида ёш йилтиради.

— Одам боласининг тақдири ажаб-да, — дедилар хўрсиниб. Хотини хабар топса ҳам, олиб кетмабди. Бормабди.

— Устоз-домла қаердалар, ҳозир? — Дедим титраб.

— «Морг» деган жойда. Мени ёзувчилар уюшмаси хабар олгани юборди. Домлани сўнгги йўлга кузатишимиз керак. Бошимиз қотди, қаердан чиқарамиз уни?.. Бедоликни қаранг... Домлага далда беролмадим. Қўлимдан келмади бу иш. Биз хайрлашдик. Хайрлашдигу, дилимга ғашлик оралади.

Дунёи дун ўзи армон беради, ўзи дард-алам беради, яна ўзи даволайди экан...

Улуғ шоирнинг тақдирини ўйлаб сиқилдим. Ўлим ҳақ, лекин... Мана бундай армонларга, дардларга, йўқотишларга тўла афсона... Кўнгил — афсона, умр — афсона... Борлиғим афсона, тушга айланди.

Сен жаҳонни икки эшикли работ деб бил, бу эшигидан кириб, у эшигидан чиқиб кетасан, деган эди салафларимизнинг бири... Бу оралиқда армонлар тўла, кўз ёшлар лиммо-лим...

Куни бўйи тинчлик бўлмади. Туни бўйи ухлай олмадим. Юрак-бағрим эзилди. Иброҳим Раҳимнинг мунгли, музтар чеҳрасидаги дард, алам бир бора эзди, «Морг» деган даҳшатли жойда ётган устоз-марҳумни ўйлаб ўн бора эзилдим. Нега шундай бўлди?

Фаридиддин Аттор «Илоҳийномаси»да шундай ёзади: «Фоний дунё бамисоли Искандар. Бу фоний дунёдан кетарда Искандардай қудратли шоҳ бўлсанг-да, агар кафан насиб этилса, комронсан»...

Нега шундай бўлди? — деган савол дилимни пармалайверади.

Домла ўзга миллат аёлига уйланганди. Ҳа, шундай қилиш урф бўлганди. У аёлга биринчи бор рўбарў бўлганимни эслайман. Муҳарриримиз Иброҳим Раҳим мени домланинг уйига юборардилар. Байрамлар, Наврўз, Янги йил айёмларига аталган шеърлар, дил сўзларини устоз домлангиздан олиб келинг, — дердилар.

Борардим, кўча эшигига занжир солинган бўларди. Ўша

аёл эшикнинг занжирини ҳам очмас эди, занжирнинг тагидан, эшикнинг тирқишидан домла ёзиб қўйган шеърларни узатар эди. Эшик очилмас, ичкарига таклиф қилинмас, бирор оғиз ширин сўз эшитмас эдик. Домланинг даргоҳи меҳрли эмас, офтобли эмас, тор эканига, зиқна эканига ҳайронлар қолиб, эшик ортидан кетаверар эдик. Ҳар сафар шу ҳолат такрорланарди... Газетанинг вакили, муҳаррир юборган одам гадой эмас эди-ку! У садақа сўраб бормаган устоз шоирнинг даргоҳига, ҳузурига шеър олиб келиш учун юборилган элчи эди-ку. Ҳар сафар шундай хўрлик эзар эди мени. Ўзгалар ҳам шу манзарани сўзлаб, ўқинишарди.

Ҳозир «Морг» деб аталган музхонада ётган устоз, халқ шоирининг тақдири, қисмати ана шу хўрликнинг, бедодликнинг, беюзликнинг давомидай, мевасидай туюлди менга, юрагим сирқираб кетди. Тун қўйнида худди адашган кимсадек қўрқув ичида қолдим. Музлаб қолдим шекилли, қалтироқ босди.

Ё раб, йигитларимиз адашмасин. Мартаба дебми, урф дебми ўзга дорларга осилмасин. Ўз миллатининг мўмин — мусулмон, мурувватли қизларини оёқости қилиб, менсимай, назарига илмай, ўзгаларга қул бўлиб қолмасин. Ўз қадрини билсин. Ё раб, адашмасин улар...

*Урмимиз дарахтин паст қилма, рабби,
Борлиқ шаробидан маст қилма, рабби,
Ўзинг карам бирла мард йигитларни
Нокасларга зеридаст қилма, рабби.
Олам тузоғидан озод эмасмиз,
Бир нафас олмоқдан ҳеч шог эмасмиз.
Ҳаётга кўп шогирд бўлдигу ҳануз —
Дунёнинг ишига устод эмасмиз.*

Тонгда хушxabар эмас, хунxabар эшигимизни қоқди. Иброҳим Раҳим домланинг номидан гапирдилар.

— Марҳум домлани сўнгги йўлга кузатамиз?... Шу бир оғиз сўз хаёлларимни остин-устун қилиб юборди.

— Қаердан кузатамиз? Ёзувчилар уюшмаси биносиданми?

— Йўқ, — деди, хабар олиб келган одам. — Домланинг ўфиллари, домлангиз вафо қилмаган рафиқаси, қавм-қариндошлари... уни иззат-икромлар билан сўнгги йўлга кузатиш маросимини ўтказишябди. Тўйга эмас, аъзага чақириб келганим учун узр... Иброҳим ака юбордилар...

Ҳа, шундай расм бўлувди, ўз қавмини менсимай, ўзга қавмларни улуғ билибми, маданиятли билибми 5 — 10 йил давр-даврон сурганлар, умрининг сўнгида эса... Кўчада қолганлар кўп учрайди. Бир вақтлар, афсуски, шундай эди.

*Азизи вақт эдим, охири дамга хор бўлгонман,
Юрак-бағри туташган ғам била бемор бўлгонман,
Кишим йўқ сўрагудек, минг болоға ёр бўлгонман,
Бу бекасликка мендек хонавайрон бўлмасун ҳеч ким,
Кўзидин нур тўкиб, бағри қаро қон бўлмасун ҳеч ким.*

Машраб битган сатрлар кўнглимдан кўчган кўчкинларга ҳамоҳангдек эшитилди.

«Сўнгги йўл» деймиз... Унинг ўзи ҳам бир маросим. «Отам, «Отажоним», «Жигарим», «Меҳрибоним» деб йиғлашарди ўфиллари, қариндошлари, рафиқаси. Қадр қилмаганга — қадр, вафо қилмаганга — вафо эди бу. Бу — миллатимизнинг ўктамлиги, бағри кенглиги, меҳри мўллиги, кечиримлиги эди. Бу — одамийлик, бағри кенгликнинг мунаввар чеҳраси эди.

*Куйгуси тонгла қиёмат гуду оҳимни кўриб,
Қолгуси маҳшар эли ҳайрон, гуноҳимни кўриб.*

Руҳий олам, руҳий азоб, руҳий тушкунлик, руҳий мадад каби ибораларни, кечинмаларни ҳаётда кўп учратамиз. Инсон масъулиятида, умр карвонлари ўтган йўлларида, юрак деган буюк салтанатнинг ўзига хос галаёнлари, туғёнлари тўла-тўқис бўлган йўлларида нақадар ўрни буюклигини ҳис этамиз.

Йиғи-сиғиларга, меҳрли сўзларга, нола-ю, аффонларга тўлган ҳовли ичра ҳар кимса ўз хаёли, дарди билан банд. Домлани — устозим Иброҳим Раҳимни кузатаман. У йиғларди, чоғи. Кўз ёшларини артиб, тобутга термуларди... Ус-

тознинг гамгин боқишлари менга бу фоний дунёнинг ко-
чишларидан сўзлагандек бўлди.

Ҳа, шундай... Меҳрнинг, мурувватнинг, ҳамдардликнинг
тарозуси бўлмайди. Унинг қомуси ҳам йўқ. Лекин бу олам,
бу ҳаёт, одамлар, одамзоднинг ўтли, меҳрли, далда берувчи
нигоҳига, сўзларига, имдодли қўлларига зордир. Бу туйғу мана
бундай изтиробларни кузатганинда, айниқса, сезилади.

Мотам маросими алақандай қудратга эга эканини ҳис
этаман. Муруввати бисёр оналар бир-бирларининг елкала-
рига бош қўйиб марсия айтар эдилар... Дилимни саволлар
кемиради яна. Ҳижолат ҳисси тирнар, азоблар эди мени.
Нега одамлар адашадилар... охиратини ўйламайдилар?

Бувиларимиз айтган марсияларни тинглаб, инсоний бурч
не эканини, инсон қадри не эканини мотам маросимининг
қудратини, азиз удуларимизни, инсон ёди не эканини яна
бир бор англадим. Бу марсиялар юрагимга улуғворлик, эз-
гулик уруғларини экди. Инсонга муҳаббатли бўлиш, ҳами-
ша, ҳамма ерда, сўнгги соатда, сўнгги йўлга кузатишда ҳам
уни улуғлай билишдек мумтоз туйғуларни юрагимга муҳр-
лаб қўйди. Улар менга оламдаги барча эзгуликларнинг, бар-
ча қудратлар, ҳайратларнинг дояси — ҳамдардлик, бир-би-
рини ардоқлай билиш туйғуси эканини такрор ва такрор
уқтирдилар...

Тобут устида чопон кўрдим. Ўғиллар, жиянларнинг эг-
нида чопон кўрдим. Ҳатто бобоси туғилганидан беҳабар
набиралар эгнида чопон-қийиқ бор эди. Ҳа, мусибатнинг
қўрғошин қўллари билан тикилган чопонлар ҳам йиғлар
эдилар, наздимда... Тобут атрофида меҳрибонлар. Тобут ат-
рофида ҳамкасблар, шогирдлар, улуғ шоирнинг китобхон-
лари, ёру биродарлар, қариндошлар...

*Шамол ҳам увиллар саргардон, етим...
Қанотида қақшар доғ-фарёғ бетин,
Кўксимга ўрлайди қоп-қора тутун,
Гўдаклар эгнида йиғлайди чопон...*

Ҳа, садолар, юдузлар жимгина, унсиз сўнадилар. Кеча-
гина кузатганим — ҳамкасбининг тобути устида йиғлаб, кўз

ёшларини артиб турган устоз Иброҳим Раҳим ҳам худди юлдузлар каби сўнди. Лекин у юрган йўллар, у айтган сўзлар, у ёзган рисоалар, шогирдлар, фарзандлар қолди. Унинг чироғи ёқикдир дегани бу... Ҳа, шундай. Яхшиларнинг ёди дилимизнинг тўридадир.

Биз ҳам коинотнинг ақл етмас буржларида кезиб юрган бир кеманинг меҳмонларимиз. Оламнинг бир зарраси, яъни дунё номини олган кема абадий мамлакат йўлчиларини ташшимоқда... Улар орасида биз ҳам бормиз. Бизни ҳам ёд айлагувчилар бордир. Агар бор бўлса, ёққан чироғимиз ўчмагайдир.

ТИЛАР КЎНГЛИМ БУ СОЗ ИЧРА НАВОНИ...

Андижоннинг ўзига хос, нуфузли адабий муҳити бўлган. Шоирлар, уламолар, фозил кишилар, олимлар, бастакорлар, ҳофизлар, сахна усталари тўпланадиган бундай давраларни шунчаки давра эмас, ўзига хос бир маданий, маърифий олам, бир дорилфунун дейишарди.

Дадам Қосимжон Охунов вилоятда кенг томир отган, ришталари бошқа вилоятларга ҳам тутшиб кетган ана шу нуфузли давранинг устозларидан бири эди.

Театр сахнасида, кино экранида қатор ўлмас қаҳрамонлар образини яратган дадамнинг санъатимиз, маданиятимизнинг равнақ топишига қўшган ҳиссалари беқиёс.

Бугина эмас, у киши театр санъати салтанатига тамал тоши қўйганларнинг бири. Шу салтанатга қадам босган жуда кўп ёшларга раҳнамолик қилган устоз.

Кўп қиррали ижод соҳибининг ҳаёт ва ижод уфқлари кенг.

Бастакор, республика халқ ҳофизи, созанда Қосимжон Охунов ҳаётининг баъзи саҳифаларинигина варақлаш билан, фарзандлик бурчимни адо этишга руҳсат этгайсиз, азиз ўқувчим.

1. Тонгни уйғотган наво

Бу тонг мени тамбурнинг юракни аллаловчи наволари уйғотди. Дилимга ором бўлиб оқиб кирган, хаёлларимни олис-олисларга олиб учган ўшал куй, ўшал майин навони тингламаганимга узоқ йиллар бўлган эди.

Куй... Борлиқнинг, тонгнинг минг бир жилоларда товланувчи ранглари, юрагимга, наволарга кўчади.

Тонгни мунавварликларнинг остонаси деймиз. Куйга сархуш бўлиб отаётган тонг, майсалар, гулу алвонлар, офтоб билан юзма-юз бўлиш бахтига, сархушлигига эврилган куйнинг сеҳри қошида лол қолмоқ, бу — ўзгача сурур.

Қозикда неча йиллардан буён иззатда осиглиқ турган танбурни ким қўлига олди? Унинг нозик пардаларига ким жон бағишлади? Армонларимни, софинчларимни қайта янгилаган ким?

Танбур нола қиларди... Бу куй, бу наволар пардасида биз учун азиз ва мукаррам бўлиб қолган не-не ҳикоялар, умр сабоқлари, ширин ва аччиқ хотиралар тилга кирур.

Бобосининг қўллари теккан, меҳри, нигоҳи тушган созага жон, сеҳр, садо бағишлаётган соҳиби соз кимдир?

— Сарварим, сизмидингиз, дилимнинг ороми, юпанчим, қувончим?

— Ассалому алайкум, онажон. Беизн, берухсат бобонинг созига қўл теккизганим учун узр сўрайман. Бобом тушимга кирибдилар. Дебдилар:

— Сиз энди катта йигит бўлиб қолдингиз, соз чалмоқликни ихтиёр қилсангиз, деб орзу қиламан. Соз ғариб бўлмасин, шунқорим.

— Бобонгиз менинг ҳам тушимга кирибдилар. Ана у ёққа қаранг, — дебдилар. Қарасам, Сиз тулпор миниб, сайҳонликлардан елиб, шамоллардан тез учиб келябсиз. Тулпорингизнинг оёқларидан чатнаган учқунлардан танидим, бу Сиз эдингиз, Сарварим. Бобонгизнинг ёдини олиб, у ўтган табаррук жойларни тавоф қилиб, ғуборини кўзларингизга суртмакка келибсиз.

Ана у меҳроб устида осиглиқ турган қўш созларга қаранг. Бири танбур, яна бири дутор. Бир-бирига маҳдиё, бир-бирига суянган қўш қоялар, қўш чинорлар. Уларнинг бири отам чалган соз, яна бири эса онам чертган дутор. Улар икки муҳаббатли юракнинг ўтли достонидай ёнма-ён турибдилар.

*Тоғларнинг умрини бермабди одамга,
Тоғларнинг бардоши онамни эслатур.
Бирпасда гумбирлар чақинган тоғ боши,
Юраги қуёшли отамни эслатур.*

Қўлида танбур тутган Сарварим савол айлади менга:

— Менга ана шу тарих, созлар тарихи ҳақида сўзланг.

Бобом тутган танбур, бувим чалган дутор ҳақида баён айланг, илтимос. Бобомнинг ибратли ҳаётини, унинг умр йўллари, санъатини билгим келади.

— Сарварим, ҳаммага ҳам бобонгиздек яшаш, азизу мукаррам бўлиб ном қолдириш насиб этсин. Лекин бобонгизнинг ҳаёт йўллари оғир кечган. Йигитсиз, йигитлик не эканини бобонгиздан ўргансангиз арзир. Ҳа, олов, чақин мисол йигитлик насиб айласин Сизга. Ўзи шоҳу истаклари, кўнгли, муҳаббати, наволари мискин. Дунёлар ичра дунё яратишга қодир бир қойим эдилар бобонгиз.

Сарварим, бобонгиз ҳаётидан бир чимдимгина сўзлай. Зеро ҳаммасини сўзласам, минг бир кечалар озлик қилур.

Танбур чалган бармоқлар эмас, бобонгизнинг ўтли, ошиқ юраги эди, аслида.

Тонг чоғи экан... Андижоннинг «Чаҳор гузар» деб аталган гузаридан ўтиб кетаётган йигитнинг қулоғига дутор навоси, сўнг майингина қўшиқ куйлаётган қизнинг овози эшитилибди. Йигит қадамларини секинлатиб, бир зум туриб қолди. Сўнг, пахса деворга тирмашиб, дутор чалинаётган ҳовлига мўраламоқчи бўлибди. Пахса деворнинг шувоклари шувиллаб тўкилибди. Девор орқасидаги ҳовлида пеш айвон устунларига суяниб ўтирган соҳибжамол қиз дутор чертарди. Қизнинг ёнида тикаётган каштаси, ипаклари ҳам куй тингларди гўё. Қушлар, ариқда шарқираб оқаётган сув, ер, само куй тингларди.

Пахса девор тарафдан шарпа эшитилди-ю, дутор чертаётган бармоқлар бир зум тўхтаб қолдилар. Қиз девор томонга қаради. Кимдир, бегона йигит девор оша мўралаб турарди... Қўшиқ тинди, саросимада қолган қиз ҳам бир сония девор томонга тикилганча қолди. Бир нигоҳ, бир ўтли қараш оламини остин-устун қилиб юборди, гўё. Дутор ерга тушди.

Йигит бир қарашда бошланган тувён ичида гангиб қолди. Дутор чалаётган қиз ҳуркак оҳудай чўчиб, ичкарига қочди. Қоп-қора ҳайдар кокиллари чулғаниб, йигит хаёлини занжирлаб олди...

Пахса девор оша мўралаб турган йигит Андижон бойларидан бирининг ўғли — бобонгиз, менинг дадам Қосимжон

эди. Қиз эса косибнинг қизи Паттихон эди. Улар менинг отам ва онам, Сизнинг бобонгиз, буvingиз эдилар.

Бир нигоҳ йигит борлигини бир умрга банди айлади. Куйчи қизнинг бандасига айланган йигит онаси Хайринисо бувининг ҳузурига чопди.

— Онажон, совчиликка ҳозирлик кўринг.

— Кимга, қайси бойникига совчиликка, ўғлоним?

— «Чаҳор гузар»га, Собиржон косибнинг хонадонига, онажон.

— Косибнинг?

— Ҳа, косибнинг.

—

Йигитнинг хайратлари, севинчлари, саволлари, илтижолари жавобсиз қолди. Онаси бу ишга розилик бермади. Косиб оиласининг қизини ўзининг бой — зодагон оиласига муносиб кўрмади. Йигитнинг кўнгил сози сиңди. У қўлига торини олиб, ҳар куни «Чаҳор гузар»га кетиб қоладиган бўлди. У ҳар куни косибнинг ҳовлиси атрофида пайдо бўлар, тор чалиб, зорларини кўнгил куйларига сўйлар эди. «Чаҳор гузар»да, косиб ҳовлиси атрофида афсона бўлган йигитнинг холини сўрагувчи йўқ. Ёлғиз танбури ҳамдами эди унинг.

Эй ишқ, нечук ўтсан, ахир, гудинг йўқ?

Эй ғам, нечук куйсанким, сурудинг йўқ.

Эй устак, нечуксан, тутқич бермайсан,

Эй шодлик, нечуксанким, вужудинг йўқ.

Оҳ, қанчалардан-қанча қўшиқлар тўқилди, ғазаллар айтилди. Ошиқ кўнгли мажнунона наволарни тўқиди, шайдолигини созига сўзлади, бўзлади.

Қайдасан, муҳаббат! Куч бер, мадад бер, йўл кўрсат. Қудратинг, сеҳринг қани? Ноалар наволарни, наволар ноаларни бошлаб келаверди.

Охири, муҳаббат, соз, қўшиқ сеҳри ғолиб келди. Тўй бошланди. Қўшиқлар ўланга, ўланлар ёр-ёрларга уланди. «Чаҳор гузар» маҳалласидан косибнинг чевар қизини Қўқон аравага тушириб, зодагонларнинг супо маҳалласига, кошона бир ҳовлига келин қилиб олиб кетдилар...

Қизнинг розилигини ҳеч кимса сўрамади. Ҳа, қизларнинг майлини сўрамас, хоҳишинг не деб савол айламас эдилар у замонлар.

Тўй куни уй тўридаги меҳроб устига энг ноёб, энг қутлуғ ва қимматбаҳо сепу андоз, меросу бойлик ўрнида ўша қиз чалган дутор илиб қўйилибди. Унинг ёнига эса йигитни девонавор айлаган, қўшиқларга, наволарга ошно этган ва ниҳоят висол оқшомига етаклаб олиб келган қадрдон танбур илинибди... Улар бир умр, бир этак, йўқ-йўқ, бир маҳалла ўғил-қизлик, неvara-чеваралик бўлганларида ҳам дутор ва танбур уй тўрида эъзозда тураверибди. Қўш тор, қўш кабутар, қўш чинор, қўш қояларнинг чўққисидай ёнмаён яшабди улар.

Каттабувим Хайринисо бувининг ҳикоя қилишлари-ча, онам тўй куни эртаси, индинига ҳам чимилдиқда ўтириб дутор чертар, келинчак даврасидаги дугоналарини қўшиқ айтиб кўнглини олар эканлар...

Катта бувим яна шундай ҳикоя қиладилар:

— Дадангизнинг жўралари келинчак онангизни бир кўришни ҳавас қилиб, ҳовлимизга паранжи ёпиниб киришарди. Онангиз ҳовли супуриб юрганида қирқ ўрим сочла-ри ёйилиб, юзини тўсарди.

Инқилоб бўлди. Маҳалламизда босмачилар пайдо бўлиб қолди. Дадангизни кўрқув босди. Сулув келинчагини босмачилар олиб қочишидан чўчиб, роса бош қотирди, бояқиш. Учта барно — барчин сингиллари билан иши йўқ, келинчагини яширишга жой ҳозирларди. Роса уч кеча-ю, уч кундуз чуқур қазиди. Чуқурнинг қаърига бўйра тўшади.

Бўйранинг устига атлас кўрпачаларни солди. Келинчагини ўша чуқурга яширди-да, устига баланд қилиб гўзапояларни хирмон қилиб таҳлади. Ҳар куни тунда Қосимжоним келинчагига егулик овқат, чойни арқонга боғлаб туширарди.

Кунлар шу зайлда ўтаверди... Тало-тўплардан сўнг қарасак, бир сингисини босмачилар олиб қочишибди. Келинчаги омон қолибди...

2. Ғасоҳат дарси...

Дадам ва жўралари жам бўлган давраларда дунёлар туғиларди, наздимда. Янги, охорли қўшиқларга куй басталар, эндигина яралган ғазаллар устозлар назаридан ўтказилиб, оқ фотиҳалар бериларди.

Классик шеър услублари, салафлар ёдини улуғлаш, халқнинг энг яхши анъаналарига камоли ҳурмат, адл бобидаги ривоятларга эҳтиром дил тўрида бўларди.

Жўралар жам бўлган давралардаги дилтортар суҳбатларни эшик орқасида ўтириб тинглардим.

Ғазал дарси эди. Жўраларнинг бири бу тонг қоралаган ғазалини ҳавола айлади.

*Бемухаббатлар йиғилган анжуманни не қилай?
Баҳрасиз бўлса агар, бу жону танни не қилай?
Дилга завқ бермас эса, бўйи суманни не қилай?
Завқсиз ўтгай куним, бор айш аҳбоби билан.*

*Меҳрибон бир ёру Улфатга сотурман, ким олур?
Беғараз бир дамлик иззатга сотурман, ким олур?
Дўст ила бир лаҳза фурсатга сотурман, ким олур?
Бир нафаслик яхши суҳбатга сотурман, ким олур?
Масжиду тоат-ибодатларни, меҳроби билан.*

Жўраларнинг дили ёришди. Ғазал баҳшида этган дилшодликнинг хуш кайфи билан тебраниб ўтирган жўраларнинг бири жавоб қилди:

*Базми жамшидига ҳам, занг топса хотир, бормаким,
Ёру Улфат йўқ бўлиб гўё мусофир, бормаким,
Сочса ҳам миннат билан бошдан жавоҳир, бормаким,
Ёт агар қўй сўйса ҳам йўлингга, Собир, бормаким,
Дўст ила суҳбатни туз, ёвону ардоби билан.*

Жўралар бир-бирларига лутф айлаб, ғазалхонлик қилдилар.

Устозлар суҳбатига илму одоб сабоғини олгани келган ёшлар пойгақда тавозеъда ўтирардилар.

Ғазал дарси алла-паллагача давом этди, сўнгида тор тил-га кирди.

Жўралар неғадир чироқни ўчириб қўйишни сўрадилар. Қўзларини юмиб куй тингладилар. Тўлин ойнинг, порлаб турган юлдузларнинг шулаъси боғ ўртасидаги чорпояни ёритиб турарди. Ҳамон кўзларини юмиб куй тинглардилар. Даврада ўтирган мумтоз, муҳтарамларни хаёллар дарёсига фарқ айлаган куй энди деворлар, боғлар оша қўшни боғларга тараларди. Аста ёришиб келаётган тонгнинг ҳарир этакларига эврилиб таралаётган куйнинг соҳиби падари бузрукворим эдилар.

Боғдан келаётган салқин сабо юз-кўзларимни сийпалаб ўтди. Неларнидир шивирлади менга:

Тонг отаётир, қизгина, сен эса ҳалигача уйқуга бош қўймадинг. Ғазал тингладинг, куйга махлиё бўлганинг-ча ўтирибсан.

Сабо оби равон қўйлагимнинг этагидан тортгандай бўлди, бошимдаги рўмолимни тушириб кетди.

Бир менми, шаршаралар куй тинглардилар. Дала-тузлар куй тингларди. Сарин еллар, ғазалхон булбуллар, ифорли гуллар куй тинглардилар...

Тароватли оқшомларнинг бири... Яна ўша файзиёб боғ. Муҳаббатли дилларнинг муҳаббатли суҳбати. Даврада тўқсон беш чой айланади, кўнгиллар кўнгилларга бойланади...

*Қулоғимга етишди нола, қилгандек сабо танбур,
Нечук бу нола, билмам, нағмаи булбулму ё танбур?
Ҳунар кўрсатма ҳар бир пардада жавлон уриб нохун,
Берур базм аҳлига бир ўзгача кайфи сафо танбур.
Эшитса жон қулоғи бирла ҳар ким ўзгарур ҳолат,
Фараҳбахш дилга, руҳ учун бергай физо танбур.*

Ҳабибий домланинг танбур радифидаги ғазалини қўлма-қўл қилиб ўқидилар. Танбур таърифидидаги ғазални куйга солиш таклифи ҳаммаларига маъқул тушди. Шу ернинг ўзида ғазалнинг ҳомаки хиргойиси ҳам бўлди. Қўшиқни янаги давра суҳбатида тинглашни мақсад қилдилар...

Шогирд йигитларнинг бири таъзим айлаб, сўз бошлади:

*Кўпдан бери йўл тортади кўзларим,
Сухбатингиздан ранг олар юзларим,
Кўпдир Сизга айтадиган сўзларим,
Узилмасин садафингиз қатори,
Устоз,
Яна чалиб берсангиз эди торни...*

Гоҳ мушоира, гоҳ танбур, гоҳ дутор, гоҳида сато торларидан таралган наволар навбатма-навбат кўнгиллارга хушнудлик бағишлади...

3. Умр – ширин неъматдир

Умр ширин неъматдир, — дер эдилар дадам. Ўтмишингизни, боболарингизни яхши танинг, ўрганинг. Уларнинг босган изларини кўзларингизга тўтиё қилинг. Табиатни, гулларни, энг кераги — одамларни қадрлашни, ардоқлашни ўрганинг. Болаларингизга ҳам ўргатинг.

Бир куни дадам бизни Арслонбоб сафарига олиб борадиган бўлдилар.

Арслонбоб тоғлар бағридаги сўлим, хушманзара жой эди. Тоғлар оралиғидан борардик. Ўйноқлаб оқаётган сойни кечиб ўтиш керак бўлди. Суви совуқ, шитоб, сертўлқин... Йўл эса битта, шу сойдан ўтиш керак. Кўприк йўқ...

Дадам ўй суриб қолдилар.

— Бирпас сабр қилинглар, — дедилар. Ўзлари ўрмон ичкарисига кириб кетдилар. Биз эса сабримиз чидамай, сувни кечиб, нариги томонга ўтиб олдик. Дадам ўрмондан шоҳшаббаларни кўтариб келдилар.

— Бу шўҳ сувдан ҳамма ҳам ўтолмайди-да — дедилар. — Ёши улуғлар, ёш болалар, ногиронлар бор, ахир. Сабр қилиб туринг, ҳозир кўприк ясаймиз.

— Биз ўтиб олдик-ку, бошқалар ҳам бир амаллаб ўтиб олар... — дедик. Дадам кўнмадилар. Дарахтзорлар оралаб, бақувват ёғочлар яна шоҳшаббалар келтирдилар. Уриниб, терга ботиб, кўприк ясадилар.

— Ана энди, ҳеч кимса сувда оқиб кетмайди, — дедилар, ўз ишларидан мамнун бўлиб.

— Бу ҳолат менга одаимийлик сабоғини бергандек бўлди. Арслонбоб сафари хуш ўтди...

— Ана энди навбат Тошкент сафарига, бизникига, — дедим. — Жўраларингиз билан борсангиз яна-да яхши...

Дадам ўйланиб қолдилар. Нимадир, демоқчилар, лекин андишада эканини сезябман.

— Жўраларингиз билан борсангиз яна яхши, — дедим жимликнинг боисини билмоқчи бўлиб.

— Жўраларим билан меҳмонга борсак, учта шартим бор, — дедилар дадам. — Бажарасизми? — дедилар кейин кулиб.

— Аввал шартларингизни эшитайлик-чи, — дедим мен ҳам қувлик билан.

— Эй, қизалоғим, эшитганларингизни фарзандларингиз улғайганда уларга ҳам айтинг. Негаки бу гапларни биз ҳам отамиздан эшитганмиз. Тарбия китобининг саҳифаларидандир, — деганлар отам.

Биринчи шартим: — Биз уйингизга меҳмон бўлиб борганимизда душманнимизнинг ёнига ўтқазмагайсиз.

— Ё тавба-ей, — дедим. — Душманингиз ким?

— Кўнглингизга олмасангиз, айтаман.

— Кўнглимга олмайман, бемалол айтаверинг.

— Душман... бу... Сизнинг ширин — шакар болаларингиз.

— Ё алҳазар, — дебман тушунмай.

— Ана, айтдим-ку. Гапнинг маъноси не эканини англамай, хулоса қилманг-да. Мен жўраларим билан, сизлар билан суҳбатлашиб ўтирганимда, ёҳуд ғазалхонлик, ёҳуд соз чалинганда... болакайлар халақит бергай. Бола — бола-да, улар сираям жим ўтирмагай. Гапни гапга қовуштирмагай. Бесарамжон болаларнинг дунёси ўзгача, уларни айблаб бўлмайди. Бу — ҳаёт тажрибаси, ҳаёт сабоғидир. Бола ҳархаша қилади, дастурхонга қўл узатади, ниманидир тўқади, ниманидир ағдаради. Худди душманининг ишини қилади. Бола — азиз, лекин одоби ундан-да азиз. Болани севинг, ардоқланг, лекин тарбиясига безътибор бўлманг. Бола меҳмондорчиликнинг қоидаларини билмагай. Ҳар азиз нарсанинг ўз ўрни бор.

Иккинчи шартим: — Келтирган таомларингизга заҳар қўшиб бермагайсиз.

— Наҳот... заҳар қўшиб берсам, — дедим ранжиб.

— Йўқ, бунинг маъноси бошқа. Келтирган таомларингизни дастурхонга қўйинг. Бир бора, лутф ила, меҳмонларни еб-ичиб ўтиришга унданг. Ҳа деганда, ҳа деб, ҳар сонияда: «олинглар», «енглар» деявериш ортиқчадир. Меҳмон таъби-га қараб, саломатлигига қараб танаввул қилгани маъқул. Ортиқча қистайвериш уни қийнаш билан баробар.

Кейин, мезбонликнинг вазифаси осонмас. Мезбоннинг чеҳраси очиқ — чирой бўлмаса... бу ҳам меҳмон учун заҳар-дек гап. Меҳмон — отангиздан-да улуғ, онангиздан-да мўътабар. Меҳмоннинг хонадонингиздаги бирпаслик ороми учун, оройиши учун Сиз жонингиз билан, жаҳонингиз билан масъулсиз. Тирикликнинг китоби ана шундай ёзилган.

Учинчи шартим: — Меҳмонга борганимизда бизни қудуққа ташлаб қўймагайсиз. Хоҳлаганимизча ўтирамиз. Ижозат сўраганимизда дарров жавоб бергайсиз. «Йўқ», ўтиринг, «овқат пишаётир», «ташлаб кетманг», «Меҳмоннинг ихтиёри мезбонда», деган сўзлар, лутфлар... меҳмонни қудуққа солиб қўйиш билан баробардир.

— Маъқул, — дедим итоаткорона. Дадам жўралари билан тез-тез меҳмонга келиб турдилар. Ҳар гал гоҳ ғазал, гоҳ қўшиқ, гоҳ наво тили билан яхшилиқ, эҳсон, одабийлик, одмилик каби нури ҳидоятларни дилимизга жойлардилар. Бир умрга етгулик сабоқлар... ҳаётнинг энг қоронғу гўшаларини ҳам ёритиб тургувчи ўғитлар, ҳикоятлар кўмагида қоқилмай яшаётганимиз бизнинг бахтимиз бўлса керак.

— Худо Сизга улуғлик соясини солса, не-не зоти киромларни Сизга бўйсундирса... мансаб курсингиздан фойдаланманг, беҳуда озор берманг, ўч олманг... дердилар дадам. Билинг-ки, Сиз ҳам бир бандасиз, аслида ўзгаларнинг кўпларидан ожизроқдирсиз, ортиқ эмассиз. Улар туфроғу, Сиз тоза нурдан эмассиз...

Бир оқшом боғимизда дадам билан навбатдаги ғазал-хонликка ўтирдик. У киши рўмолча билан кўзойнақларини артиб Навоий девонини қўлига олдилар. Ғазаллар ўқиб бердилар. Тушунмаган сўзларни сўрадим, маъносини ечиб бердилар.

Ғазалхонлик тугагач, ҳазрат Навоий ғазалларидан бирини куйга солиб айта бошладилар.

Танбур йиқилган дўстни суяш, умр шами сўнгган дўстни бир умр ёд айлаш, ночор кимсанинг дардига, малолига малҳам излаш, ногиронлар учун асо бўлиш савобидан сўзларди. Мансаб учун қувонма, моли-давлатинг учун қувонма, инсон кўнглини кўтарганинг учун қувон. Мискин изтиробига шерик бўлганинг, далдали, имдодли сўз айтганинг учун қувон.

Дадам қўлидаги танбурнинг сеҳрли овози нур қанотида, офтобнинг заррин этакларида, дунёи дуннинг афсонавий эртакларида яшаб қолмоқ учун борлиққа таралар, юракларни сеҳрларди. Келинчақларнинг аллаларига оҳанг, сайқал бўлиб кўчарди...

«Дугоҳ»ни чалдилар. Дугоҳ тугагач, менга маъноли қарадилар. — Зерикмадингизми? — деган маънони англадим. Аста бош тебратдим, зерикмадим, маъносини англадим.

Дадам ҳазрати Навоийнинг бир ғазалини тез-тез куйлайдиган бўлиб қолгандилар. Ҳозир яна ўша куйни чапишга бошладилар. Бу кечагина ёруғ дунёни тарк этган дўсти, ғамгузори Сайфийнинг фироғидан эди.

*Эй муғаний, тут «Ироқ» оҳанги-ю, кўргуз «Хижоз»
Ким Навоий хотири бўлмиш Хуросондин маълул.*

(Байтнинг мазмуни: Эй чалғучи, «Ироқ» мақомини чал. Сўнгра, «Хижоз»ни... Навоийнинг Хуросон мулкидан кўнгли қолган).

Бу куйни танбур созида тинглаганимда ёш эдим. Лекин бу куй бориб-бориб, улғайганимда катта соғинч, улкан бир йўқотиш дардига айланиб қолишини тасаввур этмаган эдим.

Дадам шу куйни жўралари Собир Абдулла, Ҳабибий, Омонуллохон, Чархийлар вафотидан сўнг ҳам тез-тез чаладиган бўлиб қолдилар.

Негадир дилим увишади, дадамнинг жўраларини, ўша нуфузли давранинг фозилларини эслайман. Шу фозиллар даврасида Тўхтасин Жалилов, Саиджон Калонов, Мамазо-

кир Ҳабибий, Собир Абдулла, Сайфий, Маҳжурий, Ашкий, Анисий, Улфат, Хуррам, Боқир, Чархий, Қаюмхон домла, Боқий, Шарафиддин Маҳсум, Аҳмад Рафиқ... Э-ҳе, буларнинг ҳар бири бир ёруғ олам эди.

Уларнинг бири Ўшда, ўзгалари Тошкентда, Фарғонада, Қўқонда, Риштон, Наманганда, Самарқандда, ўзга шаҳарларда яшардилар.

Дадамнинг ҳикоя қилишларича, улар мана шу нуфузли даврага йиғилиб, ширин суҳбатлар қилиб юрган чоғларини ўз умрининг энг ҳузурли, ҳаловатли, мўътабар дамлари деб эъвозлар эканлар.

Дадам худди шу руҳиятга атаб ёзилган бир ғазални ҳам ўқиб бердилар. У Собир Абдулланинг ғазали экан.

Хуш кечар умрим менинг чин дўст, аҳбоби билан,
Дўсту аҳбобим азиз, ахлоқи-одоби билан.

Жўраларнинг волга, нексиа, жигули машиналари бўлмаган. Уларнинг меҳридан ўзга маҳрами йўқ эди. Лекин улар орасида доимо меҳрли, соғинчли дуои саломлар, муҳаббатли дил изҳорлари бориб-келиб турарди. Улар бир умр бир-бирларини соғиниб, сўроқлаб яшадилар. Уларнинг кўнгил кўприги бир умрга гавжум, бетин, серқатнов эканини дадамнинг танбуридан томган наволар ҳам сўзлаб берарди.

Шоир Ҳабибий ул жўралар ўртасидаги изҳори дилни шундай қаламга олган эдилар:

*Ўзим бу ерда-ю, кўнглим бориб кўриб келагур,
Қошингда гийдоринг ила бир дам ўлтириб келагур.
Етолмайин соғиниб ҳаста дил Хабибингман,
Ўзим бу ерда-ю, кўнглим бориб кўриб келагур.*

Навбатдаги дийдорлашув куни эди... Тонгда эшикни очишга одатланган катта бувим, кимдир чақираётганини айтдилар.

Ҳовли-рўяларни супуриб, орасталаб юриб, икки биродарнинг кириб келганини, кўрдим. Улар қўлларидаги катта қутини боғимиз ўртасидаги чорпояга келтирдилар. Уларнинг бири шоир Чархий эдилар.

— Бу ерда 40 дона атиргул кўчати бор. Мана шу гулларни куйга алмашамиз, — дедилар шоир Чархий кулиб. Бу гул кўчатларини Боғишамолга совға қилиб олиб келдим.

— Барака топинг, — дедилар дадам. Андижоннинг «боғи шамоли» Сизнинг атиргулларингиздан ифорга тўлгай.

Ҳашар йўли билан обод қилинаётган, адирлар бағридаги «боғи шамол» оромгоҳида ҳозир ҳам Чархий домланинг атиргуллари ўсиб, ифор таратиб турибди. Ҳозир у ерда «Бобур боғи» барпо этилган. Дунё сайёҳларининг, ўзга вилоятдан келган меҳмонларнинг пойи қадамлари, иссиқ нигоҳлари «боғи шамол»нинг файзли чаманзорларига тушганида, шоир Чархийнинг муаттар атиргуллари ҳам тебраниб, саломларига алик олиб турибди.

4. Қабрлар ҳам ошиён бўлгай...

Ҳар оқшом эртақ эшитардик. Лекин ҳар оқшом бир-биридан ўзгача бўларди. Гоҳ катта бувим, гоҳ онам, гоҳ дадам кўҳна эртақлардан, ривоятлардан, ибратли ҳикоятлардан сўзлаб берардилар.

Ўша оқшом ёдимда. Дадамнинг эртақларига навбат келган эди. Кўпдан бери кўнглимда асраб юрган бир саволни сўрагим келди.

— Катта бувим кўп ҳикоя қилганлар. Лекин... ўзингиздан эшитгим келади. Менга ажабтовур қўрқинчли туюлади-да. Дадажон, ростдан ҳам қабрларда тунаганмисиз?.. Шундай саволни бердим-у дадамнинг пинжига кириб олдим. Қабристон даҳшатининг қўрқуви эди бу... Қўрқувдан ҳам ёмони йўқдай туюлди менга...

— Ана холос, — дедилар дадам. — Сиз шу юрагингиз билан қабристонлар ҳақида эшитмоқчимисиз? Яна дафтар, қалам ҳам тайёрлаб қўйибсиз. Ўзингиз учунгина айтадиган гаплар булар, дафтарингизни олиб қўйинг...

— Хўб, келишдик. Дафтаримни йиғиштириб қўяман.

Андижон театри дастлаб кичик бир тўғарак ҳолида ташкил бўлган. Тўғарак театр холига келгунча не-не азобу уқубатларни кўрганмиз. Санъатимиз, маданиятимизга тош

отувчилар йўқ эмасди. Биз ёш йигитлар вилоятлар, қишлоқ, овулларда юриб, тушинтириш ишларини олиб борардик. Талантли, истеъдодли йигит-қизларни излардик. Ҳарқалай, театрга тамал тошини қўядиган талантлар халқ орасида эдида. Санъатимизни, унинг фидойиларини асрагувчи халқимиз борлигига шукр.

— Санъатнинг, қўшиқнинг вазифаси — энг оғир вазифадир, — деб ўйлайман. Қўшиқ соғинчлар, ҳижронлар, армонлар, хушнуд дамлардан сўзлайди.

Ҳеч ёдимдан чиқмайди. Бир ажойиб қўшиқчи қизнинг доврўғини эшитдим. Санъатни севаркан. Тўғарагимизга эса, ана шундай талантлар, сара овозлар керак.

Қизни тўғарагимизга олиб келишга кўндирдим. Хурсандчилигимдан бир қўшиқни хиргойи қилиб, ўзимни тенги йўқ қаҳрамон билиб, оқшом чоғи йўлга чиқдим. Қандайдир шарпа мени таъқиб қилиб келаётганини сездим.

Қаёқдан куч пайдо бўлди... чопганча чопдим. Бир девор олдидан чиқдим. Девордан ошиб тушдим. Ё раб, қарасам, катта қабристон экан. Жон ширин экан, қизалоғим-ей, дунё, тириклик салтанати муҳаббатли, лекин дардсиз ҳам эмас. Умр карвонинг бир умр беҳиштлардан ўтмагай. Ул карвонинг йўллари гоҳ беҳишт, гоҳ мана бундай даҳшатлардан иборат...

Қабристонни оралаб юриб, бир чўкиб кетган қабрнинг ичига тушиб кетдим. Ё раб, чиқолмайман, унинг устига қош қорайиб қолган. Унинг устига таъқиб қилган одам... Қабрга кирдим, устимга тупроқни тортиб тонггача ётдим...

— Керагида қабристон ҳам одамга ошиён бўлгай, — дердилар раҳматлик отам. Қабристонда ётиб тонг отдирдим. Мунаввар тонг... Тонгнинг нури — ҳаёт муждаси, тирикликнинг элчиси эканини теранроқ ҳис этдим. Кимсасиз, ҳувиллаб ётган қабристон бағрида, қабртошлар устида бир дунё бойлик ётганини кўрдим. Улар қабр тошлардаги битиклар эди. Ёзувлар нураб, ўчиб бораётганини кўрдим. Қабр тошлардаги ёзувлар, марсиялар, шеъррий намуналар, ноёб қўлёзмалардир, билсангиз. Кўп битикларнинг муаллифлари бор. кўпларининг муаллифла-

ри йўқ. Ахир, улар катта маданий мерос, тарихимизнинг бир бўлаги.

*«Дунёда ҳамма нарса чақмоқдек чақнаб кетур,
Тахту бахт, амиру гуломлик, олди-бердилар...
Лек яхши ном қолса одамган
Ундан тилла сарой қолганидан яхшидир!»*

*«Эй ўғлим, нури гийдам!
Экканингдан бўлагини ўрмагил,
На қадар яхшидир бўйра, фақирлик ва осойишта уйқу!
Ки бу оромларга ҳатто Хусравона
тахт соҳиблари ҳам эришмасдир»...*

Бундай ёзувлар кўп эди. Ёдимда сақлаб қолганларим ҳам талай. Улар жуда чиройли қилиб ёзилган. Ўтмишда ҳам шундай ҳаттотлар бўлганига ишонгинг келмайди. Лекин мен кўрган ёзувлар ҳаттотликнинг энг гўзал намуналари эди.

— Йўқлик дунёсига тез-тез бориб турган, савобдир, — дейдилар бувиларимиз. — Йўқлик дунёси не-не борликлардан сўзлагай.

Ростини айтсам, куни бўйи қабристонда қолиб кетдим. Қўрқувни ҳам унутдим. Хаёлларим етаклаб олиб юравердилар...

Йўқлик дунёсида қулоғимга бир садо эшитилди. «Ёмонликнинг, устозларга, дўстга, халқингга хиёнатнинг жавоби шу ердадир... Мана бу чоҳларнинг остидадир. Қабохатнинг, меҳрсизлик, тошбағирликлар, зўравонликларнинг жазоси ҳам шул ердадир»...

Дадам билан узоқ суҳбатлашиб ўтирдик... Негадир ҳаётимда биринчи бор уйқум қочди. Негадир, юрагимга аллақандай бетинчлик оралади. Негадир, қаламим-қоғозимни излаб қолдим. Юрагимдаги турғунни қоғозимга сўзлагим келди. Дадамнинг ҳикоялари, санъатнинг долғали, изтиробли, сермашшақат йўлларида тикланган довонлар, норавон йўллар ҳақида ўйлайман. Қабристон ҳикоялари тинчлик бермади менга. Беихтиёр ана шулар қоғозга тушди. Дадамга кўрсатдим. Пешонамдан ўпиб, дедилар:

— Қалам ва қоғознинг сермашшақат, риёзатли йўллари ҳамиша ҳамроҳингиз бўлсин. Мана бу битганларингизни эса, ижозат берсангиз, жўраларимга ўқиб берсам: «Эй кўқдаги юлдузларга маҳлиё бўлиб, масрур хаёл сураётган мунажжим, мағрур қадам ташлаб бораётган ўғлон, инсоний меҳр ҳақида нутқ сўзлаётган нотик! Ҳоки пойингиздаги юлдуз кўзларни, боболар ҳокини босиб олмадингизми?»

Дўстим, ҳамроҳим, рақибим! Сизга айтар сўзим бор. Мансаб учун қувонманг. Дўст, мискин, мусибатли одам кўнглини олганингиз учун қувонинг, инсон ёдини олиб, тиз чўкканингиз... Сизнинг мағрурлигингиздир. «Қиличнинг кучи етмаган дунёга, меҳрнинг кучи етгай»...

— Ҳар юракнинг ўз танлаган қўшиғи, навоси, аъмоли бўлади, — дейдилар дадам. Ҳар сознинг ўз жарангги бўлганидай, ҳар юракнинг чертилгувчи тори бўлади. Созлар тори бармоқлар билан чертилади, жозобага айланади. Юрак тори эса, энг нозик, энг азиз, энг мўътабар ҳислари аллаланганда садо беради...

Ҳа, шундай, дейман мен ҳам...

У киши танбур чертган чоғларда хаёлларим қалб тўшаган йўлларга тушадилар. Нурга тўлган олам, гулга тўлган чаманлардан ўтади. Тонгнинг салқин саҳарларига роз айтгиси келади. Хаёлчан сайхонларда туриб қолади. Қирларга ястанган чучмомаларга бош қўйгиси келади. Куйнинг қудрати, сеҳри, жозибаси билан у шоирга, қалам соҳибига айланиб қолса, не ажаб. Қароғлари ичинда, киприклари устидо асраган азиз ҳислари — кимёларини кимгадир сўзлагиси келади. Соҳира табиатдан, баҳор гулларидадан ўзига либослар бичаётган боғлардан садолар келади:

— Сен қўшиқлар, наволар, танбур оҳанглари ардоғидасан. Ана шу эзгуликлар ичра мангу қол.

— Ҳа, — дейди дилхоҳ тахтада ўлтирган кўнглим. — Тилар кўнглим шу соз ичра навони...

Қўшни боғлардан қўшиқ эшитилди. Бу оҳанг, бу соз шу қадар жозиб эдики... Мудраб ётган борлиқни хаёлларимни эркалади. Наво дунёни, мени, борлиқни ардоғига олди. Бу куйнинг, бу оҳангнинг кўҳналикни, улуғлигини, майинли-

гини юрагим билан ҳис этаман. Бу улуглик бир ажиб виқор бўлиб хаёлларимни маҳв этади.

Куй, наво салтанатига, унинг алломаи давронларига ҳавасим, муҳаббатим ортади. Орзулар измида жим қоламан. Сокинлик бағрида бўронлар, суронлар яратган наво салтанати ҳузурида бош эгаман. Улкан дунёларни бағрига сингдиролган бу салтанат остонасига қадам босмоқдан олдин чангу ғуборимизни қоқиб олмоғимиз савоб эканини ҳис этаман.

*Ўтгилар улфату жўралар,
Бўм-бўшдир паришон сўрилар,
Қароғим ичинда нур улар,
Ул эди аллаю кўшиғим.*

*Зорланма, йиғлама, эй кўнглим,
Дунё шул, армонли... дунё шул.
Ҳаёллар нур эди, орзулар бир гул,
Ул эди ўланам, кўшиғим.*

*Танбур торларида «қора кўз» йиғлар,
Юрагимда ял-ял оташлар, чўғлар,
Э воҳ, қайтиб келмас, энди йўқ улар,
Танбур, то тонгача йиғла, майлига...*

Танбур соҳибининг умр шами сўнди. Наздимда, табиат дод солди. Тоғлар бошига булутларни ҳайдаб келди. Момақалдироқ қарсиллади. Отамизнинг умри, иқтидори мана шу тоғлардай улугвор эди. Мана шу тоғлардай ўлмас бўлиб қолади.

Чинорлар — жўраларнинг қуёши бирин-кетин мангулик масканига, йўқлик уфқига бош кўйдилар. Улардан бебаҳо ёдномалар қолди. Танбур ўшал ёдномалар ичида энг қимматли, бебаҳоси. Танбур уй тўрида, меҳроб узра қозикда, эъзозда. Танбурга термуламан. Болалигим оламини нур бўлиб ёритувчи ўтли давралар, фозилларнинг суҳбатлари кўз ўнгимдан ўтади, ўтаверади:

Қозикда бир танбур, минг ўлан...
Кўзларим ўнгида оқ туман,
Ул эди бир дунё бир, чаман,
Ул эди болалик қўшиғим.

Ғазал учрашарди наволар билан,
Тонглар сирлашарди саболар билан,
Тун уйғоқ сабуҳий сағолар билан,
Ул эди бебаёв ёшлигим.

Тун қаро кўзида ёш кўрдим,
Дунё-дун кўз ёшин чош кўрдим,
Фақат уйқу ичра қуёш кўрдим,
Кел, қалам, дардим ол, кел, бардошлигим.

УМРИ АЗИЗИМ

Истиқдол юрти ёруғ, келажаги буюк манзиллар йўлига тушган катта карвонга ўхшайди. Унинг карвонбошилари омон бўлсин. Истиқдол учун хизмат қилганлар омон бўлсин. Жон нисор айлаганларнинг руҳи шод бўлсин. Юртимизда меҳр-мурувват, азиз инсонлар хотираси ҳар нарсадан устувор бўлсин ...

Номлари ўзгарган, йўқ-йўқ, ўзлигига қайтган кўчаларимиз, хиёбонларимиздан ўтиб бораяпман-у, кўнглим ойдаёришади. Афросиёб хиёбони, Туркистон саройи, Наврўз театри... ўзбекча номлар, атамалар, ёзувлар, ҳикматлар... Минглаб рангин чироқлардан маржон тақиб безанган дарахтлар, бино пештоқлари, хиёбонлар, бекатлар, соҳиллар «биз — истиқдолмиз», «биз — шеърятмиз» деяётгандай. Мустақил диёримизнинг ўзига ярашган фараҳли оқшомларига термуламан. Мустақиллик майдони... Фавворалар шовуллайди, чироқлар пориллайди. Байроқлар елпинади. Пойтахтимиз гул фасли, яшариш, муҳаббат фаслида тугёнлардан энтиккан. Келинчакка ўхшайди. Хушрўй, ўктам, бедор...

Ҳа, мен умри азиз кишимнинг васиятини бир умр унутмайман, унутолмайман. Негаки, ул зоти киром истиқдол юрти учун, санъатнинг равнақи, унинг истиқболи учун ғайратини, истеъдодини, муҳаббатини бағишлади. Ўзи эса истиқдолга деярли бир одим қолганида ёруғ дунёни тарк этди. Унинг васияти шундай бўлди: «Мен истиқдол остонасига етдим, лекин остона хатлаб ичкарига киролмадим. Ҳар гал қабрим сари йўл олганингизда истиқдол юртини тамошо қилинг, унинг камолидан менга хабар етказинг...»

Ҳа, истиқдолга бир одим қолганида остонага термулиб, илтижولي юрагидан оҳлар сизган инсонни, унинг кўнгли матлабини тинглаган юрагимга армон, унинг истиқдолга чанқоқ нигоҳларига термулган кўзларимга талҳи ёшлар тўлганини бир умр унутолмай яшадим, унутолмай яшагайман.

Ўша сонияда меҳр... меҳр сўзини такрор ва такрор сўзла-

ганлари, меҳрли кўзларидан ёш томгани ёдимда. Биз қатралаб, мисқолаб ўлчаб, яшириб, қизғониб келаётган, етим қилаётган меҳрнинг булоқлари яна кўз очаётгани рост бўлсин, — дегандилар. — Ҳа, инсоний меҳр ҳасададлар соясида, кибру ҳаволар панжасида қолган мурувватлар керак, одамларга, элга, юртга жуда зарур, — дегандилар яна. Элатларга керак у, кўнгилларга керак. Кулбаларга керак. Меҳр на фақат одамзодни, у замонларни балолардан асраб қолгусидир...

Мен Сизни йўқлаб бораяпман, эй умри азиз одам. Қутлуғ саждагоҳингизни истиқлол гулларига кўмай. Қабр тошингизга бошимни қўйай, тавоф айлай. Юртингизда истиқлол баҳорлари, олтин кузлари, саҳий ёзлари, мустақиллик одимлари кенг қулоч ёзаётганини сўзлай. Меҳр-муруввати бисёр замондошларимдан сўзлай...

Ҳар гал боғларимизда баҳор тўлишганда мен Сизни йўқлаб борурман. Саватларга дилафрўзлар, ақиқдек анорлар, истиқлолнинг боли-неъматлари тўлганида йўқлаб борурман. Мен Сизни йўқлаб бораяпман яна...

Табиатнинг бир дона чечагида бир олам қувонч кўраман. Баҳорда тикон ҳам райҳонли. Баҳорда тошнинг ҳам гул очгиси келади. Ҳар гул, ҳар ниҳолда, ҳар куртақда яшиллик, яшаришнинг сувратлари, иншолари бор. Тўлқинларга кўмилиб оқаётган анҳорларда муҳаббатнинг сўзлари, боғлар бағрига тўкилувчи юдузларда унинг кўзлари яширин. Ҳарир булутлар енгил қанот қоқиб, тоғлар устидан учиб ўтадилар. Тонгда қуёшдан илк бора бўса олувчи булутлар шуъбаланиб кетади. Баҳор севги девонларини варақлайди. Қишнинг андуҳлари сойларда оқади. Табиат, гулларга бурканаётган боғлардан бир садо келади: Инсон азиз, муҳтарамдир. Инсон ёди ҳамшиша улуғланади бизда.

Баҳорда табиат, майсалар, гулу алвонлар, офтоб билан юзма-юз бўлмоқлик имкони, бахти сархуш этади бизни.

Ҳар азиз инсон бу муборак фаслда таваллуд топган ва шу мунаввар фаслда сўнгсиз, поёнсиз, сўнгги йўлга кетган меҳрибонини ёдга олади. Унинг қабрига боғларнинг муаттар гул-лолаларини элтади. Қутлуғ, мумтоз тилаклари, ўктам

орзулари ичра йўқотган азизини ёд этади, унинг қабрини тавоф этади, тиз чўқади ... Саждагоҳга ирмоқ бўлиб борган кўнгиладар ёд бўлиб қайтади ...

Қаламнинг измида, қарздорлик бурчи деб аталган азиз туйғу ҳузурида умри азиз инсон — Сирожиддин Камолиддин ўғли хотирасини ёд этдим. Ҳаёт бўлганларида 80 ёшга тўлардилар.

Бир умр эл манфаати, юртнинг, санъат ва маданиятнинг равнақи йўлида меҳнат қилдилар, илмий ишлар олиб бордилар, қатор рисоалар ёздилар.

Адабиётни, айниқса шеърини, санъатни ғоят севган умр йўлдошимнинг хаёллари, танлаган йўли, орзулари ҳам шунга хизмат қилди.

Санъатшунослик бўйича илмий иш олиб бордилар, номзодлик диссертациясини ёқладилар. Шу соҳа бўйича қатор илмий мақоалар, рисола ва китоблар ёздилар. Таржимонлик соҳасидаги ишлари ҳам талай. «Ўзбекфильм» киностудиясида дубляж қилинган қатор бадиий фильмларнинг матнини ўзбекчага таржима қилганлар..

Ўзбек драматургияси, унинг тарихи, назарияси ҳақидаги китоблари санъат соҳасида сезиларли из қолдирди. Санъат оламига кириб келаётган ёшларни тарбиялаш, санъат сирларидан воқиф этишдек хайрли ишга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Меҳнат фаолиятини мактабдан, ўқитувчиликдан бошлаган эдилар. Сўнг узок йиллар давомида масъул ишларда раҳбарлик лавозимида фаолият кўрсатдилар. Маданият ишлари вазирлигида биринчи вазир ўринбосари, сўнг театр ва рассомчилик олийгоҳида ректор бўлиб ишладилар. Ҳукуматимиз уни «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотлади.

У кишининг ҳаёти эл манфаати, юрт қоҳиши деб яшаган, меҳнат қилган, озурда жон бўлган, азият чеккан фидойи жонларнинг ҳаётидек серташвиш кечди. Бундай одамлар кўпинча ўзлигини унутадилар, хизмат дея оромларнинг баҳридан кечадилар. Умрини ўзгалар деб шамдек ёқиб яшайди. Борини, ақлини, шуурини бахш айлайди. Улар

ўзлигини ҳеч қачон устун қўймайди. Ўзини асрамайди. Элишига олтин фурсатларини, энг азиз ҳисларини, иқтидорини, борини — зорини, уриб турган юрагини бағишлайди. Содда, тўпори ҳаёт кечиради. Одмиликни ёқтиради. Ҳашамлардан, дабдабалардан, ҳамду санолардан йироқ юрадилар. Тўғри, ҳаққоний сўз айтадилар. Бу сўзлар баъзан дағал, баъзан аччиқроқ бўлади. Ўзининг ҳақлигига ишонган бундай одамлар ўзгалардан камдан-кам узр сўрайдилар. Ҳа, бундай кишиларни ҳеч енгиб бўлмайди, синдириб, сўндириб бўлмайди. Иродаси метин, феъли-тийнати чайир, бир сўзли, иймони басаломат.

Бу азиз жон, мўътабар инсон, наздимда, бир нур бўлиб яшади. Ўзи ёнди, ўзгалар кулбасини ёритди. Бир умр одамларга яхшиликни раво кўрди. Энг мумтоз санъат дарғаларининг ҳам эндигина бу қутлуғ остонага қадам босганларнинг ҳам қувончига, дардига шерик бўлди. Уларнинг аҳволдан хабар олди. Инсонларга, дўстга, айниқса, қоқилган кишига маънавий ва руҳий мадад беришни билардилар. Гуссали кишига ҳамдард бўлишдек инсоний бурчимизни ҳамиша ёдимизга солиб турардилар.

Яхши маслаҳатгўй, гамхўр инсон сифатида жуда кўп ёшларга беминнат ёрдам кўрсатганини, уларнинг униб-ўсганини, ўз йўлини топиб, камолга етганини кузатганман.

Республика Маданият ишлари вазирлигининг биринчи вазир ўринбосари сифатидаги фаолияти дамларида, айниқса, беҳаловат ишладилар. Жуда кўп истеъдод соҳиблари излаб топилди, юзага чиқди, санъат ва маданият масканлари, театрлар иқтидорли ёшлар билан бойиди. Республикалар ва қардош минтақалараро ўтказиладиган санъат ўн кунликлари, санъат фестиваллари ва ўзга турли-туман анжуманлар тез-тез бўлиб турарди. Турли мамлакатларнинг санъат юлдузлари тез-тез диёримизга ташриф буюрардилар. Маданий ҳамкорликларнинг яхши самаралари бўларди.

Санъат оламининг софлиги, миллийлиги, санъат кишининг маънавияти, ҳалоллиги, баркамоллиги ҳақида кўп ўйлардилар. Санъат салтанати, бу — сайёҳлар қўниб ўтадиган карвонсарой эмас, муқаддас бир олам эканини ёшларга,

шу оламга қадам қўяётганларга англаттилари келарди. Санъат салтанатининг остонаси қутлуғ, бу қутлуғ даргоҳга оёқларининг гардини қоқиб, юракнинг бор ҳароратини, муҳаббатини бахш айлаб, қадам босмоқ кераклигини уқтиргилари келарди. Ўзига хос йўл танлаган, сарҳадлар очган, излашишлар йўлидан борган, эл-юртнинг ҳурматини қозонган кишиларни эъзозламоқ кераклигини унутмасдилар. Ўтмишимиз, бой маданий меросимиз, қадриятларимизга эҳтиром билан қарар, ўзгалардан ҳам шуни талаб қилардилар. Бу улуғворлик тахтига кўтаргувчи зинапоялар борлигини, бу зинапоялардан ошиқмай, тошиқмай қадам босмоқлик кераклигини маслаҳат берардилар.

Ҳа, бу олам, бу салтанатга қадам босгувчининг юрагида завқи, дарди бўлмоғи керак. Оромлардан қувонишни, оромсизликлардан забун бўлмасликни, уйқусиз тунлардан нолимасликни, довлонлардан чекинмасликни билмоғи керак. Тонгнинг салқин саҳарларига завқланиб термулмоқни, оқшомларнинг сурмаранг тароватидан қўшиқлар яратмоқни билмоғи керак.

«Чўли Ироқ» куйини яхши кўрардилар. Бу куйда ўзига хос ҳикмат, ҳаётнинг рангин бир лавҳаси чизилган, дер эдилар. Бастакор куйини ёзганида, албатта, армонини, хаёлларини созга сўзлаган, ёниб ёзган. Ҳа, не-не азиз умрлар охири-ниҳоясини топган бир чексизлик ҳақида ўйлаганинда сирқирамаган юрак борми. Куйнинг қудрати ҳам шунда.

Абдуқодир найчи, Хўжа ҳофизлар, Абдулазизлар, Мукаррама Азизоваларнинг нодир ёзилмаларини тез-тез тинглар эдик.

— Фарзандларимиз бу каби санъат усталарини, бебаҳо санъатимизнинг ноёб хазинасидаги дурдоналарни эшитсин, қадрласин, дердилар. Ҳалимахонимлар билан бир сафда туриб, ўз қўшиқлари билан элнинг ҳурматини қозонган Эркин қори акалар, Мамат буваларнинг меҳнати, инсонийликни улуғловчи қўшиқларини халқ, айниқса, ёшлар унутмагани маъқул. Эски бисотимизни ардоқлаганимиз ҳолда янги даврнинг катта ашулаларини яратишга қарздормиз.

Санъаткор ҳам шоир каби, инсоннинг маънавий дунёсини бойитишдек муқаддас вазифа олдида масъулдир.

Суҳбатларимизнинг бирида у киши Тамарахоним ҳақида сўзладилар:

Санъаткор илк бора ўзбек қўшиғини, миллий мусиқасини мамлакатимиз ташқарисига олиб чиқди. 1935 йили Лондонда халқаро санъат фестивали бўлди. Кўп асрлик бой тарихи бўлган инглизларга республикамизни намойиш этиш ва манзур қилиш масъулияти ёш Тамарахоним билан уста Олим зиммасига тушди. Тамарахоним Лондон саҳнасида эғнида атлас кўйлаги-ю, бошида ироқи дўшписи, қирқ кокиллари билан қўшиқ айтади. Ўшанда Англияда чиқадиган рўзномалар шундай деб ёздилар. «Санъат маликаси бизни мафтун этди. Шўх, ўйноқи, самимий қўшиқлар, ўзбек доирасининг янгроқ, тантанавор садоси бир умр ёдимизда қолади...»

Дунёда нима эскирмайди, кўнгилга урмайди? — деб сўрайдилар. Дунёда устозингнинг, ота-онанг, фозил кишиларнинг ўгити, насиҳатлари сира эскирмайди, кўнгилга урмайди сира.

Мен ҳам, фарзандларим ҳам оила даврасидаги гурунгла-римизда у кишининг ўгитларини тинглардик. Биз учун устоз ўрнида бўлган умр йўлдошимнинг ўгитлари қоқилмай, йиқилмай, тўғри йўлдан боришимизни бир умр таъмин айлади. Устоз бизга, болаларига қилган насиҳатлари ёдимдир: Инсонларга, дўстга, айниқса, қоқилган кишига маънавий ва руҳий мадад беришни ўргатардилар. Ғуссали кишига ҳамдард бўлишдек инсоний бурчимизни ҳамиша ёдимизга солиб турардилар.

Соддалик, одмилик, сиполикни улуғлар, серҳашам давраларни ёқтирмасдилар. Яхши маслаҳатгўй, ғамхўр инсон сифатида жуда кўп ёшларни санъатнинг покиза даргоҳига олиб чиқди. Уларга оталарча ғамхўрлик қилди. Имдод қўлини чўзди, камолга етказди. Улар буни унутмасалар, бас, зотан унутмаслик ҳам олижанобликдир.

Оилада ҳам тотувлик, қут барака бўлишини таъминладилар. Катталарга ҳурмат-иззат, кичикларга ғамхўрлик бўли-

шини талаб қилардилар. Болалар тарбиясига ҳамиша ҳушёрлик билан қараш кераклигини уқтирардилар.

Биз бир-биримизни авайлаб, нолайиқ, дағал сўзлардан асраб, бир-биримизнинг юрагимизни қўриқлаб яшадик. Тиниқ орзуларимизни дунё асради. Тоза тилакларимизни борлиқ авайлади. Манглайимизда борини — бахтни, дилшодликни, изтиробни, тақдир бизга раво кўрганини баҳам кўрдик. Фарзандлар ўстирдик. Улар икки ўғил, икки қизимизнинг тарбиясига, келажакига алоҳида эътибор билан қарар, уларнинг бирор сўзи, бирор одими, бирор орзусига бефарқ, бепарво қарамасдилар. Туғилган кунларимиз бўлса, ғоят сипо, бедабдаба, фақат оила даврасида ўтказишни тайинлардилар. У кишининг хоҳишлари шундай эди. Айниқса, қиз болалар бировнинг хасми, қисмати, тақдири ҳар хил бўлиши мумкин. Камтарлик, одмиликка ўрганса, имкони чегараланган ўзга оилани ҳам ҳижолатга қўймайди, дердилар.

Ўғилларимизнинг билим олиши, тил ўрганиши учун зарур имкониятларни излаб топардилар. Риёзат чекмай туриб, илмнинг кенг манзилларига етиб бўлмаслигини уқтирардилар. Икки ўғлимиз ҳам отасининг хоҳиши билан араб, инглиз, рус тилларини ўрганди. Она тилимизнинг энг назик зеру забарлари, бойлиги билан ошно бўлди. Катта ўғлимиз Шамсиддинбек араб тилидаги қўлёзмалар асосида Ўрта Осиё тарихи бўйича докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади.

Ёдимда, илмнинг риёзатли йўлларидадан чекинмаслик, бардошли бўлиш ҳақида кўп гапирардилар. Ўғил-қизларимизнинг муборак айёмларида уларга ҳамиша китоблар совға қилардилар. Бу китоблар — ҳикматларга, аҳли донишларнинг ибратли ҳаёт йўллари, ўғитларига тўла хазиналар эди, аслида.

Китоб жавонимизда янги илмий рисоалар, элга манзур китобларнинг пайдо бўлгани ва бу манзумалар муаллифи фарзандларимиз эканидан фахрланаман. Катта ўғлимизнинг қатор илмий китоблари устози — отасининг ўғитлари ерда қолмаганидан сўзлаётгандай бўлади менга. Абу Саъд Аб-

дулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъонийнинг «Китоб ал-ан-соб» («Насаблар китоби») ёш олимнинг йиллар давомида тўплаган тарихий материаллари Ўрта Осиё тарихига оид қимматли маълумотлардан сўзлайди.

«Суғд ва Тухористоннинг тарихий географияси» (араб тилидаги манбалар асосида), «Ўрта Осиёнинг қадимги туркий жой номлари», «Сомонийлар ва IX – X аср Ўзбекистон давлатчилиги тарихи» ва бошқа асарлари падари бузруквори чирофининг сўниб қолмагани, унинг орзулари, ишончлари эъзоздалигига далолат эканидан қувонаман.

Биз дилимизга орзу-умидларимизни жойлаб, лаҳзаларга бўлинган жонимизни аямай меҳнат, ижод қилдик. Фарзандларимизни ҳам она ерга сажда айламакка, тупроққа меҳр қўймоққа ўргатдик. Оддий тупроқни ҳам кимё қилиб бергувчи меҳнат эканини англадик. Она юрт, она тупроқ муҳаббатидан ҳам суюкроқ, улуғроқ муҳаббат йўқ эканини уқтирдик.

Тиз чўкиб, таъзим бажолаб айтаман, у киши бизни инсонийликнинг, меҳрнинг муқаддас, покиза даргоҳига олиб чиқдилар. Ўтганларнинг ёдини олиб, таъзим айламоқни ўргатдилар.

Ҳаётнинг ҳар лаҳзаси ўйлантирсин, хаёлга толдирсин, боларимиз ўтган йўлларга бир қараб қўймоқ одагингиз бўлсин, дер эдилар ҳамиша. Бу йўлларда не-не эзуликлар, саҳоватлар, ҳикматлар бор. Бизга ер юзида яшашдек бахт берилганидан, хайрли ишларга чорловчи ўйлар билан яшашга бурчлимиз ...

Бу ўтитлар ўтар йўлларимизни, қоронғу кечаларимизни бир нур бўлиб ёритиб туради ҳамиша.

Умримни безаган, ҳаётимга мазмун бағишлаган, хаёлларимни, орзуларимни ардоқлаган бу умри азиздан бир умр қарздорлигим бор. Оппоқ, беғубор қоғозим, туну кун ёзишга махтал қаламим, юрак тўла дардларим, қувончларим, умидларим билан қарздорман мен. Негаки, мен ундан ҳаётнинг беҳишт боғларидан ўтган чоғларимда ўзимдан кетмасликни, умидсизликнинг умидсиз саҳроларида қолганимда забун бўлмасликни ўргандим. Энг муҳими, ҳаёт ҳақидаги, инсон руҳияти, маънавий олами ҳақидаги, умр фалсафаси,

одамийликнинг ёзилмаган қомуслари, яхши хулқ, аёллик назокати ҳақидаги мушоҳадалари ҳамиша мени ўйлантириб қўярди...

Баҳорни, яшилликни севардилар. Илк бинафша, илк лолаларни кўрганда ёш болалардай қувнаб кетар, «мана, гул фаслига ҳам етиб келдик», — дея шукроналар айтардилар. Бир тутам ялпизни қўлларида авайлаб олиб келар, қўлида ялпиз эмас, гўё нур, сурур тургандайин, уни димоғига, юз-кўзларига олиб борар, сўнг авайлабгина менга тутқазардилар. Юрагимда севинч уйғонарди, ялпиз ўсган анҳор бўйларига югурардим ... Ҳар гунча, ҳар ниҳолнинг баъдаси бўлиб боғ айланиб юрардилар. Чаманлар поёндозини тўшаган, нурлар хаёлини бегаган, қушлар баҳор баётини сўзлаган боғ ичида танҳо кезиб юрган чоғларида бир даста ялпиз қўлларида бўларди ...

— Ялпиз ифори димоғимда, ўтган кунлар ёди хаёлимда ... Дафтаримга манзума сатрлар кўз ёшларимга қоришиб тўкилганини сезмай қоламан:

*Ой нурига чайилган тўкин боғлардан ўтдим,
Хаёлимга гул очган беҳишт билан овора.
Тушдами, хаёлдами мен Сизни яна кўрдим
Ва лекин баҳорларсиз, гулларсиз ... оҳ, на чора.*

*Орзум ичра учратдим ... Энтикиб кетдим бирдан,
Баҳор чақмоқларини тутмоққа жазм айлаб.
Хаёл ичра термулдим мен Сизга гил-гилимдан,
Турардингиз қаршимда тақдирга таъзим айлаб.*

Юлдузлар мил-мил тўкилган боғимиз этагида, ўнлаб челақларни орқалаб сув чиқараётган чархпалакка термуламан. Чархпалак айланарди, чархи кажрафтор айланарди. Юрагимда ёнган гулханлар еллар қанотида ловуллаб аланга олаётгандай туюлади. Соҳибидек бедор, туну кун уйғоқ, заҳматкаш чархпалак ўтган кунлар, бахтли сонияларга ёдгордек ҳикоя, ривоятлар сўзлаётгандек. Анҳор суви тўлқинларида ул ривоятлар тилга киратгандай эди.

У киши эккан чинорлар барг ёзиб, улғайиб, бир жаҳон бўлди. Мирзатераклар бўйи осмон фалакка етди. Умидларнинг япроғи, орзуларнинг ҳосилига термуламан. Ақиқдек товланувчи анорлар бағрида умр дафтарининг иншоларини кўраман. Олтиндек товланиб ётган ҳусайнилар юзида ўғил-қизлар, набиралар, у киши кўролмай кетган шунқорларим, барно барчинларимни кўраман. Умри азизим:

*Сиз йўқ ... боғимга юлдузлар тўқилмайдур,
Булбулларнинг баёзлари ўқилмайдур.
Кўҳна дунё эртаклари тўқилмайдур,
Ой ёғдулар эламайдур ўтлоқларга.*

*Сиз йўқ ... анҳор қўшиқ айтар нола билан,
Тўлқинлари соҳил ювар вола билан,
Сувлар тўлиб-тўлиб оқмас лола билан,
Сувлар бошин уриб ўтар қирғоқларга.*

Боғ ... Дунё баҳорини, боғнинг баҳорини, кўнгил баҳорини юрак тўрида асрагувчи боғбоним, ҳамон насиҳатлар берасиз бизга. Ҳар тонг сиздек боғ айланаман...

Ниҳолларни ардоқлайман, тоқларни киприкларим билан тароқлайман, анҳорга зорланаман, гулу-алвонларга ёлбораман. Қуриб қолманг, сўлиб, сўниб қолманг. Осмони кенг боғимиздаги ҳар ниҳол, ҳар ғунча, ҳар гул сизни эслатиб туради бизга. Боғимиздаги янги навниҳоллар — Сизнинг зурриётларингиз, Сиз кўролмаган набираларингиздир. Улар олийгоҳлар, халқаро дипломатик лицейларда ўқиш учун тайёргарлик кўришмоқда.

Инсон боласи ҳаётнинг олис, равону норавон йўлларида ўтади. Кечалар ва кундузларнинг бағрига қувончлари, дардларини иншо этади. Бу кўҳна дунёда бир тутам хаёл, бир нуқра кўз ёшдай яшаб ўтган инсон боласидан нелар қолади? Яхши ном. Умр йўлдошим ана шундай яхши ном қолдирган инсонларнинг бири эди. У киши бағрида ёруғ бир жаҳонни парваришлаган, гулу алвонларга тўла баҳорни, чаманларни авайлаган, қоқилганга мадад бера олган, нажот бўла олган устоз эдилар. Инсон юрагига элтувчи йўл — яхшилик йўли-

дир, — дер эдилар ҳамиша. Унинг дардига малҳам бўлувчи сўз — яхшилик сўзидир, — дер эдилар яна.

Ҳа, она заминимиз ҳам одамларга меҳр, лутф, адолат, инсоф улашиб айланади. Ҳамдардликни алқаб айланади. Чексиз далалар, олис ўтлоқлар, тоғу тошлар, дарёлар, умр, хотиралар у билан бирга айланади ... Лаҳзалар мангуликларга, ҳижронлар — умид, орзуларга айланади.

Мана, йиллар ўтдилар. Армонларини ютиб, беркитиб, орзуларини алқаб ўтдилар.

Мен билан бир умрга бирга қолган ширин хаёллар, ўтган кунларнинг ёруғ ҳамда унутилмас азиз хотиралари қолди. Хаёлларим ичра оламини нурга тўлдирган нури ҳидоят ўшадир. Ёзилгувси достоним, юдузли осмоним улар.

Улар менга бардошлар келтиради, умидлар ҳадя этади. Янги йўллар, бепоён, мунаввар манзилларга бошлайди. Умримнинг чироғи бўлиб ёнган саодатли кунларимни ёд этиб, ҳаёт отлиғ ширин неъматга шукроналар айтиб, қўлимга қалам олурман. Умидли олам, умидли кўнглимга малҳам бўлгай.

Ортимда қолган нурли изларим, муҳаббатнинг ўтли сўзлари, аро йўлда қолдириб кетган ҳамроҳимнинг меҳрли кўзлари бўлиб, бир умр дард чекса-да, ғолиб яшаётган соҳибининг ёруғ юзлари бўлиб сўзлагай.

*Бағримга босарман офтобни,
Чекингайлар қаро зулматлар.
Йўлимга ястанган саробни
Енггайлар бардошлар, журъатлар.
Ҳазон супурсам-да боғларга,
Нурдек тўкилсам-да тоғлардан,
Ғолибман,
Муҳаббат ғолибдир.*

Қаршимда мунаввар бир йўл. У — умид йўли. Азиз ва муҳтарам инсон, устоз ўрнида бўлган умр йўлдошимнинг чироғини ўчирмаслик, у кўзлаган улуғ манзилларга фарзандларни камолга етказиб олиб бориш, у ўйлаган, орзулаган режаларни удалаш, рўёбга чиқариш.

Қаламни қўлимга олгум. Ошпоқ қоғозимни беғубор дастурхондай тўшагум. Бу қоғоз — бу дастурхон умр йўлдошим орзу қилганидай боли-неъматларга тўлишини мен-да орзу қиламан.

*Тонг отди... Кулбамга кулди нур,
Тинди киприклардан сизган ёш.
Армонни дорларга осди, меҳнат, ғурур,
Қизларим ой бўлди, ўғиллар — қуёш.
Тиз чўкиб айладим тавофлар,
Дунёи зорга тилаб савоблар,
Ғолибман,
Муҳаббат ғолибдир.*

ҚАТРАЛАР

БОЛА, БОЛАЖОН...

1. Оналик қўшиғи

Гўдак, сен дунёга келдинг. Қачонлардир куйлаганим, унут бўлаёзган аллалар дунёга келдилар яна. Уйимиз кенг жаҳонга айлангандай, турфа, гўзал ва рангин қўшиқларга тўлди. Уйимиз остонасидан қутлуғ қадамлар аримай қолди. Туни билан чироқ ўчмайди хонамизда. Нур, сурур, ғурур ҳам шунда. Туннинг нур қанотларидан қўшиқ ёғилади.

Қачонлардир уйнинг томига чиқариб қўйилган осма беланчак яна уй тўрида. У оддий ёғоч эмас энди, ардоқли бир нарса яна. У яна оппоқ елканга айланди. Полапонни бағрига олиб елпинади у, тебранади. «Мен ҳаёт беланчагиман», — деб қўшиқ айтаётгандай бўлади. Менинг бағримга яширинган гўдак меҳри бир ишқ бўлиб туғилади яна. Гўдак... оппоқ шуъалардан чойшаблар тикаман сенга атаб. Тўлин ой фонусини беланчагинг бошига ёқиб кўяман. Қошингда юлдузлардай бедор-бедор тонглар оттираман. Гўдаккинам, қушларнинг, булбулларнинг баётидан ўланлар, аллалар тўқийман сенга. Мен сен туғилган онданоқ мусаввирга айланганим рост. Мен сенда коинотнинг бор гўзалликларини кўргим, чизгим келади.

Гўдак, сен туғилган дақиқада тоғлардан акс-садолар эшитдим. Қоялар бошида ой қамари соқчилик қилганини кўрдим. Охулар тин олмас, безовта эдилар. Бирдан қоялар бошида чақин чақди, қоялар гулдиради. Коинот бир дақиқа ичида ёришиб, мунаввар бўлиб кетди. Бу чоғ сен дунёга келган эдинг, ўғлоним!

Тоғлардан арчалар кесиб келтирибдилар. Сенга тойчоқ, сенга бешик бўлсин деб. Бувилар ёғлиқ кулчалар ёпдилар, болакайларга улашдик. Ўғлонимиз улар сафида бўлсин деб.

Гўдаккинам, сен ҳатто қўшнилар уйига ҳам севинч улашдинг, севинч!

Мен сенга атаб опшоқ шуълалардан чойшаблар тикдим. Ўзим эсам шу кундан бошлаб фидойи жонингга айландим. Туни билан бошингда биз соқчилик қиламиз. Бири — мен она, бири — ўғилга ташна дунё. Бири — инсонпарвар замона.

2. Алла

Дунёдаги энг мураккаб симфоник куйлар, музалар ҳам она алласидан бошланади, дейишади. Бўлса-бордир. Алла дунёдаги бор гўзалликларга доя. Алла билан эзгулик сингади гўдакнинг сийнасига.

Осмонда ой туғилади. Коинот уни чойшабига ўраб олади. Сўнг кўчаларни ҳам нурга чаяди. Сўнг коинот нурдан арфимчоқ ясайди. Гўдаккинасига аллалар тўқийди. Секин-аста ой тўлишади. Коинот унга нурларидан тулпор ясаб беради. Коинот алла кўшиғини оналарга ҳадея этади.

Қўшни боғда алла куйланыпти. Аста девордан қарайман. Энтикиб оламан. Гўдак лабларида тонгдай кулгулар билан ухлаб ётибди. Олам ҳам кўксиде жаҳондай туйғулар билан она алласини тинглаяпти.

Бешик тебранмоқда. Шу тобда кўзларимга бешик эмас, улкан бир салтанат тебраниб турибди она қўлларида.

Ул салтанат ичидаги балки бир ишқ, балки бир талант-дир. Нур ичра, сурур ичра бир олтин кошона тебранарди. Она алла айтарди, ухлатарди «подшони!». Девор оша термуламан. Гўдакни ардоқлагувчи онани танийман. У бахт бекаси. Бешиқда ётган гўдак эмас, қуёш эди, наздимда. Парқуда пишиллаб ётган гўдак эмас, абадий бир ёшлик эди, аслида.

3. Сен тонгни уйғотдинг

Болажон, илк бора жилмайдинг. Сен жилмайганда олам ёришиб кетди. Ҳа, болажон, сен тонгни уйғотдинг, биргина табассуминг билан. Биргина кулишингдан олам ёришди. Сен улғайсанг-чи! Ҳа, оналар дунё алп қадам бўлсин деб, ўғилни яратадилар, асли. Замонада гурур ғолиб бўлсин деб, ўғил

ўстирадидлар оналар. Шоддикларнинг поёни бўлмасин, — деб ардоқдайдилар уни. Агар ўғил ўсса, улғайса, тоғлар улғаяр эмиш. Агар ўғил нобуд бўлса-чи, дунё сирқирар эмиш.

Болажон, сен табассум қилдинг. Мен мунаввар оламга боқиб, кўп нарсаларни эсладим. Она ўғлига алла айтади, замонни дуолар айлайди, осудаликни алқайди. Лекин уруш деган дард бор бу дунёда. У одамсиз, гўдаксиз бўшлиқни севади, аллани - қўшиқни эса ... Нега дерсан. Кўксида рашк яшайди унинг одамзодга, муҳаббатга, меҳрга. Билсанг, болажон, оналарнинг юраги — қалъа сени беаркитади. Ишқи — сармоя, сени асрайди. Уруш бешикни парчалайди, янчади. Лекин аллани чопиб бўлмайди, она зоти бешиксиз ҳам куйлайверади аллани. Болажон, бешик ўзгарди. Осма беланчаклар ўрнига не-не ажойиб кроватларни кашф этдилар сен учун. Онаизор-чи, ўша, ўша. Кулбаларда алла куйлади у. Замон ўзгарди, одам заминни, коинотни иродасига бўйсундирди. Ойга учди у. Лекин оналикнинг алласи ўзгармади холос. Алла ўша-ўша меҳр қўшиғи бўлиб қолаверди.

4. Юр, дедилар оҳулар

Гўдаккинам, сени мен олма шоҳига беланчак осиб тебратардим. Дунё ҳам улғайди, сен ҳам. Олмалар гуллар эдилар, мен меҳримнинг ҳосилини — сени улғай, деб алладим. Мева шоҳлари ҳосилдан ларзон бўлдилар. Мен сени меҳрим билан оёққа турғиздим. Мевалар фарқ пишдилар. Сен тетапоя бўлдинг. Боғ, мева шоҳлари ҳосилдан бўшадилар. Сен ҳам боғлар оралаб акаларинг билан кезиб юрардинг.

Тонг чоғи сени изладим. Қайда эдинг-а? Ҳузуримга оҳулар келдилар. Юр, дедилар оҳулар, ўғлонинг тоғлардадир. Йўқ, дедим, ўғлонимни топайин, у боғлардадир. Юр, дедилар соҳиллар, тўлқинларни томоша айла бир зум. Йўқ, дедим, ўғлоним кутиб қолади. Юра қол, дедилар сарбалаңд учиб юрган ҳумо қушлари. Парвозларимизни кўриб завқлан. Йўқ, дедим, болаларим боғ оралаб юришибди, топишим керак. Юр, дедилар хаёллар коинотни кезамиз, илҳом-

лар олиб қайтасан. Йўқ, дедим. Икки оламнинг илҳом, қўшиқларини болаларим ҳадя этадилар менга. Юр биз билан, дедилар шамоллар, гунчаларни уйқудан уйғотамиз. Тегирмонларни ҳаракатга солиб қайтамыз. Йўқ, дедим-у, юракларим увишди. Гунчаларим уйқудан уйғонган, уларни топаман. Шамоллардай елиб, боғ ораладим, болаларимни изладим. Болаларим йўқ. Ўйинқароқ болаларим - ўйинқароқ шамоллар билан дайдиб, қўшни боғлар оралаб кетишибди.

5. Дуб

Табиат фарзанди кузакни олтин бешикка солди. У зерикмасин деб дарахтларга олтин барглар тақди. Дарахтлар энига зарбоф чопонлар кийдирди. Шу кун фарзандларини аллапаллагача ардоқлади, эркалади... Қахрабо япроқлар питирлаб қолдилар. Қиш ташвишлари бошланди. Она дуб япроқлари билан хайрлашмоқда. Бош тебратиб, юлқиниб видолашмоқда. Япроқлар шитирлаб рози дил сўзламоқда онасига: «Онажон, яхши қол энди, биз вафо қилмадик. Чўнг камар боғлаб қахратон қишларни қарши ол». Она дуб чайқалиб садо қилгандек бўлади. Изғирин қиличи ёмон, сизни поралашни мумкин. Қиличнинг дамига мен чидайман, сиз она ер кўксида дам олинг, фарзандларим. Қишнинг селоблари ёмон. Сизни саваб ташлайди. Бундай қийноқларга мен чидайман. Сизга раво кўрмайман. Чақинлар ёмон, ўт олишингиз мумкин. Мен ёнсам, майлига. Мен ёлғиз танаман. Сиз она ер бағрига беркиниб омон қоласиз. Бўронларни кўрманг, кўрқасиз, кўзичоқларим. Тўфонлари қурсин, ўзим қалқон бўлайин. Барига ўзим рўбарў бўлай. Мен бундай даҳшатларни жуда кўп ютдим. Ер бағри иссиқ, юмшоқ дам олинг, гўдақларим. Қишлик кўрпангиз мана, менинг бағрим остида. Умримнинг давоми яна сизни деб ёнарман. Баҳор келар сизга яна умримни бағишларман. Сизни кутиб интизорман. Шундай яшар куррамиз — қурт, қумурсқа, ваҳший ҳайвон, одамзод шундай фарзанд дардида ёниб яшарлар.

Дубга термулдим, дарахтмас, онага, бир ҳайкал, обидага ўхшарди.

6. Гуллаш фасли...

Хира туман баҳор қуёшига тоб беролмай пароканда бўлиб кетди. Осмон тиниқлашди. Она ер ялпизларини митти япроқчаларга йўрғаклади. Боғ тўридаги бир туп терак танасига сув югуриб, мовий тусга кирди. Токнинг қайчи теккан танасидан чакиллаб шарбат томди.

Дала-қирлар тонгни олқишлайди. Мажнунтол қизларга қирқ кокил улашади. Сувлар тўлқинларни тугади, қирғоқларга сиғмай шодиёна чопади. Олчалар она замин бошидан сонсиз кумуш тангалар сочади, она заминни қутлайди.

Баҳор бекач мўйқаламини ушлаб энди ўрмонларга ошиқади. У эман дарахти қошида туриб қолади. Не қилсин? У гул очилгунча яшайди. Гул очилгач, умри тугайди. Баҳор дарахт қошида узоқ туриб қолади. Ифорини сепсинми? Баҳор бошқа бир дарахт атрофида парвона. Унга ҳам гул ҳада қилиб ўтиб кетади. Шунда эман фарёд кўтаради, шамолларга роз айтади, юлқиниб баҳор кетидан ёлворади. «Сўнмоққа ҳам розиман, фақат гуллатиб кет мени ҳам». Ел унинг япроқларини силайди, шаббодалар елпийди уни. Эман ҳамон: «Гул», дея зорланади. Ҳар тонгда у илтижо қилади, ҳар баҳорда гул кутади у. Лекин унинг яшноқ умрини гуллар келиб хазон этишини билмайди. Гул очилиши унинг ҳалок бўлар кунлари эканини билмайди. У ҳар йили шу гуллар учун япроқ ёзади, барг чиқаради. Йиллар бўйи кутади. Қиш-қировлар шиддатини синдириб, гул кутади. Ёзлар ўтади. Пушти ранг гуллар қачон очилади? Шу гуллар билан илдиридан ҳаёт суви қуришини билмайди...

Боғ кезиб юардим. Гуллар, пушти ранг гулларга фарқ бўлган эманнинг мағрур қад кериб турганини кўрдим. Дарахтнинг бу бўй-қомати, қийғос гулга фарқ фаровон фасли унинг заволи ҳақидаги хавотирли ўйларимни тумандай тарқатиб юборди. Ҳаммага, дарахтга ҳам, инсонга ҳам гуллаш фаслини ато этган табиатга таъзим!

ЎТМИШДАН БИР ЛАҲЗА...

*Тошкентдаги тарих музейидан ёзилган
воқеий ҳикоя*

Мен музей залларида юрардим. Ўтмишимизга бир назар ташлагим келди. 2009 йилларнинг қутлуғ бекатидан туриб, айниқса ўтмишга назар ташлаш ғалати туюлади менга. Иттифоқо, мактабдош дўстимни учратиб қолдим: ҳангома-ҳикоя шу учрашувнинг ўзиданоқ бошланиб қўя қолди.

— Ҳа, шоирам, нима қилиб юрибсиз? Паранжи-сочвонларингизни қўмсаб қолдингизми, дейман-ов!

— Ўзингиз-чи? Хон, чорифингни унутма, деганларидай, эски чорифларингизни қўмсаб қолмадингизми, мабодо-а?

— Ҳа, бўлса-бордир.

— Анаву қамчинга қаранг. Қамчинингиз қафасда турибди. Бир пайтлар сизлар тутган шу қамчинлардан қон томарди, тўғрими? Яхшиям замон эврилди. Йўқса...

— Ҳа, қамчин қафасда ҳозир. Лекин... лекин...

— Нима, лекин... айтаверинг, тортинмай.

— Ўша қамчинни замон аёлларнинг қўлига тутқизган. Сизлар ҳатто эркакларниям савалаябсизлар қамчинлаб. Далаларда, айниқса, бизга кун йўқ, жиндек ором олсак дарров карикатура чиздирасизлар. Боплаб. Илгари аёл зоти машинани минмаган. Энди бўлса... «Матиз», «Мерседес»ларниям учуриб кетябсизлар. Илгари «чўли ироқ»ни эшитиб йиғлаб ўтган аёллар, энди чўлқувар.

Қалами кўйлак орзуйингиз эди. Энди бўлса сизларга «модний» чет эл матолари керак, ялтир-юлтурлар... Қаранг, қалами кўйлагингиз ҳам шу ерда экан, ана!

— Ҳа, ўтмишимизнинг бир суратига айланган у ҳам. Майли, осилиб тураверсин.

«Модний» ялтир-юлтирларни кийиб тўғри қиламиз.

Бу ўша қалами кўйлакка ҳам етолмай кетган оналаримизнинг ҳақи.

— Мунчаям оро берасизлар-а, ўзингизга. Бирам ясан-тусанни келтирасизки. Ҳар куни байрамдай ясаниб келасиз идорага. Йигитларга ёқайин, дебми-а?

— Замон гўзал. Замон! Шу замонга ярашиб юриш керак-да. Шаҳримизга қаранг. Ҳар бир кўчаси бир беҳиштга тенг. Бу кўчалардан ошиқиб, лоқайд юриб бўладими? Ҳаммаёқ ярақлайди. Ҳар бир бино санъат асарига тенг. Одамлар гўзал, таъби нозик, диди баланд. Агар бизнинг шу юришимизни тушунмасангиз, йигитлар учун, деб ўйласангиз, орқада қолибсиз? Аёл назокатли париштадай бўлмоғи керак. Йигит учун эмас. Билиб қўйинг буни... Мен сизга бир аёлни гапириб берай. Янгийул шаҳрида бир шоира яшайди. Икки оёғи йўқ унинг. Аёл ўрнидан кўзгала олмайди. Лекин у тонгни шундай бошлайди: Оппоқ ҳарир кўйлак кияди, катта кўзгуни қўлига олади, ўзига оро беради, муш-ку анбарлар сепади ўзига, сочини тароқлайди, кўзига сурма тортади. Роса оролангач, шеър ёзишга уннайди. Нима, йигит учун шундай қиладими у? Йў-ў-ўқ. Асло. Ўзининг табиати учун. Шеърияти учун шундай қилади. Азизим, бу гапни менга айтдингиз, бошқага айта кўрманг. Масхара бўлиб юрманг тагин, мактабдош! Маданиятсиз одамларнинг аёлга паст назар билан қараши бу!

— Кечиринг, шоирам. Мен бундан 70 йил аввалги гапни гапирибман.

— Аёлларни қўяверинг, ўзига оро бергани яхши. Кўнгил равшанлиги бу. Кўнгли равшан бўлмаса, аёлнинг ясанишга, оро беришга майли ҳам, кайфияти ҳам бўлмайди. Яхшиси, сиз бошқа нарса ҳақида ўйланг, мактабдош. Шу замон аёлларига муносиб бўлиб юришни ўйласин йигитлар. Ҳа, аёл билан бўй ўлчашмоқ осон эмас. Йигит бўлганингиз учунгина бурнингизни кўтариб юрсангиз ярашмайди.

— Ҳа, аёллар йигитликнинг даъвосини қиляпти. Бизга осонмас. Сигарет чекапти улар. Шим киймоқни ҳам одат қилишган. Ҳаммасиям майли-я, нега соч қирқасизлар-а? «Короткая стрижка» эмиш. Эсиз сочлар, соч пиликни ташладингиз, майли дедик. Қирқ кокилар йўқ бўлди. Индама-дик, дардимиз ичимизда қолди. Қўш шалолалардай икки

ўрим соч қолса эди, деб орзу қилдик. Уни ҳам андармон қилдингиз. Юрагимиздан кўчкинлар кўчди. Энди бўлса... соч-ни таг-томири билан қирқиб ташладингиз. Наздимизда, чинор қулади. Нега бунча йигит бўлмоққа ошиқасиз? Ахир, аёллик назокати қани? Сизларга соч нима гуноҳ қилди ўзи? Бечора куёв йигитлар қаллиғининг сочини силаш ўрнига... пинҳона уҳ тортадиган бўлди.

— Менам бунга қаршиман. Соч ҳусни эди аёлларнинг. Лекин...

— Нима лекин...

— Йигитлар елкасигача соч қўйиб, ёйиб юришни мода қилишди. Аёлларимиз ўшаларга аччиқ қилиб... Сочларини шарт қирқишди чоғи.

— Менинг соч қирққан аёлларга ҳавасим келмайди.

— Бизнинг ҳам соч ўстирган, бўйнига занжир таққан олифта йигитларга ҳавасимиз келмайди.

— Қайтаринг ўша сунбул сочларингизни. Худо ҳақи, ўтинанаман, қизларга айтинг, битта шеър бағишланг, сочларини ўстириб, орқасига ташлаб юришсин.

— Сиз дарсларингизда уқдиринг, йигитлар сочимизни қайтариб беришсин. Бўлмасам, «Шум бола чойхона»сига мактуб йўллаймиз.

— Йулламай туринглар-чи, бир гаплашиб олайлик аввал йигитлар билан. Бўлмаса, сўнг мактуб йўлларсиз.

— Ҳа, майли мактабдошлик ҳурмати, кечираман. Унутманг, онангиз ҳам аёл зотидан.

— Яхшиси, анаву қонли пичоққа бир қаранг. Нурхон, Шаҳрихонларни чавақлаган пичоқ ўша эмасми?

— Ўша...

— Ҳа, азизим, бизга осон тутманг-да! Кўпимиз қудуқларга ташландик, кўпимизни бўғизлаб ўлдирдилар. «Йигитга ёқаман» деб очилганимиз, қўшиқ куйлаганимиз учун.

— Кесатманг-да, товба қилдик-ку! Ростини айтсам, қамчин ҳам сизларда ҳозир, ханжар ҳам-эй!

— Ханжар?

— Ҳа, ханжар. Манаву қўлингиздаги қалам қайси хан-

жардан кам. Айниқса, «Шум бола чойхонаси»га ёзсангиз, тамом, деяверинг. Одамнинг жонини оласиз.

Йў-ўқ, жонингизни олмаймиз, жонингиз ўзингизга керак. Ихтиёрингизни, оромингизни ўғирлаймиз, холос. Тўғри қиламиз. Биз муҳаббатни ёзиш, куйлаш тугул, бу сўзни тилга олишга ҳам ҳақсиз эдик. Бизни паҳса деворга бостирардилар. Сизга ўхшаган жоҳил руҳонийлар.

— Мен руҳоний эмасман-ку!

— Тушунчаларингиз, дунёқарашларингиз руҳонийларни-кига ўхшайди.

— Ундай деманг, азизам. Йигитларда рашк деган нарса бўлади. Ана шундан келиб чиқиб... гапираверишади-да. Дунё чархифалаги минг йил айланиб келса ҳам, рашк дегани йўқ бўлмайди, яшайверади.

— Ана, чархифалак. Оналаримиз хун бўлиб ип йигирган.

— Ҳа, хун бўлиб... Гапни айлантиришга ҳам устасиз.

— Биз майдагапликни ҳам, гапни айлантиришни ҳам йигитларга берганмиз. Ана, бувангиз ер ҳайдаган омов.

— Ҳа, омов... Дарвоқе, у одамларнинг эсидан ҳам чиқиб кетаёзган ҳозир. Ҳаммаёқ техника, девқомат машиналар. Дастингиздан чўлга қочдик. У ёқларга ҳам қувиб бордингиз. Бизларни битта катта оролга ҳайдаб юборишингиз қолди, холос. Ҳаммасини қўлга олиб бўлдингиз. Хотин-қизлар қўмиталарини ҳам тузиб олдингиз. Ҳуқуқингизни танигандан-танидингиз. Бечора эркакларга далада, идорада ишлаш ҳуқуқи қолди холос.

— Нега? Уй ишларида ёрдам бериш ҳуқуқини ҳам бердик-ку!

— Ҳа, дарвоқе, пол ювиш, болага каша пишириш, таглик ювиш, йиртиқ-ямоқ, дазмол... Сизлар эса, кўзгуга термуласиз. Шеър ёзасиз, қарорлар чиқарасиз, давлатни идора қиласиз.

— Ҳар замонда музейга ҳам келиб турамиз. Бечора ўтмишимизга назар солгани.

— Биз ҳам тез-тез музейга келиб турадиган бўлганмиз. Ўша ширин тушдай бўлиб қолган тўралик даврларни қўмсаб ёдимизга олиб турамиз.

БИРИСИ ГУЛ ЭДИ, БИРИСИ ТИКОН...

Йигитлар аскияни роса олишаётган эди. Қўшнининг си-
гиридан тортиб, оқ пошшонинг мардикор олдисигача, Қўқон
аробадан тортиб, Гўрўғлининг гиротигача пайров айланди.
Ё тавба, аския деганлари ҳам бор бўлсин. Ўша маҳали қуло-
фингизга чалинса борми, нақ осмондан шағал ёфилгандек,
нақ момоқалдироқ зовурга ағдарилгандек туюлади. Бу ерда
муболаға йўқ. Ҳа, ишонаверинг. Аскиянинг авж пардасида
хонага бир аёл кириб келди. Мажлис хайъати кўрсатилаёт-
гандай, ҳамма сув сепгандек жимиб қолди. Кимдир тавозе
билан ўз ўрнини бўшатиб аёлни ўтиришга таклиф этди. Йи-
гитлар бараварига ўринларидан турдилар. Кимдир кўкрак
чўнтагидан тарофини олиб соч тарай бошлади. Кимдир шо-
шиб галстугини тўғрилади. Яна бирови ечиқ тугмаларини
қадаб олди. Суҳбат мавзуи ўзгарди. Шафоатхоннинг кириб
келиши бу хонага бир ёруғ офтобнинг кириб келишидек
ҳамманинг димофини чоғ қилиб юборди. Лекин йигитлар
одоб доирасида, аёлга ҳурмат изҳори учун, у ўтиргандан
сўнггина жойларига ўтирдилар. Аския тинди. Шитоб ёғиб
ўтган сел остида қолган гулхандек сўнди у. Йигитларнинг
чеҳрасида аёлнинг кириб келганига норозилик сезилмади.
Улар бир-бирларига ўкинч билан қараганлари ҳам йўқ.
Аксинча, қарашларида: «Эшитиб қолмадимикан бемаъни
гапларимизни», — деган андиша бор эди. Ҳа, бу аёл хонага
бир оламдек, бир теран хаёлдек вазминлик салобатини олиб
кирган эди. Унга ҳавасим келди менинг.

Йигитлар шахмат ўйинига маҳлиё эдилар. Ҳаммасининг
нигоҳи бир нуқтада. Чивин учса малолдай. Хаёллар тизги-
нини бўш қўйган йигитлар ўйиннинг нима билан тугабини
ва кимнинг бошига букун «бахт қуши келиб қўнишини» ва
ким ўйин шохига мот бўлишини кутардилар. Хонага бир
аёл кириб келди. Йигитлар бир-бировларига маъноли қараб
олдилар.

- Қадамларига ҳасанот, — деди бири.
- Кўринмайдиларми? — деди ўзгаси.
- Соғинтириб юбордингиз-ку!
- Қани, папиродан олинг-э, ўғил бола, — деди қувроғи, аёлга мурожаат қилиб.

Аёл пинагини ҳам бузгани йўқ. Ўнғайсизланмади ҳам. Аксинча бу хил тавозелардан яйради чоғи, сумкасидан папирос қутисини чиқарди. Йигитларга бир-бир тутиб чиқди. Ўзи ҳам лабига қистирди. Ҳеч ким ўтиришга таклиф қилмаса ҳам оёқларини чалиштириб, курсига ўтирди. Кимдир унинг елкасини қоқди. Кимдир унинг елкасидаги соч толлларини тўғрилаб қўйишга журъат этди. Очилибсиз-э, баҳор гулидай... деди кимдир унинг кўзларига тикилиб. Аёлнинг бу хилда лутфлардан қулфи дили очилди, яйради... нега у хижолат чекмади-а? Нега дили оғримади, уялмади ҳам? Нега?

ТАКЛИФНОМА

Талабалик ҳаётининг ажойиб нашу намосини тотганми-сиз? Дарсдан сўнг қизлар, йигитлар ёш болалардай шўхлик қилиб, ётоқхонага йўл оламиз. Овқатланиб олгач, кимлар университет ўқув залига, кимлар катта кутубхонага, баъзилар истироҳат боғига жўнайди. Ётоқхонамиз кўпинча бўш қолганидан дарсни шу ерда тайёрлардим. Ҳа, бир ёлғиз қолганинда, бир узоқ йўл юрганинда маза қилиб хаёллар оғушига фарқ бўласан. Ким ўн саккизга кирмабди? Ким дилда энди куртак отаётган илк севгисини ошкор бўлишидан чўчиб, кўнгили тубида пинҳон сақлашга уринмабди? Ким ойдин кечалар қучоғида юлдузлар билан суҳбат қурмабди? Севиш, севилиш айб эмас-ку! Аммо қиз бола қанчалар ёнса, қоврилса ҳам, йигитнинг дудуқланиб, севги изҳор этишини кутади. Ҳа, қизлик иффати, гурури шуни талаб этади.

Биз билан Анор деган қиз ўқирди. Жуда келишган, ҳавас қилса қилгудай қиз эди. Анор дарсдан сўнг ҳеч қачон кутубхоналарга дарс тайёрлаш учун бормас, дугоналарнинг суҳбатидан, қизлар кенгашининг йиғилишларидан доим четда юрарди. Аммо ҳар оқшом уни йигитлар ётоқхонаси эшиги олдида учратиш мумкин эди. Анор қўлида кинога ёки концертга олинган билети билан Рустамни кутарди. Рустам эса унинг интизор бўлиб кутишларига ўрганиб қолгандай бепарво, вазмин эди. Рустам ҳурмат юзасидан ҳар замонда Анор билан кинога борарди, сайр-томошаларга чиқарди. Аммо Анорнинг орқасидан ҳеч қачон яхши сўз айтмасди.

Анора, Анормисан?

Қизми, эр боламисан? — деб шеър ҳам тўқиган эди.

Йиллар ўтди, қадрдон университет, меҳрибон ўқитувчилар билан хайрлашдик. Ҳаётга йўлланма олиб, турли томонларга парвоз этдик. Бир кун ишдан қайтиб, ёзув столида турган таклифномага кўзим тушди. Жимжимадор қилиб ёзилган сўзлар устига ёпиштирилган Рустам ва Санобар деган қизнинг суратини кўриб, кўз олдим қоронғу-

лашиб кетди. Ҳа, Рустам ва Санобар бизни никоҳ тўйларига таклиф этибди. Анор-чи? У қаёқда қолди? Ўз севгисини яшираолмай йигитга қалбини очиб кўрсатган, дил хазиналарини ўйламай осонгина совурган Анорга чин юракдан ачиндим.

Дугонам, дугонагинам, илк севгингнинг бу қадар беқадр бўлишига фақат ва фақат ўзинг сабабчисан.

БОБО ВА НАБИРА

Бир оёғи йўқ бобо қўлтиқ таёққа суянганча турибди. Бобонинг бир оёғи ёғочдан. Ҳа, у оёғини Улуғ Ватан уруши суронлари ичра ташлаб келган. Набираси бобосининг ёғоч оёғига суянганча турибди. Бобо ва набира сайрга чиқишганди. Улар гулзор ёқасида туришарди. Лекин шу тобда уларнинг иккиси хаёлан икки дунёда эди гўё. Бобонинг нигоҳи олис-олислардаги тоғларда. Тоғлар... жангтоҳларда йўлиққан ва босиб ўтган залворли довларни эслатаётгандай. Ўтмиш довларига элтувчи сўқмоқларда унинг йигитлиги, бардошлари ва... бир оёғи қолган... набира эса келажакка қараб хаёл сураётгандай. Бобосининг ёғоч оёғига эмас, тоғларга суяниб тургандай бардам эди у. Иккисининг хаёли икки дунёда кезарди. Жажжигина капалакча гулга қўнди. Набира бобосини туртди. Бобо, бобожон, қаранг, капалак. Капалакни ушлаб беринг, жон бобожон, ушлаб берақолинга? Бобо қўзғалди, қўлтиқтаёқ фижирлаб кетди. Шу тобда кексанинг қулоғига қўлтиқ таёқ эмас, жангтоҳларнинг сурони жаранглаб эшитилгандек бўлди. Бу чоғ набиранинг қулоғига гуллар, капалакчанинг қўшиғи эшитилгандек бўлди. У гулзор оралаб чопиб кетди. Бобо олдидаги қорли тоғларга тикилганча туриб қолди.

АЁЛЛАР МАКТУБИ

Аёл, аёллар деймиз. Аёл нафис, шабнамдай титраб турувчи турфа гулга ўхшайди. Лекин жафоларга бардоши, меҳри, назокати билан у ҳар қандай дев юракни ҳам таслим эта олувчи меҳригиёдир? Аёл деган билан аёл бўлиб қолармиди? Шундай аёллар борки, улардан назокат сўзининг «н» сини ҳам тополмайсиз. Аёл бўлиб туғилган-у эркаклик даъвоси билан яшаётган «аёл»лар ҳам бор. Баъзилари атайлаб овозини дўриллатиб гапиради. Шим кийиб, сигарет чекади. Ароқ ичганда эркак кишини уялтиради. Қулоғига сирға, бармоқларига узук тақинишни ор биладиганлари ҳам бор. Ахир латофат, зебу зийнат ярашади аёлларга. Аёллар учун бўлмаса, ким учун яратилган. Албатта, тақинчоқларга ҳирс қўйиб, ортиқ даражада тақиниш ҳам ярамайди. Лекин аёлнинг нозик бармоқлари орасида қистирилган сигарет эмас, чиройли узук кўрсак қандай яхши. Аёлнинг ярим яланғоч кўкрагидан кўра, бежирим мунчоқ тақилгани кўркамроқ бўлса керак.

Аёллар ҳақида фикр юритиб қолишимнинг боиси бор. Фалакнинг гардиши билан аёллар пансионатида дам олиш учун йўлланма беришди. Ҳаммаси аёллар. Ана нозу ана қарашма. Латофат ҳам шунда, назокат ҳам. Аммо ҳамиша ҳам шундай эмас-да. Оҳ, баъзи аёллар... Қайси бирини ҳам айтиб бўлади. Баъзиси бурунги замон бойларига ўхшаб шундай қорин солиб юборганки... Бир хонага тушиб қолганим ўшандай «бой қорин» аёл экан. Уч кунгача ухлаб бўлмади. Хуррак товуши, қўшни хонадагиларни ҳам беором қилди. Ёз эмасми, ўз ихтиёрим билан равонга кўчиб чиқдим.

Бир куни қоғоз ва қалам олиб хат ёзиб ўтирдим. Атрофимни аёллар ўраб олишди. Хат ёзиб беришимни сўрашди. Аёллар мактубидан баъзиларини эслаб қоғозга кўчирдим. Аёлларнинг қанақалигини мактубларидан билиб оларсиз:

«Ҳой дадаси, келганимга яқинда бир ҳафта бўлади-я! Биров келиб хабар олай демасиз... Ё... ё... анави ишингиз кўпа-

йиб кетдимиди-а? Келсангиз яёв келармидингиз, машина фирр этиб олиб келади-я. Фирр этиб келишга ҳаракат қилинг. Ану Каримани эри 5-6 марта кеб кетди. Қуруқ келманг, бозорга кириб ширмойлардан кўпроқ олинг. Қовун-тарвузларни айтмасам ҳам биларсиз...»

Бўпти, кутаман Х.

«Салом, азизим! Мана бир ҳафтадан буён дам олаяпман. Дам олиб, юрагим анча яхши. Лекин Сизга қийин бўлма-яптими? Иссиқ овқатингиз, чойларингизни болалар вақтида етқуриб бериб туришибдими? Кечалари узоқ ўқиманг. Биламан, мен бўлмасам ўзингизни аямайсиз. Вақтида дам олишни унутманг. Усти-бошингиз кир юрмасин, гарров алмаштириб олинг. Шкафнинг устидаги ғаладонга рўмолчаларингизни газмоллаб, тахлаб қўйганман. Айтишни унутган эканман, кресло орқасидаги токчага ботинкангизга янги крем олиб келиб қўйганман. Дазмол урилган кўйлақларингиз ўнг қўлдаги шкафда. Ишқилиб, мен боргунча ўзингизни эҳтиёт қилинг. Ҳа, айтгандай, менга лутф қилиб, шундай яхши жойларга юборганингиз учун раҳмат. Яхши, жуда яхши юрибман. Келишга уринманг, ҳожат йўқ. Ҳамма нарса етарли.

Эҳтиром билан: «А».

«Салом, папул-я! Мамуля йўқ, роса яйраб қолгандирсиз-а? Билиб қўйинг, ҳар минутага отчет оламан-а! Ҳа, айтгандай, ану ательеда костюмчигим битиб турибди. Қоғози маникюр қутичамнинг тагида, олиб бориб кастюмчигимни обкеб қўйинг. Борадиган куним бу ерга обкеласиз. Уйга уни кийиб бораман. Хури чеварга янги халат тикишга берувдим. Пулини бергач, хабар олиб қўйинг. Бу ерга овқатлари жа совуқлик экан. Нуқул карам. 3-4 кило қўй гўштидан қовурдоқ қилиб, ташлаб кетарсиз. Соқол-поқолингизни олдириб, тузукроқ кийиниб келинг. Тагин эри «бир бало» экан дейишмасин».

Қачон келасиз? «С».

«Салом, азизим, меҳрибонгинам! Табиатнинг энг тиниқ, шаффоф, биллурий сувларидан, қояларда сакраб юрган оҳулари, ниҳоят, осмондаги тўлин Ойидан салом. Бунда ҳамма нарса гўзал, қуёш жанубдан чиқиб, шимолга ботар экан, бир томони кўл, бир томони тоғ, бир томони дарё. Дарёларида қулоч отиб юрганымда, тоғларида оҳулар билан ёнма-ён сайр қилганимда, кўлда қайиқда хаёл дарёсига ғарқ бўлганимда Сизни эслайман. Оҳ, қушларини айтмайсизми. Бирам би-жилдоқ, бирам бижилдоққи... Шундоқ деразанинг тагида бир туп тол бор. Толда қарқуноқнинг уяси бор. Ҳар куни сай-райди, чирқиллайди. Дон олиб кел, дейди шекилли онасига. Ёзаверсам, эртақ бўлиб кетади. Қоғоз ва қалам юборинг, қолганини яна ёзиб юбораман: «О».

«Ҳа, бойвачча, энди қалайсиз, мен йўқ роса томошангиз чиққандир-а? Ҳа, ўшанақа... хотиннинг қадрига бир етиб қўйинг. Бурнингиз бир ишқалансин. Ана ундан кейин «хоним», «жоним» деб ялинадиган бўласиз. Ҳукуматимиздан айнанай, хотинларнинг мартабасини улуғ қилиб қўйди. Ялинмай ҳам кўринг-чи, финг десангиз, устингиздан ариза тайёр.

А лаббай? «Б».

Аёллар мактубини оққа кўчирувчи: Э. О.

ТАҚВИМ ВАРАҒИ

(8 март монологи)

Мен қутлуғ байрамман. Хотин-қизлар озод бўлган кун. Уларнинг ширин-ширин орзулари асрлар бағрида кеза-кеза, охири мен туғилган кунда ушалган. Мен улар учун озодлик, бахт рамзи бўлиб қолганман.

Паранжилар отилган гулханлар бағрида туғилдим мен. Мен оловларнинг ўрлашидан ўсиб чиққан бир қояга ўхшайман.

Мен маърифатпарвар шоир, озодлик куйчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни кўрганман. Мен шоирнинг юрагида яшаган армон эдим.

Мен кўз ёшлари дарё бўлган қизларнинг ҳам армони эдим. Кўз ёшларинигина эмас, бардошлари ҳам эдим уларнинг.

Мен узилган, чилпарчин қилинган музей буюмларига айланган қумлик занжирининг ҳалқаларига ўхшаб кетаман.

Турсунойлар, Шаҳрихонлар, Нурхонлар кўксига қадалган пичоқнинг тигини қайирган метин қоя — мен ўзим. Қанча-қанча барно барчинларнинг порлоқ орзуларини олиб балқиган қуёшнинг нурларига ҳам ўхшайман.

Мен йўл босиб келавердим. Қоронғи муюлишларда йўлларимни тўсдилар. Шодликларни орқалаб келар эдим мен. Бу шодликлар мотамларга ҳам айландилар баъзан. Бу армонларнинг қатида куйланмаган кўп қўшиқлар қолди.

Мен ёниб-ёниб яшадим, ёниб-ёниб улғайдим. Аввали хаёл эдим, рости. Энди ҳақиқатга айландим. Ахир бахт ҳам аввали аёлларнинг орзу-армони эди. Энди бахт уларнинг таржимаи ҳолига айланди. Тунларнинг зулмати кумуш тонглари билан алмашди.

Иссиққа, совуққа, жазирамаларга дош бердим йўлларда. Мен бу юртда одамлар одамларни сийлаётганини кўриб қувондим. Аёллик, оналик эъзозларнинг аршида эканидан қувондим.

Ҳаёт мени озодлик, бахтнинг рамзи дея яратганидан қувондим. Мен бахтни кашф этдим. Мен биламан, бу юрт-

да гуллар ўсади, орзулар кўкаради. Бу юртда одамлар, аёллар ўз номи, ўз меҳнати билан улуғландилар.

Лекин дунёнинг ҳамма чеккасида ҳам гуллар ўсмайди-ку ҳозир. Ер курраси нотинч. Негаки, бахтга, одамзодга хиёнат қилаётганлар бор. XXI асрга хиёнат тошини отаётганлар бор. Аскар шинели супрага айланганича йўқ.

Тинчлик мавзуи, урушга нафрат мавзуи кун тартибида турибди.

Мен яна шуни биламан, оналар ўғил зотига ташна яшайдилар бир умр. Ўғилни кашф этган ҳам оналар. Дунёнинг қадди алпдай бўлсин деб ўғил ўстиради. Фурур ғолиб бўлсин деб, ўғил ўстирадилар, шодликларнинг поёни бўлмасин деб орзу қилади оналар.

Оналар бир умр ёруғ орзулар хаёли билан яшайди. Севгига доя бўлиб яшайди улар. Оналарнинг юраги — қалъаси, севгиси, сармояси.

Истиқлол юртида аёллар аллалар тўқийдилар, беланчагини тебратиб ғазаллар тўқийдилар ўғлига. Замонни, юртни дуолар айлаб яшайди улар. Оналар ҳаётни ардоқлаб яшайди. Дунё тақдиридан безовта бўлади гоҳо улар. Бу олам тинч бўлмоғини истайди.

Мен уларнинг масъум, гўдак хаёлидай губорсиз чехрала-рига боқиб, шуни ўқийман. Улар табассум, улар тинмас юрак. Улар мунис жонлар. Мен шундай аёлларга тақдирдош эканимдан фахрланаман. Тақдир мени қайта яратганида ҳам, мен фақат шу диёрни, шу диёр аёлларини дугона айлар эдим ўзимга.

Биламан, мен оддий календар варағи эмасман. Порлоқ тақдирли одамлар ҳар баҳор шу кунни байрам қиладилар. Ҳар баҳор шу такрор. Аёллар календар варағига қўл чўзадилар, бахтидан яшнаб кетган шу аснода мени тахминий ёдга оладилар. Алвон юзларимда курашлар, ол шафақларнинг ранги, бўёғи қолган.

Аёллар, айниқса, сочлари кумушдай оппоқ бувилар мени шунчаки йиртиб олмайдилар. Силаб-сийпалаб термулиб турадилар. Сўнг мени кўзларига суртадилар. Мен юрган йўллар, мен ўтган сўқмоқларда қолиб кетган дугоналари, оналари, устозлари хотирасига аста бош эгиб таъзим этадилар.

Улуғлар пойига гулчамбарлар олиб борадилар. Шукроналик изҳор айлаб, дилшодлик қўшиқдарини айтадилар.

Мен — байрамман. Бугун ҳам қанча-қанча янги саодатли қўшиқларни олиб келганман. Қанча ёр-ёрлар, ўланларни йўл-йўлакай улашиб келдим аёлларга.

Йўл-йўлакай уларни кузатдим. Аёлларнинг бири зафарлар китобини битарди. Бири эса тадбиркорлик дафтарини варақларди. Тиниқ орзулар, янги истиқболлар, янги кашфиётлар хаёли билан яшаётган, меҳнат қилаётган азиз замондошлар, улуғ сиймо оналарни кўриб севиниб кетдим. Ташаббуслар, зафарларга тамал тошини қўяётган, заргар қўлларга таъзим айлагим келди. Шунинг учун истиқлол юртининг қизларини севиб қолдим.

Оламнинг мунавварлиги жаҳонда аёллар борлигидан. Оламда алла деган ажойиб ҳаётбахш мусиқанинг борлиги, эртақ деган сеҳрли мўъжизанинг борлиги ҳам оламда болажон оналар борлиги туфайлидир.

Бахтлар водийсида мен баҳор кезиб юрганини кўрдим. Мустақил юртда яралган иншоотлар бағрида баҳор одимларини кўрдим.

Кечагина баҳор нурлар соҳилига ўхшаб кўринарди. Бугун аёлларимиз бу нур соҳилида туриб, саодатли кунлар учун юз бора шукрона қилмоқдалар.

Байрам гулоби қўлларда. Қадаҳлар ичида жимирлаётган бу бахт деган, мунавварлик деган майдир, гулобдир. Бу гулоблар шуъласида мен янги қўшиқларни, янги алёрларни кўраман.

Аёллар қўшиқ куйлашмоқда. Бу қўшиқлар менга, сизга, одамларга ўтмишдан, бугундан, келажакдан сўзлайди. Манглайи ёруғ, қалби сурурли аёлларнинг, оналарнинг алласи ҳар тонг уйқудан уйғонувчи дунёнинг нашғу намоларидан сўзлайди.

Мен байрамман. Аёлларнинг тақдирига айланганман. Йўлларига нур бўлиб тўшалганман. Мен муҳаббат, толе, орзу: келажак сўзларини уларнинг қисматига ёзиб қолдирган календар варағи.

Шоирлар менга тасвир, ранг излаб қоладилар баъзан. Аслида мен бахтнинг қудрати, муҳаббатнинг суратидирман.

Бугун мен туғилган кун. Хаёлим дарё-дарёлардай оқади.
Ҳар дилни сўроқлагим келади. Бахтлисимми? — деб сўра-
гим келади. Опшоқ тилаклар жавоб қиладилар менга.

«Бахтлисимиз, бахтлисимиз».

Аёллар, азизлар олам нурларини бошингиздан тўкай. Дунё
шодлигини келтириб ҳады этай. Севинчларингизга ҳамроҳ
бўлай бир умр. Ёғдулар улашай, саодатлар келтирай яна.

Табассумлар кўрай чехрангизда. Умрингиз баҳордай
тиниқ, офтобдай нурафшон бўлсин. Қучоғингиз гулга тўлсин,
мен сизнинг қуёшли табассумингиз рамзиман, азиз аёллар!

Мен байрамингизман.

Аёл, борлигингга минг бора шукр.

ҚИШ ЧИНОРИ

Табиат дарси эди. Ўқитувчи Ўзбекистонда ўсадиган чинорлар, уларнинг турлари, кўриниши, ёши ҳақида сўзларкан, Нигоранинг кўз ўнгида қўшни боғдаги бир туп чинор гавдаланди. Чинор... Ёзда, оқшом палласида аяси билан сайрга чиққан чоғларида у жуда ажойиб кўринарди. Чинорга гиж-гиж қўниб олган бижилдоқ қушчалар бараварига чуғурлашарди. Нигора эса чинор остидаги курсичага ўтириб олиб, қушлар куйига қулоқ солишни севарди.

Қиш келди. Дарахт новдалари худди қиличдек йилтироқ музларга айланди. Нигора одати бўйича, чинорни кўргиси келиб, аясини қистай бошлади. Аяси қизининг раъйини қайтара олмай, сайрга олиб чиқди.

— Бурнингни совуқ урмасин тагин, — деб ҳазиллашдида, аяси, пальтосининг қундузли ёқасини кўтариб қўйди.

— Ая, чинорни ҳам совуқ уриб кетса-я! Ахир, унинг меникидақа иссиқ пальтоси йўқ-ку?

— Балки...

Нигора қараса, чинорнинг ҳар бир новдаси муз билан қопланиб қолибди. Чинор гўё бир туп оппоқ қорга айланибди.

— Қиш чинори, — деди аяси.

— Қиш чинори, — деб қайтарди Нигора ҳам қониқиш билан.

Нигора ўқитувчисининг чинор ҳақидаги суҳбатини жондиди билан тинглади. Лекин негадир ўқитувчи қиш чинори ҳақида ҳеч нарса демасди. «Наҳотки уни кўрмаган бўлсалар», — хаёлидан ўтказди Нигора. Ўқитувчи дарс охиригача ҳам қиш чинори ҳақида оғиз очмади.

Нигоранинг сабри чидамади, охири қўлини кўтариб, ўрнидан турди.

— Қиш чинори ҳақида айтмадингиз-ку?

— Қиш чинори?..

— Ҳа.

— Чинор, чинор-да. Унинг ёзгиси, қишгиси бўлмайди.

— Бўлади, — деди ишонч билан Нигора.

Шу пайт кўнғироқ чалиниб қолди. Лекин ўқитувчи унинг ўтли кўзидаги учқунни фаҳмлашга, унинг дилидагини англашга қизиқди. Танаффус пайтида Нигорани ёнига чақирди.

— Қани, Нигора, қиш чинори қанақа бўлади? — гапириб бер-чи?

Негадир, Нигора ҳеч нарса деёлмади...

Орадан бир неча кун ўтгач, у тўсатдан иситмалаб қолиб, анча кун мактабга бора олмади. Ўқитувчи бундан ташвишланиб Нигораларникига йўл олди. Боғ ўртасидаги сўқмоқ бўйлаб бораркан, бир туп чинорга кўзи тушди. Унга беихтиёр тикилиб қолди.

— Қиш чинори... — деди у шивирлаб.

ИБТИДО ВА ИНТИҲО

Эрта тонг... Субҳи сабо боғлар оралаб япроқларга рози дил айтди, шивирлаб, тонгга пешвоз чиқишни ўргатди. — Тонгда ризқи рўз улашилур, тонгда эшик оч, дейдилар боларимиз. Бувим ҳар тонг эшик очар, қўлларини дуога очиб илтижо қиларканлар. Бувим бувам билан 50 йил шундай тонгда эшик очиб, тонгни умид билан қаршилаб умргузаронлик қилибдилар. Торгина туйнук ортидаги тонг бувимга паранжи-сочвон, бувамга эса омоч ташлаб кетибди, холос...

Эрта тонг... Онам эшик очиб, одамларга пешвоз чиқибдилар. Кенг дунё, узоқдан нур сочаётган қуёш дунёни кўрибди. Тонг отам қўлига қилич ва қалқон тутибди.

Эрта тонг... Мен эшик очиб, бошим узра нур сочаётган чароғон қуёшни кўрдим. Қуёш кумуш соқолини тароқлади. Менга эса бахт, қўшиқ, муҳаббат созини ташлаб ўтди.

КЕЛИНСАЛОМ

Тонгда келинчак пиёлани тўнтариб қўйиб, ўсма сиқди. Нилчўпни қўлига олди. Кўзгуни ярақлатиб артди-да, қошига, узун киприкларига ўсма тортди. Келинчак ўсма, сурмаларни йиғиштириб бўлгач, нилчўпни эҳтиётлаб ток зарангига қистирди. Эрта яна керак бўлади, — хаёлидан ўтказди. У атлас кўйлагини, жияк тутилган лозимини ечди-да, эгнига милиционерлик формасини кийди, камарини тортиб боғлади. Ҳозиргина орқаси билан битта бўлиб ёйилиб ётган сунбул сочлари бир зумда турмакларди. Пешонасига дол қилиб боғлаб олган шоҳи дуррачасини ечиб бошига қалпоқчасини қўндириб олди. Ҳозиргина нилчўп ушлаб ўсма тортган бармоқларда энди миқтигана таёқча турарди. Келинчак қайинойисига қувлик қилгиси келганиданми, бутун эгнидаги ана шу антиқа формаси, қўлидаги таёқчаси билан саломга кирди. У таъзимга эгилди. Қайнона келинига бир зум термулиб турди-да меҳри товланиб кетди.

— Вой гиргиттон-ей, бўлди-бўлди, анаву темир камаринг белингни қисиб юбормасин тагин... Бўлди-ей.

Келинчак яна таъзим қилди. Икки бармоғини чиройли қилиб чеккасига олиб борди, чест берди. Хуштагини секин оғзига солиб борди-да, чалиб юборди. Қайнона қув келинини койий кетди.

— Вой-вой, бўлди-ёв, қулоғим қоматга келди, болагинам-ей, сен кўчани ўртасида турволиб шунақанги қилиқларни қиласанми, ҳали. Одамларнинг ўтакасини ёрасан-ку бунақада-а?

Келинчак нозланди.

— Ёрмайман, аяжон, ёрмайман. Шу таёқчани кўтарсам бас, дарёлар ҳам тескари томонга оқади.

— Нима таёфингни кўтариб... сен салом ҳам қиласанми ҳали, а?

— Кимга?

— Шопирларга-да!

- Йўғ-е, улар менга салом қилишади, аяжон.
- Вой, сен-ей, келинсаломларингни улардан ундириб оламан, дегин?
- Ҳа-да! Ҳаммаси таъзим бажолаб ўтишади. Фақат буни келинсалом дейишмайди.
- Куёвсаломми, бўлмасам? Товба-ей. Замонаси қизиқ. Илгари келинчаклар нилчўп ушларди қўлига. Ҳозиргилар таёқ ушлайди.

ПАРИРЎ

Боғда бир парирў айланиб юрибди. Нигоҳи баланд шохлардаги довуччага қадалди, Умид, нажот тўла кўзлари билан дарахтга термулди. Дарахтми, маъбудами, дебман. Олдиний дарахт. Келинчак жонҳалак, дарахтга тирмашиб чиқишдан ўзини тийиб атрофга аланглади. Шу тобда бутун оламнинг мўъжизаси, тотти шу кўм-кўк довуччаларда эди унинг учун...

Келинчак ўчоққа қалбидан ўт олиб қалайди. Чойдиш ҳам зумда қайнайди. Остонада шунқори оловдай кўринади. Иккисининг кўзларида ўт ёнади...

У энди она. Ўчоққа ўт солади, Чойдиш ҳаяллаброқ қайнайди, У ўчоққа ўт, рўзғорга эса барака-қут ҳадя этади. Олам гардиши эса айланаверади, айланаверади.

Келинчак энди буви. У ўчоққа суқилиброқ ўтиради, Бир вақтлар юрагидан ўчоққа ўт қалаган келинчак, энди ўчоқдаги оловдан тафт олади. Юрагининг қалови ўчган, Ўчган эмас, бу оловлар бир этак набираларининг юрагида ёнади. Энди буви остонага қарайди. Остонада бува бўлиб қолган чолининг ҳассаси кўринади. Буви ўчоқнинг пинжиги суқилади. Исилади, олов унинг ҳам илинжиги айланган. Чоли кириб келади — унинг ёнига, олов пинжиги суқилади...

КУЛЧА

Нон ҳиди анқийди. Келинчак тандирнинг бошида. Енгликча кийган қўллари тандир ичида, гоҳ саватга терилган нонлар устига қатиқ суриш билан банд. Ёноғи ловуллайти унинг. Қўзларида бир олам карашма учқунланади. Ёри келади ҳадемай. Меҳмондай кутади уни ҳар гал. Саватга ёғлиқ патирлар узилади. Келинчакнинг нозик қўллари яна тандирнинг ичу тошида ўйнайди. У лўппи-лўппи бўлиб пишган митти-митти кулчаларга термулиб жилмаяди, Бувиси гўдакни ҳам унутмабди. Келинчак бир жуфт кулчани авайлаб саватнинг устига қўйди, Саватни кўтариб бораётган бувиси набирасига қичқирди:

— Кел, болажонгинам, оймома кулча ташлаб берди сенга. Кел, келақол. Ҳовлида ўйнаб юрган қизалоқ чопқиллаб етиб келди. Кулчани дўпписига солди...

Ҳозир шу қизалоққа, шу ақиқдай кулчаларга термулиб гўдакликнинг ўзга бир оламини ҳам кўз олдимга келтирдим. Уруш йилларининг гўдаклари кулчаларни, оқизоқни кўрмади. Улар оқизоқ қилинган кулчаларни қувлаб боғмабоғ чопмадилар. Аксинча, улар бир бурда нонга ташналик не эканини ҳаммадан ҳам зиёдароқ қадрлашни билиб ўсдилар. Мен ўрта ёшли бир аёлни ўрта кўчада кўриб қолдим. У ерга сочилган нон ушоқларини териш билан овора эди. Машиналар турнақатор бўлиб кетибди, шошқалоқлари сигнал беришяпти. Аёл пинагини бузмас, нон ушоқларини терарди.

— Қаҳатчиликми? — деди кимдир. Аёл ҳалиги одамга еб юборгудек бўлиб қаради. Унинг қарашларига тоб беролмаган йўловчи нари кетди...

ЭРКИНЛИК НЕ...

Бир жуфт эди улар. Ошпоқ, дўмбоқ қуёнчаларни мен баҳ- мал қирларда учратганим ёдимда. Ям-яшил майса ўланла- рига термулиб биз гул, наврўз байрамида сайрга чиққан- дик. Турналарнинг қарвони ўтарди осмондан, баҳор олиб, элчиларга ўхшаб. Баҳорнинг сабзаранг кўйлаги узра икки- та ошпоқ — момик гул кўрингандай бўлди кўзимга, Узоқдан у кўринган гуллар оқ капалакларга ҳам ўхшарди. Улар яқин- лашиб қолганида, қарасам, қуёнчалар экан. Қулоқчалари тикка, кўзлари қоп-қора мунчоқдай қуёнчалар қувалашиб ўйнаб юришарди. Ҳар замонда кўм-кўк майсаларни чим- диб қўйишар, яна қувалашиб ўйнаб кетишарди. Мен хаё- лан уларга эргашидим. Зилол чашмалар бўйида тин олди улар, шаффоф булоқ сувларидан тотди. Лабларини қимирлатиб гоҳ осмонга, гоҳ ерга қараб тамшанди, роҳатланди. Ирмоқ- чалар мастона куйлашарди. Қуёнчалар ана шу ирмоқчалар- дай қувлашиб, эркаланиб юришарди водийда, кенгликлар қучоғида. Қуёнчалар митти ялпизлардан чимдиб, тотиниб кўришди. Водий тўла яшиллик, мусаффолик, Улар янги, ла- тиф, беғубор табиатни беозор жониворлари — менинг учун бир олам сурур эди ўшанда. Қуёнчалар чопқиллаб, ўйноқ- лашиб қирлар қучоғида кўздан узоқлашди. Мен юрагимда завқ тўлқини билан орқамга қайтдим.

Эркинлик не эди ўзи? Бу туйғунинг нелигини ҳис этган- мидим ўшанда? Бир жуфт қуёнча кенг олам ичра яйраётга- нини кузатгандим, холос.

ТУТҚИНЛИК-ЧИ?

Иттифоқо зоопаркка йўлим тушди. Жудаям ҳайбатли, заҳарли илон темир панжара ичида кулча бўлиб ётарди. Мунчаям совуқ эди-я у. Мени панжара ёнига олиб борган нарса баҳайбат илон эмас, йўқ! Ўша панжара ичида бир бурчақда титраб турган оппоққина қуёнча эди. Бу, ўша ям-яшил бахмал қирлар қўйнида кенгликлар, зумрад осмон, зилол чашмалар, қўшиқчи ирмоқлар бўйида кўрганим шўх, ўйинқароқ оппоқ бир жуфт қуённинг бири бўлса, ажабмас. Қуёнчанинг қулоқлари шалпайиб осилиб ётибди, кенг дунё қоронғу бўлгач, қулоқнинг нима аҳамияти бор. Қоп-қора мунчоқ кўзлари билан ҳар замонда илон ётган томонга қарар, титраб эди у. Зоопарк бекаси илоннинг таърифини, овқатланиш тартибини сўзларди. Илон нонуштага бир қуён, тушликка яна бир қуённи истеъмол қиларкан. Илоннинг нонуштаси учун қурбон бўлган қуён ана шу жонҳалак титраётган қуённинг жуфти эди балки. Илон куз офтобининг илиқ нурлари остида мудраб, дам олиб ётибди. Қуёнча эса, дақиқалар ичра илоннинг уйғониб қолишидан кўрқиб титраб турибди, Илоннинг уйғониши — қуённинг мангуга кўз юмиши эканини фақат унинг ўзи ҳис этади. Бу ҳис, бу тутқунлик уни тириклайин ўлдиргани шундоққина кўриниб турарди.

Тутқунлик не ўзи? Темир панжаралар ичра титраётган қуён, кулча бўлиб ухлаб ётган илон, қўлимдан қаламимни, юракдаги завқимни юлиб олган туйғу эди у.

МЕН КУЯРМАН БОЛАМГА, БОЛАМ ЭСА...

Невара келин момонинг олдига қаймоқ келтирди. Ҳайримомо эрталабки нонушта пайтида қаймоқ ялаб ўтириб, бир ўқчиб олди.

— Ҳаҳ, ўзим ҳам илиниб турувдим, томоғимдан ўтмадия, чақирақолай боламни... Қосимжон, Қосимжон, қоқиндиқ, кела қол, қаймоқмисан-қаймоғакан ўзиям.

Ичкаридан етмиш ёшлар чамаси чол чиқиб келди. Баркашдай келадиган сопол косада тўла қаймоқ дастурхонда турарди, Иссиқ бўрсилдоқ нон ҳиди димоқни қитиқлади.

— Онажон, Шерзодни чақирақолай, а?

— Ўзинг биласан, ўғлинг ухляяпти ҳали, исмендан кеч келувди.

— Майли, ёш нарса, пешинда ухлаб олаверади-да.

— Ўзинг биласан, қоқиндиқ.

Қосимжон ота ҳув тўрдаги пеш айвонли уйга қараб овоз қилди:

— Шерзоо-од, ўғлим! Кела қол. Бирга чой ичайлик, мундоқ.

Шерзод деразадан мўралади. Тандир бошида иссиқ нонларни саватга тахлаётган хотинига, дастурхон атрофида ўтирган момоси, отасига кўзи тушди. Дастурхонда тоифий, чарос узумлари товланиб турибди, Шерзод зум ўтмай ўғлини кўтариб чиқди.

— Моможон, ассалом-алайкум, чеварангизниям уйғотиб чиқдим-да. Қаймоқ тотсин, дедим...

— Хўб қилибсан-да,— деди момоси, сўнг қаймоқни етти пиёлага бўлиб, етти ўғил-қизининг олдига қўйди, Ўз навбатида ўғил-қизлари ҳам пиёладаги қаймоқни етти тақсимчага бўлиб болаларининг олдига қўйишди, Пири бадавлат Ҳайримомо жилмайиб:

— Мен куюрман боламга, болам эса...— деди. Одам Атодан қолган меҳр-да бу!

ЎҒЛИМГА НАСИҲАТ ҚИЛИНГЛАР

Жилғалар қўшилиб қудратлироқ, сертўлқинроқ дарё бўлиб оқади. Журналист ҳам ҳаёт дарёсига шўнғиб куч йиғади, тажриба орттиради. Тажрибали журналист газетада босилган кичик бир хабари учун қувониб, шаҳар кезмайди. У яхшилик, гўзаллик қидириб республика бўйлаб кезади, у ҳаётга ўткир назар билан боқади, инсонлар қалбидаги орзуни, режаларни, ихтироларни билишга, тушунишга интилади.

Кунларнинг бирида ёш журналист Неъматжонга редакциядан топширилган бир хатнинг тақдирини ҳал қилишга тўғри келди.

«Бу хатни Ёзёвондан ёздим, ўғлим Туробжонни жуда қийналиб катта қилганман. Отаси урушдан қайтмади. Ўғлимга суянарман, девдим. Умри узоқ бўлсин, мендан хабар олмай қўйди. Шаҳарда туради, қишлоғини, онасини кўргиси келмайди. Қандай қилиб бўлса ҳам, ўғлимга таъсир кўрсатсанглар. Ҳамробиби».

Неъматжон шу кунгидек, Ёзёвонга командировка олиб жўнаб кетди. Олтин куз фасли... Ҳаммаёқда ҳосил етишган. Хусайнилар ишқомларга сиғмайди. Чўл қовунларини кўргандирсиз? Кучоқ етмас қўзивой тарвузларини-чи? Чўл белидан камалақдай канал ўтказилибди, ям-яшил экинзорлар соч силкитиб турибди. Ҳовуз бўйида шинам шийпон кўринди, сўнг аёлларнинг нозик кулгиси эшитилди.

Неъматжон салом бериб, аёллардан Ҳамробибинини сўроқлади.

— Бўйгинангдан ўргилай, қоқиндиқ, мухбир болам эмас-мисан?

— Худди ўзи.

— Битта тиши тушган кампирнинг иккита гапи деб ўшандан шу ёққа келдингми, болам?

— Бизнинг ишимиз шунақа, онажон.

Ҳамробиби қозонда билқиллаб пишиб турган мошкичирини апил-тапил косаларга сузди-да, аёлларга улашди.

— Чой керак бўлса, ана самовар биқирлаб турибди,— деди. Ўзи эса мухбир боласини эргаштириб ҳовлисига жўнади. Неъматжон кампирнинг бекор ўтирмай, колхоз ишига кўмаклашаётганини пайқади. Балки тирикчилиги тангдир. Балки... Нима бўлса ҳам, ҳозир ҳаммаси аён бўлади. Кампир йиғи-сиғи қилса, қандай қилиб овутишини ўйлаб ўнғайсизланди. Оббо, қуш тилини қуш билади, деганларидай аёл кишининг кўнглини ўғил бола қаёқдан билсин. Хаҳ, эсини еган Туроб. Сен шундоқ қилмаганингда!

Ҳамробиби супачага шолча ёзди, кўрпачалар тўшади, ёстиклар келтириб қўйди.

— Онажон, кўп уринманг,— деди ҳижолат тортиб Неъмат.

— Анави ёстикқа ёнбошла, чарчагансан, мен дарров қозонга шўрва солворай.

Неъматжон ҳовлига аста разм солди. Узумлар хомток қилинмаганидан тўқайга айланибди. Ҳовли саҳнини кўкатлар босибди. Бир-икки кетмон уриб тозалаб ташлаш керак. Том бошидаги тарнов қийшайиб кетган. Ҳадемай қиш, тарнов тўғриланмаса уйга чакка ўтиши ҳеч гап эмас. Олчалар пишиб, қорайиб, майиз бўлиб кетибди, териб олинмабди. Анови анор, анжирларни кўмиш... Неъматжон ўзича хомчўт қилиб кўрди, икки кун етмайди. Яхшиси, редакцияга хат ёзади ёки телефон қилади..

Неъматжон устки кийимларини ечди, ўзи қишлоқда ўсгани учунми, кўзи пишиб қолган экан. Жуда жойида адо этди бу ишларни. Кечга бориб белини кўтаролмай қолди. Ҳамробиби эса, мухбир боласининг белига кепак қизитиб босди.

Йигит дарров каравотидан сакраб тушмоқчи бўлди-ю, бели қурғур қисирлаб кетди. Оббо, блокнот билан қалам қўлтиқлаб юраверган эканлар-да, деб қўйди ўз-ўзига. Кампирнинг ўғли ҳақида бир оғиз ҳам гапирмай ишга отланаётганини сезган Неъматжон: «Майли, кечқурун сўзлашармиз», деб режа тузди ўзича. Бироқ бу кечқурун ҳам, эртасига кечқурун ҳам бу ҳақда гапиришмади.

Ҳамробиби бир ҳафта ичида мухбир боласининг дилидаги нарсаларни билиб олди, Боласи тушмагур жуда меҳнаткаш экан! Токларни соч тарагандай тараб қўйди. Тарнов, йўлкаларни саранжом қилди. Анор узди, анжирларни кўмди. Онажон ҳам ҳеч нарсани аямади ундан, кулчатой, норин қилиб егизди. Унга атаб бир халта совға тайёрлади. Чевар Қумрихонга энг яхши чуст дўппидан заказ қилиб тиктирди. Раҳматлик чолидан қолган кўк қарға шоҳи қийиқни сандиғидан олди. Мухбир боласини кувлардай яса-тиб қўйгиси келди. Неъматжон жуда ўнғайсизланди, рост-ти. Нима десин, «бунақа кийим киймайман» десинми? Унда кампирни ранжитиб қўяди-ку! «Олмайман» дея қолсин бўлмаса?

— Буларни ўғлингиз келганда кийдиринг, онажон,— деди мухбир йигит охири ўйлаб-ўйлаб. Ҳамробиби кўзига ёш олди... Оббо, бир ҳафтадан бери чиройи очилиб юрган она-ни энди қандоқ қилиб, йиғлатиб, ташлаб кетади Неъматжон. Йўқ! Неъматжон онанинг кўнгли учун сарпони кийиб, ясаниб олди. Ҳамробиби мухбир боласини ҳовли ўртасида у ёқ-бу ёққа юргизиб кўрди. Шу куни улар алламаҳалгача суҳбатлашиб ётишди. Эртаси азонда Неъматжон она билан хайрлашди, Тошкентга келгач, Туробни қидириб топди, суҳбатлашди. Орадан бир ҳафта ўтгач, газетада «Онажонингни унутдингми?» деган мақоласи босилиб чиқди. Мақоладаги сўзлар газетхонлар юрагига ҳам ўт солди. Хатлар, хатларнинг кети узилмасди. Неъматжон алоҳида папка очди бу хатларга.

Тунов куни Неъматжон яна бир хат олди. Бу Ҳамробибидан эди.

«Бўйгинангдан ўргилай, мухбир болам. Ўғлим битта эди, иккита бўлди. Туробжонимга ақл кирди. Сен катта ўғлимсан энди».

ИККИ СОҲИЛ

Дарёнинг икки соҳилида икки киши келяпти, Бири тонгдай беғубор кўзларини майса, ўт-ўланларга тикиб завқланади, алақандай ички ҳиссиётлар оғушида жилмайиб қўяди. Иккинчиси эса, қора кўзойнак таққан, ёш бўлса ҳам асо тутган қўлига. Илк баҳорнинг тўнғич майсаларини янчиб, эзиб келяпти. Осмонга қарайди, афтини буриштиради. Намунча бугун ҳаво тунд, дегандай ижирғанади, бўйнини чўзиб ярқиллаб турган асфальт йўлка узра туфлайди.

Бири йўл ёқасида пар учириб юрган қизалоққа суқланиб қарайди, меҳри жўшиб кетади-ю, қизалоқни азод кўтариб эркалатади. Чўнтагидан ниманидир олиб қизалоққа узатади. Иккинчи соҳилда келаётган киши эса, машинасига қум ортиб келаётган дўмбоққина болани туртиб ўтади, нарироқ бориб лабидаги папирос қолдигини сувга мушак қилиб отади.

Муюлишда икки соҳил бўйлаб келган кишилар рўбарў келишди. Бири табассум ила бош ирғади-да, нарироқдаги гул дўконга қараб юрди. Иккинчиси эса, унинг кетидан шубҳали назар ташлагач, пиво дўконига йўналди. Биринчи соҳил бўйлаб кетган одам бир даста баҳор бинафшасини сотиб олди. Уни авайлаб димоғига олиб борди. Сўнг идораси томон юрди. Бинафшаларни ҳамшира қизга узатди. Ҳамшира қиз чеҳрасида табассум жилваланди. Кечгача бинафшодай яшнаб ўтирди. Иккинчи соҳил бўйлаб келган одам пиво дўконидан папирос тутатганча чиқди. У ҳам идораси томон кетди. Фаррош аёлни дангасалиқда айблаб ғудранди, Секретарь қизга «дарров чой қўйиб юборинг» деб буйруқ қилди. Фаррош аёл юрагида папирос тутуни билан уйига қайтди. Котиба қиз эса, кечгача буйруқ кутиб оёқда турди.

Оқшом икки соҳил бўйлаб келган икки киши ишдан қайтди. Бири қушдай енгил юриб қайтди. Иккинчиси эса, замин юкини елкасига ортгандай эзилиб, ланж бўлиб қайтди.

*Офтоб кўнгилда — офтоб чеҳра,
Хуфтон кўнгилда — хуфтон чеҳра.*

ТОШ ВА НАҚҚОШ

Қуёш оразин тоғлар ортига яширди. Табиат ғазабнок ... Яшин қиличидан осмон кўкси тилка-пора бўлди. Момогулдирак от солиб ўтди. Булутлар кўз ёшини тўкмакка жом ахтарди, тоғу тошларга сел келди. Бирдан нимадир қарс этиб кетди. Асрларга гувоҳ чинорни чақин ялаб ўтди. Асрлар тенгдоши, неча-неча баҳорлар, ёзларда, қушлар чуғурига ошиён бўлган чинор бир сонияда кўкка соврилди. Ўрнида бир ҳовуч кул қолди. Бу — табиат ўйини эди.

Нимадир гумбирлади. Тоғдан харсангтош кўчди. Харсанг тош сой буйида жуда кўп йиллар кераксиз буюмдай ётди. Сойлар ўзанини, майса-гиёҳлар йўлини тўсди. Қуёш жазирамасида мис бўлиб қизиди, қаҳратон чилласида музлади. Ҳеч кимга кераги бўлмади. Балки у яна неча асрлар шу алфозда ётаберарди. Иттифоқо, темир болғачасини кўтариб наққош соҳилдан ўтиб қолди. Тошга ўтириб хордиқ чиқарди. Наққош ўз санъати билан тошга ҳусн, эзгулик ато қилмоқни ихтиёр этди. Харсангтош бошида темир болғача, ўткир чўқмор жаранглади. Бокира табиат, қишлоқ субҳидамларининг тароватидан илҳом олган наққош завқини тошга кўчирди. Сой буйида беўхшов харсангтош думалаб ётганини биров эслар, биров эслай олмас эди. Кунлардан бир кун сой бўйида сув ичишга келган гўзал оҳунинг сиймоси пайдо бўлди. Оҳу одамларданми ёки бирор шарпаданми ҳуркиб қочиб кетишга маҳтал тургандай гўзал, афсунли эди. Наққош қўли, наққош муҳаббати билан яралган оҳуни харсангтош деб ким ҳам айта оларди. У харсангтош эмас, бебаҳо санъат асари эди. Оҳуни кўришга ёш болалар, келинчақлар, мункиллаган кампирлар ҳам келишди. Улар инсон санъатига сажда қилиш учун келишди... Бир йил ўтиб, ўша харсангтош қулаган сой бўйида болалар лагери очилди.

ҲАЖВИЯЛАР

МОЛ-ДУНЁ КЕЛДИ

Ашурали ишчи. Ишчи бўлганда ҳам ҳалол, меҳнатсеварлиги, билан коллективда обрў-эътибор қозонган одам. Баҳоғатга етгач қизини узатди. Тўй қилди, ярашиғини қилиб, қизининг мол-дунёсини куёвниқига юборди. Бир ҳафта бурун уй ясатиш одати яхши. Келин боргунча уй орастагина бўлиб турганига нима етсин.

Куёв томонлик аялар кўрпа-ястиқларни тахлашга тушдилар. Палақдан тортиб дераза пардаларгача жой-жойига қилиб қўйиш керак-да.

Аёлларнинг бири иккинчисини туртди. Бу қарашда маъно бор эди, албатта.

— «Хб»,— деди дераза пардалиқни кўрсатиб. Иккинчи аёл дарров тушуна қолмади бу ғалати сўзни. Анқайиб қараб тураверди. Ҳалиги «хб» деган аёл пешонасини тириштирди, лабини бурди,

— «Хб»... Пахта дегани, билдингизми. Оддий пахта... қоғоз матоси. Сўлқиллабгина турмайди-да. Шилдирабгина туради,

— Отангиз деҳқон ўтмаганлар-да, ўргилай, Йўқасам... пахтанинг нима эканини билардингиз, — деди иккинчи аёл ори келгандай. Ҳар қалай купр кетмаганимиз яхши-да.

— Тутнинг баргидай қалтирайверишам яхшимас. Хасисликни ўзининг қизига қиладими?

— Ким?

— Отаси-да. Отаси!

— Ҳозир ҳеч ким «хб» билан жўнатмайди қизини. Отингни сот, молингни сот, обрў ол, ўргилай, Бorigа барака, деб ўтириш уят!

— Нима қилсин, дейсиз?

— Бош кўтариб юрган одамда ёр-биродар бўлади, дейман. Қарз узилар, обрў ёнга қолар.

— Эртанги кунни ўйлаб яшаш керақдир, овсин. Ҳаммаси бугун бўлса дейсиз-да, шундоқми?

— Бугунам, эртагаям шундоқ.

Шу пайт кўрпа тахлаётган аёлларнинг бири тўпалон кўтарди.

— Вой, бу матоларнинг қутиси қани, қутиси, Кўрпаларни нимага йиғаман. Ишқопнинг устигами?

«Хб» пардалардан кўнгли тўлмай ўтирган аёл тутоқиб кетди. Дарров қўшила қолди,

— Нима бало, қиз чиқариш ўйинчоқ бўп қоқтими-а?

— Физиллатинг, хабар қилишсин. Отасига телепон қоқишсин. Магазин тўла қути, қути олиб кесин. Кўрпаларни йиғманг, сочилиб ётаверсин.

— Овсинжон, иккита курси обчиқиб йиғиб қўйса бўлаверади-ю, шунча шовқин уятдир-э. Ҳали тўй бўлмай туриб-а, — деди учинчи аёл.

— Ҳа, баракалла. Тўй бўлмай туриб. Тўй бўлгунча чалиш керакда ноғорани. Тўйдан кейин нимага керак? Биза тартибга ўрганганбиза.

— Бизда бошқачароқ, — деди учинчи аёл. — Бизни рояндишага ўргатишган. Битта қутини деб телефон қоқтирсангиз, ота хижолат бўлмайдимикин, — деб турибман.

— Бор, қоқавер, деди ҳалиги аёл. Хижолат нимаси. Яна тўрт қизи етилиб турибди. Ўрганиб турсин, қоидавузани.

Телефон қоқилди. Ота бечора, тушлик ўрнига магазин-магазин чопди. 6-8 та кўрпани не ҳасратда қоплатган ота уни йиғиш учун қути кераклигини унутганига ачинди-ми? Йўқ, қизининг бу хонадондаги бундан кейинги ҳаётини ўйлаб, ачиниб кетди.

МИКРОФОН

Ростини айтсам, тонг отгунча кўз юммадик. Тўй яхши нарса, Лекин рисоладагидек бўлса яхши-да, Тўй бунда қолиб, унинг айюҳаннослари чарчатди. Қишлоқда меҳмонда эдик.

Қўшниникида тўй. Суннат қилинаётган болакай ҳали эсини танигани йўқ. Нима бўлаётганини дурустроқ англолмайди ҳам. Лекин унинг шарафига айтилаётган гаплар, кўтарилаётган қадахлар-ей... Тўпласангиз, бир том китоб бўлади:

— Эгамберди кўли очик, танги йигит, Боласи ҳам қарчиғай бўлади ўзига ўхшаб. Эй, ҳимматдан белида камари бор чумоли шерни енгади, Мана шу қадахни ота ўғли учун олинглар.

— Эгамберди ўн беш йилдан бери фермер, Фермер бўлганда-ям, ҳақиқийси. Хўжаликни-ям яшнатди, ўзи-ям яшнади. Яшасин ўғил бола. Мана шу қадахни ўғил боланинг соғлиғига кўтарайлик.

— Эгамжоннинг отаси-ям яхши одамиди. Боласига-ям мерос қолган ўша яхшилик. Яхши одамлар бор, юкимиз ерда қолмайди. Қани, азаматлар, яхшилар учун кўтарақолайлик! Қани, бўлмаса, а!

— Обчиқ, онаси, — овоз янграб кетди. — Зарбоф чопонни обчиқ. Зарбоф чопон маддоҳлик қилаётган ўрта бўй йигитнинг елкасига ташланди. Белига қийиқ боғланди. Чопон кийганларнинг саноғи йўқ. Тўй эгалари балки йигирма йил давомида, балки умри бўйи йиққан-терганини совургандир шу бир кечада.

Одамларнинг дилида нима кечаётганикин ҳозир.

— Раҳмат, азамат, болади, дейишаётгандир.

— Бунча дабдабанинг ўзи бўладими, бунча харажатнинг барчаси пешона терми, деяётгандир. Балки Эгамбердининг устидан имзосиз думалоқ хат ёзиб, почтага ташлашни ўйлаб қўйганлари ҳам бордир. Балки...

— Лаълихон, Лаълихон-ей, — кўшиғини бошлади хонанда.

Базм ҳамон давом этарди. Узоқ-яқиндан келган қариндошлар у ер-бу ерга чўзилишди. Қўшнилари дастурхон-то-

фараларни кўтариб жўнашди. Тўй бола кун бўйи оч қолганиданми, онасига хархаша қилди.

— Ойижон, каша қилиб беринг.

Ойижониси каша қилиб беришга вақт топмади, албатта. Лагандаги совутан ошни боласининг олдига қўйди.

— Ол, еб олақол. Кейин ухла.

Болакай ошни еб-емай, уст-боши билан ухлаб қолди. Бесаранжом ҳовли ўртасида пориллаб турган юзталиқ лампочкалар ўчмади. Тонггача отарчи қўшиқчининг овозига эланиб-тебраниб турди. Вой-бў-й, алмисокдан қолган ашулалар юз бор, минг бор такрорланди тонггача,

Кўшиқ дегани — санъат дегани, ахир! У меъдага тегсачи? Санъатлиги қоладими? Кўшиқчи ҳамон уйку бермади. Ярим кечада ўтириб ушбунни ёздим:

*Газалнинг бағри қон бўлди ярим тунгача,
Тундан то тонггача сочи оқарди.
Отарчи пул олиб кетди тугунчада,
Кўшиқ қисматидан бағрим ёнарди.
Кузак... япроқларнинг гулхан бағридан
Кўшиқ чиқиб келар ўхшаб оловларга.
У ёнаётир лов-лов хун тақдиридан,
Нола қилар сотилдим деб паловларга.
Кўшиқни қутқаринг, тингланг фарёдини,
Қоқиб ташланг унинг чанг-ғуборини.
Ҳибсларга олиб куйнинг жаллодини
Боғларга қайтаринг гулнинг баҳорини.*

Микрофоннинг жони бўлганда-ю, дод-фарёд деб бақирарди-я. Афсус, у темир-да. Тўйхонада базм тонггача давом этди-ми, йўқми, уни айтиш қийин, лекин тўйнинг овозасини етти маҳаллага таратиш мақсадига қурилган микрофоннинг жағи тонггача тинмади. Ашулачи йигит тонггача хиргойи қилди. Бисотидаги уч-тўрт ашулани айлантиравериб зериккани йўқ. Лекин қўшнилар тонг отгунча мижжа қоқмай чиқдилар.

Ором ўғриларининг бирига пул керак эди, иккинчисига шуҳрат. Пул ўлсин-а!

Шуҳрат ўлсин!

БЕШИК КЕЛДИ...

Уч ойлик чақалоқ бешиқда биғиллаб ётибди. Ҳовли тўла аёл, айвон тўла, ичкари уйлар тўла аёл. Бешиқ тўйи бўлаятти чақалоққа, Аёллар бешиқ тўйига келишганми, театр томошасигами, кўрик-конкурсгами, билиб бўлмасди. Кимнинг бисотида нима тақинчоғи бўлса, бари намойиш учун тақилган. Ҳар бири дўланадай келадиган дурлар дейсизми, чинор дарахтининг баргига ўхшаган тилла тўғноғичлар, паранжининг пешига ўхшаган зираклар, узуклар. Нима, чақалоққа кўрсатгани тақибдими аёллар уни? Йў-ўқ, соддасиз-ей, ўзингизам. Чақалоққа шу топда мамма керак, миқиллаб сут эмса, бас. Бу оламнинг зебу зийнатини аёллар бир-бирига кўз-кўз қилишгани тақиб келишган.

Бешиқдаги чақалоқ ҳамон биғиллаб йиғларди.

— Вой, ойисини чақиринглар, ойисини, эмизсин. Ойиси ўчоқ бошида, ёғ қўлларини йўл-йўлакай сочиққа артади, боласига интилади. Қайнонанинг овози эшитилди,

— Ҳой келинпошша, сўрғичини солинг, сўрғичини. Аёллар таманнолар билан бир-бир босиб, шокила зиракларини селкилатиб, ичкари, ташқаридаги анжомларни кўздан кечиришади. Бирининг кўзи иккинчисининг кўкрагида, иккинчисининг нигоҳи учинчисининг қулоғидаги сўнгги мода зирақда.

— Ярашибди, эримга шипшитай-чи,— ичида ўйлаб кўрди ўрта яшар аёл.

— Овсинжон, қайним ҳалиям ўша жойдамилар-а?

— Ҳа-да,— мағрур жавоб қилади зиракли аёл.

Айвон ичидаги узун хонтахталарга бу оламнинг бор неъматлари қўйилган. Аёллар тилла тишларини ярақлатиб писта-бодом чақишади.

Адолатхон бешиқ тўйига ҳеч бормаган. Бунақанги офатижон жувонларни ҳам ҳеч кўрмаган экан. Уззукун ишда, дам олиш кунларини ўз юмушлари билан ўтказади. Театрга эса, йилда бир-икки боради, ўшанда ҳам, хизмат юзасидан.

Аёлларга разм солишга вақти ҳам бўлмаганди. Йўқ, вақти бўлган. Лекин Адолатнинг атрофидаги аёллар бунақамасда, улар нуқул ишдан, юмушдан, бола тарбиясидан гапиришади. Адолат худди телеминиатюралар театрига тушиб қолганга ўхшарди. Бу ерда ўтирган аёлларни илгариям кўрганмиди, йўқ. Бешик тўйларида, келинчарларда кам бўлади ўзи. Қаёқдан кўрсин?

Дарвоқе, Адолат аёлларнинг бирини таниди. Ҳа, таниди. Бўйни тўла дур... Ҳув, ана, тўрда ўтирибди ўша аёл. Худди ўша арғамчи қилиб эшиб қўйилган дурина тақиб азага ҳам борувди. Ҳа, азага. У азада ҳам кўкрагидаги дурина ярқиратиб ўтирувди.

— Товба, тўй билан азанинг фарқига бормасмикин ё?

Карнай-сурнай садолари янграб кетди. Адолатнинг хаёли бўлинди. Аёллар дув этиб ҳовлига чиқишди, Бешик келди, бешик келди! Аёллар кўча дарвозанинг икки томонига тизилишди. Кўча эшик ланг очилди-ю, қуда томоннинг аёллари аввал карнайчини киритишди, сўнг орқасидан бешикни бошига қўйган аёл кирди. Бешик ичидан ташигача духоба билан безатилган эди. Оғзи тўла тилла тишли аёл бешикни ҳовли ўртасида турган кенг когур чорпояга олиб бориб қўйди. Турнақатор бўлиб бешик тўйига қизнинг ота-онаси юборган анжомлар, буюм-суюмларни таший бошладилар. Адолатнинг кўзи қамашиб кетди. Ҳарир пардалар тутилган кроватча, ўйинчоқлар осиб ташланган коляска, тойчоқ, столча, стулчалар, манежча, коптокча, бола овқатланадиган сунячиқли курсича, ошхўрақлар осиб ташланган шкафча, сўрғичли бутилкачалар, велосипедча, филдиракли аравача, куракча, болғача... Болага тикилган кийим-кечак бўқчалари ҳам чорпояга қўйилди.

Бешиктўйи баҳона бутун бошли бир магазин кўчиб келтирилганга ўхшайди.

Чақалоқ уй бурчагида ҳамон биғиллаб йиғлар, оғзидаги сўрғичига ҳам унамай, она кўкрагини кўмсаб биғилларди. Карнай-сурнай садолари остида аёллар ҳовли ўртасида бир-бирларини тортиб ўйнай кетдилар. Сурнайчининг юзи қипқизил қалампирга ўхшаб кетди. Карнайчи карнайини гоҳ

шарққа, гоҳ ғарбга қаратиб пуфлар, олдидаги шоҳи қийиқчага тўпланаётган сўлкавойларга ҳам разм солиб қўярди.

Адолат бир чеккада лол-ҳайрон бўлганча турарди. Эндигина уч ойга тўлган чақалоқ учун, наҳот, шунча нарса керак бўлса?! Наҳот, у бир магазиннинг молини, тойини, арава-сини бир ўзи миниб ўйнаса? Наҳот, у анави бўғчалардаги кийим-кечакларни бир ўзи кийса? Ё раб. Унинг учун шу тобда оппоқ беғубор сут керак. Она сути. Она сутини қўмсаб йиғларди. Аёллар ҳовли ўртасида худди шавладай қайнаб, ҳол-аҳвол сўрашардилар.

— Айноний, эсонмисиз, омонмисиз? Тани жонингиз соқ-қинами. Қора кўзлар катта бўлишвотдими?

— Куёв йигит саломатми? Неварачалар, дўмбоқчалар ўсвотдими?

Чақалоқнинг йиғисига ҳеч ким эътибор бермас эди.

«МЕН ПАЛОНЧИМАН...»

Биласизми, у ким?

У палончи. Агар унинг кимлигини тан олишмаса, ўзларидан кўришсин. Бир қўлида бигиз қалами, юрагида туҳмат алами. У «талант" эди аслида, йўргакланган «талант". Негадир, унинг «таланти" бошқаларнинг кўзини чиқарди, Нимага, а? Ҳеч йўл беришмади, униб-ўсишига йўл қўйишмади. Ёш эди, мана ўрта ёш бекати ҳам орқада қолди, умр ҳам ўтяпти, На авра бўлолди ва на астар.

Бир куни кимдир ўша талантдан гашини келтириб сўраб қолди:

— Талантман, менга кун беришмаябди баҳиллар, деб ёзибсиз, лекин талантингиз нимадан иборат, бир тушунтириб берсангиз?

— Ҳеч ким журъат этолмаган, ҳеч ким ўзига эп кўрмаган ишларни қиламан. Масалан, ит эгасини қопади, а?

— Ҳа, қутургани қопади.

— Ҳа, баракалла. Одам қопмайди, дерсиз. Мен ўз устозимни ҳам қопганман. Одам боласининг қўлидан келмайдиган иш бу. Мен эса уддаладим буни.

— Ё тавба, қандай қилиб?

— Унинг устидан бир қалин дафтарни тўлдириб арзнома ёздим.

— Қаерга?

— Қаерга бўларди, юқорига-да.

— Ҳойнаҳой, имзо қўймагансиз, шундайми?

— Имзо қўймаслик ҳамманинг қўлидан келади. Айни чоғда бу анонимчиларнинг иши. Мен имзо чекдим, мардларча. Яна дафтаримни ўз қўлим билан элтиб бердим. Роса қизиқ ишларни кутгандим. Устозим, эсиз, ўлиб қолди. Бошлиқ то одамларини йиғиб, муҳокама қилгунча ўлиб қолди.

— Ачинмагандирсиз?

— Ачиндим, пўстагини қоқолмай қолганимга.

— Устозингиз ёшмиди?

- Отам тенги одам.
- Нимага ёмон кўрардингиз бояқишни?
- Ҳадеб панду насихат қилаверади-да.
- Бекордан-бекоргами?
- Мен бир ўзим ўтиришни яхши кўраман. Телефонда соатлаб гаплашадиган ишларим бўлади. Бу гапларга гувоҳ керак эмас. Бир куни ходимнинг столини коридорга чиқариб ташладим. Бошқасини киритиб қўйишди. Бошқа стол, бошқа ходим. Ўйлаб-ўйлаб, унисини пул ўғриси қилдим. Уям қочиб қутулди. Охири, учинчи одамни ёнимга муҳрлаб қўйишди. Устоз бечорага арз қилувдим, ёқмади. Кейин, устидан ёздим-да... Бошлиқ мени чақириб дафтаримни олдимга отди.

— Олинг, — деди ўлган одамни муҳокама қилиб бўлмайди. — Дафтарингизни ўз қўлингиз билан йиртиб ташланг.

Бошлиқ ғалати қараш қилди. Унинг устидан ҳам ёзишим керак, ёки уни бошлаб қўлга олиш лозим. Ҳа, кейингиси осонроқ. Кўнгли бўш томонини топиб олсам бас. Аввалига осон бўлмади. Менинг талант эканимни бошлиғим тушуна қолмади.

Мен ҳам бўш келмайман. Бу хил камчиликлардан кўз юммоқ қўрқоқнинг иши. Мен эса қалам эгасиман. Рўйи рост ёздим, корхонамизнинг раҳбаридан тортиб, ўша тилёғлама яқинларигача боладим. Талантимни бир кўрсатай сенларга, ана ўшанда балки мени тан оларсанлар. Ҳа, тан олмайсанлар-а дедим-у, юзимга чарм эмас, темир қолаб олдим. Ахир, танқид дейдилар бунди. Ақлли гапларни маржондай тизиб чиқдим. Ҳар бир сўзимнинг устида туну кун ўладим. Ижод машаққати бу! Бир дафтар қисса бўлди ёзганларим. «Талантга тош отмоқдалар» дедим. Сарлавҳани ўйлаш учун ўзи неча ойлар бош қотирдим. Ҳа, тош отмоқдалар, қуёшни яширмоқдалар этаклари билан, Лекин яшириб бўлмайди-ку қуёшни, нодонлар, Наҳот, шуни билишмасан. Билишмаса, билиб қўйишсин, ёзган қиссамни тўппа-тўғри бошлиққа киритиб бердим,

Ўқиб чиққандир, пинагини бузмади. «Меҳнат қилинг, одамлар устидан ифво гапларни ёзманг, одамлар меҳнат би-

лан овора-ю, сиз бўлсангиз... Эй садқайи одам кетинг-э», деди. Тугоқиб, фиғоним фалакка чикди. Ҳмм, одамлар меҳнат қилабди эмиш. Меҳнат қилаётгани йўқ, менинг йўлимни тўсаябди улар. Менга йўл бермаябди, баҳиллар. Бу фожиаку, ахир, катта фожа. Катта талант бўғиябди, ахир.

Энди дўппимни бошимдан олдим, нима қилиш керак. Каттароқ жойга ёзаман. Ҳа, мен чекинадиганлардан эмасман. Ёзаман, вассалом.

Мана, каттароқ бошлиқ ҳузуридаман, Ёзганларимни қўлига тутқаздим. Бошлиғимнинг ноҳақ эканини уқтирдим, ўзим туз ичиб юрган идорамдаги одамларнинг афти-ангорини тушунтирдим. Бари ярамас одамлар, талант кўр қилсин уларни. Ўзингиз раҳм қилинг, мана шу фидойижон бир жафо чеккан одамни яъни мени қўллаб юборинг. Даргоҳингиз кенг, биламан.

Бошлиқ ер остидан «талант эгаси»га қаради. Ё тавба, у йиғлаб ўтирарди, хун-хун йиғларди. «Ростдан ҳам жабр кўрганга ўхшайди, бу яхши эмас», ўйлади ичида. Кўз ёшига ишонмоқ керак. Кап-катта одам кўз ёши қилиб ўтирса ғалати бўларкан, тавба».

Талант қатнай-қатнай бу бошлиқнинг ҳузурига танда қўйди. Унинг атрофидаги бир-икки одамлардан ҳам айла-ниб-ўргилди. Аврамоқ санъатини ишга солди. Жабр кўрган бир талантни қўлламоқ керак, деб туриб олди.

Талантнинг ёзган икир-чикирларига ҳеч ким парво ҳам қилгани йўқ. Биров унинг бу оламда бор ёки йўқ экани билан ҳам қизиққани йўқ. Ҳамманинг ўз иши, ўз майли, ўз йўли бор. Лекин у нима учундир ўзини бўрон деб ўйлайди ҳамиша, суронлар ясаб кўргиси келади. Қуюнлар ичида кўргиси келади, дунёни, одамларни, ҳаётни. Осойишта юрганларни ёқтирмайди, тош отади, кавлайди. Уриштиради одамларни, иғво гаплар ташиб тўпалон кўтаради.

Талант охири ўз идорасининг бошлиғи устидан ёзди. Бу — шикоят эмас, мақтовнома эди. Ҳа, бошлиқнинг кўнглига йўл топишга ана шунақа талант керак асли. Ишқилиб, не бўлса-бўлди, бошлиқ талантни ҳайдаб чиқармайдиган, дашном бермайдиган бўлиб қолди. Уни ҳатто, ўз ҳимоясига олди.

Ё ажаб! Палончининг талантига ҳамма ҳайрон бўлиб юрибди ҳозир. Итнинг боши мис товоқда, ё тавба?! Талант бошлиқни ростдан ҳам қўлга олиб бўлди-ёв.

Мана, талант яна ижод устида. Бир йўла беш нусхада думалоқ хат ёзиб ўтирибди. Бири радиога, бири телевидениега, яна бири идора бошлиғига, сўнггиси архиви учун. Бу гал талант ёзганига имзо қўймади, негадир. Ўзига ўхшаган кир юракли бир талант ошнасини шипшитиб ҳам қўйди. Бопламоқчиман, палончи «ҳасадгўй»ни бир синдирайлик, мундоғ сал ёрдам қилай демайсанам. Токайгача у кеккаяди, а, лаббай? Биз чашмамиз, одамлар биздан баҳра олсин-да. Чашманинг кўзини эса очмоқ керак. Думалоқ хатлар жўнаб кетди турли-туман ёқларга.

Талант хатларидан жонҳалак, ҳадиксирайвериб юраги ўйнайдиган ҳам бўлиб қолди: «ҳасад»нинг курсиси синай деб турувди-ю, нега синақолмайди, а? Нега хатларим жим бўлиб кетди. Нега талантга йўл бермадилар, а? Нега? Нега?

Машойихлар айтган экан: буғдойнинг бўлиғи эгилиб. ерга таъзим қилиб туради, буғдойнинг қуруқ — донсиз бошоғи кеккайиб туради, деб. Ўша қуруқ, донсиз буғдой бошоғини кўргандирсиз. Талант ҳам кеккайиб юриш, кеккайиб гапирш, кеккайиб ёзиш билан дунё китобига ёзилмоқчи. Дунё дунёлигича қолаверади. Чунки у дунё, оғир карвон дунёнинг эшигини дўқ-пўписа билан қоқиб, очиб, унга ёзилиб бўлсайди. Афсус, ундай қилиб бўлмайди-да!

ҲУҚУҚ

Ҳамма гап Ойпошшанинг редакцияга телефон қоқишидан бошланди.

— Алло, ким бу?

— Мен, редакция ходими.

— Фамилиянгиз, исмингиз, амалингиз?

— Фамилиям Муродова.

— Нима иш қиласиз, ахир? Пелетончи эмасмисиз?

— Лозим бўлса фельетон ҳам ёзаверамиз. Нима эди?

— Эшитинг бўлмаса, шошиб турибман. Ҳали суд, прокуратура, ЗАГС томонларга ҳам боришим керак. Эрим Тойлоқ, қайним Сўйлоқ...

— Марҳамат қилиб, бу ёққа келсангиз, бир танишиб ҳам олардик. Аризангизни ҳам бамайлихотир ёзиб олиб келардингиз.

— Нима, ариза ёзиб келардингиз? Аввало, боришга вақтим йўқ, иккинчидан, ариза ёзолмайман, Қоидасини келиштиролмайман, Гапир десангиз, икки кечаю икки кундуз жон деб гапириб беравераман. Аммо-лекигин хат-савод ўлгур...

— Ўқимаганмисиз?

— Ўқиб нима қиламан, ўқимасам ҳам еганим олдимда, емаганим кетимда.

— Нимадан арз қилмоқчисиз, бўлмаса?

— Эримдан, феодал эримдан. Эрим Тойлоқ ўзи заводда қора ишчи. Қора ишчилигига кўниб, индамай юрганим етмай, ишлайсан, заводга обкириб қўяман, ҳеч бўлмаса консерва қиласан, дейди.

— Консерва?

— Ҳа, ўзига ўхшаб, мени ҳам консерватор қилмоқчи.

— Шу холосми?

— Яна нима керак сизга, ойим қиз?

— Ишласангиз нима қибди? Ё, болаларингиз халақит берадими?

— Йўқ, боланинг тирноғига зорман. Шу Тойлоқнинг дастидан дод. Бефарзанд бўлса, қора ишчи бўлса, яна унинг устига ишла деса.

— Шошманг, ёзавериб қўлим толди. Бир оз дам оливолай. Сизга савол: уйда нима иш билан шуғулланасиз?

— Куйдираман, пишираман, қўғираман, гоҳо қоқи ҳам қиламан.

— Нимани?

— Тойлоқ амакингизни-да!

ЭСИЗ ОДАМ КЕТИНГ-Э!

Телефон жиринглади, хўжайин эринибгина унга қўллари чўздилар. Қўллари узатаётиб ҳузурида ўтирган одамга қараб ғўдирлади:

— Бу даргоҳ шунақа. Қачон қараманг, илтимос қилишадди, илтимос, илтимос... Яна нима илтимос чиқди экан? Унинг ишини тўғрилаб берасан, бунисидан ёрдамнингни аямайсан, ҳожатини равон қиласан... — у беихтиёр телефон трубкасини ҳавода муаллақ ушлаб турганча гапирарди бу гапларни. Хўжайин трубкани қулоғига тутди, Афтидан, унинг ҳалиги гапларини эшитиб турган нариги томон алақандай заҳарханда билан деди:

— Бир илтимос, хўжайин.

— Оббо, айтмадимми! — Хўжайин юзини ҳузурида ўтирган одамга ўтирди. Айланма креслосини бир айлантириб олди. — Айтмадимми, яна илтимос! Х-ў-ў-ў-ш, гапиринг, — деди трубкага гердайиброқ.

— Илтимосим шуки, тезликда шаҳар касалхонасига етиб келсангиз, машина уриб кетган ўғлингиз жуда кўп қон йўқотган, қонингиздан оламиз.

— А? Нима? Қон?!

Хўжайиннинг юзида қон қолмади. Қўллари қалтираб, шалвираб осилиб қолди. Қаршисида ўтирган одам унга сув сепаркан:

— Эсиз одам кетинг-э-э, одамларсиз яшаб бўладими, ахир, — деди.

ШУД ВА НОШУД

Арзанда туғилгандан бери шундай. Кичиклигида-ю, нонни онаси чайнаб берарди. Катта бўлганда ҳам онаси оғзига овқат солади. Қўл-оёғи шолми? — дерсиз. Соппа-соғ. Мункайган ота ҳам унинг хизматида. Чунки онанинг, ҳа, онанинг буйруғи шу. Кампир буюрса, бас, чол оқни қора дейди, қорани оқ. Бўлмаса, боши жанжалдан чиқмайди. Бундай кезларда чол қулоғини кўрпа билан ўрайди. Мастон кампир эса тўхтовсиз какликдай сайрайди. Катта ўғли Аҳмадалини кўкларга кўтариб, мақтайди, ўғлим катта ишда ишлайди, доим машинада юради, казо-казолар унинг оғайнисини деб оғиз тўлдириб гапиради. Аҳмадали маҳаллага бош суқса бас, Мастон кампирнинг «наказ» дафтари» варақланади. Кимсан «начайник» номинг бор. Уйимни бузиб, бошқа қуриб бермасанг бўлмайди, дейди.

— Нега энди, уйингиз ош-нон сўраётгани йўқ-ку!

— Мен сени боққанман, ҳа, гап қайтарма. Она — улуг зот. Она — аъзоз, она — ҳаёт тождори деб гапирасанлар ўзларинг. Радио ҳам она, анаву «кўк ойна» ҳам «Онам дерман» деб ашула қилади, Сени «начайник» қилган мен!

Бир кун Аҳмадали қараса, она берган наказларини эслаб қололмайдиган. Аста ён дафтари кўлтиғидан олиб ўртага қўйди, Эрка укасига қараб ёз, деди. Тантиқ ука қаламни олиб, онасига қаради. Она деди: «Ёз! Биринчидан, пахса дувол эскилик сарқити, тўрт мардикор юборсин; буздираман. Ҳа, айтгандай, тўрт мошин фишт юбор. Пишганидан бўлсин. Иккинчидан, эртага соат 4 га 30 кишилик автобус юбор, чарларга бораман. Хотинингта айт, бошига рўмол солиб келсин. Учунчидан, қўйларга кунжара, шелуха ҳам керак. Тўртинчидан, яримта қўйнинг сони бўлса.

Ўғил ёзиб чарчади шекилли, оғзини катта очиб эснади. Аҳмадали эзилиб, ўрнидан турди. Кунни бўйи идорада ўтириб, ишлолмади. Ҳали бозорга чопди. Ҳали қурилиш трес-

тига, ҳали кушхонага чопди, Бу орада телефон неча бор жиринглади. Трубкани котиба қиз олди,

— Менинг амаддор ўғилгинам борми, айтинг, бир чорси қант-қурс, майиз ҳам юборсин,

Секретарь қиз бошлиғи келгач, қант-қурс дейман, деб қурт-қумурсқа, деди. Аҳмадали эса ҳеч нарса тушунолмай қўйин дафтарига қўл югуртирди. Шу орада телефон яна жиринглади, Арзанда ўғилнинг овози эшитилди.

— Ака, хотиним кўричак бўлиб қолди, «тез ёрдам» машинаси юборар экансиз.

АЗАДА

Одамзод тўйга, хурсандчиликка боради. Даврага тушиб ўйнайди, ширин каломлар айтиб, тўйхона файзига файз қўшади. Кошкийди одамзод ҳамиша тўй-томошаларнинг гувоҳи бўлиб борса. Ҳаётда мотам, аза деган кўнгилсиз маросимлар ҳам яралиб қолган. Кўнгил сўраш, мотамсаро кишининг дардига оз бўлса ҳам малҳам қўйиш, андуҳини бўлиш учун боради киши азахонага.

Табаррук бир инсонни сўнгги йўлга кузатмоқдалар. Тумонат одам йиғилган. Кўз ёшлар, қуйи солинган бошлар, афсусли сўзлар марҳумнинг улуғ киши эканидан далолат бериб турарди.

Ичкари кирдик. Марҳумнинг рафиқаси атрофида аёллар парвона. Кимдир сув келтиради, кимдир кислород тўлдирилган болиш, Мужгон кўзларда ёш. Қариялар оят ўқишар, ёшлар сукутга чўмганча туришарди.

Уйнинг тўрида марҳум кишининг катта портрети. Портрет гулчамбарлар билан ўралган. Портрет осилган девор ёнидаги диванда бир сатанг аёл чўзилиб ётибди. Бу ўлган кишининг қизи, синглиси, рафиқаси ҳам эмас. Қулоқларида шокила зирак, қўлларида узук, тиззадан юқори қилиб тикилган юбка, лабларига сурилган қизил билан азахонага келибди. Бу ҳам майли-я, азахонада «аза очиб» диванга чўзилиб олгани нимаси? У ҳар замон юрагини ушлаб қўяр, врач қақиринглар, ишорасини қиларди, Афтидан йиғи-сиғилар уни шу аҳволга солган. «Сен келмасанг, биров хафа бўлармиди, дард устига чипқон бўлиб нима қилардинг?», шу халёллар билан азахонадан чиқдим. Йўл ёқасида «Тез ёрдам» машинаси кўринди.

БОР, ТОВОҒИМ, КЕЛ, ТОВОҒИМ

— Вой, — бۆ-ў-ў... Қиз боққан — бечоранинг бечораси эканини билмаганмидингиз? — сўзлашарди икки аёл:

— Йў-ўқ. Қизи борнинг, нози бор деганларини эшитувдим.

— Эй, соддагинам, бу ҳам тўғри, лекин тўйгача бу.

— Тўйдан кейин-чи?

— Тўйдан кейин, бечорага айланасиз-қоласиз.

— Нима, нозларингиз тугайдими?

— Нозларимиз бозларга айланади.

— Бозингиз нимаси?

— Боз-боз юборилувчи товоқ, тоғоралар-да, айланай.

— Қаёққа?

— Қизингиз тушган ёққа. Қиз узатилгач, ҳар пайшанбада икки-уч тоғора маъзар юбориб турасиз. Ундан олдин тўйнинг учинчи куни ўнта тоғорада пишириқ юборасиз. У тоғоралар қуданикидан ўн иккита бўлиб қайтиб келади. Сиз уни ҳайитда ўн тўртта тоғора қилиб яна юборасиз. Қудангиз Сизга ўн олтита қилиб қайтариб юборади. Кейинги ҳайитда 15 тоғорада пишириқ юборасиз, 16 та бўлиб тоғораларингиз яна қайтиб келади.

— Вой, шўрим. Бу нимаси, тоғоралар болалайдими, дейман? Уларнинг ичида, ичида нима бўлади?

— Ҳа, болалайди. Уларнинг ичида бўғирсоқдан тортиб, «чайнаманг, шиминг»гача бўлади.

— Тавба-а, қудангиз бечора зориққанларданми? Бу расм-русмнинг оти нима?

— Йўқ, одат шунақа, айланай.

«Бор товоғим, кел товоғим. Бормасангу келмасанг, ўртада син, товоғим» — деган расм худди мана шу бўлади.

Сизга маслаҳатим, айланай, хўжайинингиз бирор ресторанда ишласа қанд ейсиз. Ахир, 16 та тоғорага маъзар пиширишнинг ўзи бўладими?

— Ресторанда ишлашнинг иложи бўлмаса-чи?

У ҳолда... панд ейсиз-да, айланай. Бошимдан ўтганини айтаяпман-да.

ТҮЁНАГА ҰН ҚҮЙ

У онасидан худди фелъетончи бўлиб туғилганга ўхшайди. Қоп-қора қалин қошлари доимо чимрилиб туради. Қиёфаси доим жиддий, кўзлари ўйчан. Янглишмасам, унинг тишлари оқми, қорами, ҳали ҳеч ким билмайди. Кулган эмасда, ахир. Бир тутам сочи қачон қарасангиз бурнининг устига тушиб туради. Қалин лаблари нималарнидир пичирлаб қолади ҳар замон. У юрган йўлида, ўтирган ўрнида, ҳатто уйқусида ҳам ҳажвия ҳақида ўйласа, қаҳрамонлар билан «жанг» қилса керак. Бир кун шу фелъетончининг уйига бир ҳамқишлоқ оғайниси меҳмон бўлиб келибди. Ҳақберди уйда йўқ экан.

Қош қорайиб, кўча эшиги қулфланибди. Бир вақт эшик тақиллаб қолибди. Меҳмон йигит овоз қилибди.

— Ҳақбердининг уйи шуми? — сўрабди тақиллатувчи.

— Ҳа, шу, — дебди меҳмон йигит.

— Бу ёққа чиқинг, зарур гап бор.

Меҳмон эшикни очиб чиқиши билан юзи, елкаси ара-лаш мушт тушаверибди.

— «Мана, магазин мудирини ҳажвия қиладиган сенми-сан, ҳали! Мана, мана, мана».

Меҳмон йигит аранг қочиб қутилибди. Ҳа, бу бўлган воқеа. Лекин ҳажвчининг дўстлари камайиб қолгани йўқ. Унинг дўстлари жуда кўп, кабинети, уйи ҳамон дўстлари билан гавжум.

Ҳақбердига Самарқандда тўй қилиб ҳаммаёққа овоза бўлган бир порахўрни ҳажвия қилишни топширишди. Бир тўйга 10 та қўй келибди. Бу порахўрликдан ўзга нарса эмас. Шунинг ўзиёқ ўша қўй олган одамнинг ҳажвиябоп эканини кўрсатиб турибди. Ҳақберди қаламини қайраб, 4 та ён дафтарни чамадонга жойлаб йўлга тушди. Порахўр тўй эгасига рўбарў бўлди.

— Тўй қилганингиз ростми?

— Рост.

— 10 та қўй олганингиз-чи?

— Бу ҳам рост.

Масала равшан, қаҳрамон ўз тилидан илинди, тан олди. Ҳажвчига фақат шу керак эди, холос. Аммо Ҳақбердининг кўнгли негадир тўлмас эди, яна қандайдир савол жавобсиз қолгандай эди. Тўй эгаси қўй олганидан тонмади, муттаҳамлик қилмади. Ўзини оқлашга ҳам уринмади.

Шундайлар билан муомала қилавериш салкам терговчи бўлиб кетган Ҳақбердининг юрагидаги нозик туйғуларини уйғотди бу тўғри сўзлик одам. Ҳақберди ён дафтарини очмади, тўй ҳаражатларини суриштирмади ҳам. Тўй эгаси кимлиги, юраги билан қизиқди.

— Элик беш йилдан бери шу маҳаллада истиқомат қилман, — дея ҳикоя қилди тўй эгаси Шариббой ота. Олти нафар ўғил-қиз ўстирдим. Ҳаммаси боадаб болалар. Яхши меҳнат куни ишлашади. Аёлим ҳам, ўзим ҳам маҳалла ишига бош-қошмиз. Биринчи тўй кўришим. Шунча йиллардан бери эл дастурхонини кўриб келдим, тўй қилганларга қўлимдан келганча кўмаклашдим. Бисотимга ҳеч нарса ташламадим, боримни ўшалар билан баҳам кўрдим. Одамларга қилган яхшиликларим эвазига бўлса керак, ўғлим-келиндимнинг тўйига 10 та қўй келди.

— Мен уларга қўй олиб келинлар деб айтганим йўқ асло. Режа тузиб турибмиз, шунча қўйни нима ҳам қилардик, ота-онасиз ўсаётган болалар уйига ўтказмоқчимиз.

Ҳажвия ёзилмади. Фелъетончи одамохун Шариббой ота билан хайрлашб, шаҳарга қайтди. Шу куни хамкасб дўстлари уни аллақандай куйни хиргойи қилиб ўтирганини кўришди. Эртаси редактор ҳажвия тақдирини сўради ундан. Ҳақберди нима жавоб қилган бўлса қилгандир, ҳар холда у хонага илжайганча кириб келди. Унинг табассумини, оппоқ тишларини шу бугун биринчи марта кўрдим.

БУРНИ УЗУН

Ақли калта кишининг одатда тили жуда узун бўлади, — деган экан қадимги юнон шоири Аристофан. Лекин ҳам тили, ҳам бурни узун бўлса-чи? Мен ўшандай одамни билман. Агар иложи бўлса-ю, ўшандайларни шундоққина бурнидан осиб қўя қолардиг-у, лекин тарихда жазонинг бундай тури мавжуд эмас экан. Майда гап одам Али замонида ҳам бир амаллаб жазосиз қолган экан, Вали замонида ҳам.

Хўш, узун буруннинг нима афзаллиги бор, — дерсиз? Албатта соф ҳаводан тўйиб нафас олмайди у. Аксинча, майда-чуйда гапга яроқли нарсани ҳидлаб топишга уста бўлади. У гаплашганингизда, учрашиб қолганингизда одати бўйича сизга узоқ тикилиб туради. Асло ҳавасланиб, соғиниб эмас! Қаерингиздандир айб топиш, бузиб-тузатиш учун синчиклаб тикилади. Баъзан салом берсангиз ҳам алиқ олмайди, сизга тикилиб олиб, кўзлари сизни эмас, нуқул хаёлдаги қаҳрамонини, юлғич, безори, таъмагирни излайди. Ният кир, дил қора бўлгач, кимга тикилмасин, бир нимани топади, албатта.

Жўралар даврасида ўтириб чой ичади, палов ейди. Лекин қўлтиғига майда гаплардан жойлаб қайтади. Унинг дастидан на қўшни қолади, на қариндош-уруф. Бурни узунни яқинда одамлар танг аҳволда кўришибди. Узун бурун гоҳ кун чиқиш, гоҳ кун ботиш, гоҳ шимолу гоҳ жанубга қараб ҳид қидирибди, изғирин кунда ҳадеб бурнини тортаберганидан совуқда олдириб қўйибди, хамақдек бўлиб ишиб кетибди. Бечора узун бурун...

Гап тополмаганидан сўнг, охири, 5 та боласининг устидан шикоят ёзибди. «Болаларим иш қилгани қўймайди, ҳалақит беради, ахир, тирикчилик керакми, йўқми? Эшитдим-у, раҳмим келди. Бечора, менсиз ҳам ўзи бурнидан осилиб қолибди-ку! Ёки садақа йиғиб берсакмикин-а? Ахир, тирикчилик керак унга!

ЧУМЧУҚ ФАРЁДИ

Саҳар палласи қушларнинг фарёдидан уйғониб кетдим. Ҳа, қушларнинг фарёдини эшитиб сапчиб туриб кетдим. Қушлар ҳам фарёд қиладими? Қилади, одамлар! Қушларнинг фарёди, одамларнинг фарёдидан минг бора кучлироқ бўлиб туюлди менга. Фарзанд учун, зурёд учун жанг бошлаганида улар шундай фарёд қиладиларки...

Баҳор тонгларининг бирида рўй берган бир воқеа қўлимга қалам тутқазди:

Майна айвон бўғотига келиб қўнди. У чумчуқ инига яқинлашди. Чумчуқ чирқиллаб дод солди, учиб чиқди-да, қанотини ёзиб чора излади. Майнага ўқдай отилди. Миттигина она чумчуқ инигаги полопонлари учун жангга киришди. Ўзи жанг қиларди-ю, яна фарёд кўтариб чумчуқларни ёрдамга чақирарди. Бир зумда чумчуқлар галаси айвонимизни тўлдирди. Улар энди бараварига фарёд кўтаришда. Осмонда чарх ураётган чумчуқлар майнани полопонлар инига яқинлаштирмасди. Юрагим алланечук бўлиб кетди. Бардошим чидамади. Майнага нафратим келди. Ўғлимнинг камонини излаб уйга чопдим. Бир пайт келиб қарасам, ярадор майна ерда чўзилиб ётибди. Чумчуқлар унинг аъзойи баданини чўқилаб ташлашибди. Зурёд учун бўлган жангда чумоли филни енгиши турган гап экан. Эртаси чумчуқ тумшугида дон тишлаганча бўғотда жавдираб ўтирганини кўрдим. У полопонларига емиш таширди. Ҳар гал инига кириш олдидан бўғотда бир зум ўтирар, атрофни кузатар, сўнг полопонлари ҳузурига ошиқарди. Она чумчуқ ана шундай жонҳалак дон ташиб юриб, охир бир куни чумчуқларини етаклаб чиқди. Учирмага ўргатди. Ҳа, баҳор қуш, қумурсқаларнинг ҳам доясидир.

ТЕРАКЛАР

Ғам-андухдаримиз интиҳосига етди. Кўз ёшларимиз та-
бассумга айланди, нашъу намоли умр кечираётганимизни
нишонлаш, байрам қилиш учун қишлоқнинг кенг боғига
йиғилдик. Куз фасли, қуёш ҳам бу байрамга шерикдай...
Озод юрт чаманида битган турфа гуллар, ноз-неъматлар шу
ерда.

Ҳали столлар тузатилиб бўлганича йўқ. Боғда сайр қила
бошладик. Боғ четида ёнма-ён ўсаётган бир жуфт теракка
хаёлим кетди. Бири яшнаб турибди, бирининг танасида эса
ажиндай чизиқлар, япроқлари сарғиш. Икки терак бир-би-
рига ҳамдард, иноқ, жуфтлардай турибди, назаримда.

— Ановини кесиб, тандирга қаласа, курсиллама патир
пишарди, — деди Жўраҳон қурий бошлаган дарахтга ишора
қилиб.

— Ажойиб мирзатерак экан, эсиз, — деди Адолатхон.

— Дарахтнинг қуригани — ўлгани, — деди яна бири.

— Баҳорга чиқиб сув ичса, яна кўкариб кетар, унчалик
қари ҳам эмас-ку, — деди бошқаси.

Ичкарига, столга таклиф қилишди-ю, баҳс узилди. Мен
ҳам бир чеккадан жой олдим. Ўтирибман-ку, хаёлим ҳар
қаёқда. Мен бу қишлоқда янгиман, бу ерга келин бўлиб
тушганимга эндигина уч ой бўлди. Ота-онам қишлоққа уза-
тишаётганидан кўнгиллари тўлмаган. Мана, уч ойдирки,
қишлоқликман. Назаримда, ҳаётнинг ҳақиқий манзараси бу
ёқда — қишлоқда. Табиат ҳам, одамлар ҳам ҳаётнинг ўзи-
дай содда, беҳашам.

Дутор торининг жарангги хаёлим торини узди. Жўраҳон
дуторни чертиб, қўшиқ бошлади:

*Ўзим ҳар жойдаман,
Кўнглим сендагир,
Дўст, ёр-ей...*

Мунча ҳам шўх бўлмаса бу жувон. У қўшиққа қўшиқ улади, шўхликка — шўхлик. Аёлларни ўзига қаратиб, яйраб-яшнаб ўтирган Жўрахоннинг овозини, созини бир аёлнинг кириб келиши бузди. Аёллар гурр этиб ўринларидан туришди. Унинг истиқболига пешвоз чиқиб, уйнинг тўридан жой кўрсатишди. Аёл бу илтифотлардан ўнғайсизлангандай бир зум тараддудда қолди. «Қишлоқ катталаридан бирининг хотини, шекилли», — ўтказдим хаёлимдан. Ўтирганлар ундан ҳол-аҳвол сурай кетишди:

— Саодатхон, соғлигингиз қалай?

— Ўғлингиз, келинингиз...

— Невараям катта бўлиб қолгандир?

Жўрахон қўлидан дугорини қўймай, савол-жавобларнинг тезроқ тугашини кутарди. Бетоқатлиги шундоққина сезилиб турарди унинг.

— Ўтиришимиз музлаб кетди-ку, — деди ниҳоят лабини буриб.

Жўрахон «музлаб қолган» ўтиришни қизитиш учун «Наманган олмаси»ни бошлади. Аёллар бир-бирига қарашди. Аллақандай ўнғайсизлик чўқди орага. Саодатхон секин қўзғалиб, ташқарига қараб юрди. Адолатхон уни овутиш учун бўлса керак, ўрнидан турди. Аёллар ҳам бирин-кетин унинг орқасидан чиқишди. Мен ҳам уларга эргашдим. Ўйин-кулги, ноз-неъматлар бирпасда унут бўлди-ю, аёллар Саодат опа атрофига тўпланишди.

— У ёқдан қачон қайтдингиз? — сўради бири.

— Кеча, — деди Саодат опа ва кўзига ёш олди...

Ўша куни Саодат опанинг юракни тирнагувчи ҳикоясини эшитдим. Анави қўшиқчи Жўрахоннинг саргузаштини ҳам. Кун бўйи сеҳрлангандай юрдим. Икки хил умр, икки хил гўзаллик. Иккиси ҳам кўз олдидан кетмайди. «Қайси биримизнинг йўлимизни танлайсан, қайси биримиздан ўрнак олиб яшайсан, келинчак», — деяётгандай улар. Бири ҳаётнинг бўронли-суронли йилларига чап бериб, шўхлигини, кўхлигини сақлаб қолган аёл. Бири кимгадир чиройини, ёшлигини, юрак қўрини ҳадея этган, юзларига барвақт ажинлар қўнган. Бири фақат ўзи учун яшаган, ўзли-

гини ҳамма нарсадан устун қўйиб, бу йўлда ҳеч нимадан ийманмаган. Иккинчиси эса, ўзлигини унутиб, инсон учун, унинг азиз умри учун жафо чеккан. Юзларида, қарашларида шу жафонинг излари қолган. Бири тор давранинг, хонадоннинг қоғоз гули. Иккинчиси ҳаётнинг, умр баҳорининг тоза гули.

Жўраҳон ҳам, Саодат ҳам шу қишлоқлик. Иккиси бир кунда эрини фронтга жўнатган. Жўраҳон ёлғизликда зўрға бир ярим йилни ўтказган. Сўнг, эри Содиқжон аканинг хатлари жавобсиз қола бошлаган. Жўраҳон ёшлиги, ҳусн-жамолининг бекор ўтиб кетаётганига ачиниб, яшаш эмас, кун ўтказиш кўчасига кириб кетган. Кўз ёши нималигини билмайди у. Риёзат чекмаган, лабидан хандаси аримаган, қўлидан дутори. Баҳор ҳам, ёз ҳам, қиш ҳам бирдай, фарқсиз унга. У баҳор гулларида, кузнинг олтин япроқларида завқланишни билмайди. Унинг умри ҳам табиатидай ҳиссиз. Ҳеч кимни юракдан севмаган, ҳеч кимга меҳр қўйиб, унинг ҳаёлида бедор бўлмаган, оромини йўқотмаган. Ҳеч кимни интизор кутмаган, вафо-садоқат не ўзи, ҳатто тасаввур ҳам этолмайди Жўраҳон. Ҳижрон дардида қоврилмаган у. Оҳ, кошки инсон умри, ҳаёт мазмуни дутор чертишдай осон бўла қолса. Йўқ, умр тори бошқа экан тамоман. Уни чертиш учун кишида бармоқ эмас, юрак бўлмоғи керак... Мен шундай юрак эгасини кўрдим, унинг мунгли, лекин, мазмунли умр торининг оҳангларини тингладим бугун. Мен хали ёш бир аёл, тажрибасиз келинман, Лекин, юрагимда орзу туғилди. Саодат опадай яшасам, яшай олсам дейман. Унинг сочларига қўнган оппоқ қировда, кузларидаги ёшда, пешоналаридаги ажинларда ажиб муҳаббат, садоқат достонини ўқидим... Саодат она эри Зулунбойни фронтга жўнатганида мендек — уч ойлик келинчак экан. Олти ой ўтгач, ўғли Зафар туғилибди. У эрининг хатларини интизорлик билан кутар, бугун меҳрини тўкиб, жавоб ёзаркан. Орадан неча баҳор-ёзлар ўтибди. 1944 йилнинг декабрида Саодат опа эшигини тақиллатган машғум хабар муҳаббат мактубларига ҳам, эзгу умид, висолга бўлган ишончларга ҳам хотима ясабди. Шундан буён мана йиллар карвони ўтди. Бахтли келинчак-

ликнинг атиги ўн ойинигина келинлик либосида ўтказган у. Қолган умри эса, фироқ ёши билан ўтиб келяпти. Бу орада ўғли улғайибди, уйланибди. Невараси ҳам бор энди. Шу ўтган йиллар давомида у эрини, Зулунбой қабрини қидираркан. Кеча у Будапештдан қайтибди. Эрининг қабрини зиёрат қилиб келибди. Айтишларича, Саодат опа келинлигида жуда ҳам ҳусндор экан. У ҳуснига бино қўймабди, «увол» бўлаётган ёшлиги учун ачинмабди. Ёшлиги эвазига у бир инсоннинг азиз номини табаррук, пок сақлаб қолибди.

Негадир, Саодат опани ўйлаганда, ўша боғдаги бир жуфт терак кўз ўнгимдан ўтаверади. Бир жуфт теракнинг бирини Саодат опага қиёс қиламан. У чиройини йўқотибди, лекин, кўксини қалқон қилиб, бир азиз инсон хотирасини бўрон-суронлардан олиб ўтибди, Одамларми десам, дарахтларда ҳам ҳамрозлик бўларкан. Анави жуфт теракка бир қаранг-а!

ТҮЙ КЕЛДИ

*Икки гунча давра тўрида,
Гуллар тўла ўнгу сўлида.
Куй, алёрлар ҳуморим олсин,
Қўй,
Қандиллар тонгача ёнсин.
Нигоҳ,
Нигоҳ-нигоҳлар гулдай.
Никоҳ,
Севги бирлашган кунда.*

Назаримда куёв-келин ўтирган давра столи саҳна, тўй ичкарасидаги ҳангомалар саҳнанинг орқасига ўхшайди худди. Биз қуйида ана шу саҳна орқасидаги гапларни қаламга олдик.

Тўй... нозу-неъматлар тўла дастурхонлар, карнай-сурнай. Тавозеда турган аёллар, сават-сават нонлар, пиширилган маъзарлар. Уй тўридаги кимхоб, духоба кўрпалар, зарбоф палаклар, атлас кўрпачалар ... Хитойи чиннилар, кумуш обдаста-ю, жавонларда товланиб турган идиш-товоқ, сервизлар. Столлар устидаги ноз-неъматларга назар ташлаймиз.

— Бай-бай... Қушнинг тили-ю, анқонинг тухумигача бор-а.

Аёллар ичкари -ташқари ҳовлиларни, уйлар, пешайвонларни тўлдириб ўтиришибди.

«Тўй» келди. Аёлларнинг кўпи келинга юборилган сару-поларни санаш хаёли билан бу ерга йиғилган. Қизнинг хонадони ўзига тинч экани кўриниб турибди. Тўйга келаётганлар ҳам казо-казолар, қўлларида шу хонадонбоп совға-саломлар.

Тўй келди. Икки севишган юракнинг бир-бирига талпинишлари, ўртадаги бокира севги, орзулар-умидлар гоҳо тарозининг бир палласи, юк ташувчи машинада келган унгурунч, сабзи-пиёзлар эса тарозининг иккинчи палласида туради баъзан.

Тўй келди ...

Қизнинг онаси, амма ва холалари юк машинасидан ташиб олиб кирилаётган тугунлар, тоғораларни санаб, кўздан ўтказиб турибди. Бир аёл ўз бармоқларини букиб санади:

Бир ... икки, ўн, ўн икки ...

— Ҳа, дуруст, паст кетишмабди.

— Ропша-роса ўн тўққизта тоғора, яхши.Қизимизнинг кадр-қимматини жойига қўйишибди. Барака топсин.

Икки қоп ун, гурунч, гугурт, чой, пиёз...

— Ие, сабзи қани?

Юк машинаси ағдар-тўнтар қилинди. Сабзиси кўринмасди.

— Вой,бу нимаси, а? Бу нимаси? Бу гап қизнинг онасининг қулоғига яшин тезлигида етиб борди.

— Тўй келди. Сабзиси йўқ. Бу қандай шармандалик, ахир. Вой шў-ри-и-им!

— Нима бало... ошни сабзисиз қилишарканми, «рабочий городок» дагилар, похол ташлади аммаси. Энди оловга гугурт чақилса бас.

Аёллар чувиллашиб қолишди.

— Қўйи ҳам ориққина, чўпдакқина.

— Арқони ҳам йўқ. Хасис экан қудангиз, айланай. Кўнглингизга келмасин-у, хасисроқ экан. Ҳм-м! Тўй бошидан бошингизни ҳам қилса, бу ёғи нима бўлади, а?

Қизнинг онаси «тўй» олиб келган қудалар ўтирган уйга мўралади. Аёллар «келин сепи»ни қўлма-қўл қилиб кўраётган эдилар.

— Мана буниси «мокий» трикотин, буниси қуруғи. Мана буниси помбархат, буниси... мочалкаси, ўргилай. Ҳа, купон манавуниси... Қизнинг онаси терга ботиб кетди. Хижолат. Куёвнинг холасини имлаб чақирди.

Ёшгина жувон уйнинг тўрида эди. Аёлларни ўрнидан кўзғатиб, минг ҳижолат ичида ташқарига чиқди.

Қизнинг онаси аввал тикилиб турди. Сўроқдайверса бўлади. Ўзидан садо чиқмади. Ўзи сўрамади-ку.

— Айноний, куёв бола омонми, ўзингиз соғмисиз, қуда бувам соғмилар? Савдогар иним омонмилар?

Ҳаммасига бош ирғаб, соғ-омон ишорасини қилиб турган ёш аёл «савдогарини» кимлигини билолмай боши қотди.

— Қайси инингиз, қайси савдогар?

— Ўғлингизни айтаяпман, айноний.

— Ўғлим студент-ку. Қанақасига савдогар бўлсин у?

— Ҳм, ҳалиги «заграница»да дейишувди-ку.

Тўғри, практикада, диплом ишига материал тўплагани кетган.

— Ҳм, унақа материалми?

— Мен материал тўплагани дейишса, мол-дунё тўплагани деб тушунибман-да ўргилай.

— Ёш жувон ҳамон айвон ўртасида турар, савол-жавоблардан боши айланиб кетган эди.

— Нега чақирди мени. Эсиз, жияним, шу аёлни она деб... Қизнинг онаси, ниҳоят, мақсадга кўчди.

— Ҳалиги... сабзиси йўқ-ку?

— Сабзи?

— Ҳа, сабзи. Бир қоп сабзи. Ё сабзи, ё 2500 сўлкавой, ўргилай! Тўй юбориш бунақа бўлмайди, опоси. Эл ичида шарманда қилдинлар мени. Ёш жувон уйга қайтмади. Бехтиёр ташқарига кўчага қараб юрди. Бир қоп сабзидай қип-қизариб, гандираклаб, хижолатдан бошини кўтаролмай борарди у.

Бу хижолатлик сабзи хижолатлиги эмас, йўқ. Инсонгарчиликни сабзидек ўрага кўмиб ташлаган таши ялтироқ, ичи қилтироқ одамлар ҳижолатчилиги эди.

«ПОДУМАЕШЬ», ЭМИШ

Эшик очилиб, тўладан келган, оппоқ юзли, истараси иссиқ бир қиз кириб келди, саломлашиб, илтифот билан сўради:

— Мумкинми, телефон қилиб олсам?..

— Марҳамат, — жавоб қилдим, бирор зарур иши бордир, деб ўйлаб.

Унинг нозик бармоқлари керакли номерларни бир зумда териб бўлди. Телефондан анчагача гудок овози эшитилиб турди. Афтидан гўшакни ҳеч ким олмаётганга ўхшайди. Лекин қиз ҳали-бери телефон гўшагини қўядиганга ўхшамас эди.

— Жавоб бермаётганга ўхшайди-а? — сўрадим.

— Ҳечқиси йўқ, вақтим бор, кутаман.

Қиз тирсагини столга тираганча кабинетдаги жиҳозларни кўздан кечира бошлади. Ҳамон гўшак қўлида, ҳамон жавоб йўқ. У бир уҳ тортди-да, гўшакни тарақ эткизиб жойига қўйди ва шу заҳотиёқ яна олди. Яна чўзиқ-чўзиқ гудок овози... Ростини айтсам, хаёлим ипи узилган маржондай сочилиб кетди, таҳрир таҳрирлигича қолган эди. Ишни йиғиштириб қўйиб, қизга лоқайд тикилганимча, унинг тезроқ кабинетдан чиқиб кетишини кута бошладим.

Тинимсиз уринишлардан сўнг у истаган одамини топди шекилли, бир сакраб ёзув столига ўтириб олди. Мен энди унинг орқасида қолиб кетдим. Кутилмаган меҳмоним хотиржам сўз бошлади-ю, пулемётдай сайрай кетди:

— Ало, бу ўзларими?

— ...

Нега тайинланган жойга келмадингиз? Ёки ...

У ёқдан бирор важи-карсон айтилди шекилли, қиз яна алангадай ловулаб кетди.

— О-о-о, шунақа денг, а! Сиз иккига деган эдингиз. Мен эса соат бирдан буён кутаман. Ичакларим хуштак ча-лишаяпти. Иш-пишингизни билмайман, тезроқ йиғишти-

ринг-да, етиб келинг! Нима, обедни билмайдими идорангиздагилар?

— ...

— Бўлди, бўлди. Нима?!

Йигит кела олмаслигини айгган бўлса керак (афсус, унинг сўзларини эшита олмасдим). Қиз чала ёнаётган ўтиндай тутаи бошлади.

— Ҳа-а-а, ҳали шунақа эртақ айтишни ҳам биламан денг. Байрамда ҳам келмадингиз. Табрикламадингиз ҳам. Наҳот, дарров эскирган бўлсак.

— ...

— Кеча идорангизга борувдим. Жойингизда ўтирасизми ўзи? Ёки расписание тузиб қўяйми-а?

— ...

— О-о-о, алдаб бўпсиз. Ҳамма ерда қоровуларим бор. Яшириб бўпсиз. Ҳар бир қадамингизни ўлчаб юриш қўлимдан келади. Анойи деб, ўйловдингизми ҳали? Бевафо!

Ало, ало! Эшитаяпсизми? Кабинетингизда ким бор? Мажлис? Ҳим, мажлисбозлар-ей, Нима масала кўриляпти? Интизом? Кун тартибингизга яна битта масала қўшиб қўйинг — хотин-қизларга бой-феодалларча муносабат масаласини. Зора сизга ҳам нафи тегиб қолса. Зора соатлаб кутаберишдан қутилсам. Ҳай, менга қаранг, анаву понорам кинода-чи, арабча картина кетаётганмиш. Оборасизми?...

Сабрим тугади, тугақиб кетдим:

— Яхши қиз, марҳамат қилиб гўшакни жойига қўйинг.

Қиз менга сиз ҳам шу ердасизми? — дегандай ўқрайиб қаради.

— Нима?

— Гўшакни жойига қўйинг деяпман. Бунча ўзингизни пастга урмасангиз?!

— Подумаешь!

Қиз яна гўшакка юзланди.

— Анварчик, мен яна телефон қиламан. Пока. У гўшакни тарақ эткизиб қўйди-да, бедана юриш қилиб кабинетдан чиқиб кетди. Раҳмат ҳам демади. Мен эса нотаниш Анварчикка ачинганимча хаёлга толдим.

ҚУЛОҒИНГИЗГА ГАПИМ БОР...

Сарви хола ни қўшнилар кўпинча большевик хола ҳам дейишарди. Не-не суронларни кўрмаган, биринчи бўлиб паранжи ташлаганлардан ўзи ҳам. Шу-шу у большевик хола бўлиб кетди. То ҳануз уни қишлоқликлар большевик хола дейишади. Не даҳшатларга тик қарамаган дейишади. Ҳамон иштибоҳли, ҳамон ғайратига сифмай яшайди. Сарви хола хотин-қизларнинг байрами 8-мартга тайёргарлик кўрябди. Шу улуғ айёмда холанинг кўнглига бир иштибоҳ тушди. Унинг ЗАГС хонага боргиси келиб қолди. Қишлоқнинг иланг-пиланг йўлидан бориларди у маҳаллар ЗАГС хонага. Торгина, танқисгина бир хонада ЗАГС опа ўтирардилар. Сарви хола ҳам шу даргоҳга келинлик либосини кийиб, юрак ютиб, гул қучоқлаб борган. Оҳ, қайларда экан ўша либослар. Оқ шоҳи рўмол, қалами кўйлак, беш бел камзил, духоба дўппи.

Холанинг кўнглига иштибоҳ тушди. Унинг ЗАГС хонага боргиси, келинчақларга суқлангуси, ўзининг келинчақлик чоғларини эслагиси келди. Чолининг пинжиги суқилди.

— Айланай дадаси, бир кўнглим кетди-да, ЗАГСга олиб борсангиз.

— ЗАГСга?

— Ҳа, ЗАГС хонага-да!

— Нима қиласан, у ерда?

— Шундоқ ўзим, келинлигимни кўргим келди.

— Кўргим келди?

— Ҳа, йўқ деманг, дадаси. Бугун улуғ айём, байрам куни-я. Бизнинг шодиёна кунимиз. Шак келтирманг. Гуноҳга қола-сиз-а, худди, — кулди у.

— Ҳай, нима ҳам дердим, юр, бўлмасам.

Қишлоқ йўлларидан селкиллаб ўтиб бораётган икки нуроний кексанинг ЗАГС хонага бораётганини ким ҳам хаёлига келтирарди дейсиз. Ҳа, улар ЗАГС хонага боришарди. Ана, гул дўкони ёнида тўхтади улар. Бир даста гул ҳам со-

тиб олишди. Қишлоқнинг ҳашаматли «Бахт уйи»га кириб боришаётганида уларга қараб бир-бирларини пинҳона туртганлар ҳам бўлди.

«Ёр-ёр» куйи янграб кетди. Хола энтикиб кетди. Гулни бағрига босди. Не-не жанг суронларини кўриб, озодлик душманлари билан юзма-юз келиб қолганда ҳам титрамаган юрак ҳозир тут баргидек тўкилиб борарди. Оҳ, муҳаббат... ҳали ҳам барҳаётмисан? Ҳали ҳам сеҳрлимисан! Келинчаклик — шунчалик қудратлимисан сен! Шунчалар тароватлимисан! «Бахт уйи» дегани нақ ҳашаматли сарой экан. Ҳаммаёқ гул-алвон. Келинчакларнинг бахти бу, иқболи бу. Оҳ, замонамдан ўргилай. Қани энди ёш бўлиб қолсам! Бахт остонаси, муҳаббат уйи шунчалар фусунгармисан?.. Ана, қаранг, ҳарир кўйлақларга ўралиб кириб келаётган сарвқад келинчак шу қишлоқнинг қизи — Ҳуриой. Ҳуриой илғор теримчи, у холани дарров таниди. Аста эгилиб «келин салом» қилди. Хола шу тобда эриб, симобдай оқиб кетгандай бўлди: Оҳ, келинчаклик — шу қадар мўътабармисан, шу қадар латифмисан, шу қадар бокирамисан!!... Хола гулдас-тани келинчакка тутди, унинг пешонасидан ўпди. Унинг товусдай бўйларига суқланди. Укпарлардай енгил учиб, елпиниб бораётган этакларига термулди. Бунчалар сулув-а! Ундан кўзини узолмай қолди. Беихтиёр юраги орзикди. Киприкларига севинч ёши қалқиди: Оҳ, келинчаклик шу қадар азизмисан... Шу қадар оташмисан, ўтмисан?!

Хола шу куйи хаёл дарёсида оқди. У ҳарир кўйлақлар бамисоли оққушдай унинг нигоҳини ҳадеб тортаверди ўзига. Ана, нозик бармоқларда никоҳ узуги ярқиради. Келинчак ибo билан бош эгиб, лабини тишлаб турарди. Бу ҳол холага ўзининг келинлик дамларини эслатди.

— Ҳа, келинчак деганлари шу-да. Кўнглидан ўтказди хола мамнун жилмайиб, ибоси бўлмаса, ким уни келинчак дейди. Келинчак — суйинчак деганлари.

Хола ширин хаёллар оғушида тебраниб, мастона ўтирарди...

Шу чоқ «Бахт уйи»га яна бир келин-куёв кириб келди. Ё раб, бу нимаси?... Узоқдан келин-куёв эмас, икки жўра ки-

риб келаётгандай. Ё товба, бу нимаси, а? Кўнглидан ўтказди хола. Шундай қутлуғ даргоҳга-я?! Шундай ҳурматсизлик қилиб-а? Хола ўрнидан туриб кетди. Унинг рўбарўсида сочи қирқилган, шим кийган келинчак билан унинг «жўраси» куёв турарди. Хола кўзларига ишонмади, чолини туртди. Келинчак шип-шийдон, япроқсиз, мевасиз дарахтга ўхшаб турарди худди. Бирам беўхшов, бирам тароватсизей! — Яна кўнглидан ўтказди хола. У излай-излай, қўмсаб, топиб олган ҳузур-ҳаловатини, завқини келинчаклик сурурини бир зумда йўқотгандай довдираб қолди. Қувлиги тутди, асабийлашди. Нима қилсин? Шундай табаррук жойни менсимай, оёқости қилганларни ҳайдаб солсинми бу ердан? У шитоб юриб келиб, ҳалиги келинга деди:

— Сен бу ерга нимага келдинг. Футбол майдонига тўп ўйинига келдингми? «Бахт уйига» ЗАГСами? Қиз елкасини қисди, йигитига қаради. Бу кампир алжираб, нималар деяпти ўзи? — дегандай лабини бурди, бурнини жийирди. Йигитнинг озгина бўлса ҳам ори бор экан, довдираб қолди. Холанинг гапини қизга тушунтириб қўймоқчи бўлди. Қизнинг этагидан тортмоқчи бўлди, тортолмади. Келин бечоранинг этаги ҳам йўқ, нима қилсин. Аста унинг қулоғига шивиради:

— Юринг, четроққа чиқайлик, қулоғингизга гапим бор.

— Вое-й, қўйинг, шўхлик қилманг, — деди қиз, қип-қизил лаъл суртилган лабини чўччайтириб, бу ер ўпишадиган жой эмас-ку!

ТҮЙДАГИ ҲАНГОМА

Файзиёб сентябрь оқшомларининг бири. Боғларда, зумрад далаларда меҳнат шодиёнаси, қизларнинг дилрабо яласи авжида. Полизларда ҳосил тўйи, қовун сайли. Киройи шундай пайтларда тўй ўтказсангиз. Дастурхон устидаги нознеъматларга боқиб кўзингиз қамашади. Тўйхона эгаларининг хуш такалуфи, ясатилган стол тўрида, турфа гуллар панасида хиёл бошини эгиб ўтирган, зебу зийнатларга ўралган келин. Шодликданми, хавотирданми, ҳаяжонини яшира олмаётган куёв йигитнинг безовталигини кузатиб ўтирганлар орасида биз ҳам бор эдик. Ҳай, тўйхонанинг эшиги барчага очиқ.

Ўйин-кулги авжида. Шу пайт ёш боланинг «дада, дадажоним, шу ердამисиз?» деб йиғлаган товуши эшитилди. Ҳамманинг кўзи ўша томонда. Бола онасининг қўлидан тушди-да, йиғлаганча куёв томон чошиб борди, унинг бўйнига осилди. Юз-кўзларидан ўпа бошлади. Куёв саросимада, кўзларини яширишга уринар, боши қуйи эгилганча ўтириб қолган эди. Бирдан шамол бошланди, кутилмаганда шаррос ёмғир қуйиб берди, кўкда чақмоқ чақнади, момақалдироқ гурлади. Табиат ҳам тўйхонадаги манзарани кузатиб тургандай кўзёши тўқди.

Келинни гулёрлар айтиб эмас, совуққина чимилдиққа олиб киришди. Ҳамма бир зумда тарқалди. Мен бирон илнжим бўлмаса ҳам, бу хонадондан кета олмадим. Ҳа, виждоним кетишга йўл қўймади. Севгиси, садоқати, оналик қалби, гул ёшлиги оёқости қилинган ёш она Муаттар номидан бахт ўғриси, қизлик ғурурурини қадрлай билмай, текин уй-рўзғорга, латта-путгаларга алишган келинпошша Муяссарга бир оғиз сўз айтиб кетиш учун чимилдиққа кирдим. Муяссар андишасиз кўзларини беҳаёларча олайтириб, йигитга пўписа қиларди:

— Шум оёқларингизни йиғиштириб олмаган экансиз-да!

Ҳа, йигит сукут қилишга мажбур эди. Вафоли хотини,

гулдек икки фарзандини етим қолдириб, кўнгил кўчасига кирганда шундай можаролар бўлишини ўйлаб кўрмаган бўлса керак-да! Садқаи одам кетсин. Танқиддан тубан бўлган бу йигитга сўз ҳам хайф. Аммо мана бу қиз-чи? Бировнинг бахтини ўғирлашга уни нима мажбур қилди экан?

— Яхши қиз. Сизни бу хонадонга нима етаклаб келди?

— сўрадим.

— Севги-муҳаббат, — деди у ҳаёсизлик билан.

Севги нима ўзи? Беқарор қушми, истаган булоққа қўниб сайрайдиган? Ёки қароқчими, бировларнинг бахтига чанг соладиган? Севги тотув турмушнинг заволими? Севги гуноҳсиз гўдакларнинг мунчоқ кўзларидан оққан алам ёшларими? Ифбатли, ёш жувоннинг ҳасратга тўлдирилган юрагимми? Йўқ! Бу севги эмас. Балки нотавон бир кўнгилнинг беўхшов истаги холос.

Муяссар, сен севги дея ёшлигингни, қизлик ғурурингни оёқости қилдинг. Ҳали ҳам кеч эмас, виждон амрига қулоқ солмаган қалбинг жиловини маҳкам ушла!

СОВЧИЛАР

Ҳа, совчи яхши ният элчиси. Ошиқ йигитнинг ўз севгилиси томон йўлаган эркин қуши. Бу қуш чарх уриб неча боғлардан ўтиб, маъшук қиз боғига қўниб, унинг падари бузрукворларига «соф севги», «висол» сўзларини англатади. Тўй-томоша бошланади. Ана шундай қилиб ҳаёт гулшанида яна икки ғунча лаб очади.

Аммо бошқача совчиларни ҳам учратиб қангу манг бўлиб қолдик. Ёшлиқдан қадрдон дугонам Заҳронинг илтимосига кўра Шаҳрихон маҳалласидаги холасиникига меҳмонга бордик. Заҳрохоннинг холаси жуда дилкаш аёл экан. Бир зумда бизни пишиб ётган узум ишқомлари орасига етаклаб кетди. Хоҳлаган узумларингизни узиб энглар, қизалоқларим. Мен дарров чой қўйиб юборақолай.

Қандай ажойиб боғ-а! Зилол сув салқинига қурилган чорпоя, ҳовли ўртасидаги гулзор, асфальт йўлаклар, ойна равонли уйлар... Бахтинг бор экан, дугонажон, дедим Заҳрога ҳазиллашиб. Чунки холасининг ўғли Анвар билан ораларидаги соф муҳаббатни билар эдим. Анвар ўқишда, тамомлашига яна икки йил бор. Заҳро медицина хамшираси. Жуда доно, одобли қиз. Ўзига тинч, казо-казо оилалардан келган совчиларни қайтариб, ҳамон Анварни кутаётир.

Заҳронинг холаси дамлаб келган чойни энди ича бошлаган эдик, кўча эшиқдан бошларига оқ рўмол ташлаган, оёқларига ғарч-ғурч ковуш махси кийиб, қошларига ўсма қўйиб олган уч аёл кириб кела бошлади. Қўлларида тоғора-туғун.

— Ассалому алайкум, айланайлар, яхши ният билан эшигингизга қадам босиб келдик, — деб гап бошлади аёлларнинг кексароғи, Заҳронинг холаси меҳмонларни такалуф билан кутиб олди. Уй тўрига таклиф қилди.

Бу нотаниш аёлларнинг нима мақсадда келганини билолмай боши қотди.

— Бир фарзандимизни икки қилгали совчи бўлиб келдик, ўргулай, — деди ҳалиги аёл.

— Бош устига эди, лекин фарзандларимиз ичида қиз йўқу. Иккитагина ўғлимиз бор, холос. Бу уй эгасининг жавоби эди.

Совчи аёл шарақлаб кулиб юборди-да. Анваржонни куёв қилиш мақсадида эканини тушунтира кетди. Тўй ҳозирлигини ҳам кўриб қўйишган эмиш. Бу гапни эшитгач, Заҳронинг чехрасида порлаб турган табассум қандайдир гашлик, паришонлик билан алмашди. У чой келтириш баҳонаси билан ташқарига отилди. Орқасидан чиқдим... Йўқ, бу совчилар Анвар ёқтирган, у билган, таниган қиздан келган совчилар эмас. Мутлақо нотаниш одамлар булар. Эҳтимол, ўша қиз ҳам бу ишдан беҳабардир. Эҳтимол, унинг ҳам ўз севгани бордир. Ҳа, бу кўнгил иши. Мана бу беўхшов манзара эса, ўз қизининг иффатини тушириб, унинг дил розига қулоқ солмай, кўчама-кўча куёв ахтариб юрган даллол-холажонларнинг иши.

ҚАСАМ

- Қасам ич десангиз, ичай, хотинимни севмайман.
- Нега уйлангансиз бўлмаса?
- Фалакнинг гардиши айланиб, менинг бошимда тўхтаган. У мени севиб қолган, раҳмим келиб...
- Ёлғон!
- Ёлғон бўлса, нон урсин!

Қиз қасамга ишонмади, албатта, йигитнинг қаллоблигини ўзига кўрсатиб қўймоқчи бўлди. Йигит ишлаётган корхона маҳаллий комитетига хотини номидан ариза ёзди. Маҳаллий комитет аъзолари билан уни қандайдир қизга муҳаббат изҳор этиб юрганликда айблади. Яширин муҳокама давом этди.

— Чин инсонлик сўзим, — деди қаллоб, — у қиз ўзи мени севиб қолган, орқамдан юрибди. Шундоқ севган хотиним туриб, ундай қизларни бошимга ураманми? «Бошимга ураманми?» сўзи тамом бўлмасдан ўша қиз кириб келди. Қаллобнинг ўз тилидан илингани ўзига берилган жазо эмасми?

ҚАЙДЛАР

Шеърим

Сукутдаман. Лекин шеърим сукутлар дарёсига фарқ, бўлган хаёлимни уйғотади. У темир дарвозаларни шарақлатиб очади. Қудуқлар қаърига сакраб тушади. Фазоларга қўл чўзади. Оҳ, унинг журъати менда бўлсайди.

Қалам

Бокира табиат гўзалликлари ҳақида кўп ёздинг. Энди одамларни ёз. Улар гуллардай гўзал. Алафлардай беўхшов. Тўлқинлардай курашчан, асов. Кўпиклардай мақтанчоқ. Офтоб янглиғ ёруғ улар, булутлардай зимистон. Дарёлардай баҳрали улар, қўлмаклардай хатарли.

Дарё

Тоғлар бағрида туғилади. Бағри кенг. Унга арчалар, қарағайлар, эман дарахтлари эртақ сўйлайдилар, ўлан айтадилар йўлларда. Унда сарвлар, мажнунтоллар соч тарайдилар. Дарё тоғлардан диёримга сурур, қўшиқлар олиб келади.

Шудринг

Шудринг бир қатим нурдай япроқда қалқиб турибди. Нигоҳим ботмасайди. У нур тугмадай узилиб тушмасайди. Нур қатими шабнамни тонг шамоли елиб ўтди. У кўз ёшидай узилди-ю, она ерга сингди... Эртаси субҳи саҳарда биллурга айланиб яна япроқ устида йилтирайди. Она ер уни ютиб юбормайди, сайқаллайди.

Қулоғимга чалинган гаплар

- Мен сени севаман, — деди ошиқ. — Тугёнларга лим-мо-лим юрагимнинг калитини қўлингга тутқизаман.
- Юрагингнинг калитини эмас, квартирангнинг калитини топшира қол, — деди қиз.

Дунё

Дунё айланади, айланади. Бағрида нолалар, қўрқувлар, йўқсиллар билан айланади. Ҳамон айланади. Ер шари - андуҳларни елкасига ортмоқлаб айланади.

Ҳаё

Ҳаё — бу кимёдир. Унинг ҳар қатраси тупроқни дур қилур. Ҳаёси бор қиз — кимёга, жавоҳирга тенг қиздир.

Қиз ҳусни, бу — ярим бойлик. Лекин қизнинг ҳаёси, ибоси эса бутун бойлигидир. Ҳусн — қизнинг севилишига кафил бўла олар. Лекин унинг бир умр бахтли бўлиши учун ҳусн эмас, ақл чироғи керак.

Ақл чироғи билан турмушнинг энг қоронғу сўқмоқларини ҳам ёритиб яшаган қиз бахтли бўлишга ҳақли.

Дарахт

Куйиб, кўсовга айланган дарахтлар... Дарахтлар қабристонига ўхшайди.

Тилла қўнғиз

Боғимизда шафтоли пишди. Тилла қўнғиз шафтолига ёпишиб олиб, бол сўриб ётибди...

Шафтолини узиб олдим, сезмайди. Шафтолини иккига бўлдим, сезмайди. Оғзи болда бўлгач, дунёни сел олса унга нима?

Одамнинг энг ёвуз душмани

Одамнинг энг ёвуз душмани — ялқовлик, ироданинг бўшлигидир.

* * *

Одамзод илгари ўзига овқат излаб бутун куни бўйи югурар, меҳнат қиларди. Энди ресторан, кафелар чиқди. Лифт, автомобил, шоҳона мебел, компьютер, интернет ва ҳ.к.

Энди одам овқат излаб эмас, тинчлик, соғлик, асабларини тинчлантириш, ором излаб овора.

* * *

Ақдим етмаган манзиларга юрагим билан етиб бораман.

Дунё

Дунё — кекса момо, биз эса гўдақлармиз. Бувиларимиз пастак кулбаларда яшаган, аллалар куйлаган.

Дунё ўзгарди. Бешиқ ўзгарди, осма беланчаклар пайдо бўлди.

Алла ўзгармади. Оналикнинг қўшиғи ўзгармади.

Алла айтган тилни кесдилар. Лекин аллани қилич билан чопиб бўлмади. Олтин бешиқ ўланининг умри боқий бўлиб қолаверди.

* * *

Меҳр — меҳрни излаб топади. Нигоҳ ҳам нигоҳни излаб топади. Юрак ҳам ўз илинжини шу нигоҳларда учратар эмиш.

Сиз меҳрни ўз измига қўйинг. Уни жиловламанг, банди қилманг.

Меҳр тупроқни кимё қилишга қодир. Меҳр — улкан салтанатларга, муҳаббат салтанатига пойдевор.

Меҳрни мисқолаб тортманг. Адоватни, нифоқни тортинг мисқолаб.

Меҳрнинг кўзларини чашмадай очиб қўйинг. У одамзодни ҳасад балосидан қутқаради. Эзгуликларни бошлаб келаверади.

Сув

Сув шилдираб оқиб келяди. Илк севинчлар, умид ниҳолларининг куртак ёзувига ўхшаш сув аста ёйилади, офтобга тўғрилади.

Шу тоб боболарнинг кўзига бошоқлар кўриниб кетади. Бувиларнинг кўзларига қадирғочларнинг карвони кўриниб кетади. Келинчакларнинг кўзига ишқий мактублар кўриниб кетади. Бешиқда ётган полапони кўриниб кетади. Болакайларнинг кўзига сувга оқизоқ қилинган кулча нонлар

кўринади. Йигитларнинг кўзига келинчакларнинг пушти рўмоли кўринади.

Сувга бир дона гул ташланг. Сув қўйнида офтоб шўнғиб бораётганини кўрасиз. Кўзлар бир-бирларига термулганда, ўртада меҳр кўприги ташланар экан.

Ер курраси

Ер курраси айланади. Мурувватни, лутфни излаб айланади. Ҳамдардлик, тотувликларни йўқлаб, алқаб айланади. Йўқсилларнинг ғамини еб дунё кезади. Чексиз далалар, олис ўтлоқлардаги қўй-қўзиларга ризқу рўз мўл бўлсин деб айланади. Ирмоқлар қўшиқ куйласин, тошлоқларда чаманлар кўкарсин, деб айланади.

Ҳаваслар, орзуларни, кулгуларни одамларга қолдириб ўтади. Ёмонликни, нифоқни икки четга улоқтириб ўтади.

Ойналар ортидаги чироқлар ўчади. Коинот уйғонади. Юлдузлар мил-мил бўлиб осмонни тўлдиради.

Дарёлар уйғоқ. Мажнунтолнинг сочлари анҳор сувларига қўшилиб оқади.

Ишбилармон аёл

Баъзи аёлларни кузатганман. У ишбилармон, у раҳбар. Оёғида керзи этик. Дала-тошларда юриш учун этик керак, тўғри. Сочи турмакланган, бу ҳам тўғри. Эғнида одми кўйлак, бу ҳам тўғри...

Лекин... лекин... нега у овозини дўриллатиб гапиради. Буюради, ўшқиради. Одамларни қўрқитиш учунми? Нега унинг чехрасида лутфни кўрмайсиз?

Нега у аёл бўлатуриб, аёллигини тан олмайди, эркаклик даъвосини қилади. Эркакларнинг ишини бажараётгани учунми?!

Аёллик назокатини сақлаган ҳолда, раҳбарлик қилиб бўлмайdimи? Уни раҳбар бўлгани учун эмас, аёл бўлгани учун ҳурмат қилишса яхшироқ эмасми? Аёл ана шу ҳурматга эришиши мумкинми? Мумкин, албатта.

Аёллик нафосати, назокатини қурбон қилиб ишбилармон, ёки раҳбар бўлиш ўрнига, ишбилармонлик, раҳбар-

ликнинг ёнига аёллик назокатини қўшса яхшироқ, улуғроқ бўлмайдими?

Одамлар улуғликни ҳамisha улуғлайдилар.

Эртаклар

Эртаклар тоғларнинг орасида туғилади, наздимда. Эртаклар қояларнинг бошида улғаяди. Эртак ям-яшилликлар бағрида ўсади. Улар гунчалар хандасида яшайди.

Тошлар ўксимайди

Тошлар ўксимайди. Уларга барибир, урушми, қирғинми, дўлми, селми, оловми.

Лекин одамлар тошларни сотиб оладилар. Бармоқларида, кўксида кўтариб юради. Ҳаётнинг кўҳна безаклари улар. Улар она ернинг қорачиғлари, жавоҳирлари. Уларда тарихнинг муҳри бор. Боболарнинг санъати, нигоҳлари бор. Одамзоддан кўпроқ умр кўради тошлар.

Шоир

Халқ бошига ташвиш тушганда энг кўп жафо чекадиган одам бу шоирдир, унинг юрагидир.

Халқнинг изтиробларини у ҳам елкаси билан кўтаради, ҳам юраги билан. У бу изтироблар юкини юрак қонига йўғириб, сатрларига бўзлайди.

У икки бора жанг қилади. Ватан аскарни бўлгани, қалам аскарни бўлгани учун шундай. Покиза туйғуларнинг топталмаслиги учун жанг қилади.

Одамзод

Одамзод ёниб турган юраги билан, қоялардай бардоши, иродаси билан офатларни енгади. Одамзоднинг меҳрига, қаҳрига бас кела олувчи ёвузликнинг, офатнинг ўзи яраган эмас ҳали.

Вақт

Вақт бамисоли қилич. У уммонларнинг қанотини қайириб, қиличларнинг даммини кесиб ўтиб келаверади. Одам-

лар унга етолмайди, ундан қочолмайди. Ундан беркинадиган қоя йўқ. Энг буюк қоя вақтнинг ўзидир.

У гоҳ алам, гоҳ дилшодлик қолдириб ўтади. Унинг лаъли рангли қадаҳлар билан ҳам, очлик, муҳтожлик билан ҳам иши йўқ. Унинг темир оёқлари остида гоҳ кул қолади, гоҳида гул.

Осмон

Осмон ерга араз қилибми сел қамчиси билан савалайди. Ғазабнок гулдирайди. Қиличчини ялтиратиб, гулдирайди. Қора булутларини ёйиб офтоб юзини тўсади. Дўллари билан ерни чакичлайди.

Бу ғазаб, бу аразларга ер чора излайди. Ғазаблардан гул ундиради, аразлардан сабза...

Яраш тимсолидай найкамалак йилтирайди.

Қачон биз адашсак

Қачон биз адашсак, қуёшга боқиб изла мени. Унинг нотинч, бетиним ҳаётидан мени топ. Унинг иссиқ нафасидан изла.

Қачон биз адашсак, она ерга термул. Гуллар атри, ифоридадан, гунчаларнинг очилгунча чеккан заҳматидан, тиконлар заҳмига бардош берган наваларнинг бардошидан изла.

Зулмат

Қоронғулик, зулмат ҳаммага етарли. Ҳеч ким қоронғулик учун ошиқмайди, курашмайди ҳам.

Одамлар қуёш нурига интилади, унга туймайди.

Гуллар қуёш маҳсули. Офтоб, ранглар, кулгу, чеҳрамиздаги анвор ҳам қуёш маҳсули. Қоронғудан эса ҳеч нарса унмайди. Гуллар ранги, кўкатлар ранги зулматга ўхшаса-чи? Унда одамзод нима учун яшайди? Нима учун курашади?

Анҳор

Анҳор соҳилига ҳар тонг сайрга чиқаман.

Сув бўйида ялпиз терганларимизни эслайман.

Умр йўлдошим билан қилган баҳсларимиз жаранглаб эши-

тилгандек бўлаверади. Сув эшилиб, тўлғониб... баъзан нола қилиб оқарди. Бор гапи, тугёни юзида. Сув бўйида бир дам туриб қолдим: Яна ўша сирли садо эшитилди.

— Муҳаббат шу тиниқ сувдек беғубор, пок, қайноқ бўлса.

— Муҳаббат шу оқин сувдек ўткинчи, вафосиз бўлмаса.

— Нега?

— У бир бор ўтади, орқасига қайтмайди, асло. Тўлқин уриб ўтади-кетди.

— Йўқ... У жаҳонларни айланиб, не-не қиёфаларга кириб, буғга, ёмғир, дўлларга айланиб яна қайтади. Бу коинот қонуни, қудрати.

— Буни вақт, йиллар кўрсатади.

Ёдда турсин

Орзуга айб йўқ. Умид ёр. Замона йўл беради бизларга. Мартабали ишларда, улуғ лавозимларда ишлаш насиб этса, ўзингиздан кетманг. Мағрурлик кўчасига кирманг. Биласизми, мағрурлик бу — нодонлик, кўрлик дегани. Ўтирган курсингиздан фойдаланиб, ўч олманг, майдалашманг. Мансаб эшигингиз шоҳга ҳам, гадога ҳам очиқ бўлсин, дер эдилар дадамлар.

Бу ўғитлар ўйга толдиради мени. Наздимда, аёл худди чинорга ўхшайди. Улкан, сербар чинор. Илдилари меҳнаткаш. Етти қават ернинг остидан япроқларига — болаларига булоқ сувларидан қатралаб ҳаёт узатувчи, баҳралар етказувчи чинор. Қоялар бағрини ёриб ўсаётган чинор, дўллар, довулларга чидамли чинор. Замон учун, зурёдлар учун курашларнинг энг олдинги сафларида турган чинор.

Шуларни ўйлаганимда ўтганлар ҳам ёдимга келади. Булар эски гаплар эмас, йўқ. Буларни биз бувиларимиздан эшитганмиз. Буларни энди набираларимиз ҳам билсин. Ҳурлик қўшиқларини куйлаш орзусида саҳнага чиққан, ва лекин кўксига ханжар қадалган Нурхон, Турсунойларни эслайман. Ундайлар кўп эди. Улар бошлаган қўшиқлар авж пардаларида узилди. Улар манзиллар бошида қолдилар. Ҳа, кўксига ханжар қадалганлар, қонига беланганлар ёдда турсин. Чавақланган санъат, истиқлол қурбонлари ёдда тур-

син. Оғир йўллар, йиллар, таъқиблар, тазйиқлар, заъфарон бўлган ширин жонлар, авж пардасида узилган торлар, бўйилган созлар ёдда турсин. Уларни унутмоқ, гуноҳ.

Шукрона

Орзули, умидли тонглар, қўшиқли саҳарлар, дилшодликларга тўла сонияларда ҳам ўтмиш ҳамиша ёдимиздадир.

Қутлуғ айёмлар, тўкин дастурхон, неъмат тўла боғлар, қайноқ давралар, дилга хуш суҳбатлар ўтган мумтозлар ёдини дилимизга солиб туради.

Озод инсон тиз чўккан онларини унутмайди сира.

Умид ва орзуларимизни нурли беланчагида улғайтираётган замонага шукроналар айлаб, ўтган дамлар ёдини улғайлағаймиз ҳамиша.

Умрнинг ҳам, муҳаббатнинг ҳам фасллари бор

Умрнинг, ҳаётнинг фасллари бўлгани каби, муҳаббатнинг ҳам фасллари бор. Умрнинг қоронғу кечалари, мунаввар кунлари бордир. Муҳаббатнинг ҳам. Умр йўллари гоҳ равон, гоҳ довон, гоҳ тубсиз жарликлардан ўтади. Муҳаббат ҳам шундай. Сен ўшал тубсиз жарликлардан ўтганингда, жарликлар ичра қуламай, нурамай, соғ-омон ўтмоғинг керак. Унинг манзиллари олис.

Беҳишт боғларидан ўтганингда ўзингдан кетма. Кимсасиз саҳроларида қолганингда забун бўлма. Умрнинг, муҳаббатнинг қаҳратонларида тўниб қолма. Жазираларида бардошли бўл. Ана шунда сен муҳаббатнинг қуламас, нурамас салтанатига муносибдирсан.

Муҳаббатнинг баҳори мангу бўлишини орзу қиламан. Чаманлар поёндозини тўшаган, нурлар хаёлимни безаган, қушлар баётини сўзлаган, шаршаралар тугёнлар узра бош қўйган муҳаббат манзили, мангу баҳор манзили, гул манзилларида мангу қолмоқ орзусида юрагимнинг тубтубларига иншолар ёзаман, рангин суратлар чизаман. Баҳоли қудрат чизган бу суратларим, иншоларим — овунчларимдир.

*Кўксимдан силқиган бир оҳни
Ютса деб, тўлқинли дарёлар,
Бағримга тиғ урган сипоҳни
Анғласа деб лоқайд гунёлар,
Ютарман мен талҳи ёшларни,
Нетарман дилдаги тошларни.
Фолибман,
Муҳаббат фолибдир.*

*Бағримга босарман офтобни,
Чекингайлар ғаму зулматлар.
Йўлимга ястанган саробни
Енгайлар бардошлар, журъатлар,
Ҳазон супурсам-да боғларда,
Нурдек тўкилсам-да тоғлардан,
Фолибман,
Муҳаббат фолибдир.*

**«ЁН
ДАФТАРИМ» ДАН**

* * *

Ён дафтаримни варақлаб тураман тез-тез. Негаки унда болалигимнинг, балоғат ёшим, камолот манзилларига етишмоқ йўлларидаги риёзатларнинг сувратларини кўраман. Бу сувратлар менга дорилфунун сабоқларидай қадрли, керакли бўлган мўътабар сувратлардир.

Худо Сизга улуғлик соясини солса, не-не зоти киромларни Сизга бўйсундирса... мансаб курсингиздан фойдаланманг, беҳуда озор берманг, ўч олманг... дердилар дадам.

Билингки, Сиз ҳам бир бандасиз, аслида, ўзгаларнинг кўпларидан ожизроқдирсиз, ортиқ эмассиз. Улар туффроғ-у, Сиз тоза нурдан эмассиз.

х х х

Тонг чоғи эди. Дўппи тикиб ўтирардим. Каштамнинг (дўппи каштаси) кизакларини ўзгача мағрурлик, дилшодлик билан қўлларимга олиб, тонгнинг нурида жилоланишини томоша қилардим. Чевар бўлиб қолганимдан мамнунлигимни изҳор қилиш ниятида кизакни дадамга кўрсатдим. Дадам қўлларига олиб, тамошо қилдилар-у, дедилар:

— Қизалоғим, чиройли тикибсиз, ипақлари тиллодан. Безаклари ёғдулардан кам эмас. Энди... бир илтимос. Шу кизакларингизни сал энлироқ, узунроқ қилиб тиксангиз айни муддао бўларди-да!

— Нега, дадажон? Дўппи учун шу кизакнинг ўзи кифоя. Уни чўзиб, кенгайтириб нима қиламан? — дедим мен.

— Эй қизалоғим, бундай дейишимнинг муддаоси ўзга, — дедилар дадам. — Шундай қилиб узайтириб, кенгайтириб тиксангиз... оёғимга пайтава қилиб ўраб олардим...

Билдимки, дадамнинг навбатдаги қувлиги эди, бу.

Лекин мен ғуруримни енга олмай, ўшанда кечгача йиғладим, хун бўлдим.

Ҳазилкаш дадамнинг ана шундай қувликларини бир умр соғиниб яшайман энди.

Х Х Х

Сочи сафарига жўнадик. Дадам бизга ҳамроҳ эдилар. Жаннатга тенг бу диёрни айланиб, томоша қилиб юрдик. Қайга борсак, дадам гул дўконини излаб топардилар. Гул шайдоси эдилар дадам.

Тувақда гул сотиб олдилар. Узоқ йўл, об-ҳавоси ўзга юрт тупроғида ўсган гулнинг нобуд бўлишидан қўрқмай, гулни авайлаб Андижонга олиб кетдилар.

Кунлар ўтиб, дадам Тошкентга телефон қилдилар, титраган овозда дедилар:

— Ўлиб қолди.

— Ким ўлиб қолди, — дедим мен ҳам титраб.

— Гул ўлди, — дедилар дадам.

Дадамнинг гулга шайдолиги ва гулнинг ўзга юрт об-ҳавосига дош бера олмай нобуд бўлгани, кекса одамнинг изтиробларини ҳамон унутолмай яшайман.

Х Х Х

— Ҳар юракнинг ўз танлаган қўшиғи, навоси, аъмоли бўлади, — дердилар дадам. — Ҳар сознинг ўз жаранги бўлганидай, ҳар юракнинг чертилгувчи тори бўлади. Созлар тори бармоқлар билан чертилади, жозибага айланади. Юрак тори эса энг нозик, энг азиз, энг мўътабар ҳислари аллаланганда садо беради.

— Ҳа, шундай, — дейман мен ҳам. — Юрагимнинг туб-тубларидан шундай садо келади. Балки бу садо дадажоним сўзларининг акс-садосидир.

— Сен қўшиқлар, наволар, танбур оҳанглари ардоғидасан. Ана шу эзуликлар ичра мангу қол.

— Ҳа, — дейди дилхоҳ тахтида ўлтирган кўнглим. Тилар кўнглим шу соз ичра навони.

Х Х Х

Ҳар оқшом дадамнинг шинам боғи ўртасидаги чорпояда йиғилардик. Бувилар, оналар, аммалар, жиянлар, келинлар.

Гурунг бошланарди, то тун ярим бўлгунча ўйин-кулги, қўшиқ бўларди. Биз бепарволар дадамнинг оромини бузиб, у зоти киромни безовта қилаётганимизни ўйламабмиз.

Шовқин-суронлардан уйқусини топа олмаган дадам бир оқшом дедилар:

— Сизларни ичкари ҳовлидаги чорпоя чорлаябди, унинг зорини қабул қилгайсизми?

Биз бир-биримизга қарадик. Гап нимадалигини пайқадик чоғи.

Эртаси кун оқшомдан бошлаб биз ўша ичкаридаги «ким-сасиз», «ғариб» қолган чорпояга гурунгимизни кўчирдик. Дадамнинг оромини бузмадик.

х х х

«Зангори экран»дан берилаётган қўшиқларни тинглаб ўтирган дадамнинг пинжига кириб ўтириб олардик. Ҳа, деганда қўзғалмай ўтираверардик... Қўшиқлар авжигачиққанида, дадам бизга билдирмай, секингина кўрпача остига яшириб қўйилган симни узардилар. Бу унинг ором олиш, уйқуга ётиш вақти бўлганига ишора эди. Ўчириб қўйилган «зангори экран» устига парда тортиб, ўрнимиздан туриб, тарқалардик...

Йиллар ўтиб, танбур соҳибининг умр шами сўнди. Наздимда, табиат дод солди. Тоғлар бошига булутларни ҳайдаб келди. Момақалди роқ қарсиллади. Отамизнинг умри, иқтидори мана шу тоғлардай улғувор эди. Мана шу тоғлардай ўлмас бўлиб қолади энди.

Танбур уй тўрида, меҳроб узра қозикда, эъзозда. Танбурга термуламан. Болалигим оламини нур бўлиб ёритувчи ўтли давралар, фозилларнинг суҳбатлари кўз ўнгимдан ўтади, ўтаверади.

*Тун қаро кўзига ёш кўрдим,
Дунё дун кўз ёшин чош кўрдим.
Фақат уйқу ичра қуёш кўрдим,
Кел, қалам, гардим ол, кел, бардошлигим.*

х х х

Сувга ташналиқдан одамга ташналик ёмон, дердилар да-дам. Биз Сизни соғиниб, меҳрингизни излаб, рухсорингизга ташна бўлиб, излаб келдик.

Вақт бениҳоя дейдилар. Дунё айланади... Бағрида нола-лар, қувончлар, қўшиқлар, зорлар айланади.

Ер курраси айланади. Андуҳларини, орзуларини елкаси-га ортиб айланади.

Инсон ҳамиша йўлда бўлади. Унинг орзулари йўлда, ха-ёллари, соғинчлари йўлга чорлайди уни. Бу йўллар ота-онанг-га элтувчи йўллар.

Инсон ақли, шуури билан етиб бора олмаган манзиллар-га ҳамиша юраги, соғинчлари билан етиб боради.

Инсон гоҳ ҳамроҳини, гоҳ дўстини, ўзи учун улуғ ва му-қаддас саналган даргоҳларни сўроқлаб йўлдадир. Инсонни инсон сари чорлаган буюк куч, бу меҳрдир.

Ана шу меҳр, инсон юрагидаги меҳр дарёси ҳамиша лим-мо-лим турсин.

*Йўлин тўсманг, меҳр юрсин дунёда,
Дилга дилхоҳ тахтин қурсин дунёда,
Мисқолламанг, қизғонмангиз меҳрни,
Ул қароғлар узра бўлсин дунёда.*

х х х

Онанг оиланинг таянчи, устунидир. Уйда она бўлмагани-да остоналар ғариб, ўчоқ бошилар ҳам ғарибдир. Уйнинг фариштаси, оройиши, орасталиги йўқдир.

Она уйга кириб келиши билан, остона хатлаб фаришта, сўнг мунавварлик кириб келади.

х х х

Қушлар сайраши, табиатнинг бахри байтларини ўз тили-да куйлаши керак. Азим, ўзани кенг дарёлар тўлқинларини кўксида ардоқлаб, туғёнларини орқалаб сахро-ю, ёбонларга оби ҳаёт элтиши керак. Қуёш бу дунёни офтобларига чулғаб, мунавварликлари ичра чароғон айлаши керак.

Ота зурёдларининг бахти, саодати, ороми учун, камоли учун курашмоққа яралган.

Она тонгларнинг бағридан аллалар, тунларнинг бағридан оромлар, оқшомларнинг бағридан эртақлар, ривоятлар, чўпчакларни териб, болаларига сўзламоқ санъатини топмоғи керак.

х х х

Она ўзи қулаб, нураб ҳамки, фарзандини юксакликларга кўтарди. Ана шу юксакликлардан туриб онангизнинг оппоқ оқарган сочларига қаранг. Пешонасидаги чизиқларга, юрагидаги дарзларга разм солинг. Сулув келинчак эди у. Кураша-кураша, ёна-ёна сизни сафга қўшди. Елкаларингиз, бўйи-бастингизни, гурурингизни тоғдай кўтарди. Ўзи эса мункайди, чўккалади...

х х х

Фарзанд она учун бир ёшда ҳам, элик ёшда ҳам гўдакдир. Ҳа, гўдак... У боласини бағрига босгиси, эркалагиси, сочларини силагиси келаверади.

х х х

Агар дунёда она бўлмаса шоир ҳам йўқ, мунажжим ҳам, қаҳрамон ҳам, фазогир ҳам йўқ.

Дунёда она борки, алла бор, қўшиқ бор. Меҳр бор, лутф бор, муҳаббат бор.

**САЁҲАТЛАР
ДАФТАРИДАН**

АФСОНАВИЙ, ФУСУНКОР ДИЁР (Бирлашган араб амирликларига)

Бирлашган араб амирликлари таърифида эшитганларим бамисли эртақларга ўхшарди. Эмишки, тақир чўллар, саҳройи биёбонлар ўртасида афсонавий, фусунгар диёр бор. Муслимлар беозор, аёллари ҳаё, ибo пардасига ўралган, ўғрилиқ, ҳиёнат, жиноятларга бегона, турмуши фаровон, иқлими мўътадил, йил ўн икки ой баҳор, гул чаманларга бурканган, тангри нури ҳидоят ила алқаган мамлакат эмиш бу!

Қалам аҳди шундай иштибоҳли халқ бўлади. Эшитганлари эзгулик бўлса бас, ана шу эзгуликлар қошига ҳумо қушдай қанот қоқиб, учиб боргиси, ўз кўзлари билан кўргиси, яйрагиси, баҳри-дилини очгиси келади. Қаламига, юрагига, тасаввурларига, шуурига баркамолликлар, баҳралар излайди ул.

Фалак алқади, тангри орзуларимни тинглади чоғи. Дунё, кенг музофотли, турли-туман минтақалар, қитъалар, мамлакатлар сари очилган эшиклар мустақил диёримизнинг қутлуғ остонаси, қутлуғ қадамлари ўзига ярашсин, илойим. Мардумларнинг дуосини олиб кўкараверсин.

Араб амирликлари мамлакати хусусида эшитганларимнинг ҳаммаси рост экан. Биз ҳамиша орзуланиб, ҳавасланиб, интилиб, талпиниб излайдиган салтанат, бу гўзаллик салтанатидир. Ўшал гўзаллик салтанати ичра юрагим яйраб кетганини сездим. Мен кузатган гўзалликнинг, ажойиботларнинг саноғи йўқ. Маънавий юксақлик, руҳий гўзаллик, поклик, тўғрилиқ, беозорлик, самимийлик, тўкинлик, фаровонлик ичида дилинг яйрайди, дилинг ўртанади яна...

Орзули юрагимнинг энг тўрида, ардоғли Ватанимнинг, киндик қоним тўкилган диёримнинг муҳаббатини асраб-авайлаб не-не музофотларни кўрдим. Бири-бирдан фусунгар эди улар. Лекин ўз саҳий заминимнинг соҳир меҳрини жон ичра жойлаб дунёдаги ўзга фусунларга термул-

дим. Гоҳо ўқиндим, ўқсиндим. Қулоғимга сеҳрли садолар урилди. Менинг Ватаним барибир ҳар қандай беҳишлардан-да гўзал. Менинг диёрим ҳар қандай жаннатлардан афзал.... Афзал бўлиб қолади.

Бундан қарийиб 20-25 йил илгари қуруқ чўл, фақат бир нечта кичик шаҳарлардангина иборат бўлган Бирлашган араб амирликлари бугунги кунга келиб ниҳоят даражада ривожланган мамлакатга айланган.

Мамлакатнинг асосий бойлиги нефт. Давлат нефт ҳисобига яшайди. У ерда хурмодан ўзга ҳеч нарса ўсмайди. Лекин бозорларда, дўконларда дунёнинг барча ноз-неъматлари боли-шарбатлари мавжуд. Турфа тар мевалар мавжуд сўзи камлик қилади, фаровонлик, тўкинлик дейиш керак. Ташиб, сотиб олиб ёки айирбошлаб келтириб ҳам, шу қадар тўкин-сочинликни, барақа-қутни таъминлаш мумкин экан, деб ҳавасланади киши. Масалан, гўшт Австралиядан, мевачевалар қўшни араб давлатларидан сотиб олинади. Саноти ҳам, асосан, нефтни қайта ишлаб чиқаришдан иборат. Нефтни сотишдан олинган даромад ҳисобига дунёнинг ҳамма еридан энг илғор, сара саноат маҳсулотлари олинади. Кийим-кечаклар бисёр. Рўзгор анжомлари тўкин. Табиат сокин, гўзал. Қишин-ёзин гул-алвон. Яшилликлар нигоҳингизни, хаёлингизни аллалайди. Табиат, борлиқ бу мамлакатни иқлим жиҳатдан ҳам алқаган. Бу ерда қиш бўлмайди. Кўк тоқигача бўй чўзган баланд иморатлар пойидаги кўчаларнинг икки тарафида, аллеяларда, форс кўрфази соҳиларидаги боғлар, ҳиёбонларда турфа гуллар очилиб турибди. Дарахтларда гул маржонлари, садафдек, ёқутдек жилонилиб турибди.

Бирлашган араб амирликлари етти амирликдан иборат, пойтахти Абудаби. Дубай, Шариқа (Шаржа), Раъс ал-Хайма, Ажман, ал-Айн, Фужайра каби Форс қўлтиғи қирғоғида жойлашган ҳар бир амирликда амирлар ҳокимият устида туради. Энг катта амир Абудаби амиридир.

Мамлакатнинг деярли саксон фоиз аҳолисини қўшни араб мамлакатларидан келганлар ташкил қилади. Бу ерда Миср, Сурия, Фаластин, Марокаш, Ливан ва бошқа араб мамла-

катлари фуқаролари. Покистонликлар, ҳиндлар, эронликлар, афғонлар жуда кўп.

Араб амирликларининг маҳаллий аҳолиси фақат 20 фоизни ташкил қилади. Улар асосан банкларда, турли компанияларда мудирлик қиладилар. Мамлакат қонунларига кўра уй, корхона ва ширкатларга фақат маҳаллий фуқаролар мулкдорлик қилиши мумкин. Масалан, қора ишларни фақат ҳиндлар бажаради. Покистонликлар ва эронийлар, асосан тижорат билан шуғулланади. Демак, маҳаллий араблар фақат бошқарув ишлари билан (уларнинг тили билан айтганда) арбоблик билан, ижарага бериш билан машғулдирлар. Қолган юмушларни эса ёлланма хизматчилар бажаради.

Мамлакатда диний тарбия жуда қаттиқ. Лекин мажбурий эмас. Аҳолининг кўпчилиги мўмин-мусулмонлардир. Деярли ҳар қадамда катта-кичик масжидлар учрайди. Баланд-баланд миноралардан ёқимли, инсонни инсофга, диёнатга чорлагувчи тиловат садолари янграб туради. Сизни субҳи содиқда ширин уйқунгиздан ўшал ёқимли азон овозлари уйғотади, ўшал тиловат садолари уйқуга кузатади. Ҳар одимда, ҳар нафас, ҳар сонияда инсонийликни, инсоний бурчингизни, меҳр-шафқатни, мурувватни ёдингизга солиб турувчи бу садоларни тинглаб инсон боласининг хаёлига ёмонлик, ғаддорлик, шаккоклик туйғулари ораламайди. У хиёнат, жиноят кўчаларига кирмайди. Тошбағирликни изламайди, меҳрсизликдан, лоқайдликдан ор қилади.

Ҳиндлар, христианларнинг ибодатхоналари ҳам бор.

Наздимда, дин ҳеч нарсага аралашмайди, ҳеч нарсага даъвогар эмас, ҳеч нимага халақит бермайди, эътиқод ҳимоячиси.

Арабларнинг иш соатлари ҳам ўзига хос. Эрталаб 8 дан 13 гача, кейин 17 дан 21 гача. Куннинг энг иссиқ пайтида 4 соат дам олишади. Рамазон ойида дўконлар кечқурун 20 дан кечаси 1 ларгача ишлайди. Одамлар ифторликдан сўнг кўчаларда, боғларда сайр қилишади. 5 маҳал номозни қанда қилмаслик мақсадида тайёрагоҳдан тортиб, бошқа ҳамма жойда, ҳатто бозорларда, йўлларда шароит, имкон, қулайлик яратилган.

Бола тарбиясига катта эътибор берилади. Болаларга 3—4 ёшдан Қуръон сураларини ёдлатилади. Аёллар ҳам шундай. Мадрасаларда қизлар алоҳида ўқийди. Болаларнинг ёмон сўз айтиб сўкинганини, бақириб-чақирганини, кўча-кўйда беҳуда юрганини кўрмадик. Уларнинг чеҳрасидан нур ёғилади. Тарбияси, одоби унинг қарашларидан ҳам сезилади. Нигоҳларида ёруғлик, поклик, беғуборлик, дунёнинг барча ноз-неъматларидан баҳрамандлик, эзгуликлардан баҳрамандлик сезилиб туради. Болалар, гўдаклар учун озиқ-овқатлар, қулайликлар, либослар, ўйинчоқлар бисёр. Улар шу қадар хилма-хил, бисёр ва қўнғилни хуш қилгувчидир.

Кўча тўла машина, такси. Кўча тўла одамлар, магазин, озиқ-овқатлар, кийим-кечаклар, сархил буюмларга тўла. Машиналар ҳеч қачон сигнал бермайди. Йўловчининг олдидан визиллаб, чангитиб, сув сачратиб, ошиқиб ўтмайди. Йўловчига ҳамиша йўл беради, уни ўтказиб юборади. Шаҳар ичида машиналарга тез юриш, ошиқиш, овоз чиқариш ман қилинган.

Кўчалар тўла одам, лекин уларнинг орасида бирорта аёлни учратмайсиз. Уларнинг кўпчилиги ишламайди. Аёллар уй салтанатининг бекаси. Дўконларда, бозор-ўчарларда қўлида оғир сумка кўтариб юрган аёл йўқ. Аёлнинг тирикчилик учун қайғуриши, изтироб чекиши, бу — жамият учун кечириб бўлмас ҳол экан.

Мени аёллар олами қизиқтирди. Ўшал оҳу кўзлик араб аёлининг саҳна ортидаги, сокин салтанати ичра кечаётган ҳаётини билгим келди. Мунисмикин ул, мунглимикин ё? Унинг юрагида нелар бор? Нолаларми? Армонларми? Шукроналарга бойми ул? Унинг қўллари қадоқми? Лабларида лаъл борми унинг ёки сочлари супургими? Ана шу саволларим боис бир неча кишилар билан суҳбатлашдим.

Афғонистондан келиб, Бирлашган араб амирлигида, Дубай шаҳрида жойлашиб, яшаб қолган Анвар исми, Абудабида истиқомат қилувчи Амир Аслан билан қилган суҳбатларимиздан шу нарса маълум бўлди, аёл табиатнинг нозик, назокатли мўъжизаси. Жаннат оналарнинг оёғи остидадир. Аёл — ишқ, назокат беғуборлик маъбудаси. У —

нафосат, улуфворлик дояси. Аёлини асраган дунё ўз ори-
ни, номусини асрагай...

Эл аро, мамлакат аро удум шундай экан, агар бирор аёл-
нинг умр йўлдоши вафот этса, ёхуд бирор сабаб билан аёл
ёлғиз қолса, эл ул аёлнинг барча эҳтиромларига жавобгар
экан. Унинг болалари бўлса, болаларининг ейиш-ичиши,
кийим-кечаги, уй анжомларигача ёрдамлашиб турар экан-
лар. Боисини сўрадик, албатта. Боиси — яна ўша одамий-
лик, мусулмончилик одатларига бориб тақалади. Аёл бирор
кимсага муҳтож бўлмасин, бош эгмасин, тирикчилик дея
ҳар кўчага кирмасин.

Мен бу ҳолни диндорлик, тақводорлик дунёсининг илла-
ти, хурофоти деб тушунмадим, йўқ, асло! Бу — аёл нуфузи-
ни, аёл зотини, оналик дунёсини улуғлашдан ўзга нарса эмас.
Ўз аёлларининг, ўз оналарининг чиройини, қадр-қиммати-
ни, кўркини, ор-номусини асраган мамлакат ҳавасимни
келтирди.

Юрагимнинг туб-тубларидан келган нидолардан хушёр
тортаман. Дунё бешигини, тафаккур беланчагини тебрат-
ган оналар, менинг оналарим, момоларим эдилар. Алла ай-
тиб дунёни камолга етказган, бу дунёга Улуғбекдек, Наво-
ийдек аҳли донишларни берган ҳам бувиларимиз эди. Ғазал
ёзиб, ғазал айтиб сарой аҳлини, ўтли давраларни, не-не
нуктадонларни лол айлаган ҳам бизнинг момоларимиз эди-
лар. Нодираи даврон, Увайсий, Зебуннисоларни элим бер-
ган, элим ардоқлаган. Лайли, Ширин, Гуландом, Меҳинбо-
ну каби покиза қалб, юксак ахлоқ, иффат соҳибалари бўлган
аёллар, момоларим қалбимга руҳ беради. Аёллик латофати-
ни, нуфузини, гурурини юқори қўйган бобомиз Навоий-
нинг асарларидаги Меҳрноздек беғуборлик соҳибаларини
эслайман. Аллақандай надомат кемиради дилимни.

Сайру саёҳат, тижорат баҳонаси билан чет элларга, шу
жумладан Бирлашган араб амирликларига бораётган аёл-
ларнинг кўпини кузатишга тўғри келди. Юртимизнинг об-
рўси, унинг шаънига ноярашиқ хатти-ҳаракатларини кўриб
кўпчилик қатори дилим ранжиди. Могу дунё дея ўзлигини,
ўзагини, элининг, диёрининг обрўсини бир пул қилаётган-

ларга боқиб дод солгим келади... Ё раб, наҳот мустақиллик бизга шуни ўргатган бўлса? Наҳот?!

Дунёнинг қоҳишларидан йироқ, уйи, ҳовли-рўяси унинг учун кенг салтанат бўлган бувиларимизни, Кумушларни, Раъноларни ким яратган? Алишер Навоий, Абдулла Қодирий ўз асарларидаги покиза, бокира санамларни қаёқдан олган? Халқ орасидан эмасми?

Ҳаё, ибо дарёларида лойқа сувлар эмас, зилол сувлар оқсин. У юртдан бу юртга... бу юртдан у юртга тонна-тонна юкларни ортиб, араваларни судраб, елкасига, бошига, қўлларига сумкаларни илиб, беш панжасини баробар оғзига солиб очкўзлик қилаётганлар ночорларми? Йўқ! Бесабрлар, беқаноатлар, уларнинг оталари, эрлари, акалари қаёққа қараябдилар?

Асрлар давомида қатралаб, зарралаб йиққан нуфузимиз, иффатимиз қани? Латта-путталарга, зеру забарларга, хойи-ҳашамларга аёллик назокатини осонгина алмаштириб юбораётганларга ким ачинади? Ким?! Оналаримиз, бувиларимиз зарралаб йиққан асрлар давомида авайлаб асраб келган, гард юқтирмаган аёллик иффатини оёқлар остига ташлаётганларни ким суд қилади ахир.

Эй тангрим, аёлларни ўзинг асра, ўзинг сабр-қаноат бер уларга. Қуёшли юртимиз, ор-номусимиз халқимиз кўйлагини ечиб жома кийган, иззат-нафсини хор айлаб мол-дунёга ҳирс қўйган кўзи оч кимсаларнинг танобини тортар бир кун.

*Кўп олтин, кумуш сори қўл солмоғил,
Ки тутсанг кафтингни қаро занг этар.*

*Кўрмак аввал демакда осонлик,
Ки эрур сўнгги бас,пушаймонлик.*

Юртимиз бугунча тикланишдадир. Лекин у эрта бириси кун яна жавоҳирларга ўралгай. Унинг мардумлари, аёллари яна ҳаё, ибо пардаси ичра гўзаллик, назокатга қайтгайлар. Зархона, дурхона юртимизга бош уриб келгайлар. Ҳозирча сабр, қаноат зарлари билан ўрамоқ лозимдир уни.

Ҳозирча:

*Деразамдан бўйласа-да тақчиллик,
Умид-ишонч остоналардан хатлар.
Юрагимда, нигоҳимда тўкинлик,
Манзилимга орзу карвони қатнар.*

*Қуёш билан ботса-да гар севинчим,
Юлдуз билан боғраб чиқса ўйларим,
Муҳаббатим, кел, кела қол, илинжим,
Юртим улғай, кўрай шодлик, тўйларинг.*

*Мен ўзимни сенга бағишлай, дунё,
Майлига мен жилға мисол қурийин.
Юртим оқсин бўлиб ўзанли дарё,
Соҳилида майсагай гуркирайин.*

Араб дунёсида одамларнинг бир-бирларига муносабати, қадр-қиммати, ишончи, ҳурмати қандай?

Ҳурмат, иззат, диёнат, инсоф, адолат, энг муҳими, қонун ҳукм суради.

Биров бировнинг мол-давлати тугул, игнасига ҳиёнат қилмайди, кўз олайтирмайди. Шумлик, хасад, ўғрилиқ йўқ. Дўконлар очиқ-сочиқ турибди. Намоз пайтларида шундоқ-қина дўкон эшиги омонатгина ёпилади холос, расталарга ёйилган моллар тураверади. Бу юртда ҳам бойлар бор, камбағаллар бор. Лекин камбағал тангрининг инояти, берган ризқига шукр айлаб яшайди. Камбағалман деб, ҳиёнат кўчасига, ўғрилиқнинг хатарли сўқмоғига кирмайди. Иймони саломат, виждони тоза камбағалнинг кўксигаги ғурур ҳар қандай жавоҳирлардан, мол-дунёдан афзалдир, дегани бу.

Қачонлардир дунё элига юксак ахлоқу одобдан, юксак инсонийлик, беғуборликдан сўз айтган элим яна ўзлигига қайтаётир, бутунлай қайтади, деб ишонаман. Юраги, феъли торлар адаштирган, торайтирган сўқмоқлардан чиқади, деб орзуланаман. Хулқи ёмонлар, беиболар адаштирган мубҳамликлардан қайтади, қайтади яна. Араб дунёси не, кенг оламни лол қолдиради ҳали менинг юртим ҳам.

*Азиз юртим, аёзларинг бўлсин ёз,
Даргларингни ювсин абри найсонлар,
Олиб кетсин дарёларга оқизиб,
Тиконлар ўрнида унсин майсалар.*

*Юртим, сенга тилайдирман мумтозлик,
Ўзим майли гадо бўлай илкинга.
Сенга насиб айласин сарфарозлик,
Гаголлар шоҳ бўлсин сенинг мулкинга.*

Араб амирликлари дунёсининг, араблар мамлакатининг оқшомги, тунги манзаралари айниқса фусунгар эканини кузатдим. Тасаввур қилинг, осмон тўла юлдузлар, кўкўпар биоларни беаб турган минг туман ранго-ранг нур чироқларига туташиб кўзни қамаштиради. Нур дарёлари, ёғду денгизлари юқоридан пастга, пастдан юқорига қараб оқаётганга ўхшайди. Биоларнинг пештоқида, деворларида сонсиз нур чироқлари. Дарахтларнинг шоҳлари, бутоқларида нур чироқлари. Миноралар, масжидларида нур-чироқлари, нур шодалари пориллайди. Шаҳарлар, кўчалар гўё нур денгизи қучоғида қалқиб-қалқиб оқиб келаётган улкан кемаларга ўхшайди. Нур безаклари шу қадар кўп ранг-баранг. Осмон билан ер нур, ёғду бўлишади гўё. Наздимда, турмуши тотли, қорни тўқ, усти бут, мамлакати бадавлат бўлган халқнинг гўзалликка майли бор, ҳаваслари бисёр.

Араб Амирликлари дунёнинг ҳамма мамлакатлари билан алоқа қилади. Дубай шаҳри йирик халқаро тижорат марказига айланган. Бу шаҳарнинг денгиз портига дунёнинг барча мамлакатларидан кемалар келади. Айтишларича, Дубай яқин келажақда дунёнинг энг йирик тижорат марказига айланади.

Мамлакатда маиший хизмат жуда юқори даражада. Ресторанларда, дорихона, касалхона ёхуд меҳмонхоналарда, умуман ҳамма ерда одамларга, келган сайёҳларга астойдил хизмат қилишади. Дўконларга кирсангиз, очиқ чехралар, лутфли сўзлар, самимий муомалалардан дилингиз яйрайди. Ҳар қандай ҳожатингизни равон айлаб, кўнглингизга дилшодлик бағишлаб чиқаришга ҳаракат қиладилар. Бир дўкондор би-

лан салом-алик қилиб, иккинчи бор сиз уни йўқлаб борсангиз, юмшоқ ўринларга ўтказадилар, ширин ичимликлар келтириб сийлайдилар. У мамлакатда турнақатор навбатлар йўқ. Тақчиллик тушунчаси ҳам йўқ. Ҳамма вақт, ҳамма нарса бисёр, арзон ва сифатли. Хоҳдасангиз уйдан, меҳмонхонадан туриб телефон орқали буюртма беринг, арзимаган пулга буюртмангизни муҳайё қилиб, кўнглингизни оладилар.

Араб амирликлари мамлакатининг эркаклари опшоқ, оҳорли узун кўйлақларда, оқ рўмол, бошига чамбарак ташлаб юрадилар. Бу кийимлар иқлимга қанчалар мос бўлса, одамзодни ҳам шунча кўркем, беғубор фаришталардай кўрсатади. Либослари оқ, кўнгиллари оқ кишиларга қараб дилингиз ёришади, албатта.

Оқликлар, беғуборликлар, сахийлигу ўктамликлар, тўкин оламнинг сокин кўчаларида, дарё соҳилларида юриб, юртимни ўйлайман, унинг камолини кўргим келади, уни соғинаман, унга талпинаман. Қутлуғ остонам, ёруғ кошонам, беҳиштга тенг боғларимга ошиқаман. Ўзбекистонимнинг туғёнлар узра бош қўйган беором, тўлқинли анҳорларини, қишлоқлар, дала-тузларимни, унинг тупроқ кўчаларини, беҳашам, тўпори одамларини соғинаман.

Унинг ҳозирги ташвиши, беҳаловот кунларини соғинаман. Диёримда ҳар сония юз бераётган ўзгаришлар тинчимни олади. Менсиз диёримга кириб келаётган баҳор, кулгуга лаб очган ғунчаларни соғинаман. Самолардан, булутлардан тун,оқшом оғушидаги шаҳарлардан, дарёлардан кўз узгим келмайди. Ўзбекистон сарҳадларини излайман, унинг рухсорини, қуёшини излайман.

*Борар манзилларинг ёруғ, қутлуғдир,
Ўтар йўлларинг ёғдуга тўлуғдир,
Фарзандларинг оқил, ўктам, шудлуғдир,
Давраларинг хушдир, гаштдир, ўтлуғдир.
Сени асрай қароғим ичра, жоним,
Кўз тегмасин, кўҳлик Ўзбекистоним.*

Абудаби – Шаржа – Дубай – Баҳрайн – Тошкент

ЖАННАТ ИЧРА БЕҲИШТИМНИ СОФИНДИМ

(Малайзияга саёҳат дафтаридан)

Замон зайли билан узоқларга кетсанг,

Ё саёҳат қилсанг оламга.

Кўкрагингда олиб юрадиган

Азиз эл-юрт керак одамга.

Юрагимнинг тўрида олиб юрадиган Ватаним борлигидан қувониб, унинг меҳрини, софинчини дилимга жойлаб жуда кўп мамлакатларда саёҳатда бўлдим. Бу сафарги саёҳат Малайзия мамлакатига эди.

Малайзия ҳақида эшитганларим мисоли бир афсонавий эртақларга ўхшарди. Эртақ эмас, ростанам фусунгар бу диёрнинг ҳикоялари мўл, тавсифлари бир жаҳон эди. Тангри йил — ўн икки ой баҳорини, гулу алвонини, ям-яшил тоғлари, ўрмонзорларини, мовий денгизу океанларини, тўлқинли дарёларини, мўъжизавор ороллари беозор одамларини, саҳий табиатини, нури хидоятини, шарбатга тўла меваларини бир ерга жамлаб уни Малайзия деб атабди. Бу мамлакат беҳиштнинг ер юзидаги сувратига ўхшайди. Муслимлари беозор, аёллари ҳаё-ибо пардасига ўралган. Ўғирлик, хиёнат, жиноятларга бегона юрт йил давомида гул-алвонлар бағрида. Биз ҳамиша орзуланиб, ҳавасланиб излайдиган гўзалликлар дунёси, фусункорликлар салтанати, иймон, эътиқод, инсонийлик диёрида кўрганларимизнинг ўзи бир китобга жо бўлмай.

Малайзия Жанубий шарқий Осиёда жойлашган, экватор чизигига энг яқин мамлакат. Тоғлар, ороллар, денгизлар, ўрмонзорларга бой. Таиланд, Индонезия, Сингапур билан чегарадош. Тупроғи, тоғлари, ўрмонзорлари, сувлари турли бойликларга, қазилмаларга кон. Нодир, гўзал, йил давомида гуллаб, ҳосил туғиб турувчи дарахтларга бой. Пальмазорларнинг адоғи йўқ. Пальма ёғи етиштириш бўйича

дунёда биринчи ўринда экани ҳам шундандир. Каучук ҳам ўзига хос бойлик ҳисобланади. Бундан ташқари нефть, кўмир, турли рудалар, мрамор, метал, қурилиш материалларига бой.

Малайзиянинг денгизлари, дарёлари Хинд ва Тинч океанларига туташади. Шундай экан бу мамлакатда балиқчилик саноати ҳам яхши ривожланган.

Иқлими суптропик. Тупроғи иқлимга мос, серҳосил бу мамлакатнинг ҳар қарич тупроғида дуру жавоҳирлар етиштира бўлади.

Ёмғирли кунлари кўп. Йилнинг 200 куни ёмғирлидир. Ёмғирнинг кўплиги дарё сувларини тоширади. Сув тошқинлари бўлиб туради.

Дарахтлар қишин-ёзин гул қўйнида бўлади. Тоғлар, сайхонлар, ўрмонлар гул қўйнида. Тиконлари ҳам райҳонлик. Ўсимликларнинг хили 15 мингта етади. Тоғларига қишин-ёзин кўм-кўк бўлиб ўсадиган дуб, хвойли дарахтлари, пальма, каштанлар хусн бағишлайди.

Ҳайвонот олами ҳам ғоят бой экан. Ўрмонзорларда маймунларнинг бир неча тури эҳтиёт қилиб сақланади, кўпайтирилади. Тоғ этакларидаги чангалзорларнинг ўзида қанчадан-қанча табиат инъомлари бор. Маймун, олмахон ва юз турли қушлар олами мавжуд. Одамга ўхшаш йирик орангутан маймунлари кўпайтирилади. Маймунларнинг гиббон, макака каби турлари ҳам кўп учрайди. Хинд филлари, ёввойи буқалар, оҳулар, эчкилар, ёввойи чўчқалар, йиртқич ҳайвонлардан йўлбарс, леопард, қора айиқ, қизил бўри, ўрмон мушуклари яшайди.

Дарё ва кўлларида тимсоҳлар урчитилади. Шунингдек, ўрмон ва чангалзорларида илонларнинг 176 хили бор. Улар орасида кўзойнакли илон, заҳарли кобра ҳам учрайди. Қора ва узунлиги 5 метр келадиган шоҳ кобралар, айниқса, хавфлидир.

Капалаклар дунёси алоҳида фусункордир. Капалакларнинг ўзларига алоҳида ошиёнлар қилинган.

Неча-неча гектарларга чўзилган, ифорини таратган гулзорлар, гулларга бурканган дарахтлар, анвойи — антиқа ман-

заралар, фавворалар, чаманлар шу капалаклар учун. Капалакларнинг тури шу қадар кўпки, ақлингиз адашади. Сиз сеҳрли бир эртақ, мисли бир беҳишт боғига кириб қолгандексиз. Гуллар, капалаклар, қушларнинг сайраши Сизни аллақандай фусунгарлик оламига бошлаб кетади. Қушларнинг 600 дан зиёд тури бор. Товус, ёввойи товук, фазан, майна, оқ кўз, тўти қушлар, ёввойи кабутарлар, қарғалар бор.

Капалаклар табиатда неки ранг, неки турфа гўзаллик бўлса ўзига андоза олган. Бу мўъжизакор олам одамларнинг кўнглини хуш қилиш, табиатини яйратиш, эзгуликнинг қадрини намоиш қилиш учун хизмат қилади.

Атлас кўйлагимга келиб қўнган капалакнинг қанотларида гул, ифор ислари бор. У гуллар ичида одамларга гулдек кайфият бахш этади. Бу олам ичра одам боласи ғамни унутади. Армонларини ёддан чиқаради. Дунёда бор эканидан рози бўлади-ю, кўнглида офтоб-ой тўлишади. Лекин бир ҳис эркалайди яна. Менинг юртим, бунданга гўзал деган хисдир, бу...

Одамлар бу гўзаликлар қошида табиатнинг минг бир мўъжизалари қошида ҳайратланганида, дунёда гўзаллик деган мавжудот бор эканига ишонадилар. Табиат қалбингизни ардоқлаган бундай сонияларда Сиз негадир ўз юртингизнинг боғларини, чаманларини, гулдан-гулга қўнган капалакларини, тилла қўнғизларини қўмсайсиз. Гўё жаннат қўйнида ўз беҳиштингизни соғинасиз.

*Мен сарву шамшодлар остида
Тўлқинли денгизни кузатдим.
Боғларим, ишкомларим, наздимга,
Товланди... Мехримни қўзгатди.*

*Биллурий чашмалар қайнайди,
Мармари олади кўзимни.
Оҳ, лойқа анҳорим қайдайкин,
Бағрига отардим ўзимни?*

*Шу қадар ёруғдир кўчалар...
Жазирама қуёшим қўмсадим.*

*Гўё сув ичига сувсагим,
Ватаним меҳринг мўл бунчалар.*

*Бир жаҳон гўзаллик.. қумрилар
Тўтилар сайрашар бутоқда.
Соғинчдан қошларим чимрилар,
Бир чимдим ош бўлса шу тобда.*

Малайзия ёш, мустақил мамлакат. У ерда асосан мусулмонлар яшайди. Мусулмон одатлари, шариат, оилавий муносабатлар ҳам мусулмончилик одатларига бўйсунди. Тўйлари ҳам шариат одатлари бўйича ўтказилади. Унчалик дабдабали эмас. Қалин тўланади, никоҳ қилади. Никоҳни имом ўқийди. Аёллари оқ ва қора рўмолларга ўраниб, узун кўйлак, узун лозимда юришади. Исмлари ҳам ўзбекларнинг исмларига ўхшайди. Исмоил, Муслим, Нуринисо, Салима ва бошқалар.

Малайзия кўпмиллатли мамлакат. Мусулмонлардан ташқари, хитойлар, хиндлар ва бошқа миллатлар ҳам бор. Халқи 6 тилда сўзлашади. Газета ва журналлари малайзия, хитой,инглиз, тамил, панжоб тилларида чоп этилади.

Мамлакатнинг пойтахти Куала Лумпур шаҳридир. Телевизор 13 та каналда ишлайди. Сиёсий, маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази Куала Лумпур тоғлар оралиғида жойлашган. Дунёда энг баланд, осмонўпар миноралар, меҳмонхоналар, пальмазорларни бағрига олган бу шаҳарда ҳар бир дарахтнинг ўз тарихи бор, дедилар.

Ҳар бир дарахтга темир тахтачалар осиб қўйилган бўлиб, алоҳида парвариш қилинади. Бинолар, йўллар қурилган пайтда бирорта дарахтга шикаст етказилмайди. Шунингдек, 20-30 қаватли ҳар бир миноранинг ҳам ўз номи бор. Тоғ йўллари, тоғ бағирлари, шаҳар хиёбонлари, дарё, денгиз соҳиллари палмазорлар билан қопланган бўлишига қарамай, ҳар бир пальма дарахти кўчати алоҳида муҳофаза тўсиқлари билан эҳтиёт қилинади. Пальма дарахтлари уй қурилишларида, мебель саноатида ишлатилади. Пальма ёғи ишлаб чиқариш саноати эса, мамлакатга анчагина даромад келтиради.

Малайзия ўрмонлар, чангалзорлар мамлакати ҳамдир. Тропик ўрмонзорларида гулловчи мева дарахтларининг 8000 дан ошиқ тури, 3000дан зиёд манзарали дарахтлар мавжуд. Орхидей дарахтларининг 1000 дан зиёд тури ўсади. Пальмаларнинг 300 хили, бамбукларнинг 60 хили, хвойли дарахтларнинг 25 хили мавжуд.

Малайзия денгизлар ва океанлар мамлакати ҳамдир. Денгизлар мамлакат ҳудудини 2 қисмга ажратиб туради. Мамлакатнинг 40 дан зиёд портлари бор. Улар бу жаннатмакон юртни дунё билан боғлайди. Балиқчилик қадим-қадимлардан ривож топгани учун, балиқ гўшти асосий таом ҳисобланади. Шунингдек, шолчилик ривож топгани учун, гуручни гоят севадилар. Денгиз ва дарёларда балиқларнинг 500 дан ортиқ хиллари бор. Майда балиқларнинг турлари эса 1000 дан ошади. Сардина, скумбрия, бонито, тунец, окунь, ерш, қанотли балиқлар, қилич балиқлар, елкан балиғи, ой балиқ ва бошқа хилларини кузатасиз. Денгизларда дельфинлар, тошбақалар, кашалот ва бошқа турли ҳайвонлар кўп.

Бу мамлакатда йил-ўн икки ой деҳқончилик қилиш мумкин. Йил давомида бир неча бор ҳосил етиштириш мумкин. Январ ойларида 25 градусли ҳарорат июль ойларида 28 ни кўрсатади.

Йил давомида иссиқ ҳавони сақланиб туриши ва намликнинг етарли экани бир томондан яхши. Лекин иккинчи томондан одамлар ва ҳайвонот дунёсининг соғлигига таъсир этмай қолмайди. Одамлар тез чарчайдилар, беҳаловат бўладилар. Кун ўртасида, айниқса, меҳнат қобилияти пасаяди. Тропик безгак ва ҳар хил ошқозон касалликлари кўп учрайди. Қуёш радиацияси кучли бўлгани учун, денгиз суви худди иситиб қўйилгандек илиқ сақланиб туради.

Ўрмонларда сайр этиб, денгизларда чўмилиб, тоғ сайрларида бўлиб, Ўзбекистонимизнинг қирчиллама қишларини, биллурдек опшоқ қорларини, тарновлардан осилиб тургувчи муз сумалаklarини, қорбоболар, қорбўрон ўйинларимизни соғиндик. Ҳар бир заррасида етти олам жилваланиб тургувчи момиқ қор паға-паға ёғиб турган сонияларда танча

атрофида бувилар сўйлаган кўҳна эртақлар, болажонларга бир олам қувонч ва ҳаяжонлар ҳады айлагувчи арча байрамлари келтирган дилшоудликларини бу ўлкаларда учратмадик. Саҳий заминимизнинг соҳир меҳрини жон ичра жойлаб бу диёрдаги ажиб фусунларга термулдим.

*Яшаш — бир дарг, орзулар қийнар,
Дилга тушар эзгу аланга.
Сеҳри тортиб, меҳри балқиб турган
Эл-юрт керак яна огамга.*

Ўзбекистонимда фасллар алмашади. Биз баҳорни кутамиз. Қишни кузатамиз. Қаҳратонлар гул-алвонли наврўзи оламга эврилади. Зумрад баҳорлар этагида саҳий ёзлар тўлишади. Олтин куз баркашида келинбармоқ узумлар товланади. Ҳосил байрамлари бошланади. Табиат товланади, зеболанади. Қулоғимга сеҳрли садолар урилади. Менинг Ватаним, барибир, ҳар қандай беҳиштлардан афзал. Афзал эди, афзал бўлиб қолади... Наврўзи оламнинг ўзи олам-жаҳон ҳаяжондир.

Малайзиянинг ёмғирлари кўп. Осмон ҳамиша булутли, ёмғирли, аразлидир. Ўзбекистонимизнинг баҳорлари барибир қуёшли, ойли, қўшиқли.

Малайзия ороллар мамлакатидир. Оромгоҳлар, сайру саёҳатлар учун обод қилинган ороллар, шунингдек кимсасиз ороллар ҳам кўп. Дунё ташвишларидан чарчаганда хаёлларга эрк бериш, сокинлик бағрида қолиш учун одамлар кўпинча кимсасиз оролларда дам олар эканлар. Табиат билан юзма-юз, ёлғиз, денгиз ва қушлар билан сирлашиб, осмон-фалакка тикилиб дам олишнинг ҳам ўз гашти бор, дейдилар.

Оролларнинг энг гўзали — курортли Ланг Кави оролига йўл оддик. Ланг Кави мармар дегани экан. Орол Хинд океани қирғоғига жойлашган. Тоғлар бағридаги бу оролда йил бўйи дунёнинг ҳамма чеккаларидан келган сайёҳлар дам оладилар. Тоғ бағрида, қалин ўрмонлар ичида қурилган ёғоч уйлар (виллалар) ҳамма қулайликларга эга. Телефон, телевизор, денгиз соҳилига, ошхоналарга элтувчи махсус авто-

бусчалар Сизнинг хизматингизда. Ўрмон ичида олмахонлар, маймунлар, бўри болалари алақандай сайроқи, попукли, рангли қушлар кўринади. Маймунларга овқат берсангиз, бас. Уйингизга ҳам кириб келаверар экан. Овқат деб ўйлаб идиш-товоқларни, ҳатто кийим-кечакларни кўтариб чиқиб кетиши мумкин экан. Уй, дераза эшикларини очиқ қолдирмасликни айтиб, огоҳлантирдилар.

Андаман денгизи... суви мовий, илиқ. Қаршингизда арчазор, пальмазор ўрмонларни бағрига олган тоғлар. Тоғ, ўрмон, денгиз... атроф гул-алвонлар ичрадир. Қушларнинг хониши, денгиз тўлқинларининг сирли шовуллаши эркалайди.

Бассейнлар хизматингизда. Шаршарали бассейн, тўлқинли, сокин бассейнлар. Массаж қилувчи бассейн. Болалар учун бассейнлар. Бассейн ўртасига махсус бар-кафе қилинган, салқин ичимликлар ичиб роҳатланишингиз мумкин.

Денгиз суви гоҳ тўлиб, гоҳ чекиниб туради. Бу ҳолатни Ой ва қуёшнинг, табиатнинг ҳолати билан боғлиқ деб тушунтирдилар.

«Салом» сўзи ғоят қадрли экан. Телевизор экрандаги биринчи калом, бу «салом» сўзидир. Телефон гўшагини кўтарсангиз ҳам «салом» сўзини эшитасиз. Тонг отиши билан хонангизга саватда турли мевалар кўтариб кирган қизлар ҳам «салом» деб айтадилар. «Салом» сўзи бинолар пештоқига ҳам катта ҳарфлар билан ёзиб қўйилган.

«Салом» сўзининг маъноси — «Сизга тинчлик ва бахт тилайман», дегани. Мусулмонлар юртининг энг ширин каломи ҳам шу — салом сўзи. Ғоят осуда юртнинг, одамлари ҳам осуда, беозор, ҳалол. Маст-аластлар, безорилар йўқ. Жиноятчилик йўқ. Урушқоқлар йўқ. Гиёҳвандликка жазо жуда қаттиқ, қўлга тушган гиёҳванд ўлимга ҳукм қилинар экан.

Тоғлар бағрига қурилган катежлар мингдан ортиқ. Лекин бирорта одамнинг овози эшитилмайди. Сокинлик бағридаги бу оромгоҳ эртақлардаги «сим-сим»ларга ўхшаб кетади худди.

Ҳамма меҳмонхоналарда жавон-тортмаларида Қуръони Карим китоби бор. Телевизор эшиттиришлари ҳам қуръон

тиловати билан бошланади. Сўнг, Малайзиянинг миллий кўшиқлари берилади.

Малайзия вақти Тошкент вақти билан 3 соатга фарқ қилади. Ўзбекистонда соат 3 бўлса, Малайзияда соат миля — 6 ни кўрсатади.

Коралл оролларига саёҳатга олиб бордилар. Денгизда бир соатлик йўл экан. Коралл бу — улкан қора тошлар номидан олинган. Орол соҳилларида, Хинд океани тубларида улкан қора тошлар ястаниб ётибди. Океанда чўмилиш учун махсус кийимлар бердилар. Махсус кийимлар кийиб, кўзойнаклар тақиб океан тубини тамоша қилдик. Океан ости дунёсини ўз кўзи билан кўрмаган одамнинг ҳайратдан ақли адашади. Сув ғоят тиниқ бўлгани учун океаннинг тубигача кўриш, кузатиш мумкин. Кусто командасининг саргузаштлари манзараларини ўз кўзимиз билан кўрдик. Мана, 2 метрли балиқ, атрофимизда айланиб юрибди. Океан остининг минг бир мўъжизаси, минг бир гўзаллигини таърифлаш учун сўз топа олмайсиз. Сув остидаги ҳар бир тош, ҳар бир ўсимлик, ҳар бир ҳайвонот оламининг ўз фусунгарлиги бор. Океан остида гуллар очилиб турибди дейсиз. Аслида улар ҳайвонлар, турфа рангли жонзотлардир. Япроқларини ёзиб, йиғиб турувчи гуллар аслида рангдор балиқлардир.

Сув остидаги ўрмон, ўзига хос адирликлар, сайхонликлар, жарликларда, ўнгирларда минг бир ҳайрат бордай. Табиат отлиғ мусаввирнинг санъати бу. Тангри таолонинг қудрати, яратувчилик маҳобати, мўъжизаси бу. Тангри дунёдаги жами гўзалликларни шу ўлкага раво кўрибди.

Бу мамлакатда туризм дунё бўйича 5-ўринда экан. Лекин шולי, пальма ёғи, каучук, балиқ, кактусдан келган даромадлари анча баланд. Лан Кави оролининг ҳам ўз пойтахти бор. Бу Куа шаҳридир. Оқ мармар деб аталувчи орол соҳилларида ҳар йили минглаб сайёҳлар дам оладилар. Мангу баҳор юртининг, мангу гўзалликларидан баҳра олиб, юртига қайтадилар.

Юрагида олиб кетадигани эзгу таассуротлар ва бир олам орзу-ҳавасдир. Кимга қандайдир, лекин мангу баҳорлар қўйнида ҳам ўз юртини, ўз баҳорини, ўз осмонини, офто-

бини соғинган юракда ўз юртининг соғинчи ҳамиша ҳамроҳ бўлиб юргай.

*Ватаним йўллари... гўё жонли, илиқ,
Юракка туташган қон томирларим,
Уларга ўйларим пойдор қилиб,
Умрим йўлларини мен муҳрладим.*

Сингапур Жанубий Шарқий Осиёдаги энг йирик савдо маркази ҳисобланади. Ўзига хос, алоҳида пул ва давлат бошқарувидаги шаҳардир. 13 миллионли аҳолисининг 95 фоизи хитойлардир. Бу шаҳарни ёпиқ шаҳар ҳам дейишади. Чунки унга саёҳат қилиш учун махсус рухсатнома керак. Бу ерда бир кеча учун 45 доллардан тортиб 600 долларгача тўланади 20-30 қаватли меҳмонхоналар бор.

Кўчаларда икки қаватли автобуслар, сайёҳлар учун велосипедлар ҳам бор. Ҳар бир велосипедда бир сайёҳ ўтиради, уни рикша бошқаради. Кўчаларда велосипедларда шаҳар айланиб юрган сайёҳлар учрайди.

Сингапурни — йўлбарслар шаҳри дейишади. Хиёбонларда, паркларда йўлбарс ҳайкаллари алоҳида меҳр билан қурилгани кўриниб туради. Сингапур портлар шаҳридир, денгиз йўллари уни дунё билан боғлайди. Бу ерда хитойларнинг, ҳиндлар ва мусулмонларнинг ўз — мачитлари, ҳарамлари, бозорлари, яшаш ошиёнлари бор. Хиёбонларнинг бирида Сингапурда биринчи мусулмон мачитини қурган одамнинг ҳайкалини кўрдик. Шаҳар озода, кўм-кўк, денгизли, гулли, ифорлидир.

Синтоза оролига саёҳатга бордик. Бу оролни тинчлик ороли дейишаркан. Орол ғоят жозибали бўлиб, у тоғлар бағрига жойлашган. Тоғнинг энг баланд чўққисига йўлбарснинг 120 метрли ҳайкали ўрнатилган. Синтоза оролига канатли йўл (осма электр симли йўл) билан борилади. Осма электр симли йўл қатор вагончаларда сизни тоғ устига олиб чиқади. Пастда қалин ўрмонзор, жарликлар устидан бораркансиз, ҳув олисда тоғ қоясидаги йўлбарс ҳайкалининг кўзлари ёниб турганини, оғзидан эса олов сачратаётганини кўрасиз. Олов гоҳ яшил, гоҳ қизил, гоҳ сариқ ранглар билан алмашиниб туради.

Оролга етиб ҳам бордингиз. Бу ерда сизни ранг-баранг кўнгилочар ўйинлар-атракционлар кутади. Кўнгилочар боғлар, хиёбонлар, рангли, муסיқий фавворалар, архидея, ботаника боғлари, музейлар, каруселлар, учар поездлар, чархипалаклар ўйини кутади. Капалаклар боғида дунёдаги неча турли капалак бўлса, шу ерда жамланган. Гуллар олами ичра сайр этганингизнинг завқи, сурури ёнига яна капалакларнинг минг бир рангда жилвали, жозибали рақслари хуморингизни олади. Сувда ўсадиган гуллар, ўсимликлар дунёси Сизни алоҳида олам сари етаклайди. Эртактлар олами ичра қолиб кетасиз. Ботаника боғида оламдаги жами гўзал дарахтлар, гулларга бурканган ниҳоллар, сарвлар, шамшодлар, қайинлар, дублар, эманлар ичра сайр қиласиз-у, ўзингизни унутиб, хаёллар измида қоласиз.

*Шабнамга нур энди ва сесканди боғ,
Тонг булбулни уйғотгани ё булбул тонгни?
Гўёки йўқ шундан бўлак бир муҳим жумбоқ,
Фусунларнинг олами илтди жонни.*

*Ва покиза ҳаяжонлар чулғаб кўнгилни,
Давр суронлари чекинди тамом.
Шу саволни юрагимдан ўтказдим минг бор:
Булбул тонгни уйғотгани, ё тонг булбулни?*

Сув ости оламига кирасиз. Бу жойни улкан аквариум дейдилар. Унда океан остида неки мўъжизалар бўлса, барчасини ўз кўзингиз билан кўрасиз. Денгизлар мамлакатада эканлигингизни ҳар дам, ҳар сония ёдингизга солиб турувчи бу турфа манзаралар қошида яйраб, яшариб кетганингизни сезасиз. Муסיқий фавворалар Сизни яна ўзга бир ҳайратлар дунёсига таклиф этади.

Дунё классикларининг ижодидан танлаб олинган энг нозик, лирик, муסיқий вальслар алмашилиб туради. Фавворалар жуда ранг-баранг шакларда бўлиб, улар минг турли, камалак рангидаги чироқлар билан безатилган. Фавворалар кенгбар парк ичида бўлиб, атрофига ўриндиқлар қуйилган. Стадион шаклидаги айланма ўриндиқларда ўтириб Штраус,

Бетховен музиқаларини тинглайсиз. Фавворалар музиқа оҳангларига ҳамоҳанг рақсга тушадилар, ранглар ҳам, му- сиқа оҳанглари ҳам алмашиниб туради. Фавворалар гоҳ шўх, гоҳ маҳзун оҳангларга мос рақсга тушадилар. Улар гоҳ оққушларга ўхшаб сузадилар, гоҳ денгиз устидаги пўртана- ларга айланади. Гоҳ тўлқинлар қирғоқларга урилади, гоҳ шо- липояларнинг чайқалиши кўз ўнгингизда намоён бўлади. Гоҳ қуюнларга айлангувчи сув толаларга айланиб осмони фа- лаклардан ёғилади. Музиқий оҳанг, ранглар тасвири, рақс- лар тили билан ҳикоя қилинаётган гўзалликлар инсон ва табиатнинг бизга инъом айлаган ҳайратлари қошида жим ва лол ўтирардик. Нигоҳимда нур оқади. Фавворалар бағ- рида нур ўйнайди. Сув бағрида, тўлқинлар тўшида нур бал- қийди. Дунёда шунчалар гўзаллик, ҳайратлар, табиат инъ- омлари бор эканидан юрак қалқийди.

Хаёл оғушида қулоғимга сурнай навосига ўхшаш наво эшитали. Ҳа, бу ширин хаёл оғушида етилган орзунинг акс- садоси эди. Сурнай навоси бўлиб эшитилган бу юрт соғин- чи бўлса, ажаб эмас.

*Мен-чи, юрак ютиб, бу сафар фақат
Ватаним йўлларин ёдга оламан.
Руҳан уфқларга талпиниб қат-қат,
Узоқ-узоқларга назар соламан.*

Шарқона лутфни, қуёшни, таомларимизни, турфа, беҳа- шам юриш-туришларимизни соғинганимни ҳис қилдим. Ёғ ичида яйрамаган одам-ей, дердилар онам. Негадир, онам- нинг ҳикматларга айланган шу сўзи ёдимга келаверди. Ёғ ичида яйрамаган кўнглимни не билан овутай, дейман ўзим- га-ўзим. Наврўз байрамларимизни қўмсадим. Наврўзим — баҳорим ҳар недан-да гўзал.

6300 метр баландликда, тоғлар устида барпо қилинган Хайленд курортида бўлганимизда, бу ерда ҳамма санъат турлари инсон учун, болалар учун, уларнинг хушнудлиги учун яратилганини ҳис қилдик. Малайзияга келиб яшаб қолган 88 ёшли хитой фуқароси барпо қилган бу дам олиш қароргоҳида 15 километрлик канат йўли, осма электр сим-

ларга ўрнатилган вагонлар орқали кўтарилдик. Хайланд — тоғ чўққиси дегани экан. Тоғ устида кўп қаватли меҳмонхоналар, бассейнлар, турли атракционлар, ресторанлар, театр, кино заллари, музейлар, магазинлар қурилган. Бу иншоотларнинг барчаси одамларнинг дам олиши, ҳордиқ чиқариш учун хизмат қилади. Каруселларнинг ўндан ортиқ турлари бор. Болажонларнинг яйраши учун неки дил очарлик бўлса, бари ишга солинган. Сайёҳлар бу мўъжизаларни тамошо қилиб ҳузур қиладилар, Малайзиянинг бой тарихи, халқининг ўтмиши, кечмиши, тало-тўпли ҳаёти билан танишадилар.

Тоғ устига барпо қилинган бу курорт шаҳар яхшигина даромад манбаи ҳамдир. Сайёҳлар, меҳмонларни энг нуфузли меҳмонхоналар кутади. Бу ерга вертолётда келишингиз ҳам мумкин. Қўниш майдончалари, айланма машина йўллари, пиёдалар учун алоҳида йўллар қилинган. Чўмилиш ҳавзалари, зилол сув, чархпалак ўйинлари одамлар билан гавжум. Махсус темир йўллар қилинган. Поездларга ўтириб тоғлар устидаги бу мўъжизакор шаҳарни сайр қилишингиз мумкин. Тоғ чўққиларидан отилиб турган шаршараларнинг ўзи бир оламдир. Одамларнинг хушнудлиги учун жуда катта маблағ ва меҳнат сарф қилинган кўриниб турибди. Радиокарнайларида мусиқалар янграб турибди.

Малайзиянинг миллий рақслари ҳам ўзига хос жозибадор. Улар мамлакатнинг маданий ҳаётида муҳим рол ўйнайди. Халқнинг анъанавий байрамлари, шодиёналари рақсларсиз ўтмайди. Бу рақслар халқнинг ҳаётидан, тарихидан, анъаналаридан ҳикоя қилади. Балиқ овлаш, дала юмушлари, шоликорлик каби деҳқончилик юмушларини акслантирувчи рақслар ғоят шўх ва ўзига хос жозибалидир. Лирик рақслар, юз-кўз ҳаракатларига қурилган рақслар, ёмонлик ва эзгуликни акс эттирувчи рақслар, муҳаббат рақслари мафтун этади кишини. Бу санъат турларида Малайзиянинг турфа табиати, денгиз ва дарё тўлқинларининг бебош тебранишлари, гуллар, капалакларнинг ранго-ранглиги акс этирилади.

Малайзиянинг байрамлари ҳам ўзига хос. Масалан, бу мамлакатда яшовчи хитойлар янги йилни январ охирида кутадилар. Мусулмон байрамлари эса «Хари райа» деб аталади. Бу қурбонлик байрами бўлиб, йилнинг охирига ойининг 10-нчи куни ўтказилади. Ҳиндларнинг олов байрами ҳам алоҳида нишонланади. Сайллар ўтказилади. Мусулмонлар рўза тутадилар. Ифторликлар чоғида Малайзия султони халқни ўз қароргоҳида қабул қилади ва ифторлик беради.

Мадрасаларда қизлар алоҳида, ўғил болалар алоҳида ўқийдилар. Болаларнинг, катталарнинг ҳам ёмон сўзлар айтиб сўкинганини, бақириб-чақирганини, кўча-кўйда беҳуда санғиб юрганини кўрмайсиз. Одамларнинг чеҳрасидан алақандай табассум, нур ёғилади. Бу ўша беозорлик, беғуборлик нуридир. Болалар, гўдаклар учун озиқ-овқатлар, қулайликлар, либослар, ўйинчоқлар шу қадар кўп, хилма-хилдир.

Кўчалар тўла машина. Лекин ҳеч бири сигнал бермайди, асабингизга тегмайди. Ўтиш жойларида уч хил, уч рангли светофорлар ўрнатилган. Лекин йўловчилар махсус ўтиш жойларидан ўтмоқчи бўлсалар, махсус кнопкаларни босишлари керак. Кнопкани босасиз, ўтиш учун изн сўрайсиз. Машиналар тўхтаб, Сизни ўтказиб юборадилар.

Одамларнинг бир-бирига муносабати, қадр-қиммат, ўзаро ҳурмат қандай. Ҳурмат, иззат, диёнат, инсоф, адолат, энг муҳими, қонун ҳукм суради. Биров-бировнинг моли-давлати тугул, игнасига хиёнат қилмайди. Шумлик, ҳасад, ўғирликни кўрмайсиз. Дўконлар очиқ-сочиқ тураверади. Бу юртда ҳам бойлар, камбағаллар бор. Лекин камбағал тангрининг берган инояти-ризқиға қаноат қилиб яшайди. Камбағалман деб хиёнат, ёҳуд ўғирлик кўчасига кирмайди. Иймони саломат, виждони тоза камбағалнинг юрагидаги ғурур ҳар қандай жавоҳирдан, мол-дунёлардан афзалдир, дегани бу!

Мустақил юртим яна кўз ўнгимда намоён бўлади. Бизнинг боболаримиз дунё элига юксак ахлоқ-одобдан, инсонийлик, беғуборликдан сўз айтган. Дунё ҳаё, ибони, лутф,

назокатни, латофатни ҳам шарқ аёлидан ўрганган. Юраги, феъли торлар, адаштирган тор сўқмоқлардан чиқаётган элим, хулқи ёмонлардан тозаланади. Беиболардан холос бўлади, албатта. Хиёнат деган сўз, ўғирлик деган нохушликлар лугатларда қолади.

Ўзбекистонимни яхши ва ёмони билан соғинаман. Қутлуғ остонам, ёруғ кошонам ҳамиша кўз ўнгимда туради. Беҳиштларда юриб, жозиб дунёларда кезиб мрамар ҳовузларда чўмилиб ҳамки, тўлқинли, лойқа анҳорларимни соғинаман. Қишлоқлар, дала-тузларимга ошиқаман. Тупроқ кўчаларим, беҳашам, тўпори одамлар суҳбатини қўмсайман.

Самолардан, булутлардан, оқшом оғушидаги шаҳарлардан, дарёлардан кўз узмайман-у, Ўзбекистонимнинг мовий осмонини сўроқлайман. Унинг қуёшини излайман.

*Олам ичра турфа юртлар , дунёлар,
Дунёларки, Чинлар, Римлар, Румолар.
Лек дилимга олганим нур зиёлар,
Кўзларимга этганим тўтиёлар,
Саждагоҳим, беҳиштга тенг маконим —
Нурли беланчагим — Ўзбекистоним.*

Малайзия — Сингапур — Ўзбекистон

ГУЛЛАР МАМЛАКАТИ

(Болгария дафтарида)

Болгар қўшиқлари сеҳрлаб қўйди мени. Биринчи бор ни-гоҳимни тортган нарса гуллар бўлди. Гуллар денгизи ичра хаёлларим тиниқди. Ҳам ҳаяжонли, ҳам мафтункор. Гуллар водийсига ҳадсиз қўшиқлар мадҳиялар бағишлангани бе-жиз эмас. Улуғ адиблар, шоирлар ўзларининг энг ҳарорат-ли сўзларини Болгариянинг анвойи гулларига атаб ёзиб қол-дирганлар. Максим Горький шундай ёзади: «Энг гўзал ўлка Болгариянинг Казанлика водийсидир. Дарҳақиқат, бу жой-нинг ҳар бир қарич тупроғи зар, ҳар кўкарган ниҳоли гул-дир». Кўпгина Европа рассомлари ўзларининг энг ҳарорат-ли полотноларини шу водийга бағишлаганлар. Чех тарих-чиси Константин Пречек шундай тавсиф этади. «Шаббода настарин ифорларнинг хушбўйлигини олиб қир-адирларга, денгиз соҳилларига элтади. Гуллар шоҳи деб аталган гуллар нави Болгариянинг энг севимли, эркатой ўсимлиги ҳисоб-ланади». Ана шундай гуллар шоҳининг 2 минг тупидан фа-қатгина бир грамм гул мойи олинади холос. Бу мой ўзининг бебаҳолиги билан дунёда биринчи ўринда туради. Европа-нинг энг машҳур атир-упа фабрикалари ҳам ўзларининг камёб атрлари учун ана шу гул мойларидан фойдаланади. Болгария бутунги кунда дунё бозорларига чиқарилаётган гул-лар мойининг 70 фойизини беради. Гуллар Болгариянинг бир рамзи бўлиб, 3 минг йиллик тарихга эга. Болгарлар 3 минг йилдан буён гул экади, гул мойи олади. Бу диёрнинг юмшоқ, сўлим табиати, қаттиқ шамол ва совуқлардан ҳоли ва серқуёш бўлгани учун ҳам, гуллар парваришига қулай. Болгарияда гуллар билан шуғуланувчи махсус илмий-тек-шириш институтлари бор. Минглаб мутахассислар шу со-ҳада шуғуланади. Болгарияда 260 дан зиёд гул нави парва-риш қилинади. Гуллар мамлакатада ҳар йили гуллар байра-ми ўтказилади. Ёш йигит-қизлар чаманлар рангида миллий

либослар кийиб, гуллар ўйинини ижро этади, гуллар қўшиғини айтади. Гулзорларга таралиб гуллар теради. Ёшлар қариларга гуллар тақдим этадилар. Гуллар байрами анъанага айланган, халқнинг турмуш тарзига сингиб кетган энг севимли байрам ҳисобланади.

Гулларни гултувакларга, биллур вазаларга солманг,— дейди болгарлар. Улар ўз денгизда чайқалиб, ифорини таратиб турсин. Улар ўз қуёшини кафтида тутсин. Саболар билан сирлашсин. Болариларга бода тутсин гуллар. Гуллар қизлар, йигитларга муҳаббат улашолсин. Улар уруш деган вабога қарши оламга табассум бўлиб ёйилсин. Гулларни узманг, уларнинг илдизи ҳамиша ерда бўлсин. Болгария тўлиб турсин, ширин, муаттар бўйларга.

Гуллар қучоғига яширинган Варна шаҳри дунё одамларининг қўлларини бир-бирларига бирлаштириб, дўстлашиб уларга гулдасталар тутаётганга ўхшайди. Бу ерда дунёнинг ҳамма чеккаларидан келган сайёҳлар учрашади. Бир-бирини биродар деб танийди. Бутун дунё бўйлаб, қўлларини чўзиб турган Варна улкан, сершоҳ чинорга ҳам ўхшайди. Бу улкан чинор соясида эрта ҳам кеч ҳам қуёшли қўшиқлар эшитилиб туради. Қардошлик йўлларининг минг-минг сўқмоқлари дунё чеккаларидан шу ерга келиб туташади. Юзлаб меҳмонхоналар сайёҳларни чорлаб туради. Ер шари улкан бир қаср бўлса, денгиз унинг серҳашам залига ўхшайди. Ана шу зал ҳаммиша тонг-саҳардан тортиб, тўлин ой тиккага келгунча одамлар, сайёҳлар билан гавжум. Бу гавжумлик ичра яна дўстлик қўшиқлари эшитилади.

Витеша тоғлари этагида жойлашган мўъжаз, гўзал София ҳам ёш, ҳам кўҳнадир. София кўчаларидан қадам ташлаб бораётган кишининг қулоғи остида бир садо эшитилади ҳаммиша. Болгария ўсиб, улғайиб боряпти, лекин у қаригани йўқ. Шаҳарлар, ўлкалар ўсяпти, қулочини ёйиб улғайяпти, лекин тобора яшаряпти. 1 миллион 300 минг аҳолиси бўлган бу пойтахт шаҳар ҳам ёш, келинчаклардай фусункор. Бу ерда асрлар асрлар билан учрашади. Унинг халқ тарихи музейида 20 минг ноёб дурдоналар сақланади. Улар бизга халқнинг бой тарихи, адабиёти, фольклори — маданиятидан ҳикоя қилади.

Унинг 24 зали бор. Бу залларнинг бирида дунёда энг йирик ва тоза, шунингдек, энг қадимий тилла сақланади. Бу залларда қиличларнинг жаранги эшитилиб туради. Асрларнинг қаърида қолиб кетган озодлик қўшиқларининг авжи сақланади бу қўшиқларда. Тоғлар этагига жойлашган Клисурса, Сопот, Карлово, Калофер, Казанлик табиат алқаган фусункор шаҳарлар қаторида туради. Бу шаҳарлар гўзаллиги учунгина эмас, номи дунёга машҳур бўлган ажойиб қўшиқларни вояга етказгани билан ҳам алоҳида ўрин тутди. Карловода Болгариянинг ватанпарвар революционер фарзанди, усмонли турк босқинчиларига қарши курашнинг ташкилотчиси Васил Ленкий туғилиб ўсган. Ажойиб талант эгаси, машҳур шоири, замонавий болгар адабиётининг асосчиси Иван Вязов Сопот шаҳрида яшаган. Калофер — болгар халқининг севимли фарзанди, революционер шоир, озодлик учун ўз жонини бағишлаган ажойиб инсон Христе Ботевнинг ватанидир. Шаҳарда шоирнинг уй-музейи бор, у ҳар куни одамлар билан гавжум. Бу шаҳарларда XVII асрга оид бинолар қимматли ёдгорликлар қаторида сақланади. Янги замонавий турар-жойлар эса шаҳарларнинг ҳуснига ҳусн қўшиб турибди. Тоғлар этагида чашмалар тиниқ, мусаффолигича сақланган. Тош қўрғонлар, тош кўчалар Болгариянинг ўтмишидан ҳикоядай кўзга ташланади.

«Олтин қумлар» соҳилида жойлашган Альбено шаҳрини — эртак шаҳар дейишади. Альбено денгиз бўйида жойлашган шаҳарларнинг энг кўҳнаси дир. Альбено болгарларнинг афсонанавий халқ қахрамонининг номи. Шаҳар ўзига хос меъморчилик санъати асосида қурилган бўлиб, биноларнинг ҳар бири бир қўшиққа ўхшайди. Улар бир-бирини мутлақо такрорламайди ҳам. Кенг кўча, кўчанинг икки томони қатор меҳмонхоналардан иборат. Кичкинагина шаҳар Варшава, Прага, Берлин, Дўстлик ва бошқа номлар билан аталадиган 40 та меҳмонхонани ўз бағрига олган. Альбено боғларида, чорбоғларида анжир, бодом, беҳи, шафтоли, ёнғоқ дарахтлари ўсади. Тоғ бағирларида булоқлар, ирмоқлар ярқирайди. Беқудуд тамакизор, буғдойзорларда деққон ўз юмуши билан банд. Тоғ бағирларида болгар чўпонларининг най саси

қулоққа чалинади. Қўй-қўзиларнинг маъраши кўнгилга хуш келади. Сайхонликлар бизни эртақлар шаҳрининг осуда ҳаётига аста олиб киради. Соҳилда яшилликлар, денгизда эса мовий чексизлик кўзни қамаштиради. Эртақ шаҳарнинг қуёши мўл, ҳикоялари ҳам бир талай. Толбухин — тоғ устида жойлашган кўҳна шаҳар. Унинг далаларида тамакилар гуллаб ётибди. Бир томондан эса тамаки барглари қуритилляпти. Деҳқонларнинг 2—3 қаватли ҳашаматли уйлари, чорбоғларига назар ташлаймиз. Ҳар бирида гараж. Ҳовлилар девор билан ўралмаган. Бор гўзаллик шундоққина мана мен деб турибди. Ораста чорбоғларга, ҳашаматли, нақшин уйларга қараб, болгар деҳқонининг турмуши дориламон эканини билиш мумкин. Томорқаларда турли полиз экинлари, боғчаларда тар мевалар пишиб турибди.

Толбухиннинг аввалги номи Добрич бўлган экан. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Болгар тупроғининг рус қўшинлари томонидан озод қилиниши шарафига рус маршали Толбухиннинг номи берилган. Толбухин шаҳри рус-болгар дўстлигининг рамзи сифатида гуллаб-яшнамоқда. Бу шаҳар йирик саноат корхоналарига, маданий ўчоқларига эга. Текстил комбинати, 7 та агропром, гектар-гектар экин майдонларига эга. Қишлоқ хўжалиги, чорвачилиги тараққий этган, драма театри, кутубхоналари, 3 минг полотнога эга бўлган бадиий галереялари бор.

Болгарияда махсус дельфинарийлар бор. Денгизга туташган дельфинарийларнинг ниҳоятда гавжум эканини кўрдик. Ана шундай дельфинарийларнинг бири Варна яқинида 1984 йилда ташкил этилган. Узунлиги 12 метр, эни 6 метр келадиган бассейнда ҳар бири 10—19 ёшда бўлган дельфинлар «томоша» кўрсатади. Тумонат одам дельфинларнинг тўп ўйнаши, музыка садолари остида рақс тушиши ва бошларини қимирлатиб миннатдорлик изҳор этиши, чўкаётган болани меҳрибонлик билан қутқариши, оловли халқалардан сакраб ўтишининг гувоҳи бўладилар. Дельфинлар қўшиқ куйлаганида залда кулги кўтарилади. Улар сув ичидан қуруқликка чиқиб салом қилади. Денгиз маҳлуқининг бу хил турфа санъатидан мамнун бўлмай иложингиз йўқ..

Қуёш тунайдиган соҳиллар

Болгариянинг жанубий қисмида денгиз ичкарасига жойлашган Несебър ярим ороли бор. Оролдаги Несебър шаҳри худди денгиз ичра сузиб юрган улкан қайиқни эслатади. Ана шу улкан қайиқда 8 минг аҳоли яшайди. Шаҳар денгиз ичида бўлгани учун ҳам дунё сайёҳларининг диққатини, муҳаббатини тортади. Бу ярим орол гўзал табиати, хуш ҳаво-си билангина эмас, кўксида асраб келаётган кўҳна, қадимий обидалари билан ҳам қимматли ҳисобланади. Бу ерда эрамизгача бўлган VI асрда греклар яшаган. Бу ерда XIII—XII асрларга оид архитектура ёдгорликлари сақланади. Шаҳарнинг эски қисмини музей шаҳар деб аташади. Гўё қуёш мана шу соҳилларда тунаб қолар эмиш. Қуёшли соҳил бўйлаб, ҳамма нарса кўҳна дунёни ёдга солиб туради. Дам олувчилар учун отлар қўшилган извошлар, фойтунлар хизмат қилади. Денгиз қирғоғига қурилган сонсиз-саноқсиз кемпингларда (шинам котеджлар) ҳамма қулайликлар муҳайё. Вагон — поездларда парклар бўйлаб сайр қилишингиз мумкин. Оилавий сайр қилишингаз учун махсус велосипедлар ажратилган. Ҳар қадамда худди эртақлардагидек безатилган дўкончалар учрайди. Уларда қуёшнинг тафтини оладиган мева шарбатларидан тайёрланган ичимликлар сотилади. Қуёш тунайдиган соҳилларда, айниқса, одам гавжум. Бу соҳилларда тонг-саҳарлаб ҳаёт бошланади. Денгиз ичра сузиб юрган қайиқлар туни билан соқчилик қиладилар. Балиқчилар денгиз тўлқинлари узра бош қўйиб, тунни ўтказадилар. Тонг-саҳарда соҳилларда яна балиқчилар сони ортади. Қуёшли соҳилларга тўшалган майда қум зарралари офтобда худди олтин поёндоздай товланади. Майин денгиз, илиқ ҳаво, фусункор табиат қучоғида инсон бор губорларидан фориф бўлгандай, яйраб кетади. Сайёҳлар бундай соҳилларни одатда «кўнгил соҳили» деб аташади. Болакайларнинг қувончи чексиз. Улар учун алоҳида — бассейнлар. Минерал сувли бассейн, денгиз сувига тўлдирилган бассейнлар болаларга тўла. Аргумчоқлар, от ўйинлар уларнинг хиз-

матида. Ота-оналарнинг болалардан кўнгли тўқ, хотиржам дам олишади. Велосипедлар, қайиқчалар, извошли аравачалар, минг турли ўйинлар, мусобақалар улар учун. Соҳил бўйлаб болаларни сайр қилдириб юрган махсус вагонларга кўзимиз тушади. Бу соҳилларда бола бўлиб туғилишнинг ўзи бахт, дейсиз. Соҳил бўйлаб болалар учун махсус ошхона, кафелар ишлаб турибди. Улардаги лаззатли таомлар, музқаймоқларни еб, болакайларнинг чехрасида қуёш қулгандай бўлади.

Болгарияда болалар олами, айниқса, алоҳида назорат остида эканини ва муҳаббат билан қўриқланишини кўрдик. Бу ерда ҳар бир йўлак, чорраҳа, аллея, истироҳат боғлари, соҳиллар болалар учун мослаштирилган. «Келажакни сақланг», «Болаларни ардоқланг» деган ёзувларга кўзингиз тушади. Соҳил бўйлаб қурилган ошхона, кафеларнинг бири иккинчисига ўхшамайди, такрорланмайди. Ҳар бирининг ўз стили, таоми бор. «Пикник» деб аталган фольклор ресторани, «Чучура», «Бичва» каби ошхоналарда Болгариянинг энг ширин таомлари тайёрланади, инсон чанқоқларига малҳам бўлувчи ичимликлар, шарбатлар сотилади. «Жануб кечалари»да Шарқ халқлари ва циганча таомлар пиширилади. «Хон ҳузурида» оромгоҳи ўзининг ажойиб такрорланмас архитектураси, қўшиқ ва музыкалари билан кўнглимизни хуш этади: «Русалка», «Олтин олма», «Дельфин» оромгоҳларида сиз узоқ ўтмиш ҳаётига бориб қолгандай бўласиз. Қуёшли соҳиллар Сизни ҳам спорт ўйинларига таклиф этади. Чавандозлик, сув ўйинлари ва турли ўйинлар кўнглингизни хуш этади. Бу соҳил худди эртақлар соҳилига ўхшайди. Одамнинг барча армонлари ушалади бу ерда.

Хоҳласангиз, халқ фольклор қўшиқларини тинглашингиз мумкин. Болгар эстрада ашулалари иккинчи томонда ўз шинавандалари учун хизмат қилади. Худди мана шу қуёшли соҳилда халқаро музыка фестиваллари бўлиб ўтади. «Олтин орфей» деб номланган болгар эстрада ансамбли, фольклор ансамбллари ва чифтерларнинг чиқишлари, айниқса, ҳамма миллат кишиларига хуш келади. Эзгуликнинг таржимони бўлмайди, дейдилар. Болгар халқ қўшиқларида озод халқнинг кенг,

беҳудуд осмони, тўлқин уриб оқаётган дарёлари, тугёнлари узра бош қўйган шаршаралар, бир жаҳон сурурини кўксига яширган ложувард денгиз, энг муҳими гўзалликлар соҳиби — инсоннинг тинчликдек муқаддас орзуси куйланганини англаш қийин эмас:

*Мен тоғлардан тушиб келдим.
Мен тоғлардан...
Сўраганим қўшиқ менинг
Ўтовлардан,
Ўтовларда қўшиқ бўлсин,
Дўстда меҳр,
Дийдор бўлсин, уйим тўлсин
Биродарим билан.
Хуморимни олсин дўстим
Айтган ўлан.*

Серлутф давралар

Қариялари даврасида бўлсангиз, улар бир лутф, ёки лутфли ҳазил билан кўнглингизни олишади. Ёшлар қўшиқ айтишади. Ўрта ёшлари эса ўйинга ўч бўлишади. Сизни ҳам дарҳол даврага тортади. Ўйнамаганингизга қўймайди.

Болгар халқи лутфни, қувноқ латифаларни, юморни севади. Ҳамма халқларда бўлгани каби, болгарларнинг ҳам ўзига хос лофлари, латифа ва ҳажвлари, нақл, мақоллари бор. Қўшиқ, рақслар ёнида ҳамиша аччиқ хандалар ҳам бўлади. Кучли юмор халқнинг ўтмиши, кечмиши ва ҳаётидан, характеридан сўзлайди. Ўтмиш латифалари ва ривоятларини унутиб юбормаслик, уларни ёшларга ҳам сингдириш учун алоҳида аҳамият билан қаралади. Халқ ижоди, халқ донишмандлигининг бир кўриниши бўлган «шоплар кулади» нинг ижодкор ва ижрочи усталари ҳам халқнинг ўзидир.

Болгар шоплари шундай дейишади: «Дунё бизнинг атрофимиздан айланиши керак, биз эмас», «Шоплар ўзларини жуда доно ва қувноқ ҳисоблайди ва тўғри қилади, бу уларнинг характерига сингиб кетган, — дейди болгар адабиёти-

нинг классиги Елин Пелин. «Шоп кулгиси» сарлавҳаси остида махсус китоб ҳам чоп этилган. Илмий-техник тараққиёт авжига минган ҳозирги даврда, айниқса, классик меросга яқин туриши зарур. Қувноқ кулги ҳаминша ишимизда ёрдам беради, — дейди болгарлар. Фольклорга ҳурмат, уни жуда катта муҳаббат билан давом эттириш болгар халқининг қонига сингиб кетган, Шоп юморлари ҳам фольклорнинг бир бўлаги ҳисобланади.

Мана шоп юморлари нима дейди: Габрово юморлари билан шоп юморлари ўртасида нима фарқ бор? Ер билан осмонча фарқ бор! Габроволар ўзининг устидан кулади шоплар эса — бировларнинг устидан кулади.

Болгар каштаси ўзига хос нафосат ва маҳорат мактабидир. Бу нафис, гўзал, ранго-ранг кашталарга боқиб кўзингиз қамашади. Бу кашталарнинг ҳам ўз ҳикояси, таърифи, тавсифи бор. Болгарияда каштачилик ҳунар эмас, катта санъат ҳисобланади. Аёллар қўли билан яратилган санъат асарлари улар. Беш аср давомида қулиқда яшаган болгар аёллари учун, айниқса, бу санъат ардоқлидир, Кашталарга тортилган ҳар бир қатим, ҳар бир безақда аёл муҳаббати, бардоши, орзулари яширин. Болгарияга қадам босган ҳар бир сайёҳ болгар чеварлари тиккан кашталар қўйилган ойнаванд дўконларга кирмай ўтолмайди. Қуёшнинг, гулларнинг минг хил турфа рангларидан андоза олиб тикилган нафис кашталар диққатингизни тортади. Бугунги болгар кашталарини табиат ардоқлаган гўзал бу мамлакатдан энг яхши ёдгорликдек харид қилинаётганини кўрдик.

Денгиз ўртасидаги елкан

Настенарий — олов, чўғ устида рақсга тушиш дегани. Бу қадимги болгар анъанавий санъат турларидан бири бўлиб, унинг динга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Настенарий — бу маҳорат, катта чиниқиш ва тажрибаларнинг меваси.

Оқшом... давра ўртасида катта гулхан ёнаётир. Гулхан атрофида турли миллат кишилари ўз тилларида қўшиқ айтишмоқда. Гулхан атрофидаги гурунг ва дилшодликлар ярим

кечагача давом этади. Сўнг чироқлар ўчирилади. Гулхан чўғлари рақс майдонига ёйилади. Бу манзара, бу ҳолат кишига ажиб кайфият бағишлайди. Осмон тўла юлдузлар — лаҳча чўғлар рақс майдонига териб қўйилгандай. Чўғлар тунги шаббода қанотида ялиғланиб турибди. Аста болгар халқ музикаси янграйди. Ҳамма чўғ тўлдирилган рақс майдони атрофига тўпланади. Музика гоҳ шўх, гоҳ мунгли оҳангларда нола қилади. Най чалувчи даврага чиқади. Узоқлардан оқиб келаётган дарё шовуллашига ўхшаш оҳанг остида ялангоёқ қизлар даврага кириб келадилар. Чўғ устида рақсга тушадилар. Жуда юқори ҳароратли чўғлар устидаги рақс анчагача давом этади. Бу маҳорат, бу ҳайрат ҳузурида ҳамма лол бўлиб қолади. Даврадаги сукунатни музика садолари билан, қизларнинг рақси таъсирида атрофга сачраётган учқунларнинг чирсиллаши бузиб турарди. Қизлар рақсни тутатиб, чўғ устидан қуруқ майдонга чиқадилар, чироқ ёнади. Оммавий рақс бошланади. Турли миллат кишилари бир музика оҳанги остида рақсга тушадилар.

Болгарияда анъанавий байрамларнинг энг гўзал ва тантанавори «она тили»га бағишланган шодиёнадир. Бутун Болгариянинг боғлари, хиёбон, кўчалари, денгиз соҳиллари, аллеяларда карнавал бошланади. Фольклор тилга киради. Одамлар миллий кийимларда кўчага чиқадилар. Катта бино пештахталарига қизил алвонларга шиорлар, она тилида ёзилган мақоллар, ҳикматли сўзлар ёзиб осиб қўйилади. Миллий рақслар ижро этилади. Минг турли шарлар ҳавога учиради. Сўз байрами она тили байрами, қирлар тоғ бағирларига кириб боради. Одамлар бир-бирларига гул тақдим этади. Давра қизиб лутфли халқ ҳикматлари билан баҳри байтлар айтишади. Бу минг-минг йиллардан буён давом этиб келаётган анъана бўлиб, кейинги йилларда айниқса, янгича мазмун билан бойиди. Болгар тилининг байрами бу меҳнат кишисининг байрамига, орзу умидларининг тантанасига айланди. Она тили байрами тонгида оналар ширин аллалар айтади. Оқшом эса бувилар болакайларга мўл-кўл эртақлар сўйлайди. Кексалар шукроналар айтади. Бу — она тилига бой мазмун берган замонага шукроналик байрамидир.

II асрда асос солинган Балчиг шаҳрида дунёдаги 30 мамлакатдан келган туристлар дам оладилар. Кейинги йилларда бу ерда жуда кўп пионер лагерлари, санаторийлар қурилди. Денгиз қирғоғига жойлашган бу шаҳар соҳилнинг энг тинч бурчаги ҳисоблангани учун, Румин маликаси Мария бу ерда ўзига оромгоҳ, боғ барпо этган эди. Ҳозирда ўша оромгоҳлар, малика Мария истироҳат қилган қасрлар, у ўтириб шеърлар машқ қилган мраммар кресло ва стол, жуда кўплаб тош кўзалар ўтмишдан ёдгорликдек сақланиб келади. Боғ ичида дунёнинг турли чеккаларидан келтирилган ноёб навли гуллар, дарахтлар ўсади. 300 йиллик чинорлар, дублар денгиз қирғоғида худди яшил ҳайкаллардай кўзга ташланади. Боғдаги кумуш теракнинг ёши 300 да эканини, бу теракдан энг сифатли қалам қилинишини ҳикоя қилишди бизга. Боғ ичида «асрлар аллеяси» деган хиёбон бор. Бу хиёбонда йигирмата аср учрашади гўё. 20 та устуннинг ҳар бири бир асрга гувоҳ сифатида қурилган. 20 та устун остида кенг, узун хиёбон барпо қилинган. Бу хиёбон денгиздан анча баландликда бўлгани учун ҳам, денгиз кафтдек кўриниб турибди. Хиёбон атрофида Мексикадан, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлардан келтирилган дарахтлар ўсиб турибди. Қаршида тоғ, боғ бағри ўрмонлар билан қопланган. Минг-минг зиналар орқали чиқиладиган ботаника боғи ичида бўйи 30 метрга етадиган кактуслардан ўрмонзор ташкил қилинган. Кўз ўнгингизда сертикан кактус дарахтлари қийғос гуллаб ётибди. Тиконли, дағал дарахтларнинг шу қадар гўзал ва нафис гуллар очишига ишонгингиз ҳам келмайди. Турфа табиатнинг турфа мўъжизаси эди бу. Улкан кўзалар қатор турибди. Бу кўзаларнинг ҳар бирига 100 литрдан сув сифади. Уларда қадим греклар, руминлар вино, сув ва дон сақлаганлар. Малика Мария ва унинг қизи Иона сув ичадиган махсус қудуқнинг чуқурлиги 100 метр. Қудуқ ҳали ҳам сақланади. Унинг суви шаффоф ва шифобахш эканини айтишади. Қадим Грециянинг Крит оролларида келтирилган тахт. Бу тахт не-не қисматлар, фожиалар ва изтиробларга гувоҳдир балки.

Балчиг соҳилларининг табиати, манзараси дунё кино усталирининг ҳам диққатини тортган. Бу соҳилларда жуда кўп фильмлар, шунингдек «Капитан Гранд болалари» фильми ҳам суратга олинган. Денгиз ичкарасида оқшом... Улкан елканли пароходларнинг бирида турли мамлакат шоирлари жам бўлишган. Болгария диёрида, денгиз ўртасида тинчлик, денгиз мавзуида, дўстликка бағишланган мушоира давом этарди. Немис, поляк, чех, канада, инглиз тилларида ўтли сатрлар, лутфли ўхшатишлар, образлар, қофиялар билан йўғрилган шеърлар янгради. Дўстлик, биродарлик, тинчлик сўзлари элик, юз тилда айтилди, жаранглади... Денгиз тепасида ярқираб турган тўлин ойни — Ўзбекистон далаларида меҳнат қилиб бутун дунёга «оқ олтин» бераётган деҳқоннинг чошгоҳ елкасига олган ва қуёш нуридан ярқираб турган кетмонига ўхшатдим. Денгизнинг ўзини эса — меҳнаткаш пахтакоримга, оқ ёлли тўлқинлар чопиб келаётган йўлларни зилол сувлар таралган эгатларимга қиёс қилиб, шеър ўқидим. Денгиз ўртасида тўлқинлар устида ўтли давра ичра Ўзбекистон номи жаранглаб эшитилади. Узатилган биродарлик қўллари узра мен диёримнинг баланд ва баландларга кўтарилганини кўрдим. Сўнг, денгиз ичкарасидаги улкан пароходда Ўзбекистон қўшиғи янгради. Бу қўшиқ дунё халқларининг тинчлик ва биродарлик қўшиқларига уланиб кетди...

ҚАДИМ ЭЛЛАДА ҚЎШИҚЛАРИ

(Юнонистон мамлакатада)

Ёзувчиларнинг катта делегацияси кўхна Эллада мамлакатига сафар қилди. Бу юнон халқи билан халқимиз ўрта-сидаги бир-бирига ишонч, дўстлик, ўзаро ҳамкорлик медаларини ўз кўзимиз билан кўрмоқ, уларни қаламга олмоқ ва тинчлик ғояларини мустаҳкамлашдек муқаддас ишга ўз улушимизни қўшмоқ орзусида қилинган саёҳат эди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланишидан сал аввал Гитлер фол очтирган экан. Фолбин унга шундай каромат қилибди: «Юнонистоннинг дунёда энг баланд бўлган Акрополь қояларига биринчи байроқни ва Кавказнинг Эльбурс қояларига иккинчи байроқни тика олсанг, дунёда ягона ҳукмрон сен бўлиб қоласан». Афсуски, Гитлер қадаган фашизм байроғини уч ойча ҳеч ким улоқтириб ташлай олмади. Монолес Глезосгина фашизм байроғини улоқтириб ташлади ва қояга озодлик байроғини қадади. Акрополь қоялари устида биз ёш қаҳрамон Монолес Глезосга ўрнатилган ёдгорлик пойида бир дақиқа сукут сақладик. Ёдгорликка гулчамбарлар қўйдик. Акрополни ўтмиш қаъридаги оқ мармар шаҳар дейиш мумкин. Қоя бағрига жойлашган Акрополь худди оппоқ елканга ўхшаб кўзга ташланади. У қоялар бағрида нурланиб турган афсонавий бир қасрни эслатгани учун Гитлернинг диққатини тортгандир, эҳтимол. Юнон халқи озодлик, тинчлик қурбонларини эъзозлайди ҳамиша. Юнон шоирлари удумларига кўра, қоя устида ҳалок бўлганларни ёд этдик, урушга қарши, тинчлик мавзуидаги шеърлар юнон, рус, украин, латиш, ўзбек ва бошқа тилларда янгради. Ўнлаб машғаллар ёқилди, Акрополь қоялари тинчлик машғаллари нурида яна ҳам ёришиб кетгандек бўлди. Биз Юнонистон далаларида Ўзбекистон навли чигитларнинг экилаётганини ўз кўзимиз билан кўрдик. Юнонлар бизнинг чигитимиздан йилига икки марта ҳосил олаётир.

Юнонистон далаларида Ўзбекистон навли чигитлар экилаётганини кўриб, рости, қувондик. Бу далалар шунчаки далалар эмас, Ўзбекистонимизнинг бир бўлагига ўхшарди. Биз «оқ олтин» лар чаман-чаман очилиб турган эгатларга ёйилдик. Пахта тердик. Юнон деҳқонлари билан дилдан суҳбатлар қурдик. Ўзбекистон чигити экилади ва бу чигитдан унган ҳосиллар «Ўзбекистон» маркали терим машиналарида териб олинади. Дўстларимиз иқлим шароити қулай бўлгани учун пахтадан йилига икки марта ҳосил оладилар. Пахтамыз баҳона бўлди-ю, юнон деҳқонлари билан иноқлашиб кетдик. Пахтамыз туфайли эҳтиромли сўзларни эшитдик, иззат-икромларда юрдик. Ўзбек деҳқони борлигидан, пахтани кашф этган юртимнинг боридан ифтихор қилдим. «Оқ олтин»имиз эндиликда биродарлик рамзи бўлиб, тинчлик учун хизмат қилмоқда. Ер шарининг кўп минтақаларида у ардоқли, эъзозли эканини кўрдим. Дилимизда кўҳна бобокалон пахта усталаримизга яна ҳурматимиз ортди. Юнонистоннинг энг иссиқ зоналарида Ливатис ва Тиви шаҳарларида ва водий қишлоқларида бўлганимизда пахта майдонларида ватанимизда чиқарилган тракторларнинг ҳайқирини эшитдик. Тракторларимиз юнон деҳқонларининг дастёри. Чигит ортилган машиналар ўтиб борарди. Юнон далаларида бир йилда икки марта ҳосил олиш имкони бўлганидан, бир ёнда чигит экилаётганини ва бир ёнда пахта терилаётганини кўрдик.

Юнон дўстларимиз меҳмондўст эди. Уларнинг дастурхонида ток баргига ўралган дўлма, жуда мазали мунчоқ атала, Фарғонача мастава, димламаларни, анжир, беҳи, майиз, ёнғоқ, тоифий узумларни, хандон писта ва бодомларни кўриб, беихтиёр Ўзбекистонимизни эсладик. Ўрта Осиё халқлари ҳаёти билан юнон халқлари ҳаёти ўртасидаги ўхшашлик бизни ажаблантирмади. Тоғлар, эртактлар, ривоятлар, қўшиқлар мамлакати бизга сўнгсиз илҳомлар ҳада этди.

Элада тупроғида, Элада хонадонларидаги мунавварлик, муассасаларда ёниб турган электр чироқлари ҳам мамлакатимиз ва Греция ўртасидаги дўстлик ришталарининг ши-

рин мевалари эканини кўрдик. Мамлакатимиз ёрдамида қуриб битказилган «Пурнари» ва «Кардианар» иншоотлари бугунги кунда Эладани ёруғлик ва электр токи билан таъминламоқда. Худди ана шундай иншоотларнинг яна иккитасида — «Агиос Дмитриос» ва «Аминдеон» номли ёруғлик манбаларида монтаж ишлари давом этиб турарди.

Биз Афина кўчаларида сайр қилиб юрганимизда дўстларимизнинг ифтихорли сўзларини эшитдик. Бағри кенг, серқатнов кўчаларда енгил автомобиль машиналари турнақатор бўлиб ўтиб турибди. Улар орасида бизнинг мамлакатимизда ишлаб чиқарилган машиналарни ҳам учратдик.

Қадим Элада жаҳонга Афлотун, Сукрот, Аристотель, Гомер каби жуда кўп файласуф-олимлар, шоир ва фозилларни берган. Юнонистон — Греция илк олимпия ўйинлари ватани. У тараққиёт ва маданиятнинг бешиги ҳам. Элада — Болқон ярим оролининг жануби. Эгей денгизи билан Иона денгизи шу ерда бир-бири билан туташади. Эгей денгизидаги ороллар Кичик Осиёнинг ғарбий соҳили, Апеннинна ярим оролининг жанубий соҳили, Сицилия ороли, Мармар, Қора ва Ўрта денгиз соҳилларидан ташкил топган. Бу мамлакат жуда кўп қадимий обидалар, маданий ёдгорликларни бағрида сақлаб келади. Милодгача бўлган I асрга оид тарихдан сўзлагувчи тилла маъбудалар, мармар ҳайкаллар, мармар қасрлар — Эладанинг санъат ва маданияти, архитектураси кўҳна эканидан сўзлайди бизга. Бу мамлакат табиат алқаган, ҳусн ва латофат бахш этгани учун ҳам қадимда кўп фотиҳларнинг эътиборини тортган.

Эладанинг Эгей ва Иона денгизи бўйларида қўшиқлар талай, ривоятлар бир жаҳон. Бу соҳилларда, кумуш чағалайлар рақсида рангин бўёқлар минг бир жилода товланади. Уларни тасвир этмоқ учун шоир қалами оз, мусаввирнинг мўйқалами даркор. Греция қуруқ субтропиклар минтақасида жойлашган. Мамлакат территориясининг 3 дан 2 қисми тоғлик, ўртача баландлиги 1200 — 1800 метр бўлган тоғлар тепасида қадимий шаҳарлар, қалъалар, обидалар мангу уйқуда. Энг баланд чўққиси 2911 метр бўлган Олимп тоғи этакларида дунёда илк бор Олимпия ўйинлари ўтказилган.

Қадим Эллада илк Олимпия ўйинларининг ҳам ватанидир.

Эллада халқи жаҳонга бой мерос қолдирган. Аристотель, Архимед каби юнон олими ва математикларининг кашфиётлари фан тараққиётида муҳим босқич эканини эътироф этмоқнинг ўзи кифоя.

Ҳалигача дунёда энг гўзал саналиб келадиган улуғвор, кўҳна бинолар, бронза ҳайкаллар, шу вақтгача ўқилиб келинаётган буюк адабий асарлар ҳам шулар жумласидандир.

Аристотель ўрта аср Шарқида Арасту, Арастутолис номлари билан «Биринчи муаллим» деб аталар эди. Форобий Арасту асарларини яхши билиши, у каби энциклопедик билимга эга бўлгани сабабли «Иккинчи муаллим», «Шарқ Аристотели» деган буюк унвонга сазовор бўлган. Абу Али ибн Сино уларнинг ғояларини ривожлантирди ва «Учинчи муаллим» деган буюк унвонга эришди. «Юнон шоири Гомернинг «Иллиада ва Одиссея» каби бадий асарларини дунё китобхонлари каби бизнинг китобхонларимиз ҳам севиб ўқийдилар. Греklar ўз тарихини, бой маданиятини, ёдгорликларини, адабиётини жуда севади ва ифтихор ҳисси билан сўзлайди ҳамиша. Табиати фусункор, иқлими юмшоқ бу мамлакатнинг одамлари ҳам ниҳоятда юмшоқ, самимий, соддадил. Юнон шеърлятида ҳам, айниқса, таъсирчан, табиат ошифтаси эзгулик соҳиби бўлган халқ характери ўз ифодасини топган. Юнонларнинг ҳикоя қилишича, Гомердан аввал ҳам ва ундан сўнг ҳам ана шу анъана — инсон табиатини, эзгулик, бокираликлар билан уйғунликда тасвирлаш анъанаси давом этади. Гомердан илгари Орфей деган ниҳоятда дилрабо шоир яшаганини сўзлаб бердилар бизга. Орфейнинг қўшиқлари ҳатто йиртқич ҳайвонларни ҳам мафтун этар, дарёларнинг оқишини тўхтатиб қўяр, тоғтошларни тебрантирар экан.

Барча халқларнинг тарихида бўлгани каби, юнон адабиёти ҳам, муқаррар, оғзаки халқ ижоди заминидан майдонга келган. Юнон халқининг бой ва ранго-ранг оғзаки адабиёти — эртаклари, мақоллари, маталари, топишмоқлари, қўшиқлари бор. Юнон маънавий ҳаёти тараққиётида ми-

фологиянинг (Бу мамлакатда афсоналар — мифлар жуда кенг ёйилган) нақадар муҳим ўрин тутганлигини чуқур аниқлаётган. Юнон мифологияси юнон санъатининг фақатгина хазинаси эмас, шунингдек, унинг замини ҳам бўлган. Биз Юнонистоннинг кўҳна обидалари, қалъалари, тарихий музейлари, замонавий шаҳар ва қишлоқлари, театрларида бўлганимизда шунга иқрор бўлдик. Юнон дostonнавислари ҳам, драматик шоирлари ҳам, лирик туйғуларнинг куйчилари ҳам ушбу булоқдан сув ичганлар, ушбу «замин»дан илҳом олганлар, улуғ рассомлар, ҳайкалтарошлар ўз асарларида асосан шу «хазина» афсоналарини қимматбаҳо ҳаётий образларга кўчирганлар. Юнон шоирлари Геспод ва Гомернинг, улуғ драматурглар Эсхил, Софокл, Эврипид асарларида ҳам ана шу «замин»нинг нафаси бор.

Юнонлар қадим замонлардан буён денгизчилик, деҳқончилик билан шуғулланади. Греция қирғоқларини ювиб турадиган Эгей денгизи оролларга бой бўлгани, йилнинг ҳамма фасларида ҳам осойишта тургани учун уни юнонлар тезда ўзлаштириб олганлар. Халқ ўз қаҳрамонларини яратган. Геракл, Прометей ана шундай халқ қаҳрамонлари образидир. Дунёда тинчлик учун кураш давом этиб турган мана шу кунларда тинчликка тарафдор бўлган грек халқи, айтиқса, ўз қаҳрамонларини эъзозлаб тилга олади, урушга қарши даъваткор сўзларини айтади. «Қани, дўстим, қўлингни бер. Маҳкамроқ қисайлик бир-биримизнинг қўлларимизни», — деб қўшиқ куйлайди.

Зевс инсон зотини тўфонлар ичра фарқ қилиб юбормоқчи бўлганида, одам фарзандининг ғамхўри улуғ Прометей, фалокатни бартараф қилади. Титан олимп тоғидан Прометей келтириб берган олов — ҳаёт олови туфайли инсоният сақланиб қолади. Антей эса она замин ўғлони. У енгилмас қаҳрамон, қачонки у кучдан қолса, она заминига бағрини босади. Ундан куч-қувват олиб офатни енгади. Тинчлик, эзгулик, осудалик, биродарлик азал-азаллардан буён юнон халқининг орзу-истаги бўлиб келган. Янги йўл, янги ерлар очган жасур денгизчилар ҳақидаги мароқли ҳикоялар, оҳанрабо қўшиқларни тинглаб ушбу халқ санъатига мафтун

бўлдик. Эладада энг нодир соҳалар тараққий этган бўлиб, уларнинг жозибадорлиги кишини ҳамиша ўзига мафтун қилиб туради. Элада ҳикоялари узоқ вақтгача бир манба сифатида дунё шеърляти ва санъатини бойитиб келганлиги ҳам шундандир.

Элепси соҳиллари бўйлаб боряпмиз. Замонавий Элепси шахри ана шу соҳил (Элепси қўлтиги соҳили) да жойлашган. Тоғ бағрида янги шаҳарнинг янги магистрал йўллари қурилибди. Греция кема ишлаб чиқариш бўйича дунёда биринчи ўринда туради. Дунёга донг таратган кемаларни мана шу шаҳарнинг кемасозлари ясайдилар. Болгария, Венгрия ва бошқа давлатларнинг кемалари ҳам, шу ерда таъмир қилинади. Элепси шахрини Афина билан боғлайдиган йўл жуда гавжум эди. Бугун жума бўлгани учун ҳам афиналиклар шаҳардан ташқарига, хушманзара денгиз қирғоқларидаги қишлоқларга дам олишга йўл олган. Расмий тил — юнон тили. Аҳолининг аксарияти православ черковига қатнайди.

Грецияга ҳар йили 6 миллион сайёҳ дам олиш ва бу мамлакатнинг фусункор, бокира табиатини, қимматбаҳо ёдгорликларини томоша қилиш учун келади. Югословия, Италия, Туркия билан чегарадош бўлган бу мамлакатда асосан греклар яшайди. 10 миллион аҳолининг 95 проценти греклар. Мамлакатда албанлар, арманлар, болгарлар, лўлилар қисман яшайди.

Мегаро шахрида 4 минг аҳоли яшайди.

Улар асосан қишлоқ хўжалиги ишлари билан шуғулланадилар. У шундоққина денгиз бўйида бўлгани учун бу ерда мангу яшил дарахтлар ўсади. Эгей ва Иона денгизларини бирлаштирувчи улкан ва баҳайбат Коринф канали мана шу ердан ўтади. Канал жуда чуқурликдан, 70 метр пастликдан оқади, кемалар ушбу сув йўли орқали Иона денгизидан Эгей денгизига сузиб ўта оладилар.

1881 — 1893 йиллар давомида қурилган бу каналнинг узунлиги 6 километр. Унинг эни 21 метр. Каналга асос солган одам Сизифдир. Грекларда энг заҳматли меҳнатни «Сизиф меҳнати» дейишга одатланганлар. Канал катта машаққат-

лар эвазига қурилган. Чунки икки улкан денгизни бир-бири билан туташтириш, қўларини қўлларига етказиш ва шу билан савдо йўларини очиш осон иш эмас эди. Эрамизгача бўлган V асрларда бу ер савдо йўли, савдо маркази бўлган. «Пулинг бўлмаса, Коринфга бориб нима қиласан!» — деган ақида ана шунинг учун ҳам яралгандир.

Қадим ва кўҳна Коринф шаҳри қолдиқлари сақланиб келаётган тоғ тепасидамиз. Бу шаҳарни энг доно ва энг ишбилармон юнон одами қурдирган экан. Греklarнинг сўзлаб беришича, ҳатто ўлим хабарчиси — ажал ҳам ушбу шаҳарга йўл тошиб кира олмай, қайтиб кетган экан. Йиллар, асрлар, қонли жанглар, табиат ўз ҳукмини ўтказган бу шаҳардан бугунги кунда фақат тош қасрлар, мрамар устунларгина сақланади. Дунёга устун бўлишни орзу қилган шоҳлар-султонлардан ҳам тадбиркор Коринф эса алақачонлар тарих китобларининг қатидан жой олган. 700 минг метр баландликдаги тоғ қоясида худди эртақдагидай булутлар бағрида қаср кўзга ташланади. Энди ёдгорликка айланган Коринф шаҳрига римликлар бир неча бор ҳужум қилган. Искандар Зулқарнайн даврида шаҳар гуллаб-яшнади. Турк султонлари уни босиб олдилар. Унинг инқирозли йиллари бошланди. Бу ёдгорликлар китобини варақласангиз, бу қасрларга элтувчи тош, метин сўқмоқлардан одимласангиз, сиз Юлий Цезарга, македониялик фотиҳлар, турк султонларига дуч келасиз. Улар тутган қонли қиличлар офтоб ёғдусида ялтираб кетгандек бўлади. Беихтиёр орқага қайтасиз. Коринф шаҳри учун бўлган қонли жанглар ёдингизга келади. Не-не султонларни кўрган кўҳна Эладанинг энг асосий шаҳарларидан бўлган бу маъво эндиликда ёлғиз, кимсасиз ўлик шаҳардир. У сайёҳларнинг пойи-қадамини кутиб ётибди. Тошлар... Бу ердаги тошларнинг ҳар бири бир асрга тенг. Греklar қадимда қудуқлардан фойдаланганлар. Айтишларича, грекча қудуқлардаги сувлар музхоналардаги сувлардан ҳам совуқ бўлган. Қадим қудуқларнинг қоясимон тошлари ҳамон тик турибди. Улар очиқ музейларни ташкил қилади. Коринф шаҳрининг марказий бозор қолдиқлари, тош йўллар кўзга ташланади.

Қачонлардир бу бозорда юнон усталари, кулоллари­нинг қўли билан ясалган буюмлар сотилган. Ўн тўққизинчи аср­нинг охирига келиб археологлар шу шаҳар қолдиқларини қазиб топганлар. Лоҳио билан қадим Коринф шаҳрини боғ­лайдиган йўл устидамиз. Йўл эрамизгача бўлган I асрда қурилган. У яхши сақланган. Йўлнинг бошланиш қисмида қуёш тангрисининг тилладан ясалган ҳайкали бўлган экан. Шаҳарнинг ғарбида Рим императори қурдирган 3 та арк деворлари ва ўртада тошқовуз сақланган. У бу ҳовуз­да оила аъзолари билан салқинлаган.

Қуёшни қувиб боряпмиз. Тоғлар мамлакатининг ўзига хос иқлими, мўътадил ҳавоси унинг бағрида, сайҳонлик­ларида ястаниб ётган ҳудудсиз зайтунзорлар, апельсин, лимонзорларнинг серҳосиллигида ҳам кўринади. Худди Ўрта Осиёда, худди Кавказ ерларида юрган­дек бўласиз. Ҳовлилар шинам, деворсиз. Балан­д қилиб кўтариб қўйилган иш­ком, сўрилардан тоифий, қора чарослар товланиб турибди. Ҳовли-рўяларида шафтоли, ўрик, бодом, ёнғоқ дарахтлари ҳам бор. Вино учун мўлжалланган узум плантацияларида пастак-пастак тоқлар ўсади. Қуёш ботаётир. Биз қуёш мам­лакатада эканимизни ҳис қиламиз. Қуёш апельсинлар­нинг ақиққа айланган меваларига сўнгги нурларидан ҳа­дя этиб, ғарбга, уйқуга ошиқади. Тоғлар бошида олов ёнган­дек, тоғ устидаги арчазорларга олов ёйилган­дек бўлади. Осмонда булутларга ўт кетган­дек манзара ҳосил бўлади. Қуёш ботаётир. Ҳа, эртанги қуёшли, мунаввар кун, ёруғ тон­гларни ваъда айлаб қуёш ботаётир. «Шошма, қуёш», — дегим келади. Шунча фусун, шунча неъматларни ташлаб, қуёш оромга бош қўяди... Биз ҳамон йўлдамиз. Қароргоҳи­миз Толо шаҳрида. Толо Афинадан 140 км узоқлик­да, Эгей денгизи бўйларида жойлашган шаҳар. Тоғлар — баҳайбат. Лекин қоялар устида чироқлар милтирайди. Кўҳна қалъа­лар, кўҳна обидалардир, деб ўйладик. Йўқ, инсон, табиатта ошифта инсон яратган замонавий истиқомат жойлари эди бу. Қаршимизда балан­д тоғ устида янги ҳилол кўринди. Уч кунлик ҳилолга термулиб, беихтиёр Ўзбекистонимизни эс­ладим. Осмондаги қамар худди мўйқаламини олган, табиат

расмини чизмоқ учун тоғ кўшига чиққан мусаввирга ўхшайди. Осмон қамари чизган тасвир қошида жим қолдим. Юрагимда ширин ҳислар тўлқини:

*Оқшом ҳам тортмоқда мўйқаламини.
Нолиши ортмоқда
Сой оламининг,
Чумчуқлар мугроқда
Барглар пинжигда.
Юрагим шу тобга
Юрт илинжигда.*

Тоғ устидаги ой ҳамон тасвир чизарди: Ана, унинг ёнида ёруғ юлдуз кўринди. Шу манзара Ўзбекистонимизда ҳам кўринаётгандир. Фақат кечроқ кўринар. Юнонистон билан Ўзбекистон ўртасида 4 соат фарқ бор. Бу ерда тонглар кечроқ отади. Ўзбекистонимизда эса, одамлар 4 соат бурун меҳнат кучоғига отланадилар. Греклар иқлим шароити тақозоси билан соат 2 дан 6 гача дам оладилар, денгизларда чўмилиб, салқинланиб, сўнг кеч соат 6 ларда яна меҳнатни бошлайди. Грецияда савдо дўконлари, бошқа идоралар ҳам ана шу тартибга мослашган. Тонг соат 6 даноқ кўчаларда ҳаёт қайнайди, эрталабки ва кечқурунги салқин соатлар иш куни ҳисобланади. Иш вақтлари соат 8 дан ошмайди, албатта. Грекларнинг таомлари кўпроқ озорбайжонларнинг таомларига ўхшайди. Овқатланиш столида ўша мазали, тотли зайтун ёғи (қиздирилган зайтун ёғи), узум сиркаси бўлади, албатта. Грек пивоси, айниқса, мазали эканини эътироф этди йигитларимиз. Делегациямиз таркибида Россия ёзувчилари, қардош Латвия адабиётининг вакиллари, Москва, Ленинград ва Сибирлик ёзувчи ва шоирлар, қалам соҳиблари, адабиётшунос олимлар бор эди. Греция тупроғида бизнинг адибларимиз асарлари қандай ўқиладигани ва унинг ташвиқоти билан қизиқдилар, албатта. Аввало дўстларимиз бизга Грек дўстлик жамиятининг 2000 дан зиёд аъзоси бор эканини сўзлаб бердилар.

Маълум бўлишича, Греция дўстлик жамиятининг фаолияти кўп қирралидир. Улар Ўзбекистонни, Тошкентни, Бу-

хоро ва Самарқандни яхши биладилар. Бизнинг миллий ва анъанавий байрамларимизни ҳурмат қилишади. Анабелла исмли грек студенти Марғилоннинг чувт дўпписи ҳақида тўлқинланиб сўзлади. Самарқанднинг болтомар меваларини ёдга олди. Дўстлик жамиятида бўлган учрашувимизга жуда кўп талабалар, жамоатчилик вакиллари, ўқитувчилар, хорижийлар ташриф буюрган эдилар. Улар бу ерда Алишер Навоий шеърятининг мусиқий оҳангларини тинглаб мафтун бўлдилар. Ўрта Осиёнинг, Ўзбекистон аёлларининг кечагина паранжи-чачвонларда юрганини эътироф этгани ҳолда, унинг букунги камолини билмоққа ошиқиб бизни саволларга кўмдилар:

— Китобингиз босилганми?

— Ҳа, бир неча нусхада, бир неча нашриётда. Рус тилида, ўзбек тилида...

— Ёзган нарсаларингизнинг ҳаммаси босиладими?

— Ҳа, халқнинг ҳаётини, орзуларини сўзлагувчи ҳамма асарларимиз босилади.

— Қайси тилларга таржима этилган?

— Бизнинг адибларимизни мамлакатимиздаги ҳамма миллатлар — ўз тилларида ўқийди.

Суҳбат қизигандан қизиди. Саволларнинг сўнгги кўринмасди. Лекин жавоб бермоқ керак уларга. Жавоб берамиз ҳам. Учрашувга турли-туман ниятни кўнглига туғиб келган одамлар келгандир, эҳтимол. Ҳақиқатни билиб олсинлар, саволларига жавоб олсинлар. Ҳар кимнинг дилидаги туман тарқалгани яхши. Яна бир савол диққатимизни тортди:

— Сизларда хорижий адабиётларни кўпроқ севиб ўқийдилар. Нега шундай?

— Ҳа, ўқийдилар. Биз дунёни билишни истаймиз. Ўз қолипимизнигина ўйлаб яшамаймиз. Дунё маданиятини, ҳаётини, курашларни билишимиз керак. Бизда ўрта мактаб парта-сиданоқ Франция, Америка, Англия адабиёти вакиллари-нинг асарлари ўрганилади. Антик адабиётни яхши биладилар. Бизнинг халқларимиз кўп ўқийди, кўп таржима қилади. Байрон ҳам бизнинг уйимизда, Гёте ҳам, Мопассан, Гейне, Гомер ҳам Алишер Навоий, Нодирабегимлар билан ёнма-

ён китоб жавонларимизда сақланади. Бизнинг кишилари- миз ўқишни, китобни севади. Уйда, трамвайда, ҳовлида, дам олиш соатларида қўлида китоб бўлади. Катта кутубхонала- римиз бор. Чет эл адибларининг китоблари, болалар адабиё- ти, дунё адабиёти... Болаларимиз кичик ёшданоқ кутубхо- наларга қатнашни ўрганадилар. Бизда яхши, нодир китоб- ларни олиб ўқиш учун одамлар кутубхоналарда навбатда турадилар. Шундай китоблар борки, уларни сотиб олиб бўлмайди. Улар фақат кутубхоналар учунгина чоп қилина- ди. Қайта ва қайта нашр қилинади. Александр Дюманинг сайланмалари, Жюль Верннинг асарлари ана шундай китоб- лардан. Ҳатто эски, ўқилган журнал, китобларимиз учун ҳам алоҳида магазинларимиз бор. Улар эскирса ҳам ташланмай- ди, нондай эҳтиёт қилинади.

— Китоблар ташвиқоти қандай?

— Бу иш ҳам яхши йўлга қўйилган. Янги китоб чоп этил- дими, бас, дарров ўз ўқувчисини топиб боради. Ёзувчилар асарларини, ижодини тарғиб қилувчи махсус ташкилотла- римиз бор.

— Китоблар етарлими?

— Китоб кўп. Лекин барибир етишмайди. Меҳмонга бор- ганимизда энг яхши совға китобдир. Болалик уйга борга- нингизда, айниқса, китоб олиб борсангиз боланинг боши осмонга етади. Болалар адабиёти бизда энг катта дунёдир.

— Буни қандай тушунса бўлади?

— Болалар адабиёти нашриёти, болалар адабиёти уйла- ри, кафедралари бор.

— Обуна қандай?

— Нимага истасангиз, ёзилишингиз мумкин.

«Охи» — озошлик байрами

Толо шаҳри Эгей денгизи қирғоқларида жойлашган. Биз тушган меҳмонхонанинг номи ҳам Толо. Меҳмонхона эга- лари ака-ука юнонлар. Улар ўзларининг хусусий меҳмон- хонасида бутун оила аъзолари билан хизмат қилишади. Эгей денгизи соҳиллари тинч ва сокин бўлганидан 4 қаватли меҳ-

монхона шундоққина сувнинг лабига қурилган. Дам олувчилар, туристлар учун денгизда салқинланиб хордиқ чиқариш имконияти яратилган. Ёзги, кузги ва қишки шийпонлар, барлар ишлаб турибди. Тунги осмон беғубор, денгиз устида юнон мунажжимлари кашф этган ва юнон халқининг озодлиги рамзи бўлган Персей, Андрاميда юлдузлари пориллаб турибди. Эллада халқи Персей ва Андрاميда юлдузлари ҳақида жуда чиройли ривоятлар тўқиганлар. Бу ривоятлар уларнинг табиатга санъаткор кўзи билан қарай билиш, нафосатнинг нозик томонларини ҳис эта билишларининг исботидир. Ана шунинг учун ҳам, Эллада мифлари узоқ вақтгача, ҳозир ҳам бир манба сифатида дунё шеърятини, санъатини бойитиб келади. Айтишларича, қадимги грек шоирларидан Гесиод ва Гомер, грек драматурглари Эсхил, Софокл, Эврипид ва ундан сўнг яшаган ёзувчилар ҳам ана шу мифларга қайта-қайта мурожаат қилганлар. Чунки мифлар халқнинг орзу-умидлари самараси ўлароқ дунёга келган, мангу яшаб қолган. Грек мифлари, ривоятларининг кўплари халқ қаҳрамонлари ҳақидадир. Юнон мунажжимлари кашф этган Персей ва Андрاميда юлдузлари ҳақидаги ривоят ҳам айнан халқ ҳаётининг ўзгинаси, халқ оғзаки ижодиётининг ёрқин намунасидир. Персей — халқ қаҳрамони образидир. Персей — камбағал оиланинг фарзанди. Довжурок, инсонпарвар бўлиб балоғатга етган йигит. Грек шоҳи унга медуза — Гаргонани ўлдириб, бошини олиб келишни буюради. Негаки, Гаргона йиртқич бўлиб, кўзи тушган одамни тошга айлантириб қўярди. Персей ёмонлик симболи бўлган Гаргонани ўлдиришга рози бўлади, халқни бу фалокатдан озод қилиш тинчлик бермайди йигитга. У йўлга чиқади. Савдо ва денгиз саёҳати ҳомийси Гермесга дуч келади. Гермес унга йўл-йўриқлар кўрсатади. Бекорга нобуд бўлиб кетиши мумкинлигини айтиб, орқага қайтармоқчи бўлади. Персей орқага қайтмайди. Гаргона ҳузурида уни ўлдиришга бориб тош ҳайкалга айланган не-не паҳлавонларни ўз кўзи билан кўради, барибир чекинмайди. Мамлакатда тинчлик, осудалик ўрнатиш, ишқ орзуси йигитга куч бахш этади.

Персей Гаргонани ўлдиришга муваффақ бўлади. Лекин унинг боши ҳам хавfli эди, бу бош сўнгги бор кимнидир тошга айлантиришга яради. Персей Гаргонанинг бошини хуржунга солиб, ўз мамлакатига йўлга чиқади. Йўлда балад тоғ қояларининг бирида занжирбанд қилинган гўзал қизга кўзи тушади. Бу мамлакат денгиз бўйида бўлиб, ҳар йили денгизнинг даҳшатли махлуқи бир гўзал қизни ер экан. Мамлакатда қиз зоти қолмабди. Занжирбанд қилинган қиз мамлакатнинг сўнгги қизи — подшоҳ қизи экан. Қиз йигитни тезроқ ғойиб бўлишга ундабди. Персей сўнгги кучларини йиғиб, ҳужумга шай бўлиб турибди. Денгиз аждаҳоси қоп-қора, улкан булутлардай, денгиз сувини шопириб, тўфон кўтариб чиқиб келибди. Персей хуржундаги Гаргонанинг бошини аждаҳога қаратибди. Аждаҳо денгиз ўртасида баҳайбат харсангтошга айланибди. Персей занжирланган қиз Андрамидани олиб осмонга кўтарилибди. Муҳаббат ҳомийси уларни осмон узра юдузлар шодасига айлантирибди. Ишқнинг, тинчликнинг боқийлиги рамзи ўлароқ, Персей ва Андрамида юдузлари шодаси Эгей денгизи узра нур сочиб турибдилар. Мовий денгизнинг сеҳрли тўлқинлари шивирида ана шу мангу юдузларга айланган муҳаббат ва тинчлик, эркинлик қўшиқларини тинглагандек бўлди.

«Охи» грекларнинг тинчлик, озодлик байрами. 1941 йилда фашистлар Германияси билан грек халқи ўртасида даҳшатли жанглар бўлади. 40 кунлик жангдан сўнг немислар юнонларга таслим бўлишни таклиф этадилар. Бу кун — 1941 йилнинг 28 октябри эди. Греклар таслим бўл, — деган таклифга «оҳи» «йўқ!» — деб жавоб берибдилар. Биз тинчлик, осойишталик, мустақиллик истаимиз, — дебдилар. Ана шу «йўқ» сўзи Грециянинг озодлик байрамига айланиб қолди. Ҳар йили 28 октябрда юнонлар ўзларининг озодлик байрамини нишонлайдилар. Қизлар-йигитлар миллий кийимларда, қўлларига гуллар кўтариб кўчаларга чиқадиладар. Қуёшли бу мамлакатнинг миллий озодлик байрамини кўриш насиб этди бизга. Зарлар тикилган, духоба дўппили йигит-қизларнинг шўх-шан қўшиқларини тинглаш насиб этди. Кўча-

ларда гуллар, ҳовли-рўяларда, айвонларда, одамларнинг қўлларида, чеҳраларида гуллар. Юнон халқи гулни севади, бу айниқса байрамларда яққол кўзга ташланади. Бундай чоғларда *краси* — вино, *соми* — нон, *веспинис* — қизлар, *эвкалисто* — раҳмат, *пагакахо* — марҳамат сўзлари кўпроқ ишлатилади. Байрамона хуш кайфият билан қўшиқлар куйлайдилар, байрам дастурхонларига таклиф этадилар. Эладанинг қадим обидаларини, улуғ ота-боболари қуриб қолдирган мрамор қасрларни сайр этадилар.

Нафнемон шаҳрида Поломида қасрлари мавжуд. Александр Македонский — Искандар Зулқарнайн туғилган шаҳар. Бу ердан атиги 18 км узоқда. Унинг қадамлари, отларининг туёқлари бизнинг Жайхун дарёларини кечиб ўтган, беҳисоб қонлар тўккан у. Ҳа, фотиҳнинг қадамлари изларини кўриб биз беихтиёр уни ёдга олдик. Биров эзгулик яратиб тарихда қолади, биров эса вайроналар қолдириб, Поломида қалъаси ҳам фотиҳлардан ҳикоя сўзлади бизга. Поломида денгиз ёқасидаги тоғлар устида 200 метр баландликда. У 1825 йилларга оид тарихий воқеалар билан боғлиқ. Унинг 199 зинаси бор. Зиналар шунчаки эмас, улар алақандай муҳофаа сеҳри билан қурилган. Биринчи зинага қадам қўйишингиз билан энг юқорида қаср бошидаги зинада гумбурлаган овоз эшитилади. Одам оёғининг товушларидан қалъа ичкарасидагиларни огоҳ қилади. Бу шаҳар XVII асрда қурилганлигини айтишди бизга. Полимида қалъаси ёнида Бурджи номи билан яна бир қалъа бор. Уни венецияликлар қурган. Бу қалъа шаҳарни денгиз томондан қўриқлашга мўлжалланган. Полимида қалъаси шу қадар мустаҳкам, шу қадар сеҳрли санъат архитектураси билан қурилган эдики, уни ҳеч бир мамлакат шоҳи босиб ололмаган, тўғрироғи, унга бориш йўлини тополмаган. Уни ички хоин ёрдамида турклар босиб олган. Қалъани айланиб юрибмиз. Унинг метин деворлари орасида метин қамоқхоналар, тош зиндонлар кўзга ташланади. Бу ерларда сиёсий маҳбуслар сақланган. Биз асрлар, қирғинларга гувоҳ не-не коҳинларнинг серҳашам ҳаёти, маҳбусларнинг нигун ҳаётига шоҳид

бўлган мана шу тош-метин ва лекин ўлик қалъалар бағрига тинчлик чироғини ёқиб қолдирдик.

Микено шаҳри тўрт томони тоғлар билан ўралган, сай-ҳонликлар, апельсин ва лимонзорлардан иборат сўлим шаҳар. Бу шаҳарни халқ қаҳрамони Персей қурган. Эгестис бу шаҳарнинг энг сўнгги ҳокими. Микено тарихий ёдгорликларга, олтин хазиналарга бой шаҳар. XV асрларга келиб турк султони Али шаҳарни қайта қурмоқчи бўлади. Чунки бу шаҳар иқлими, табиати билан энг гўзал жойга қурилган эди. Турк султони қазилмалар чоғида жуда ҳам катта олтин хазинасини топиб олади. Тиллоларни Туркияга ташиб кетади-ю, орқасига қайтиб келмайди.

Гомернинг «Илиада ва Одиссей» дostonларидага воқеаларнинг кўпи мана шу Микено шаҳрида кечади. Гомер — грекча «Омерос» (қаҳрамон) дегани. Белинский шундай эътироф этган эди: «... Эллин ҳаёти ва эллин санъатига абадий ҳайкал тиклаш борасида Гомернинг тайёр материаллардан озми-кўпми фойдаланганлигига шубҳа қилиб бўлмайди. Унинг бадий даҳоси халқ ривоятлари, қўшиқлари, адабий парчаларининг дағал рудасини соф олтин қилиб чиқарадиган эритув кўраси бўлган». Дарҳақиқат, юнон халқининг олижаноб ҳислат ва фазилатларини, курашларини ифода этган «Илиада» ва «Одиссея» дostonлари жуда қадим замонлардаёқ шу халқнинг муқаддас ва мўътабар китобларига айланиб қолади. Рапсодлар (бахшилар) уларни катта халқ байрамларида ижро этадилар, талабалар шу китобни ўқиб савод чиқарадилар, мардлик ва баҳодирлик тимсолини ўрганадилар.

Археологик қазилмалардан маълум бўлишича, Микено халқи жангни жуда севган. Бутун Орголидо водийси 900 метр баландликда жойлашган бу шаҳардан кафтдек кўришиб турибди. Шаҳарнинг тошдан ясалган дарвозаси сақланган. 35 тонналик блок — шаҳарнинг дарвозаси устида 2 та тош арслоннинг тасвири турибди. XVI аср Микено шаҳрининг энг тараққий этган давридир. Шаҳарда то ҳануз археологик қазилмалар давом этмоқда, ўрганилмоқда.

1872 йилда дастлаб немис археологи Генрих Шлиман

Микено шахри харобаларини тошган. Ўтмиш билан учрашув нақадар ҳаяжонли эди. 38 метрлик йўлак, йўлакнинг деворлари тошдан. Йўлак охирида тош дарвоза ва бу ерда бўлган одамларнинг саркофаги топилган. Ўлган одамларга дахлдор хазина ҳам бўлган. Лекин бу жой Генри Шлиман томонидан қазиб топилганда, ғор ичидаги хазинанинг йўқолгани аниқланган. (Уни турк султони Али ташиб олиб кетган эди). Ҳозиргача греклар бу ердан ғор ўрнида фойдаланиб келганлар: Баландлиги 200 метр, қубба шаклида бўлган ғор ғоят салқин. Деворлари тош плиталар, тепаси қоятошлардан иборат. Чўпонлар кейинчалик бу гумбазларда гулхан ёқиб йилқиларини боққанлар.

Грецияда ҳар йили апельсин ҳосили ғоят мўл. Декабрдан то март ойларигача апельсин йиғиш мавсуми бўлади.

Грецияда тиббиётнинг ҳам ўзига хос кўҳна тарихи бор. Одамзод пайдо бўлгандан бери дунёда хос биринчи врач — Эскулапос ҳам юнонлардан бўлган. Полимида шахрида унинг номи билан аталган қадим шифохона сақланади. Бу шифохона эрамизгача бўлган даврнинг юзинчи йилларига оид. Эскулап шифохонаси ва ундаги дарахтлар бизнинг ботаника боғимизни эслатади. Арча, шамшод, самбит ва бошқа турли-туман шифобахш дарахтлар ўсади. Эскулап одамларни ҳар хил ўт-ўланлар билан даволаб келган. Одамнинг руҳига таъсир ўтказиш, гипноз унинг даволаш усулларида бўлган. Шифохонанинг махсус ертўласи ҳам бўлган. Беморларни уйқу билан даволаш мана шу ертўлада ўтказилган. Нимаики дарди бор одам мазкур шифохонадан нажот топган. Бир куни ёш бир гўдак болани Эскулапнинг олдига олиб келадилар. Боланинг ота-онаси унинг тили чиқмаётганидан ташвишда эдилар. Эскулап болани ертўлада ёлғиз қолдиради. Ертўлада катта баҳайбат илон пайдо бўлди. Қўрқувда қолган бола чинқириб йиғлайди — ёрдамга чақиради. Шу-шу, болада сўзлаш қобилияти пайдо бўлади. Эскулап медицинага асос солган врач сифатида Эладада шухрат қозонади. Болқон ярим оролининг кўп жойларида Эскулап усули билан шифохоналар қурилади. Сўнгроқ Эскулапни нажот, ҳаёт ҳомийси деб эълон қиладилар. Аста-секин унинг усули дунё

бўйлаб тарқалиб кетади. Ҳозирги кунда Эскулап шифохонаси музей ҳолида сақланади. Музейда унинг тиббиётга оид асбоблари, мрамрдан ясалган доскалар, пичоқлар сақланади. Эскулап томир касалликларини ҳам даволаган. У одамларнинг анатомик тузилишини яхши билган. Музейдаги одамларнинг ҳайкали, уларнинг анатомик тузилишларини ифодаловчи чизиқлар фикримизнинг далилидир. Шифохона олдида Эскулапнинг фил суягидан ясалган, тилла сувига йўғрилган ҳайкали ҳам бўлган. Лекин у бизгача етиб келмаган. Шифохонанинг бўлак-бўлак ҳолда топилган мрамр деворлари, мрамр безаклари ҳам музейда сақланади. Мрамрдан ясалган гуллар, япроқлар, мрамр поллар Эскулапнинг нозик диди, табиатидан сўзлагандек бўлди бизга.

Македониялик Искандар босиб олган қадимги Греция санъати кўп қиррали ва мураккаб эллинизм санъатининг асосини ташкил этади. Ҳаёт ва афсоналардан олинган ажойиб ва гўзал инсон образини биринчи бўлиб ҳаққоний акс эттира олган Грециянинг қадимги санъати сўнгги даврлардаги реалистик санъатнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Элада мамлакатда театр тарихи мева ҳомийси Дионис шарафига бағишланган байрамларда ижро этиладиган ўйинлардан бошланган. Мелоддан аввалги IV – I асрларгача драматик кўрсатувларда хор асосий ўринни эгаллаган. Милоддан аввалги VI асрда шоир Фесфид саҳнага биринчи актерни олиб чиқди. Театр байрамлари очиқ ҳавода кўрсатиладиган ҳар хил ўйинлар билан ўтар эди. Грецияда аёллар ролини эркаклар ниқоб кийиб ўйнар эдилар. Бу ҳол бизнинг дастлабки театр труппаларига ўхшайди. Театр санъати ҳам дунёда биринчи бор Афинада пайдо бўлган. Мана, Эпидаврадаги 14 минг кишилиқ қадим юнон театрида миз. Театр тоғлар бағрига, стадион шаклида қурилган. Саҳна пастда, ўриндиқлар тоғларнинг деворларидан йўниб ишланган. Бу театр милодгача бўлган даврнинг 50-йилларига, IV асрнинг ўрталарига тўғри келади. Театр зали реставрациясиз сақланган. Саҳнанинг бир томонида оркестр учун жой. Ёзги пайтларда бу ерда грек ёзувчиларининг фестиваллари ўтарди. Эсхил, Аристофан, Софокл, Эврипид каби буюк дра-

матургларнинг ижодида Греция қулдорлик демократиясининг равнақи ва зиддиятлари акс этди. Эсхил саҳнага иккинчи актёрни олиб кирди. Софокл эса саҳна декорациясида тасвирий безаклардан кенг фойдаланади, фожиаларида учинчи актер пайдо бўлди, диалог кўпайди. Сатирик драмалар — мифологик мазмунли шўх пьесалар саҳнага чиқди. Греция театри бутун дунё театрининг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Ўз навбатида Мольер, В.Гюго, В.Шекспирларнинг тарихий драмалари Греция театр репертуарини бойитди. Ҳозирги кунда ҳам миллий байрамлар, миллий концертлар, шеърят кечалари ўтказилади. Театр архитектураси ўзига хос. Бу ерда ҳеч қандай микрофонсиз овоз узоқ узоқларга, тоғнинг энг баланд жойидаги ўриндиқларга етиб боради. Саҳнада бир тийинлик танганинг ерга тушгани эшитилади, ҳатто. Бу ерда дунёнинг ҳамма чеккаларидан келган туристларни учратиш мумкин. Биз театрга борган кун Грециянинг миллий озодлик байрами бўлгани учун ҳам бу ерда одамлар гавжум эди. Концерт ва шеър кечаси ўз-ўзидан бошланиб кетди. Ҳар ким ўз санъатини намойиш этиши мумкин эди бу ерда. Грекча, инглизча, французча, италянча қўшиқ ва рақслар қаторида ўзбекча қўшиқлар ҳам янгради. Кўҳна театр саҳнасида Ўзбекистон шеърляти жаранглаб эшитилди. Унинг оҳанрабо жаранги тоғу тошларда акс-садо бергандек бўлди, сўнг ҳумолардай чарх урди... Ўтмиш келажак билан юз кўришгандек бўлди бу ерда. Кўҳна тарих навқирон бугун билан мулоқот қилгандек бўлди. Аслида ҳам шундай эди.

Пахтамик — тинчлик хизматида

Юнонистон далаларидамик. Бу далалар шунчаки эмас, Ўзбекистонимизнинг бир бўлаги эди, аслида. Автобусимизнинг эшиги очилиши биланоқ пахталарга отилдик, худди шўх болакайлардай эгатларга ёйилдик. Пахталар чаманчаман бўлиб очилиб турибди. Ўзбекистондан келтирилган «зангори кема»лар бункерларини тўлдириб чиқмоқда. Юнон деҳқонлари билан диллашиб роса яйрадик. Пахтамикнинг довруғини эшитиб минг бора қувондик. Грек де-

ҳқонлари жуда омилкор деҳқонлар экан. Икки марта ҳосил олиш учун осмонда иккита қуёш бўлмоғи керак, аслида. Биз улардан сўрадик:

— Грециянинг қуёши нечта?

— 365 та, — деб жавоб бердилар деҳқонлар. — Баъзи-да 366 та ҳам, — Бу деганимиз, Грецияда қишин-ёзин, 365 кун қуёш чарақлаб туради. Қуёшсиз куннинг ўзи йўқ. Ана шунинг учун ҳам баъзи экинлардан 2 марта эмас, ҳатто 3 марта ҳосил кўтарамиз — дейишди ифтихор ҳисси билан.

— Хўш, пахтамик сизга ёқадими? Машиналаримиз-чи?

— Ҳа, албатта, ёқади. Пахта етиштирган ўзбек деҳқонларига балли, мана шундай машиналарни ўйлаб топган конструкторларга ҳам раҳматимизни айтинг. Магазинларга кирсак, энг қимматбаҳо кийим-кечаклар — пахтадан тикилган либослар алоҳида салонларда сотилади. Унинг харидорлари ҳам кўп, пахтани бутун дунё билади, энди.

Ҳа, пахтамик туфайли биз юнон деҳқонлари билан иноқлашиб кетдик. Пахтамик туфайли биз алоҳида иззат-иқромларни кўрдик. Пахтамик биродарлик рамзи эканига яна бир бор ишондик. Ер шарининг кўп минтақаларида эъзозли, довруқли эканининг гувоҳи бўлдик. Дилимизда кўҳна бобокалон деҳқонларимизга ҳурматимиз яна ортди. Содда, ялангтўш ва лекин дунёларни лол қодираётган пахтакорларимизни улуғлагимиз келди. Пахтамикни олтин тарозуларда кўриб, йўл-йўлакай қўйидаги сатрлар қоғозга тушди.

— *Пахтакор ким? Озми дерлар, кўпми, сўрарлар ақчаси?*

— *Пахтакор, — дейман саодатли элимнинг барчаси.*

Рангини айтмоқ ғаройиб, офтобнинг юрти бу,

Қалбида, кўз, чехрасида шул қуёшнинг чехраси.

Пахтакор бой, танти, дейман, еру кўкда олтини,

Истаса дунёни олгай, истаса тож—тахтини.

Минг жавоҳир сандиғи бор, миллион танобдан дур йиғар,

Лекин оламга алишмас пахтакорлик бахтини.

— Пахтакорлик бахти недир, бу сўз эмасми ярқироқ?
Кўп сўрарлар пахтакорнинг биллури борми — ялтироқ?
Мен дедим: — осмонни тортиб, юлдузни ўлчаб бўлмагай,
Мулкига етмас тарозу, инжулари ҳам бесаноқ.

*Пахтакордек бир жанобни кўрмагансиз афтидан,
Кимки ерга сажда айлар, тупроқни асрар кафтида.
Ким заминга бахшида айлар туғёнли, ишқли қалбини,
Қақраган чўлларда кимё ундирап гул тафтида.*

Юнон деҳқонларининг миришкорлигини кўриб, ер соҳибларига ҳурматимиз ортди. Четга чиқариладиган бир қанча сермеҳнат экинлар — тамаки, зайтун, узум, цитрус ўсимликларини ҳам етиштиради улар. Дон экинларидан буғдой кўпроқ экилади. Шоликорлик ҳам анча ривожланган. Греция зайтун ёғи ишлаб чиқаришда дунёда учинчи ўринда (Испания ва Италиядан сўнг) туради. Четга цитрус мевалар (асосан апельсин) чиқарилади. Қирғоққа яқин сувлардан балиқ овланади. Арголидо водийсидамиз. Эгей денгизи шивирлаб қадим афсоналар қўшиғини сўзлаётгандай, ҳаво мўътадил, денгиз сокин. Соҳил ўз-ўзидан ҳордиққа, илҳомга, қўшиққа, эзгу хаёлларга чорлайди кишини. Эгей денгизида қирғоқларидаги тилларанг қумларда ҳам кўҳна Эллада одамларининг излари бордай. Арголидо кўрфазида эканимизда қадимий Тиринтос (эрамизгача бўлган XIII асрга оид) шаҳрининг қолдиқлари ва бу шаҳарнинг тарихий ҳаёти қандай бўлгани билан танишдик. Эгей денгизининг оромбахш сувида чўмиддик, қуёшига тобландик.

Дунёда илк бор Олимпия ўйинлари вужудга келган Олимп тоғи этақларидаги биринчи бор олимп ўйини ўтказилган майдон сари йўлга чиқдик. Арголидо соҳили бўйлаб боряпмиз — Грея — грекча кўҳна, эски, қадимий деган маънони беради. Грециянинг шимолида ана шу қадимийликни, кўҳналикни ёдга солувчи, ибтидоий одамларнинг иш қуроллари тошилган. Дастлабки ёзув маданияти ҳам мана шу Болқон ярим оролида яшаган халқлар ўртасида пайдо бўлган.

Эрамизгача бўлган 884 йилда Грецияда Олимпия ўйинларининг таржимаи ҳоли пайдо бўлган. Тантол номли маъбуд Олимп худолари билан яхши муносабатда эди. Тантол уларнинг шаънига зиёфат уюштиради ва ўз ўғли Палапоннесни қурбон қилади. Бунинг учун уни денгизга ташлайдилар. Сув ҳам ундан чекинган. Палапоннес чўпон қиз Паланиони севарди. Лекин қизга етишмоқ учун кимларнидир майдонда мусобақада ютиши керак бўлади. Шундай қилиб Олимпиада ўйинлари, яъни куч синаш, енгиш ўйинлари пайдо бўлган. Грекларда қадимда шундай одат бўлган. Агар бола касалвандроқ туғилса, уни дарҳол ўлдирганлар. Чунки у улғайса ҳам жангга ярамайди. Соғлом туғилган болани эса 6 ёшгача яланғоч ҳолда тарбия қилганлар. У тўйиб овқат емаслиги, кийим киймаслиги керак. Чунки у ҳаракат қилишга, нимагадир интилишга ўрганган. Бола ёшлигида ноқ курашга ўргатилган. VI асрларга келиб пул пайдо бўлган, қуллар, қул бозорлари вужудга келган.

Спартанлар қадим Эллада мамлакатида энг курашчан қабила ҳисобланган. Аёллари жуда эркин бўлиб, севиш ҳуқуқига эга бўлганлар, Олимпия тоғлари орасидаги зигзаг йўллардан ўтиб боряпмиз. Эрон шоҳи Доро, Византия, Турк ҳукмдорлари, Александрнинг отаси Филипп, Искандар Зулқарнайн отларининг туёқлари етган йўллар Қадим Эллада тарихини бутун дунёга элтувчи, сўзлаб берувчи обидалардан ўтиб борардик. Йўллар Ктения тоғларидаги шамшодзорлар хаёлингни олади. Бу тоғларнинг энг баланди, 4000 метрлик жойларда ёввойи эчкилар, қуён, айиқ, ёввойи чўчқа, кийиклар яшайди. Тоғлар бағрида кўллар, кўп шимол қушлари мана шу йўлларда қишни ўтказадилар. Тоғ йўлларида ҳар километрлик масофада кичик устун ўрнатилган, унга фонар қутиси қоқилган, ичида лампали чироғ, ёнида лампа мойи, гугурт ва худоларнинг тасвирлари. Узоқ йўлга чиққан йўловчи фонардан фойдаланиб, шишаларга ёғ қуйиб ўтиб кетаверади. Одамийликдан сўзлагувчи бу манзаралар бутун йўл бўйлаб кўзга ташланади.

Узоқ йиллар турк истилочилари қўл остида бўлган Триполи шаҳридамиз. Унинг 20 минг аҳолиси бор. Мифларда

айтилишича, Зевс бу шаҳарга келади, одамларнинг қилмишидан газабланиб, илонни яратади. Иона денгизи соҳилларига чиқдик. Бу ерлар Юнонистоннинг энг иссиқ зонаси ҳисобланади. Пайкалларда помидор ва бодринглар пишиб турибди. Ошқовоқлар олтиндай товланиб палакларда олиб турибди. Тоифий, даройи узумлар товланади, хаёлинингни Ўзбекистон, Ҳасанбой боғларига олиб кетади. Қушларнинг хониши, ишқомларда қуёш нурларида даройиларнинг ёниши тупроқни ҳам кимё қилган инсон қўллари, меҳнат, пешона тер ҳамма ерда ҳам бирдек ардоқда эканини ёдинга солади...

Авилос дарёси. Бу ерга қурилган тўғон ва сув омбори Греция далаларини суғоришга хизмат қилади. Мана, далаларда ҳосил кўтарилган пайт. Маккалар йиғиб олинган, улар хирмон қилиб уйиб қўйилган. Ёнғоқларни қоп-қанорларига жойлашяпти.

Олимпия шаҳарчасидамиз. Шаҳарчанинг 1000 аҳолиси бор. «Апполон» меҳмонхонасидагилар бизни хушнуд кутиб олдилар. «Меҳмон — отангдан азиз» деган ақида ўзбеклардагина эмас, грекларда ҳам мавжуд эканига ишондик. Эра-мизгача бўлган IV асрга оид музейдамиз. Музей қадим Олимпия шаҳрининг археологик қазилмаларидан келтирилган ноёб обидаларга бой. Олимпия шаҳарчасининг макети, спортчилар яшайдиган уйлар. Қадимда Олимпия ўйинлари йилнинг август ойларидан бошланган. Чунки ёзи ғоят иссиқ бўлганидан юнонлар ёз ойларида кўпроқ дам олганлар. Қуёш маъбудасидан ўт олиб биринчи бор машғала мана шу шаҳарчада ёқилган экан. Ана шу машғала бориб-бориб дунёга таралган. Олимпия ўйинлари одатда музыка садолари остида ўтган. Музейда музикачилар учун алоҳида корпус қурилганини ҳикоя қилувчи экспонатлар сақланади. Шаҳарчада ипподром ҳам бўлган, мусобақалар мана шу ипподромда ўтказилган. Музейда Олимпия худоси Зевс, деворларда тилла кўзалар, сопол идишлар, тақинчоқлар, рангли тошлар, пичоқлар, қуёшнинг мангу ҳаракатини тасвирловчи буюмлар бор. Чўяндан ишланган дошқозон. Қадимда юнонлар бу қозонни дарахтга осиб, тагидан олов ёқиб гўшт

пиширганлар. Бу қозон Олимпия ўйинлари чоғида ҳам ишлатилган. Ўйин чоғида бошга кийиладиган мис қалпоқлар, ўқ-ёй отиш учун катта нишон, Зевснинг Органимея исмли болани ўғирлаётган пайти тасвирланган сопол ҳайкали. «Юнонистон шундай бир жаҳон устахонасики, — деган эди Белинский, — ҳар қандай шеърят нафосатни идрок этмоқ учун шу устахонада таҳсил кўрмоғи даркор». Музей залларида юриб, антик адабиёт намуналарини илк бор тилимизга таржима қилиб, маданиятимиз бойлигига катта ҳисса қўшган устозим Ойбекни ҳурмат билан эсга олдим.

Қадим Юнон ҳайкалтарошларининг қўли билан ишланган ҳайкалларнинг неча минг йиллар оша бизгача етиб келиши ғоят ҳайратомуздир. Бу ҳайкалларнинг кўпи мраммрдан. Грек мраммарининг таърифини эшитардим. Лекин мана бу инсон сиймосини, уларнинг илоҳийлигини эмас, балки абадий қиёфасини, нафосатга йўғрилган вужудини бизгача сақланиб келишида ана шу тоза мраммрнинг ҳам хизмати бор, албатта. Эрамизнинг I — II асрларига оид мраммр ҳайкаллар, уларда юнонча ёзувлар ҳам сақланган. Ҳаёт ва афсоналардан олинган бўлиб, ҳаққоний акс эттира олган Грециянинг қадимги санъати сўнгги даврлардаги реалистик санъатнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этди. Эгин оролидаги Афина, Олимпиядаги Зевс ибодатхонасининг фронтон гуруҳи ва «Дальфиялик аравакаш» ҳайкали муаллифлари, Критий, Несиот, Пэоний, айниқса, машҳур «Дискобол» ҳайкалини яратган Мирон ва бошқалар ижоди Греция ҳайкалтарошлигини юқори поғонага кўтарди. Милоддан аввалги IV асрдан бошлаб грек ҳайкалтарошлигида юксак уйғун образлар ёнида жиддий индивидуал портретлар, ҳаяжонли драматик ва лирик ҳиссиётли, нафис, шунингдек мураккаб образлар яралди.

Қадим Элладада шундай анъана бўлган. Олимпия ўйинлари даврида одамлар Олимпия шаҳарчасига Элладанинг ҳамма томонларидан отда, пиёда, парохода томошага келганлар. Олимпия ўйинлари турли шаҳарлардаги одамларнинг ўзаро мулоқоти ва яқинлашувига ҳам бир восита бўлган Олимпия ўйинларида кўпроқ ёш йигитлар иштирок этган-

лар. Олимпия ўйинлари вақтида греклар, одатда, ҳар қандай жангни тўхтатганлар. Арменос эрамизгача бўлган V асрнинг, яъни эрамизгача бўлган ўйинларнинг энг сўнгги иштирокчисидир. Ипподромдаги ўйинларнинг кўпи аристократик ўйинлар ҳисобланарди. Бу ўйинларнинг кўп турлари ҳозиргача мавжуд. Алфиос дарёси бутун Олимпия ўйинларига жўр бўлиб куйлаб оқарди. Қазилмалар давом этаётган жой ҳам шу дарё бўйидаги 130 метр кенгликлардадир. Бу ерда археологик қазилмалар ўтказилиб, очиқ музей ташкил қилинган. Зевс худоси — Олимпия ўйинлари ҳомийси ҳисобланган. Эрамизгача бўлган 457 йилда унга атаб эҳром қурилган. Зевснинг фил суягидан ва тилла суви йўғириб ишланган ҳайкали бўлган, у тилла тахтга ўрнатилган. Зевс ҳайкалининг пойида мрамор ҳовуз бор. Бу ҳовуз ҳозир ҳам бор. Ўша антик даврларда бу ҳовузга зайтун ёғи тўлдирилган бўларди. Тонги қуёш нурлари аввал ҳовуздаги зайтун ёғига тушарди. Бу нурлар Зевснинг юзларида шундай акслар, шундай ёғду таратардики, ҳайкал чинакамига илоҳий бир маъбудага айланарди. Қоҳинлар ҳар куни ҳовузни зайтун ёғи билан тўлдириб турардилар. Ҳовуз 4—8 метрлик бўлиб, Зевс давридаги зайтун дарахти ҳозир ҳам ўсиб турибди. Одамлар ҳомийларни, маъбудаларни ўзлари яратиб, уларга ўзлари сиғинганлар.

Мана, жаҳонда биринчи Олимпия машғаласи ёқилган жой. Бу жойда қандайдир линза ўрнатилган. Қуёш нури бу линзага тушиб, ундаги ёғ қизиб олов чиққан. Ўша дунёга тарқалган олов ўчоғи ҳузурида узоқ туриб қолдик. Ўчоқ ҳозир ҳам аслидагидай сақланган. Ўшал олов 1980 йилда Москва олимпиадасига ҳам олиб келинган. Бу олов биринчи бор Гери худоси томонидан ёқилган экан. Юнонлар Олимпия оловини ҳеч кимга бермоқчи эмас эдилар. Лекин бу олов тинчлик рамзига айланди. Бу олов қардошлик, биродарлик оловига айланди. Тинчликни ҳар ёндан афзал билувчи юнонлар Олимпия машғаласи учқунларини олам аро таралишига рози бўлдилар.

Олимпия стадионидамиз. Стадион бузилмаган, яхши сақланган. Старт майдончасига чиқиши керак бўлган

спортчи Зевсинг кўлидан ёниб турган машғалани олиб, сўнг чиқиши керак бўлган жойни кўрсатишди. Айтишларича, қадимда Олимпия ўйинларини фақат эркаклар томоша қилганлар. Аёллар учун бундай томоша ман қилнарди. Чунки ўйинларда иштирок этувчилар яланғоч ҳолда бўлардилар. Кийим халақит берарди. Олимпия ўйинларига биринчи бўлиб қатнашган аёл икки ўғлини мусобақага тайёрлаган она эди. У эркак кийимида Олимпия майдонига борган. Ўғиллари ғолиб бўлгач, аёл шодлигидан уларни табриклашга ошиққан. Бош кийими тушиб кетиб сочлари ёйилиб кетган. Калипатера исми бу аёлни баланд қоядан ташлашга буюрадилар.

Олимпия ўйинлари ўтказилган майдонда қадимги Греция шаҳарларининг хазиналари сақланадиган жойлар, метин сандиқлар ҳам бўлган.

Олимпия стадионидан сал нарида Олимпия академияси бор. Бу ерда ҳар йили Грецияга келган спортчилар учун меҳмонхона бор.

— Олимпия ўйинларини биринчи бор ким тиклаган деган савол туғилади ва бу саволни таржимонимиз Миколасга бердик.

Миколас шундай жавоб қилди:

— 1896 йили Франция барони Пиро де Упертон Олимпия ўйинларини тиклаган. Пиро ўлгач, унинг жасади Францияга, юраги эса Грецияга кўмилган. Грецияда Пиронинг юраги кўмилган жой авайлаб сақланади. Унга ёдгорлик ҳам ўрнатилган. Олимпия шаҳарчасида Германиянинг энгил машиналари кўп учрайди. Шаҳар аҳолисидан кўра магазинларнинг сони кўп. Лекин улар харидорсиз. Грецияда ичкиликка оид қонун бўлганидан, кўчаларда бирорта маст одамни учратиш қийин. Осудалик шаҳарнинг муқаддас қонунларидан биридир. Қаттиқ овоз эшитилмайди. Ҳаммаёқ сокин. Радиодан ҳам сокинлик ҳақидаги қўшиқ таралади.

Кузакнинг олтин сеплари

Иона денгизи соҳилларидаги 26 минг аҳолига эга бўлган Пирвос шаҳридан ўтиб боряпмиз. Қовун-тарвузлар фарқ пишган. Беҳиларнинг ҳар бири ҳинду чиннисидай келади. Йўл бўйларидаги пайкал четларида уйиб қўйилган қовун-тарвузларга кўзимиз тушди. Далаларга нигоҳ ташлаймиз. Ҳосил мўл. Ақиқдай помидорлар гуж-гуж бўлиб навбат кутиб турибди. Зайтунзорларда мевалар терилибди. Узумлар қўл тегизишга маҳтал. Сайҳонликлар бағрида қўй-қўзилар ўтлаб юришибди. Ям-яшил майсазорларда болакайлар тўп ўйини билан овора. Грек халқи — болажон халқ. Болаларга қаттиқ гапирган ёки уни калтаклаган одам гуноҳкор саналади. Болалар — тинчлик учун курашувчи, бўлғуси аскарлар, — дейишади...

Грек деҳқони — омилкор деҳқон. Улар картошка, помидор каби полиз экинларидан 3 марта, пахтадан 2 марта ҳосил олади. Далалардан ўтиб борарканмиз, тўкин-сочин неъматларни кўриб, ҳосил тўйига ўхшатдик. Ҳа, кузнинг саҳовати, эҳсонлари эди бу. Далаларда парник хўжаликлари ҳам мавжуд. Плёнкалар остида бодринг кўчатлари барқ уриб ўсаяпти. Грециядаги Хвой чинорлари Хоразмнинг гужумларини эслатади. Экинларнинг суғорилиши билан қизиқдик. Пайкалларнинг ўртасида фонтан бўлиб отилиб турган сувлар неча-неча гектарларни суғоради, — деб айтишди. Узум плантацияларида ҳам ҳосил мавсуми. Худди ғўза катталигидаги узум турлари винобоп узумлар олинар экан. Греклар умуман спиртли ичимликлар ичишмас экан. Грек виноси, грек пивосининг эса нархи жуда баланд. Бир шиша пиво 100 драхма.

Йўллар... Оҳақлар уюми кўзга ташланади. Греклар кулолчилик санъатининг ҳам усталари ҳисобланади. Сопол кўзалар, вино идишлари тайёрлайдиган кулолчилик устахоналари тез-тез учраб туради йўлларда. Улар уй томларини ҳам махсус сополардан ишланган плита билан ёпади. Тупроғи қизил бўлгани учун сополари, фишглари ҳам қизил рангда. Томлари қизил.

Шунинг учун бўлса керак, улар дераза ромларини ҳам қизил рангга бўяшади. Умуман қуёш юртининг одамлари қуёш рангидаги нарсаларни ёқтиришади. Бу — қуёш мамлакатининг рамзий кўриниши бўлса керак.

Мана, Иона яна шивирлаб қўшиқ айтаётир. Мовий тўлқинларнинг қўйнида гўзаллик, нафосат тилга кираётгандай, ўзидан хабар бераётгандай. Денгиз сувининг зарраларини боғларга олиб келиб сочаётган саболар қанотидан бир қўшиқ тўкилгандек бўлди:

*Товланиб бир пари боғлардан бўйлайди,
Бўй етган табиат келиндай тиниқлашур.
Бунчалар кўҳлик у, нигоҳинг тўймайди,
Ана, у шивирлар... ким билан сирлашур.*

*Елпинди, чамамда, зарлари тўзғиди,
Силкитди, шекилли, зарбоф тўн барини.
Боғларда кўрганим кузмиди, қизмиди,
Ё турфа борлиқнинг шоирга соврини.*

Афинадан 350 километр чамаси узоқликда Патро шаҳрига Пелоконнес ороли орқали кемада ўтилади. Патро саноат ривожланган йирик ва чиройли шаҳар. Бу ерда вино заводи қурилиши режалаштирилган. Патра кўчаларида айланиб юрибмиз. Муюлишдаги бир ёзувга кўзимиз тушди: (Ёзув инглизча эди) «Ўрта ер денгизи, осмони, юлдузи шу томонда...» Дарҳақиқат, Эгей ва Иона денгизлари Сизни Ўрта ер денгизига олиб чиқади. Йўлларингизда Сизга денгиз, мовий осмон, юлдузлар ҳамроҳ. Грецияда юлдузсиз, булутли оқшомларнинг, қуёшсиз тонгларнинг ўзи йўқ. Карелия кўрфази соҳилларида жойлашган «Ахайя бич» («Денгиз қирғоғи» дегани) меҳмонхонаси бекалари бизни тавозе билан кутиб олдилар. Иона денгизига чўмилиш мумкинлигини айтишди. Ноябрьнинг шаббодаси денгиз сувини ўйноқлаб, худди дарё сувидай оқизиб кетарди. Денгиз ёқасидаги ям-яшил сайҳонликка қуйилган ўриндиқларда дунёнинг турли чеккаларидан келган сайёҳлар хордиқ чиқариб ўтиришарди... Мовий чексизлик бағрида тарих, кўҳна ўтмиш-

ларнинг не-не қисматлари яширингандай. Денгиз оқшоми, айниқса, фусункор. Денгиз устида яна ўша юнонлар яратган афсонавий муҳаббат дostonларининг тасвири бўлган Персей Андрмида юлдузлари, йигит ва қиз юлдузларга айланган. Улар таъқиб этилган муҳаббатини кўксига яшириб осмон қўриғида қочиб бораётганларида юлдузлар шодасига айланган. — Бу эртакми — деб сўраймиз.

— Йўқ, бу ҳақиқат, ҳаётдан олинган ҳақиқатдир, — дейдилар улар.

«Ахайя бич» меҳмонхонаси шундоққина Иона денгизи кучоғида бўлгани учун ҳам бутун оқшом, истасангиз туни бўйи соҳилда кезиб юриш имконияти бор. Греция тупроғида 15 кунлик ойни кўрганмисиз? Денгиз устида тўлин ой... Соҳилларда ҳикоя мўл. Мусаввир учун мўйқалам даркор, шоир учун эса, қалам ва қоғоз.

Эгей билан Иона денгизларини бирлаштириб турувчи Карелия кўрфази, 1800 метрлик масофадан Эгейдан Ионага паромда сузиб ўтилади. Карелия кўрфазида Италияга паромда бориш учун билет сотиб олишингиз ҳам мумкин. Юнонликлар, сайёҳлар мана шу ердан паромга ўтириб кўпинча Италияга саёҳатга борадилар. Денгизда сузиб боряпмиз, ҳумо қушлари бизни кузатиб боряптилар. Денгиз атрофи баланд тоғлар. Карелия кўрфази тоғлар оралиғидаги улкан кўли Қуббонни эслатади, бизга. Тоғлар, шаршаралар, оролларга алоҳида эҳтирос билан яшайдиган грек халқининг ҳаёти ҳам шу тоғлар, ороллар, денгизлардай турфа, содда ва кўҳнадир.

Нокастос шаҳри. Бу ерда бир пайтлар туркларнинг ҳарбий портлари жойлашган. Қадим Нокастос қалъалари тоғлар устида жойлашган. Соҳилда эса қадим шаҳар қолдиқлари кўзга ташланади. Бу шаҳар турклар билан бўлган жанглarda вайрон бўлган эди. Денгиз соҳилларида ажойиб пляжлар кўзга ташланади. Янги шаҳарнинг 4 қаватли уйлари ажойиб архитектураси ва бир-бирини такрорламаслиги билан ажралиб туради.

Греция диний анъаналар ва байрамларга бой мамлакат. Ҳар ойнинг энг охириги жумаси дам олиш куни ҳисоблана-

ди, одамлар ишга чиқмайдилар. Пасха — диний байрамларда одамлар бир ҳафта давомида ишламай, байрам қиладилар. Қўйлар сўйилади, катта гулханларда кабоблар пиширилади. Бундай байрамларга неча кунлаб тайёргарлик кўрилади. Байрам куни ишга борганлар эса, 100 фоиз эмас, 75 фоиз ҳақ оладилар.

Нокастос шаҳрининг бозори жуда ажойиб. Савдогарлар кенг, узун кўчаларнинг икки томонига сайёр дўконларини очиб, молларини ёйиб, микрофон орқали тўхтовсиз харидор чақирадилар. Бозорда жондан бошқа ҳамма нарса топилади. Харидорлар учун музыкалар янграб туради. Харидорлар яхши кайфият билан бозор қилиши учун барча имкониятлар яратилган.

Ҳосил байрами. Грециянинг озодлик байрамига қўшилиб кетади. 12 октябр — Грециянинг немис фашистларидан озод қилинган кун. Халқ бу кунни катта байрам қилади. Нозу неъматларнинг энг сараси дастурхонга тортилади, винолар ичилади. Ҳосил тўйлари қандай байрам қилинса, баҳор шодиёналари ҳам шундай тантана қилинади. «Уйимизга баҳор кирсин, қалбимизга баҳор мангу меҳмон бўлсин», — деб бир-бирларини гуллар билан сийлайдилар, баҳор кўшиқларини айтадилар.

Грецияда соат 6 да тонг отади, соат 7 да иш бошланади. Кофе энг севимли ичимлик. Иш куни 8 соат. Уйда кечаси овқатдан сўнг сокин соатлар бошланади. Шовқин солиш, баланд овозда гапириш ман этилади. Агар кимда-ким шовқин қилса, ўзгаларнинг оромини бузса, дарҳол полиция чақирилади. Меҳмонларни кўпинча кофехоналарда кузатадилар. Оилавий овқатланиш учун ресторанларга бориш одат тусига кирган.

— Грецияда мактаб, олий ўқув юртларида ўқиш пуллими? — деб сўрадик.

— Мактаблар асосан пуллик. Бепул мактаблар ҳам бор. Лекин уларда оширилган программа билан ўқитилади. Бепул мактаблар давлатники ҳисобланади. Унда болалар 6 ёшдан 12 йил ўқийди. Ўқув китоблари бепул. Лекин болалар мактабда ўқитиладиган чет тиллар учун ҳақ тўлайдилар.

- Аёллар ишлайдими? Уларнинг иш ҳақи қандай?
- Аёллар ишламайди. Лекин ишлаган аёллар эркакларга нисбатан кам иш ҳақи олади.
- Пенсия ёши қандай?
- Эркаклар 65 ёшдан, аёллар эса 50 ёшдан пенсияга чиқади.
- Туғилиш ҳақида нима дея оласиз?
- Оилада болаларнинг сони 2 тадан ошмайди. 3 та боласи бор оила кўп болали ҳисобланади. Қишлоқларда 3-4 фарзандли оилаларни учратиш мумкин.
- Болалар ишлайдими?
- Болалар 16 ёшдан ишлаши мумкин. Лекин имтиҳон вақтларида улар ўқишдан, ёки ишдан озод этилмайдилар.
- Никоҳ қандай?
- Никоҳ қизлар учун 16, йигитлар учун 18 ёшдан. Лекин қизлар кўпинча 22–23 ёшдан турмушга чиқадилар. Йигитлар кўпинча 38–40 ёшгача ҳам уйланомай юраверадилар. Чунки никоҳ ғоят муқаддас бўлганидан ажралиш ман қилинади. Шунинг учун ҳам, йигит киши учун ажралишдан кўра, ўзини осиб қўйган осонроқ дейишди. Поло шаҳридаги меҳмонхона хизматчиси Хоста 38 ёшда, лекин у уйланмаган. Уйланиши учун уй-жой, маблағ етарли бўлиши керак.
- Грецияда замонавий театрлар борми?
- Бор, лекин улар хусусий.
- Кинотеатрлар-чи?
- Алоҳида хусусий фирмалар учун хизмат қилувчи кинотеатрлар бор.
- Ахлоқ нормалари қандай белгиланган?
- Ахлоқ нормалари қаттиқ. Ўғирлик ва безорилик учун қаттиқ жазо қўланади. Шунинг учун ҳам, Грецияда безорилик, ўғирлик йўқ.
- Никоҳни бекор қилиш, ажралиш мумкинми?
- Жуда қийин. Ажралиш учун 3–4 йиллаб овора бўлишга тўғри келади.

Грея – кўҳна дегани

4000 метр баландликдаги кўҳна тоғлар — Барнас тоғлари этагидаги йўллардамиз. Галлаксиди қишлоқчасида XVIII асрга оид дунё кемаларини ишлаш бўйича моҳир усталар яшаган.

Ўша асрларда асос солинган кўҳна устахоналар ҳанузгача ишлаб турибди. Иттея кўрфазида дунёга йўл олиш учун улкан кемалар навбат кутиб туришибди. Уларнинг кўпига кўҳна Юнонистоннинг қизил тупроғи ва шағаллари ортилган. Йўллар, йўллар... тоғ йўлларида бораркансиз, кунглингизда беихтиёр қўшиқ куйлаш ёки тинглаш орзуси туғилади. Грек қўшиқчиси Михио Алпионинг оромбахш овози тоғ этакларини, денгиз ҳавзаларини айланиб, чағалайлар тўдасига қўшилиб кетгандай, тоғ бағирларидан акс-садоларга айланиб келаётгандай эди...

Дельфи шаҳри Барнас тоғларининг этагида жойлашган. Акрополь меҳмонхонаси боғ, мева худосининг номига қўйилган. Диописсос номли ресторан бизнинг овқатланадиган жойимиз. Кеч куз бўлишига қарамасдан, бу ерда ток баргига ўралган дўлмалар. Ўрта Осиёликларнинг сеvimли, хушхўр таоми аталани жуда мазали пиширишар экан. Эрамизгача бўлган XVIII асрларга оид бу шаҳарда ҳам тарихий Апполон музейи мавжуд. Кўҳна шаҳарнинг кўҳна ёдгорликлари музейга келтирилган. XIX асрларнинг охирларида Омон исмли француз археологи шаҳар қазилмаларини биринчи бўлиб бошлаган. Музейга қўйилган экспонатлар орасида «Ер маркази» деб аталган улкан хум кўза диққатимизни тортди. У эрамизгача бўлган IV асрларга оид. Юнон олимлари ернинг думалоқ шаклда эканини гўё ана шу хум орқали сўзлаб бераётгандай. Улкан чўян қозон — эрамизгача бўлган VII асрларга оид. Қозонда қўйнинг тасвири бор. Ёруғлик, фан, санъат ҳомийси — Апполоннинг зиёфати учун ҳар доим қўчқор совға қилинарди. Бу қўйлар жуда соғлом бўлиши керак эди. Унинг соғлом эканини билиш учун муздек сувда чўмилтирганлар. Агар қўчқор чўмил-

гандан сўнг қалтирамаса, демак, у соғломдир. У қурбонлик учун яроқди ҳисобланган. Музей деворларида юнонларнинг турклар билан бўлган жангларини ифодаловчи ганж ҳайкаллар, картиналар кўзга ташланади. Ўқ-ёйлар, ерга йиқилган қурбонлар, қалқонлар, арслонларнинг тасвири. Юнон мифларида айтилишича, жангларнинг келиб чиқиши учун арзимас нарсалар баҳона бўлган. Масалан, икки худо тортишиб қолади. Қайси бири гўзал... ана шу гўзалликни аниқлаш учун жанг бошланади. Ана шу жанглар халқ қаҳрамонларини яратган. Теззей, Геракл — халқнинг севимли қаҳрамонларидан. Гераклнинг ўн икки қаҳрамонлиги ҳақида мифларда қадимги юнонлар инсоннинг табиатнинг ёвуз кучлари билан курашиши ва ернинг мудҳиш табиат ҳукмидан холос қилиниши, мамлакатда осойишталик ўрнатилиши ҳақида ҳикоя қиладилар. Тинчлик, тотувлик грекларнинг қадимий орзуси бўлиб келган. Геракл халқ орзу-умидининг рамзи, битмас-туганмас жисмоний кучга эга. У мардлик, жасорат, довюраклик тимсоли. Бир ёшдан ошмаган гўдак Геракл бешиқда ухлаб ётганида икки баҳайбат илон унинг бешигига ўрмалаб чиқибди. Улар силлиқ, совуқ таналари билан болани ўраб олибдилар. Геракл қўлчаларини чўзиб баҳайбат илонларнинг бўйнидан сиқиб ушлаб олибди. Геракл илонларни бўғиб ўлдирибди. Геракл одамзодга олов ўғирлаб келган ва шу хайрли иши учун тоғ бағрига кишанлаб қўйилган Прометейни ҳам озод қилади. У Ернинг ўғли Антейни енгади... Музейда Гераклнинг ўн икки қаҳрамонлигини тасвирловчи лавҳалар гоё гўзал ҳайкалларга кўчирилган. Ҳайкалтарошлик санъати юнонларда қадимдан тараққий этганини ва бу санъат мукаммал, жозиб эканининг гувоҳи бўлди. Эрамизгача бўлган V асрларга оид мармар ҳайкаллар қошида узоқ туриб қоламиз. Мускуллари бўртган, виқорли қарашлари мармарга кўчирилган, голиб устувор грек қаҳрамонларининг ҳайкалларини ясаган ҳайкалтарошларнинг умри ҳам, санъати ҳам боқий. Ҳаққонийлик ва юксак бадийлик билан уйғунлашган бу санъат асарлари ҳайкалтарошликни энг юқори поғоналарга кўтарди. Критий, Несиот, Тео-

ний, Мирон, Поликлет, Фидий каби ҳайкалтарошлар ана шундай классик асарлар намуналарини яратганлар.

Кумуш ва тилладан ишланган ҳайкаллар эрамизгача бўлган 480 йилларда яратилган. Мана, ер шарининг тасвирини ўзида акс эттирувчи кўза... уни қиз бола бошига қўйиб турибди. Тоза, тилла тожлар. Фил суюгидан ишланган одам бошлари. Аёлларнинг тақинчоқлари. Бу тилла буюмлар ер тагидан, қазилмалардан қандай топилган бўлса, шу ҳолда сақланган. Эрамизгача бўлган VII асрнинг музика асбоблари. Юнонларда музика ҳам қадимий бўлган. Музика маданияти Византия музика маданиятининг тараққиёт йўлидан борган. XVII — XVIII асрларда эзувчи, босқинчиларга қарши курашган халқнинг машҳур бўлган созлари орасида уд, лира, най, нате, анбон кабилар учрайди. Бузуки, маңдолина, скрипкалар ҳозир ҳам кенг тарқалган. Керкира филармония жамиятининг (1840 йил) асосчиси Н. Маңзорос «Озодлик маҳфияси»ни яратган. Унинг бир қисми 1865 йилда миллий гимн сифатида тасдиқланган. С. Самараснинг олимпия ўйинлари гимни дастлаб Афинада ижро этилган (1896 й.). Грецияда миллий опера театри (1919 й., Афина), симфоник оркестрлар бор. Давлат Консерваторияси Салоникида 1914 йилда ташкил этилган...

Музей залларида эрамизгача бўлган I асрга оид думалоқ мармар тош қўйилган. Айтишларича, мармар устида гулхан ёқиб, ҳайвонларнинг гўштини пиширганлар. Катта мармар шамдон ҳам юнон ҳаётининг бир бўлагидан ҳикоя қилади.

Рим ҳукмронлигига оид аёлларнинг ҳайкаллари. Ҳақиқат ҳомийсининг тасвири — 1 метр 87 сантиметрлик ҳайкалга кўчирилган. Унинг қўлида қамчин, белида камар. Унинг кўзлари маъноли. Бу ёш йигитнинг тасвири эди. Унинг эгнида узун юбка, пешанабоғ, сочлари ўрилган. Демак, йигитлар ҳам аёллар кийимида бўлган. Эрамизгача бўлган 480 йилларга оид сопол лаган. Унда Апполоннинг тасвири. У музика ҳомийси бўлгани учун қўлида асбобини ушлаб турибди. Экспонатнинг тагига лотинча ҳарфлар билан «пиёла» сўзи ёзиб қўйилган. Демак, юнонларда ҳам пиёла сўзи

бўлган ва ишлатилган. Биздаги пиёла сўзи греклардан ўтиб келган, — деган фикр туғилади кишида. Пиёла сўзи грекларда ҳозир ҳам ишлатилар экан. Ҳайкалтарош Антинауc ижодига мансуб қоҳин ҳайкали... Ҳайкал эрамизгача бўлган II асрга оид. Унда йигитнинг тасвири. У ёш, навқирон, сочлари жингалак, хаёлчан нигоҳлари узоқларга қадалган! Қатиқ ивителидиган хумчалар, пиёлалар, сопол кўзачаларни кўриб Ўзбекистонимизнинг кулолчилик санъатини эсладим...

Ҳавога булут кўтарилди. Ёмғир шивалаб ёғиб турарди. Автобусдаги радио футбол ўйинининг репортажини олиб борарди. Репортаж грекча эди, албатта. Сўзлар орасида «ворота» деган ибора бир неча бор ишлатилади. Демак, «ворота» сўзи ҳам аввал юнонларда ишлатилган... Сўзлар, одатлар — элатларнинг ҳаёти, тарихидан гувоҳлик беради, асли.

Биз денгиз сатҳидан 700 метр баланглиқда, тоғ бағрида жойлашган Дельфи шаҳарчасидамиз. Тоғ бағридан зайтунзорлар уфққача чўзилиб кетади. Зайтунзорларга маҳлиё бўлиб, Шоҳимардоннинг арчали тоғлари ва олмазор тоғ этакларини эсладик. Тоғ бағрида Касталский булоғи оқиб чиқаётир. Бу ерда одамлар гўё ўз гуноҳларини ювганлар. Булоқнинг суви катта ҳовузга ўхшаш ҳавзага тўпланади. Унинг тўрт томонида зина. Эрамизгача бўлган VII асрларга оид бу ҳовуз тоғларнинг орасидан сизиб чиқадиган булоқлар сувидан ташкил бўлган. Тоғ бағрида катта-катта ғорлар бор. Бу ғорлар «гуноҳ ювиш» учун хизмат қилган. Археологлар излаганда 7 та ана шундай ғорни топганлар. Тоғ қип-қизил рангда, гўё улкан олов тоғ ёниб тургандай қаршингизда... Ривоят қилишларича, Апполон ёвуз кучлар — драконлар билан жанг қилганда, оққан қонларга бу тоғ бўялган эмиш...

*Бир бор экан,
Бир йўқ экан... Афсоналар мўл бунда.
Қишлари ҳам қуёш туғар,
Ҳар ён мовий кўл бунда.*

*Яшил либосга бурканиб,
Тоғлар тўқир афсона.
Ҳар қояси — юз минг аср
Тарихдан нишона.
Кўҳна тупроқ қатларининг
Ҳар кафти бир ҳикоят,
Доро, Али, Зулқарнайннинг
Жанглиридан ривоят.
Денгизларга ёпинчиқдир
Юлгуз тўла осмони.
Қайга борманг, сўзлашарлар
Баҳодирлик достонин.
Билолмадик қачон чиқар,
Қачон ботар қуёши.
Қуёш мангу нурын сочар
Юрт бу, — дер кекса ёши...
Қадим Юнонистон эрур
Кўҳналикнинг сарвари,
Фотиҳларнинг жанглирида
Ўтган сочи оқариб.
Эртакларнинг этагида
Улғайган полопондай,
Аста йўлга кириб келар
Бутунги Юнонистон.*

Дельфи шаҳри кўчаларида юрибмиз. Шундай ёзувга кўзимиз тушди: «Шоҳлар савдо қиладиган магазин». Демак, шоҳона магазин. Магазинга назар ташлаймиз. Лиқ-лиқ жавоҳир, тилла буюмлари. Кўчанинг у томонида эса ўртақоллар савдо қиладиган дўконлар. Ертўлаларда эса камбағаллар савдо қилади. Мамлакатнинг кўп савдо дўконлари хусусий. Хусусий бўлгач, ҳар бир дўкон ўз имкониятидан келиб чиқиб бозор очади. Бу эса иқтисодий тенгсизликлар асосига қурилган бўлади. Ҳар ким қудратига қараб савдо қилади, мол сотиб олади. Умуман, Греция экономикаси, саноати нуқтаи назаридан бошқа капиталистик мамлакатларга қарам. Ана шу қарамлик унинг мустақиллигига раҳна солади.

Бизнинг меҳмонхонамиз шундоққина тоғлар бағрида жойлашган бўлиб, меҳмонхонамизга кираверишда боғ, май, мева худосининг сурати қўйилган. У ғоят чиройли эди. Бошида буғдой бошоғидан пешонабоғ. Деразалар ортидаги баҳайбат тоғлар афсонавий эртақлар, мифлар юртида эканимизни яна бир бор ёдга солади. Туни билан момақалди-роқ гувради. Назаримда, Зевс от солиб ўтгандек, лашкарлари тоғ атрофига истехком қургандек бўлди. Чақин, момақалди-роқ ҳомийси Зевс мана шу тоғлар бағрида яшаган бўлса керак — хаёл ўтди кўнглимиздан. Селдан сўнг зайтунзорлар эл ғамини еб, ўғлини кутиб кўз ёши тўккан онадай ҳазин тортди. Дарҳақиқат, шундай эди. Биз Ҳиндистоннинг жафокаш онаси Индира Гандининг ўлимини шу тоғлар орасида эшитдик. Момақалди-роқ қаттиқроқ гувради, чақин қиличи қояларни бурдалагандек бўлди. Осмоннинг кўз ёшлари шаррос ёмғирларга айланди. Қоп-қора булутлар чодирини судраб ўтди, тоғлар кўксини қоронғулик қоплаб олди:

*Куз туғди туманли, тунг кунларини
Ва тўқди йиғлоқи шугринларини.
Гул эмас, хазонлар тўзғир чаманга,
Тоғлар фарёд чекар эди, чамамга..
Зайтунзор кўз ёши тараб бўзларди,
Бир видо кезарди дала-тузларда.
Булутлар ёйганди қора сочини,
Алвидо, ҳинг онаси —
Тинчлик лочини!*

Тинчлик учун кураш дунё халқларини ҳамдардликка чорлаётган, маънавий ва мафкуравий урушлари хавфи олган шу кунларда биз Греция меҳнаткашларининг, грек халқининг биз билан, тинчликсевар халқлар билан ҳамкор ва ҳамфикр эканини, айниқса, яхши ҳис қилдик.

Иккинчи жаҳон уруши суронлари бу биродарликни янада мустаҳкамлади. Тинчлик учун кураш ғоялари икки мамлакат халқларини бир-бирига янада яқинлаштирди. Фашизмга қарши курашларда грек халқининг Монолес Гле-

zosдай халқ қахрамонлари майдонга чиқди. Матросов, Зоя Космодемьянская, Гастеллонинг халқ дилида, тинчлик ва озодлик учун курашлар тарихида абадий бўлиб қолган қахрамонликларини такрорлади. Акрополь қоялари устида биз ёш қахрамон Монолес Глезосга ўрнатилган ёдгорлик пойида бир дақиқа сукут сақладик. Ёдгорликка гулчамбарлар қўйдик. Акрополни ўтмиш қаъридаги оқ мраммар шаҳар дейиш мумкин. Қоя бағрига жойлашган Акрополь шаҳрига бундан 3000 йиллар аввал асос солинган. Пастдан қарасангиз, Акрополь худди оппоқ елканга ўхшаб кўзга ташланадн. У қоялар бағрида нурланиб турган афсонавий бир қасрни эслатгани учун, Гитлернинг диққатини тортгандир эҳтимол. Грек халқи озодлик, тинчлик қурбонларини эъзозлайди ҳамиша. Иккинчи жаҳон урушидан 40 йил ўтиб, 1981 йилда қояда Глезосга ёдгорлик ўрнатилди. Юнон шоирларининг удумига кўра қоя устида ҳалок бўлганларни ёд этдик, урушга қарши, тинчлик мавзуидаги шеърлар юнон, рус, украин, латиш, ўзбек тилларида янгради. Ўнлаб машғаллар ёқилди. Акрополь қоялари тинчлик машғаллари нурида яна ҳам ёришиб кетгандек бўлди. Пастда — ям-яшил водийларда, зайтунзорлар, лимон ва апельсинзорлар бағрида меҳнат қилаётган ёш йигит-қизлар орасида ўнлаб Монолес Глезослар борлигига ишонимиз. Чунки улар ижро этаётган Эллада қўшиқларининг ҳар иккисидан бири тинчлик ва мустақиллик қўшиғидир. Монолес Глезос ёдгорлигига гулчамбарлар қўйдик, унинг хотирасига бош эдик:

Акрополь қоялари...

*Ҳар тонг қуёш чиқади озодликдек ярқираб,
Бу чўққилар бошин кўмиб ўтар нурларга.
Қошимда жароҳатли юрак урар сирқираб,
Ана шу, ёв байроғин юлқиб отар жарларга.
Тикиб қўяр қояга Юнонистон байроғин,
Миллион кўзлар, меҳрлар қалқон бўлар йигитга
Э воҳ, Ватанни севмоқ шунчалар ҳам гуноҳми,
Э воҳ, борми ёнмаган, қоврилмаган бу ўтга.*

*Минглаб ўқлар узилди, галвир бўлди танаси,
Юзлаб таъқиблар уни улоқтирди қоядан.
Лекин янгради шу дам озодликнинг наъраси.
Гуё нур қалқиб чиқди зулматлардан — соядан.
Йўқ-йўқ, у қуламади... уни қолдилар суяб,
Беркитдилар авайлаб киприкларин остига.
Кўгда оловранг шафақ унинг қонига бўяб,
Тинчлик уруғин сочди Элаганинг устига.
Юнонистон кўксига тўлқин урди дарёлар,
Бирдан ловулаб кетди мустақиллик кураши.*

Греklar ўз юртини ядро қуроллари зонасига айланиб қолиши билан келишолмайди. Бу зона тинчлик ва биро- дарлик зонаси бўлишини истайди. Улар, «самовий уруш» ларни истамайдилар. Улар «қуролланиш пойгаси» нинг олдини олиш учун куч ва ғайратларини аямайдилар. Юно- нистон буйлаб кезиб юрганимизда биз бунинг гувоҳи бўлдик. Оналар, келин-куёвлар, кексалар, деҳқонлар суҳ- батида бўлганимизда ҳис этдик буни... Биз дунёда илк бор марафон ўйинлари ўтказилган тоғлар этагига йўл олдик. Марафон водийси эрамизгача бўлган 490 йилларга оид. Бу водийда форс, грек жанглари ўтган, не-не шаҳидлар- нинг мозорлари бор. «Марафонча кураш» ҳам ана шу жанглар меваси бўлиб дунёга келган. Эрон шоҳи Доро Марафон кўрфазини эгаллаб, Афинага йўл олган. Йўлда Марафон водийсида қаттиқ қаршиликка учраган. 40 минг аскарлари бўлган Дорони тоғлар орасида мустаҳкам истеҳ- ком қурган ер эгалари — грекларнинг 18 минг аскарлари тор-мор келтирган. Эрон шоҳи жанглари пайтида ҳалок бўлади. Юнон аскарларининг ғалабаси ва Доронинг ўлими ҳақида Афинага хабар элтиш учун Фимпилец исмли юнон йўлга чиқади. У 42 чақирим масофани тез босиб ўтиш учун Марафондан Афинагача югуриб боради. Ғалаба ҳақидаги хабарни айтади-ю, ўзи йиқилиб жон беради. Фимпилец шарафига мана шу водийда то ҳануз Марафон ўйинлари ўтказилади. Биз ана шу водий йўлларида тоғ- лар оралаб борардик. Қадим афсоналарни бағрида яшир-

ган, кўҳна мифлар, эртақларга доя бўлган тоғлар, қорликлар ичида халқ қаҳрамони Геракл ва одамзодга олов ўғирлаб келтирган Прометейнинг овози келаётгандай. Эгей ва Иона денгизлари соҳилларидаги гўзалликлар хуморингни олади. Денгиз тўлқинлари бизга Эладанинг эртақларига айланган ажиб ҳаётидан ҳикоялар сўзлайди. Ям-яшил соҳиллар, зайтунзорларга боқсанг, ширин хаёл эркалайди кишини.

Гўзал ва фусункор Болқон ярим оролининг, афсонавий тоғ мамлакати Юнонистон тупроғининг жанг кўрмаган, қон тўкилмаган бирор бўлагини топиш маҳол. Искандар Зулқарнайн, Доро, Али ва бошқа не-не фотиҳларнинг отлари туёғи зарбидан титрамагая жой, ўқларидан илма-тешик бўлмаган девор йўқ. Юнонистон бўйлаб кезганимизда биз 3000 йиллик тарих ва ўтмиш фожиаларига гувоҳ бўлган вайроналар, емирилган мрамор қошоналар, ибодатхоналар, ер тагида қолиб кетган кўҳна шаҳарлар, бозорлар, йўлларнинг қолдиқларини кўрдик. Бу шаҳарлар, қасрларни вайрон қилган нарса нима? Уруш! Буюк Эсхил ва Софоклдек, Афлотундек аҳли донишларнинг беланчагини тебратган, маданият ва санъатнинг ўлан бешиги бўлган мамлакат 3000 йиллар давомида ўтмиш жанглариининг жароҳатини битказолмади. Мрамор қасрлар, ҳайкаллар, қошоналар, тош йўллар, ноёб санъат асарларини бағрига яширган музейлар қаторига қўшилди. Янги Юнонистон, янги шаҳар ва қишлоқлар кўз ўнгида бу музейлар бебаҳо обидалар, қонли жангларга қўйилган ўлмас ёдгорликдай урушни қораламоқ, тиичликни авайлаб сақламоқ кераклигини ҳар сония ёдга солиб туради. Ядро қуроли, нейтрон бомбалари ваҳминини, инсоният учун тайёрланаётган маънавий жанглариининг жароҳатини 3000 йиллар эмас, 3000 асрлар давомида ҳам даволаб бўлмаслигини ёдга солиб туради. Ҳа, юнон халқи «тинчлик» не эканини яхши билади. Улар «уруш» нималигини ҳам яхши биладилар. Донолар ақл уруғини экадилар, — дейдилар юнонлар. Фозиллар уни донишмандликлари билан суғорадилар, ҳосил еткурадилар.

Ёмонлар эса уни совурадилар. Бу соврилиш эса, одам-зодга жуда қимматга тушади. Афинадаги политехника институти пештоқида чавақланган талабанинг бош қайкали бор. Озодлик байрами кунда юнонликлар тинчлик ва демократия учун бўлган жангларда ҳалок бўлган талабанинг ҳайкали пойида тинчлик қўшиқларини айтадилар. Биз ҳам чавақланган талаба ҳайкали пойидамиз. Наздимда, талабанинг озодлик ҳақидаги ҳайқириғи янграб эшитилгандек бўлди:

*Менга шундай озодлик керак,
Осмон керак беғубор,
Юртим тамғаси бор байроқдан бўлак
Алвонлари не даркор.*

*Гоҳо сиёҳ, гоҳо кўз ёшим билан
Тинчлик сўзин битарман.
Кўҳна Элаганинг ҳар бир тоши билан,
Фахрланиб ўтарман.*

*Гоҳо омов, гоҳо паншаҳа билан
Ер ҳайдаган бобом бор.
Улар шу Ватанни қароғида тутиб,
Жангларда енгган минг бор..*

*Орзум, йўлим бўлсин меники,
Ўзимники бўлсин эътиқод.
Юртим чанги, ғубори, неки...
Меникидир мангу, умрбод.*

*Истамайман, қўлим занжирда бўлсин,
Таъқибларда бўлсин юрагим.
Майли, таним пажмурда бўлсин,
Мен озодлик, тенглик сўрагум...*

Софокл қаҳрамонлари изидан

Тоғлар ўлкаси — Дельфи шаҳридамиз. Дельфи атрофидаги баланд, улуғвор тоғлар устида очиқ музей бор. Мўъжизавий ўтмиш воқеаларига гувоҳ бўлган бу музей ўрни бир вақт жанг майдони бўлган. Элладада бу жойни яхши билишади ва дунё сайёҳлари учун энг аҳамиятли музей, тарих сифатида ҳикоялар сўзлашади. Софоклнинг машҳур «Шоҳ Эдип» фожиаси воқеалари ва Эдипнинг аччиқ қисматиға фатво худди мана шу тоғлар бағрида кечади. Шоҳ Эдипнинг аянчли қисмати эса бизга аён.

Б. Г. Белинский юнон фожиаси ҳақида шундай фикр айтади: «Олижаноб ва сарбаст юнон кишиси бу даҳшатли хаёл (тақдир) қаршисида тиз чўкмади, бўйин эгмади, аксинча, тақдирға қарши олиб борилган мағрур ва мардонавор курашда фалокатлардан қутилиш йўллари ахтарди ва курашнинг фожиавий улуғворлиги билан ҳаётнинг зулмат томонларини ёритди. Тақдир уни бахт-саодатдан, жонидан маҳрум эта олар, аммо руҳини хўрлай олмас, ер билан яксон қилиб ташлашнинг уддасидан чиқар, аммо енголмас эди. Бу ғоя «Илиада»да ҳам унча-мунча кўринади, лекин фожиада ўзининг бутун шоҳона улуғворлиги билан порлайди».

Биз «Шоҳ Эдип» асарини ўзбек саҳнасида томоша қилганда юрагимизда Софоклнинг ана шу қаҳрамонлари кечган мамлакатни бориб кўриш орзуси туғилганди. Эдип афсонаси Юнонистонда ҳам жуда кенг тарқалганининг гувоҳи бўлдик. Эдип қисматиға фатво берилган жойлар — тоғлар оралиғида юрганимизда қоялар ортидан, зайтунзорлар ичидан, ғорлардан Эдип чиқиб келаётгандай туюлди. Ана шу тоғ этакларидаги сайхонларда Эдип асранди ўғил сифатида тортиқ қилинган чўпоннинг қўй-қўзилари ўтлаб юргандек. Эдипни севиб тарбия қилган шоҳ Полибнинг қароргоҳи кўрингандек бўлади кўзга. Таржимонимиз — юнон йигити (унинг ўзи гидимиз ҳам) Миколасға саволлар ёғдирамиз.

— Эдип сўзининг маъноси борми? Унинг Дельфи билан боғлиқ бўлган ҳаёти ҳақида кенгроқ, гапириб беролмай-сизми?

— Эдип сўзининг маъноси — оёғи жароҳатланган дегани. Эдип афсонаси юнонликларнинг энг сеvimли ривоятларидан.

Фива подшоҳи Лай Эдипнинг отаси. Лай қўшни подшоҳ Пелопнинг уйида меҳмон бўлади. Фарзандга зор Лай уй эгасининг ўғлини (Хрисиппни) олиб қочади. Пелоп уни лаънатлайди. Лай фарзандга зор ўтаверади, бу зорлик армонга айланади. Охири у Дельфидаги Апполон ибодатхонасига бориб илтижо қилади. Лекин у кўрган боланинг қисмати аянчли эди. У ўз отасини ўлдириб, ўз онасига уйланиши керак эди. Коҳинлар буни олдиндан башорат қилиб айтадилар. Бу башорат тўғри бўлиб чиқади. Лай ўғил кўради. Коҳинларнинг башоратидан қўрққан Лай гўдакнинг товонига нашта урдиради. Киферон тоғига олиб бориб ташлашни буюради... Бефарзанд Пелип уни ўғил қилиб олади, Эдип деб исм қўяди. Йиллар ўтиб, Эдип ўзининг асранди эканини эшитиб қолади. Дельфи Коҳинига маслаҳатга боради. Коҳин ҳам унинг қисмати не эканини башорат қилиб айтади. Эдип бош олиб чиқиб кетади. Барибир тақдир унинг изидан қолмайди. Башорат қилинган қисмат айнан ҳаётда юз беради. Эдип фожиаси рўй беради. Антик дунёда ўтган драматургларнинг биронтасининг асари жаҳон адабиётида «Шоҳ Эдип» трагедиясичалик чуқур из қолдирмаган. Софоклнинг бу асари XVIII асрнинг охири, XIX асрнинг бошларида Европа адабиётида «тақдир трагедияси» деб аталган махсус адабий оқимнинг туғилишига сабаб бўлган...

Бизлар бу ҳикояларни тоғлар устидаги кўҳна тошлар устида ўтириб тингладик. Миколас тоғ тепасидаги олишув жойини кўрсатди. Бу ерда Апполон туғилган. Гея эри Зевсни рашк қилиб, унинг сеvикли маъшуқаси — зулмат маъбудаси Латонани бир кимсасиз оролга ҳайдайди.

Апполон туғилади. Гея Апполонни йўқ қилиш учун дракон юборади. Мана шу тоғлар устидаги олишув майдони

— Апполоннинг дракон билан жанг қилган жойи экан. Апполон онаси Латона билан шу тоғлар орасида ҳаёт кечирган экан. Ёруғлик, санъат, шеърят ва музика маъбуди Апполонни эслатувчи бокира табиат, кўҳна тоғлар бешиги ҳамон бағрида гўзаллик, нафосатни аллалаётгандай эди кўзимизга. XIX аср охирларида археологлар тоғ устида қазилмалар ўтказиб, бу ерда Апполон маъбудининг қароргоҳини топишга муваффақ бўлганлар. Қароргоҳга олиб чиқадиган сўқмоқни «сеҳрли сўқмоқ» деб аташади. Юқорида тоғ тепасида антик театрлардан бири сақланади. Бу ердаги очиқ музейда Италиядан келтирилган нодир ҳайкаллар ҳам топилган. Деворларда озоқ қилинган қулларнинг номлари мраммаларга ўйиб қўйилган, 1800 кишилик театр — стадион шаклида қурилган. Бу ерда Апполон шарафига спорт мусобақаси байрамлари ўтказиларди. Бундай байрамлар қадим Элладада одат тусига кирган бўлиб, улуг одамларнинг ўлимидан сўнг, кўмиш маросимларида ҳам ўтказиларди. Тўрт тарафи тоғлар билан ўралган бу тарихий жойлар зрамиздан олдинги IV асрлардан ҳикоялар сўйлади бизга. Уюлиб ётган мраммалар тошларнинг ҳар бири 2500 йиллик тарихга эга. Мраммалар тошлар, сағаналарга қараб туриб Самарқандимизни эсладим. Ҳар бир кошени, ҳар бир нақшини тиллога тенг Самарқанд обидаларининг ҳар бири бир олам.

Апполон қароргоҳида хазиналар сақланадиган ҳавзалар бор. Улар мраммалардан қилинган. Қароргоҳнинг деворлари тоғлардан кесиб келтирилган мраммалардан иборат. Ҳа, қадимий, кўҳна шаҳарлар кўпинча тоғларнинг устида бўлган. Эндиликда бу кўҳналиклар мраммалардек мангулик қучоғида, уйқуда. Пастда водийларда ҳаёт қайнайди, ҳосил тўла яшнаб турибди. Каналларда, сув ҳавзаларида оби ҳаёт олтиндек товланади. Дехқон янги ҳосилларга эгат олади, фарқ пишган лимонзорларда ҳосил кўтаради. Ўтмиш билан ҳозирнинг, хотиралар билан орзуларнинг юз кўришар маскани бўлган Греция шаҳар ва қишлоқларида юрган кишининг тасавури бойийди. Ўтмишга, кўҳна дунёларга саёҳат қилмоқнинг ўзгача гашти

бўлади, албатта. Лекин асрлар қаърида қолиб кетган шаҳарлар, мрамар қасрлар, обидалар, сеҳрли тор йўлкалардан ўтиб барибир биз букунги қайноқ, баҳашам ҳаёт, меҳнат, ижод давом этаётган қишлоқларга ошиқамиз. Дельфи кўчаларининг бирида македониялик киши билан суҳбатлашиб қолдик. Новча, гавдали, кўзлари кўк бу одам дўкондор экан.

— Греklar майда, паст бўйли бўлади, — деди у. Македонияликлар эса барваста бўлишади... Сизлар қай юртнинг одамларисиз? — деб сўраб қолди у.

Македониялик хорижийнинг сўзларидан биз шуни англадик. У, шубҳасиз, Грецияни македонияликлар босиб олган пайтларда ҳукмрон бўлган хорижийларнинг авлодларидан. Лекин у бу ердаги ҳаётдан кўпам рози эмасга ўхшайди. Македониялик Самарқанд ва Бухорони биларкан. Агар умидим амалга ошса, у шаҳарларни яна бир кўриш орзусидаман, — дейди...

Юнонистоннинг гала-ғовур ўтмиши, унинг абадий барҳаёт обидалари, театрлари, санъат асарлари, кўҳна шаҳар қолдиқлари, асрий тоғлар бағридаги қароргоҳлар бизга қадим юнонларнинг ҳаёти жўшқин ва бесаранжом эканидан ҳикоя қилади. Юқори табақаларнинг ҳаёти муттасил сурурли ўтган. Фуқаро эса меҳнат билан, заҳматли ҳаёт кечирган. Ҳар икки дунё — ўтмиш ва ҳозирнинг бағрида барибир сўзлашга арзигулик ҳикоялар мўл. Инсон хаёллари, инсон умрига ўхшаш тез оқар канал тоғ устидан илон изидек бўлиб кўзга ташланади. Бу канал Дельфи воҳасини Марафон водийси билан боғлаб туради. Канал ҳар иккала водийга оби ҳаёт улашади. Тоғ йўлларидамиз. Ҳар қадамда кафе, бар кўзга ташланади. Ёмғир ювиб ўтган чинорлар бош тебратиб товланади. Ўтмиш билан ҳозир учрашгандек, азиз хотиралар билан келажак орзулари юз кўришгандек булутли осмоннинг бир чеккасидан қуёш мўралайди. Водийда канал устида найкамалак кўринади. Камалак минг бир рангда товланиб турарди. Гўё бу юртнинг минг бир турфа ҳикоялари минг бир кечаларда ҳам тугамайди, — деяётгандай.

Ўтмиш қаъридаги Акрополь

Шаҳар жуда баландда. Акрополь сўзининг маъноси ҳам баланд маъносини беради. Тоғ устида қурилган бу шаҳар юнонларнинг диний ва маданий маркази бўлган. Акропольдан туриб пастга қарасангиз Афина шаҳри пастликда, водий бағрида мудраётгандай кўринади. Акропольнинг чап томонида денгиз чайқалиб турибди. Акропольнинг ёнидага қояни «бахт қояси» дейишади. Қадимда бу қоя ҳакамларнинг ҳукм чиқарадиган жойи бўлган. Акропольни дастлаб Америка археологлари очган бўлиб, шаҳар эрамизгача бўлган I асрда қурилгани аниқланган. Акрополь маъбудларнинг қароргоҳи бўлган. Фалаба маъбудининг қароргоҳи — 6 та улкан мрамор устунлар билан қоя устига қурилган. Бу ерларга одамлар ибодат қилиш учунгина келган, уларнинг ўзлари пастда водийда меҳнат қилиб, ҳаёт кечирганлар. Маъбудларнинг 12 қароргоҳи бўлиб, улар турли даврларда, турли ҳукмронликларда қурилган. Акропольнинг асосий пештоқ қисмини 80 та улкан мрамор устунлар кўтариб туради. Акропольнинг Микен, Адгос каби харобалари сақланиб қолган. Булар ўша давр моддий, маданий ва маънавий ҳаётининг юксак тараққитидан дарак беради. Афинадаги Акрополь комплексидаги бинолар орасида Парфенон диққатга сазовордир. Греция иккинчи жаҳон урушида фашистлар томонидан забт этилган йиллардан Монолес Глезоснинг қаҳрамонлиги алоҳида диққатга сазовор эди. Бу 1941 йил эди, Глезос немис байроғини Акропольдан олиб ташлади, ўзларининг миллий озодлик байроғини тикди. Акропольда Глезосга ўрнатилган ёдгорлик бор.

Акрополь дунёвий аҳамият касб этган музейлар орасида Ангlijадан сўнг иккинчи ўринда туради. Унинг ҳар бири 100 метр келадиган мрамор устунлари бор. Эрамиздан аввалги 2-нчи асрларда унинг бағридаги мрамор ва тиллалар хорижий элларга ташиб кетилди, шу жумладан, Англия музейига жуда кўп нарсалар ташиб кетилган. Акропольни сақлаш ва реставрация қилиш ишлари 20 йил давом этди. Эре-

фио деб аталган блок бутунлай реставрация қилиниб бўлинди. Эрамиздан аввалги IV асрларда турклар Акропольни босиб олиб, қўшимча масжид ва хонақоҳлар, миноралар қурдилар. Бу масжидлар Акрополь деворларининг пастида алоҳида ажралиб турибди. Акропольни ўтмиш қаъридаги оқ мрамар шаҳар дейиш мумкин. Мрамарлар бундан 3000 йиллар аввалги мрамарлар. Улар сутдек оқ. Қуёшда, ойдинда оқ елканлардек улкан шаҳар қоялар бағрида нурланиб кўзга ташланади. Бу мрамарлар бундан 3000 йиллар аввал қандай бўлган экан деган савол ўтади кўнглимиздан.

Тоғ оралиғидаги қишлоқнинг номи ҳам Марафон деб аталади. Унинг 700 кишилик аҳолиси бор. Қишлоқда Марафон кўли ҳам бор. Уни Америкалик қурувчилар барпо қилган бўлиб, узунлиги 280 метр. Бу ерда балиқлар урчитилади. Кўл экин майдонларига сув беради... Марафон билан Афина оралиғидаги йўлларда, тоғ бағирларида ажойиб шиная қишлоқлар бор. Афилоники, Маруси каби қишлоқларда аристократлар яшайди. Қишлоқлардаги уйлар бири-бирини такрорламайди, ўзига хос меъморчилик санъати билан қурилган.

«Олимпик» номи билан аталадиган замонавий стадион бор. 8 минг кишилик бу стадионда халқаро ўйинлар ўтади.

Афинанинг Колонаки райони. Бу ерда аристократ оилаларнинг уй-жойлари бор. «Биллур бурчак» деб номланган магазинда аристократлар учун қимматбаҳо буюмлар сотилади. Бу районда ҳар қадамда «бар» лар учрайди.

Мио Сунис музейида XVII—XVIII асрларга оид кийим-кечаклар, аёлларнинг қимматбаҳо тақинчоқлари сақланади. Бу нарсалар қадимий Микендан топилган. Агат тошлари — эрамизгача бўлган IV—VI асрларга оид тошлардир. Мана бу тилла баргаклар, олтин кўзалар, тилладан ясалган илон тасвири, занжирлар, зирак ва тиллақошлар шимолий Греция — македонияликларнинг ҳаётидан сўзлайди. Банани исми катта юнон бойи ўз хазинасидаги тилла буюмларни музейга ҳада қилган экан.

Адам ва Еванинг уйланиш маросимида оид тасвир. Қадим Юнон адабиётларининг нодир қўлёзмалари ойнавандлар

ичига қўйилган. Бу қўлёзмалар қошида узоқ хаёлга толиб туриб қолдик. Бутун дунё аҳди тан олган қўлёзмалар, адабиётлар улар... «Юнонистон шундай бир жаҳон устахона-сики, — деган эди Белинский, — ҳар қандай шеърят-нафосатни идрок этмоқ учун шу устахонада таҳсил кўрмоғи даркор».

Дарҳақиқат, антик адабиётнинг ана шу ҳусн-жамоли асрлардан буён инсониятни шайдо қилиб келмоқда. Юнонистон билан Рим қуриб берган пойдевор бўлмаганида ҳозирги Европа ҳам бўлмас эди...

Музей залларидамиз... Юнонистоннинг ғарбидан топилган мозаикалар, мраммар фаввора... ундан оққан сув музика садоларини таратган. Бу оҳангни фаввора оҳанглари деб атаганлар. Бу мусиқий оҳанглар остида турк султони ором олган экан.

Араб ёзувлари битилган мис кўзалар. Музейнинг ертўла қисми кенг ва сеҳрлидир. Бу ерда кичик Ўрта Осиё халқларининг миллий кийим-кечаклари сақланади. Улар маникенлар эғнида... Худди қадимги юнонликларнинг кийим дўконига кириб қолгандек ҳис қиласиз ўзингизни. Озорбайжон аёлларининг узун, сарбар кўйлаклари, ажойиб тақинчоқлар. Хоразм аёлларининг кийимларини эслатувчи зарбоф чопонлар, тиллақошлар, духоба бешбел камзуллар, соч попуқлар, белбоғлар. Садаф тақинчоқлар, шокила зиракларга қараб кўзингиз қамашади.

Музей залларининг бирида ажойиб нақшлар билан ўйиб ишланган ёғоч бешикка кўзимиз тушди: Бешик росмана ўзбекча бешикнинг ўзгинаси, фақат сифатли ёғочдан, ўймакорлик санъати билан ишланган, унинг ёнида тувак ва сумаклари ҳам бор. Қайси бир латофатли келинчак боласини бу бешикка белаб аллалар айтганикин? Қайси бир онанинг шунқори ўсганикин бу бешикда? Қайси бир сулув қизалоқ ором олганикин унда? Балки у муҳаббат туфайли осмонда юдузлар шодасига айланиб қолган Персейнинг ёки Андрамиданинг бешигидир. Балки бир ёшида бешикда ётиб илонларни бўғиб ўлдирган афсонавий қахрамон Гераклнинг бешигидир.

Алишер Навоий, Нодирабегимларни тебратган, аллалаган ўлан бешикка ўхшаш бешикни дунё чеккасида ҳам кўрарман, деб ўйламаган эдим. Оналик меҳри, она алласи турли тилларда куйланар, лекин уларнинг маъноси битта — болам тинчлик учун улғайсин, фарзандим эл-юрт хизмати-га ярасин, унинг бошида қуёш бўлсин ҳамиша, мунавварликлар ичра ўссин. Юнон онасининг алласи бошқачароқ оҳангда бўлгандир. Лекин ўзбек онасининг алласига ўхшаш у ҳам дунёда эзгулик тантана қилишини истаган. У ҳам ўзининг барча эзгу тилаklarини куйлаётган алласига кўчирган, у ҳам фарзандининг камолини кўришни истаган. У ҳам бешикдаги нури дийдасига меҳрли кўзлари билан термулган, у ҳам бешикни дунё куррасини тебратгандай тебратган. Дунё чархи, айланиб-айланиб, бешик музейга қўйилган. Лекин оналарнинг фарзандига куйлагувчи алласи ҳамон яшаб келади. Дунёнинг ўзини ҳам камолга етказган нарса асли оналарнинг алласидир.

Бешик ёнида ип йигирадиган чарх турибди. Ўчоқ мўрилари билан. Бу ўчоқларда не-не таомлар пишгандир, атала-умочлар қайнагандир балки, қатиқ ивитадиган кўзалар, ўймакорлар ишлаган ёғоч буюмлар — қўли гул усталарнинг иши. Кипр оролларида топилган жавоҳир тўла сандиқлар. Китоблар — қадим ёзувлари билан. Турк, Эрон, Миср мамлакатларидан келтирилган буюмлар кичик Осиё халқларининг маданиятидан сўзлар эди бизга...

Посейдон — денгизлар устидан ҳукмронлик қилувчи ҳомийдир. Посейдон ибодатхонаси Грециянинг энг гўзал, кафтида ардоқлаган жойида қурилган. Эгей денгизи соҳилларидан — тоғ бағри йўлларида ана шу ибодатхона томон борапмиз.

Чапда Олимпия аэропорти. Бу аэропорт халқаро бўлиб, бизнинг самолётимиз ҳам Софиядан учиб, шу ерга келиб қўнган эди. Эгей соҳилларида қайиқлар, майин қумли пляжлар, кўркам соябонлар кўзга ташланади. Бу соҳилларда сайёҳлар ва грекларнинг ўзи йил бўйи чўмилишади. Афинадан узоқлашганимиз сари табиатнинг гўзаллиги, бокиралиги ортиб бораётгандай туюлади. Аслида ҳам шундай, шаҳар-

нинг ғала-говурларидан чиқиб тинч, сокин ям-яшил сай-ҳонликлар, денгиздек чексизликлар, тоғлардек улуғворликлар бағрига кириб борардик

Ярим орол. Бу ерда бой-аристократлар учун алоҳида меҳмонхоналар бор. Бу меҳмонхоналарнинг баҳоси ҳам аристократларга хос. 24 соатига 42 минг драхма тўланадиган меҳмонхона ҳамиша гавжумдир. У шундоққина тоғ бағрида, денгиз бўйида. Денгизда ҳар хил сув мусобақалари ўтказилади. Тоғлар бағри эса саёҳат учун қулай. Грецияда меҳмонхоналар 1-2-3 классларга ажратилган. Энг ўртача меҳмонхона учун 2-3 минг драхма тўланади...

Денгиз соҳилларида ҳам, тоғ бағирларида ҳам Грециянинг ўтмишини, бу фусункор диёр учун бўлган жангларни ёдга солувчи нарсаларни, ҳикояларни учратиш мумкин.

— Донолар ақл уруғини экадилар, — дейдилар юнонлар, — фозиллар уни суғоради, ҳосил еткуради. Ёвлар эса уни совурадилар. Турклар, форсларнинг босқинчиликларига қарши айтилган бу сўзларда, албатта, жон бор.

Посейдон ибодатхонаси баланд тоғнинг тепасида. Тоғ тепалигидан туриб пастга назар ташлаймиз. Посейдон қояси худди Эгей ва Иона денгизлари туташган жойдан ўсиб чиққан катта, баланд оролга ўхшайди. Дарҳақиқат шундай, икки денгиз бир-бирларига қулоч ёзиб тўлқинлари, туғёнлари аралашиб кетган жойда баланд тоғ қояси бор. Бу Посейдон қоясидир. Сайёҳлар, табиат ошиқлари бу ерга диндорлиги учун эмас, табиатга мафтунлиги туфайли келадилар. Бу қоя бағрида не-не фозиллар, сайёҳ ва археологлар ўз қўли билан битиб кетган дастхатлар бор. Улар орасида биз учун энг қимматлиги Байрон қўли билан ёзилган дастхатдир. Байрон дастхати мрамор плиталарнинг бирига ўйиб ёзилган. Байрон фусункор Юнонистонни жуда севган. У Греция тупроғида жуда кўп бўлган. Умрининг охири ҳам шу ерларда кечган.

Шоирнинг машҳур «Дон-Жуан» шеърий романи тугалланмай қолган. У Юнонистон тупроғида касалланиб, оламдан ўтган. 1923 йилда Юнонистонга сафар қилади. Унинг Сули-отларга бағишланган қўшиқлари, «Кефалония хоти-

ралари», «Юнонистон ҳақида сўнги сўзлар» асарлари (1823—1824 й.) грек халқининг турклар зулмига қарши курашига бағишланган. Байроннинг қатор шеърларини биз ўз она тилимизда севиб ўрганамиз. Қоя устида турибмиз. Пастда икки денгиз тўлқинларидан пайдо бўлган суронни инглиз фарзандининг навқирон ёшида ўз ватанидан олисда қолган юрак тугёнларига ўхшатгимиз келди. Озодлик, эркини севган шоирни бу ерларга олиб келган нарса ҳам ана шу туйғу эди. Антонисос, Эгана ороллари Посейдон баландлиги қаршисида хаёлга чўмган. Бу оролларда Байрон бир неча бор бўлган, сайр қилган.

Болқон ярим оролидан топилган энг қимматли ҳайкаллар мана шу ороллар бағрида асрлар давомида яшириниб ётган.

Посейдон баландлигидаги ибодатхона эрамизгача бўлган 444 йилда қурилган. Ибодатхонанинг 1000 дан ортиқ оқ мрамор устунлари бор. Ибодатхона олдида денгиз ҳомийси Посейдоннинг фил суягидан ишланган ҳайкали бўлган, у олтин сувига йўғрилган. Бу жойларда эрамизгача бўлган I асрда қуллар ҳам бўлган. Италия ҳукмронлиги даврида қуллар тоғ бағридаги конларда мис қазиганлар. Эрамизгача бўлган 888 йилларда қазииш, изланиш ишлари олиб борилган. Хорижийлар бу ерларнинг нодир буюмларини ташиб олиб кетганлар... Буюмларни ташиб кетганлар, лекин юнон тупроғини, юнон табиатини, унинг конларга бой тоғларини, юдуз тўла осмонини, афсона ва ҳикматларга тўла ҳаётини, зайтунзор, лимонзор боғларини ташиб кетолмаганлар. Гомернинг дунёвий ва қаҳрамонлик дostonларини олиб кетолмаган улар.

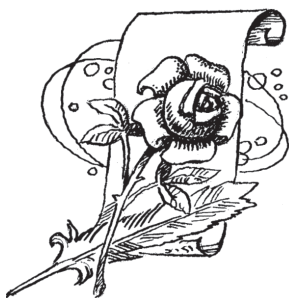
Юнон халқининг тинчлик, осойишталик каби ғоялари, бадийий образлари, гўзал мифлари, ҳикоялари, дostonлари, халқ қаҳрамонларининг ҳаёти, бой тарихий обидалари не не улуғ қалам соҳибларига, санъат даҳоларига илҳом бағишлаган ва бағишлаб келади.

Дунё гўзал, ўлкалар бамисли эртак китоби. Уни варақдаган билан адо бўлмас, уни ўқиган билан тугамас. Саёҳат яхши, сайрлар ҳам. Юнонистон деб аталган кўҳна дунё бағ-

ридаги эртақлар минг бир кечаларга етгулиқдир. Бу кечалар ҳикояси узун. Улар балки шеърларга кўчар, сафарномаларда қайд этилар яна. Нотинч юрак дупурига қулоқ соламан... Она юрт соғинчи билан тепаётган юракда тугён. Бу тугёнлар Ўзбекистон деб аталган диёримга тезроқ қайтиш, унинг тупроғини кўзга суртиш ҳаяжонларидан яралган. Умр бўйи ёзилажак китобим — Ўзбекистонимнинг ҳар бир саҳифасига жоним садақа бўлсин. Йўллар, йўлларга қарайман. Кўҳна тарих бағридан чиқиб, ёш навқирон тупроғимга — Ўзбекистонимга олиб борувчи йўлларга термуламан. Хайр, кўҳна обидалар. Хайр, ҳар бир қатим тупроғида тарих мизгиб ётган афсонавий диёр. Хайр, Байрон юрагини кўксига яширган хиёбонлар. Хайр, Гомернинг кўз нурлари тўкилган зиёбахш қўлёзмалар. Эгей тўлқинлари, хайр-хўш. Хайр, илҳомларта тўлиб-тошган Иона. Мифлар, маъбудалар яхши қолинг...

Тошкент — Афина — Тошкент

**УСТОЗЛАР ВА
ҲАМКАСБЛАР
ЭЪТИРОФИ**

ЭЛ ЭЪТИБОРИ

Элники бўлиш, эл эътиборида бўлиш бебаҳо бахтдир, ша- рафдир, катта меҳнат ва хизматлар эвазига шундай бўлади.

Эътиборхон шундай хизмат қилган ва шундай бахтга эриш- ган азиз ижодкорлардандир, ҳаммамиз севадиган ва асарла- рини ошиқиб кутадиган сўз санъаткорларимиздандир.

Шуни ҳам аввало айтиб олай: муҳтарам Қосимжон ака Охун ўғли нақадар сезгир, ақлли ва соф дили, яхши ният- ли ва нодир саодатли эканларки, янглишмасдан бутун эзгу орзу ва умидларини, юксак одамий истак ва интилишлари- ни, хуллас, бутун эътиборларини ажойиб қизларида мужас- самлаштириб, унга ҳатто Эътибор номини бериб, вояга ет- каздилар, қўлига қалам тутқаздилар, нафосат оламига йўлла- дилар. Қарангки, худди ўша мўътабар ота тилаганларидек, қалам ҳам ниҳоят камолот касб этди ва ҳаммани ҳайратга соладиган бўлди.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам сиз бу қалам соҳибаси билан сўзла- шиб, суҳбатлашиб ёки ёзганларини синчиклаб, қалб кўзи билан қараб ўқиб кўринг, албатта, айтадиган бўласиз:

– У шеър шаклидаги нафосат учун ва нафосат шаклида- ги публицистика учун дунёга келган ва яшамокда...

Биз бир вақт шоирларимиздан бири ҳақида юрак сўзла- рини айтиб ва бир ажиб руҳий ҳолатни кўзда тутиб ёзган эдик: бир нарсанинг, бир ҳиссиётнинг ё воқеанинг ўзи шоир қаламида бошқача ва шоира ижодида бошқача жаранглай- ди. Мана, олинг, замондан зорланиш ёки ўз шахсий ҳаёти фожиасидан шикоят қилиш, масалан, Муқимийда бир хил, Нодирада ўзгача оҳангда эшитилади. Бизда ҳозирги бепоён Ватанимиз ва буюк халқимиз бахти ё бирон аёл дарди ҳам Зулфияда ва Уйғун шеъриятида, албатта, ўзига хослик би- лан ажралиб туради. Эътибор Охунова ижоди муносабати билан бу ҳолатнинг эсимга келиб қолганлиги бежиз эмас, албатта... Ҳа, аёл санъаткорларда аёлларнинг ўзларидагина бўладиган қандайдир ўта ёқимли сеҳрлилик ва чуқур сир-

лилик бор, ҳайратомуз майинлик ва жўшқинлик бор, сабот ва шўхлик, ҳаё ва ҳоказо. Қолаверса, буюклар ардоқлаган ва мафтун бўлган заифалик бор...

Шуларнинг ҳаммасидан бор Эътибор ижодида, шулар уни безаб туради.

Ҳа, Эътиборхон Қосимжон қизи, аввало, жуда ажойиб шоира. Унинг шеърлари заминию замирида икки олам, икки омил ётади. Бири: албатта, ташқи ҳаёт, воқеаларга тўла замон, ундаги кўркамлик ва жиддийлик, кураш ва бунёдкорлик, гўзаллик ва ғаддорлик, бутун қирралари ва кўлами билан инсон фаолияти. Шу боисдан шоирамиз шеърлари жуда сермавзу ва мазмундордир. Иккинчиси: шоиранинг ўзи, унинг ўзи, унинг ўзигагина хос нодир, инсоний фазилатларидир, умуман, ажойиб ва олийжаноб аёлларда мавжуд бўладиган, азалдан шеър ҳамда музыкада, мўйқаламда ва ҳайкалтарош даҳосида куйланган юмшоқ табиат, юксак одоб ва иффат, хуш тавозелик, чуқур мулоҳаза ва теран тафаккур... Яна нималар десам?! Ахир, юрак билан ёзилган асарда аввало муаллифнинг ўзи бўлади. Эътиборхон ижодида ҳам шундай.

Эътиборхон бир нарсани назарга олиб шеърга айлантирса, унинг бу асардаги овози бошқа аёл ва ё эркак шоирлар овозидан, албатта, ажралиб туради, айрича жаранглайди, айрича бадий қимматга эга бўлади. Ҳа, худди шундай! Бунинг устига, у ўз публицистикасида ҳам шоирлигича қолади. Бу ҳам жуда муҳим бўлиб, шу публицистиканинг яна бир ғоят қимматли ўзига хослиги аломатидир, фазилатидир.

Тасодифий эмас, ахир, Эътиборой деган шоира ва публицистни ким билмайди республикамызда?! Биздагина эмас. Фаолияти кўлами кенг бўлиб, бутун диёримизни ихота этадиган ва ундан ташқарилардаги минг-минг қишлоғу шаҳарларга етиб борадиган радио ва зангори экранда, газета, журнал ва мушоиралар ҳамда анжуманларда тетик овози янграётган, хонанда ва созандалар хазинасини бойитаётган, юксак маънавият ва кўркам нафосат мухлисари дилини ҳар куни мафтун этиб, ҳаётини безаб келаётганлардан бўлган Эътибор Қосимжон қизи Охуновани ким танимайди, дейсиз?!

Асосий гап билишда ва танишдагина эмас, албатта, мухлис миллионлар томонидан айтилаётган таҳсину ташаккурларда ҳамдир. Ахир, у ўз ижодида энг буюк инсон даҳоси илҳомидан ва зиёсидан, қаҳрамон халқимиз баҳодирликларидан, машъум эски олам инқирозидан ва озод ҳаёт учун олишувчилар ғалабасидан, янги олам, янги тарих тантаналаридан, бепоён Ватан ва улкан оила шукуҳидан, олтин, дур — дон ва пахта шавқидан, она осудалиги ва бола бахтидан, ҳайқириқли завод ва ақлли машиналар мўъжизаларидан ажойиб нафосат гулдасталарини яратиб, гўзаллик шайдолари ва меҳнат аҳлларига туҳфа қилиб келаётган саховатли шоирадир, шеърдагина эмас, публицистикада ҳам шундай.

Унинг публицистикаси маълум маънода шеър руҳи билан суворилгандир, образли бадиият намунасидир. Унинг публицистикасида шу шоира қалби қўри, қудрати ва ҳарорати бор, исёнкорлик ва осудалик ҳиссиёти, соқитлик ва собитлик фазилати, сафоли музыкаси бор, бу шоира ҳужумкорлиги, малоҳати ва назокати бор. Хуллас, публицистикасида ҳам ана шундай серқирра шоира эканлиги сезилиб туради, шундай шоира публицистикаси ёҳуд ҳикоялари, қатралари эканлиги билиниб туради.

Айниқса, ҳозирги замон публицистикасида бундай бўлмоқ осон иш эмас, асло. Маълум маънода шеърдан ҳам қийин ва мураккаб

Шу ҳақда улкан замондош адибларимиз жуда қимматли фикрлар айтган эдилар. Шу жумладан Николай Грибачев мана нима деган эди:

«Публицистика ҳозирги замоннинг олдинги жабҳасида ҳаракатдадир ва ўз фланглари — томонлари билан адабиёт ҳамда журналистикадан таркиб топгандир. Кўп фанлар бирикмаси билан иш кўрадиган бионикага ўхшаб, у ҳар хил манбаларга асосланади: журналистикадан ахборотни, бутунги ҳаёт фактлари, ҳодисалари, воқеаларига ўткир-жиддий эътибор беришни олади; социологиядан, сиёсат ва фалсафадан тадқиқот методларини ва кенг умумлаштиришларни олади; адабиётдан мажозийликни, образлиликни, типиклаштиришга

интилишни, ихчамликни ва эмоционалликни, жонли, макроқди шакли олади».

Қонстантин Симонов ҳам ёзувчининг бугунги жамият, эл-юрт, адабиёт вазифаларини бажаришдаги иштироки, роли ҳақида сўзлаб, матбуот, радио, телевидение, кинонинг публицистика, очерк жанрларига борган сари кўп мурожаат қилаётганликларини қайд қилиб, уларни: «Адабиётнинг энг оператив жанрларидир», — деган эди. «Адабиётнинг кенг жамоат билан, айтиш мумкинки, ниҳоят даражада катта омма билан алоқада бўлишининг янги имкониятлари бор. Публицистика ҳамиша ўз сўзини мумкин қадар кўп одамларга айтишга ҳаракат қилади».

Дунёга шуҳрати кетган ёзувчиларнинг бу айтганлари бадий публицистика адабиётнинг нақадар муҳим ва мураккаб жанри эканлигини кўрсатади ва шу соҳада қалам тебратаётган одамнинг ижодий иши нақадар оғир ҳамда серқирра эканлигини, вазифаси нақадар жиддий ҳамда масъулиятли эканлигини таъкидлайди.

Ажойиб қизимизнинг публицистика, ҳикоя, қатралари ҳақида бир шингил сўз ёзиш муносабати билан эсимга юқоридаги устозлар таърифи тушгани бежиз эмас, албатта. Мана ҳаммаси бўлиб кейинги бир неча йилдирки, шу улкан жабҳа — соҳада жанговар қалб ва ўткир қалам билан жавлон уриб, ҳатто «гвардиячилар» ила мусобақа қилаётгандай бўлиб, бунда катта ютуқларга ҳам эришган ҳолда ижод қилиб, миллионларни ҳақли тарзда маҳлиё ҳам қилиб келатганлардандир Эътиборхон.

У йиллар тўкилган тер ва бедор ўтказилган тунлардан, элу юртга хизмат қилиш иштиёқи ва наф етказиш истагидан унгандир. У, тутқич бериши қийин бўлган илҳом парвози ва завқидан, гўзал ҳаётимиз овози ва шавқидан, улуввор халқ ишлари мақтови ва ажойиб инсоний фазилатлар мадҳидан унгандир. У воқеликни, фактларни теран тадқиқ этиш ташвишлари ва чигал фалсафий муаммоларни ечиш андуҳларидан, фикрлар қаймоғини ифодалаш воситаларини ахтариш азоблари ва образ яратиш азиятларидан, ижодий ютуқлар севинчи ва қонуний ғурур туйғуларидан ун-

гандир. Хуллас, у омма олдидаги бурч, масъулият ва муҳаббат ҳиссиётидан таркиб топгандир. Шу боисдан, муаллиф чўнг самимий табрик ва тасаннога сазовордир. Ҳа, худди шундай! Қалам соҳибасининг яратувчилик баҳодирлиги борган сари ёрқин барқ ураверади. Бу баҳодирликдан баҳра оладиганлар адади ортаверади. Таҳсин ҳам баланд ва мўл бўлаверади.

Ҳа, ўта юксакликлар кутмоқда Сизни, азизамиз! Оқ йўл, тилаганимиз шу!

Қани энди Эътиборхонлар қатори кўпайса деган орзуимиз ҳам бор...

*Воҳид Зоҳидов,
академик*

ОТАШНАФАС ШОИРА

Эътибор Охунова «Нигоҳим янги уфқлардадир» сарлавҳали публицистик очеркида бундай деб ёзади:

«Замон билан ҳамқадам бўлишга интилиш, зиммасидаги масъулиятни юрак билан ҳис қилиш, халқ ишончини оқлаш иштиёқи оддий ўзбек қизини камолотнинг катта манзилига олиб чиқишига шоҳид бўлиб турибмиз. Унинг гўзалликка, меҳнатга, бунёд этишга, обод қилишга чанқоқлигига, узоқни кўзлаши, ўзбек аёлига хос инсоний фазилатлари билан меҳнат қаҳрамонлари қаторига кирди. Бизда бундай меҳнат қаҳрамонларининг, гўзаллик ижодкорларининг туғилиши, камол топиши табиий бир ҳолга айланди. Худди тонгда қуёш чиқиши табиий бўлганидек. Бу мунавварлик, бу яратувчилик тўлқинида янгича сифат ўзгаришлари рўй бериши, янги уфқлар забт этилиши ҳам табиий».

Адиба бу самимий сўзларни Мирзачўл қаҳрамони машҳур пахтакор ҳақида ёзган бўлса ҳам, бу тиниқ, сермазмун фикрлар унинг ўзига ҳам бевосита тааллуқдир. У кўп йиллик ижодий изланишлар, муттасил ўқиб-ўрганиш, тинимсиз ижодий меҳнат натижасида элимизда ардоқли шоира ва адиба бўлиб танилди, Эътиборхон ва унинг сафдошлари Гулчехра Нуруллаева, Гулчехра Жўраева, Ойдин Ҳожиева, Ҳалима Худойбердиевалар, яна ўнлаб истеъдодли шоира, адибалар унутилмас ёзувчи опаимиз Ойдин ва севимли шоирамиз Зулфия мактабида таҳсил кўрган, буларнинг издошлари бўлиб камол топган етук ижодкорлардир.

Эътиборхон катта умид билан қўлига қалам ушлади ва уни шу кунгача назмда ҳам, насрда ҳам баробар тебратиб келмоқда. У ўз тенгдошларига нисбатан анча сермаҳсул: кейинги йигирма йил ичида 14 та шеърий тўплами нашр этилганлиги, ўнга яқин ҳикоя, очерк, публицистик мақолалар китоби чоп қилингани шундан далолат беради. Лекин тан-

қидчилигимиз заршунослари менга: «Адабиётга миқдорга қараб эмас, сифатга қараб баҳо берилади-ку?»— дейишлари мумкин. Мен уларга дарҳол жавоб бериб қўя қоламан: «Эътибор Охунова насрда ҳам, назмда ҳам энг долзарб мавзуларни қаламга олиб, чиниқиб етилган — ўз услубида, маҳорат билан ёзади. Унинг насрига публицистик ўткирлик, шеърига оташин жўшқинлик хос. У ҳар бир асарида ҳаётнинг далзарб муаммоларини кўтариб чиқади, замондошларининг ёрқин сиймоларини тасвирлайди».

Шоиранинг «Тонгда», «Марҳабо, баҳор», «Кўнгил дафтари», «Ҳаёлимда сен», «Камалак», «Лирика», «Йиллар», «Биллур қатралар», «Мен тонгни уйғотдим» номли тўпламлари, «Достонлар»ини ўқиган китобхон унинг маҳорати йилдан-йилга камол топиб, қалами бақувватлашиб борганига ишонч ҳосил қилади. Эътиборхоннинг болалар учун нашр этилган «Бобомга совға», «Осмон — оймоманинг кўрпаси» тўпламларига киритилган шеърлари ҳам жажжи ўқувчиларга тушунарли тилда, равон ёзилган, буларнинг кўплари алақачон ёд бўлиб кетган.

Адибанинг «Бир жуфт терак», «Олам гуллар оғушида», «Субҳидам саболари» номли насрий тўпламларига кирган ҳикояларида янгича турмуш масалалари ҳақида баҳс боради, оналар ҳақида меҳру ҳурмат билан нақл этилади, эзгу туйғулар: севги, вафо, дўстлик тараннум қилинади. Биз унинг очеркларини ўқир эканмиз, меҳнат қаҳрамонлари — Ўзбекистон юдузларининг ёрқин сиймоларини кўрамиз. Адиба ҳаётни яхши билади, тез-тез сафарларга чиқиб туради, пахтакорлар, ишчилар, боғбонлар, чорвадорлар, зиёлилар билан учрашади, бунёдкорлик жараёнини ўрганади, чуқур ўйлаб, мавзунини текшириб, кейин қалам тебратади.

Адибанинг бир қанча ҳажвий ҳикоялари ҳам бор. Буларнинг баъзилари «Қулоғингизга гапим бор» номли тўпламга кирган, янгилари вақтли матбуотда ҳам тез-тез эълон қилиб турилади. Адиба ҳаётда ҳамон учраб турадиган эскилик сарқитларини, айниқса, хотин-қизларнинг шаънига доғ соладиган иллатларни фош этади, каттиқ қоралайди.

Эътибор Охунованинг ҳикоя, очерк ва публицистик мақолаларини ўқиган киши қалам соҳибаси қайноқ завқининг сеҳрига берилиб, унинг насрда ҳам шоира эканлигига қаноат ҳосил қилади. Унинг «Баҳор билан суҳбат» номли тўпламида «Файзиёб умр» сарлавҳали бир туркум бадиалари эълон қилинган. Буларнинг ҳар бирини бир дoston ёки баллада дейиш мумкин. Мана, «Мен — Султон Жўра юртиданман» сарлавҳали бадианинг бошланиши:

«Мен Султон Жўранинг йигитлик чоғлари ўтган кўҳна Андижонданман. Унинг ширин-шакар қизалоқлари — Нурия, Румия, Илҳомиялар ўйнаган чанг-тупроқ кўчалардан мен ҳам ўтганман. Султон Жўра қулочини ёзиб, тўлқинлар билан беллашган лойқа анҳорларда мен ҳам кулча оқизганман. У илҳомини излаб келиб, соясида тин олган мажнунтол баргакларидан сочпопуклар таққанман. Ҳа, фақат унинг йигитлиги Иккинчи жаҳон урушининг суронли йилларига тўғри келди, мен эса унинг қаҳрамонликлари билан чорак аср оша ошно бўлдим...»

Ёзувда, тасвирда мана шундай самимийлик, юксак бадиийлик, рангу жилоларга бой тил Эътибор Охунованинг сермазмун, серқирра ижодига хос фазилатдир.

Шоиранинг биринчи устози унинг ўз отаси Қосимжон Охунов бўлди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг сафдоши, Ўзбекистон халқ артисти, ҳофиз Қосимжон ака қизида шеърятга истеъдодни илк бор пайқагач, унинг ижодий ўсиши, маънавий камолоти учун ҳамма шароитни яратиб берди. Эътиборхон олий маълумотга эга бўлди, Комил Яшин каби меҳрибон устозлар қўлида тарбия топди, кейинчалик турмуш ўртоғи,— таниқли маданият арбоби Сирожиддин Камолиддинов севимли рафиқасига ҳамиша мададкор бўлди. Эндиликда шоира бахтли оиласида фарзандлари билан ҳаётдан мамнун: ишида, ижодида, ижтимоий фаолиятида тиниб-тинчимайди. У янги-янги асарлар ёзиб, кенг китобхонлар оммасининг ҳурмат ва эътиборини қозонмоқда.

Ёзувчининг асари қайси тилда ёзилишидан қатъий назар, агар у ўз халқи ҳаётини юксак ғоявий-бадиий са-

вияда тасвирлаб берса, ўз миллий адабиётида воқеа бўлса, дарҳол рус тилига ва бошқа қардош тилларга таржима қилиниб, умумхалқ мулкига айланади. Эътиборхоннинг асарлари ҳам рус тилида нашр этилган «Йиллар», «Ватан шу ердан бошланади», «Йўллар чорлар» номли шеъррий тўпламлари китобхонларга манзур бўлди. Шоира ўзи ҳам таржима иши билан кўпдан буён шуғулланиб келади. Китобхон унинг таржимасида рус шоиралари, Вероника Тушнова, Римма Казакова, Ольга Ипатова, машҳур арман шоираси Сильва Капутикян, тожик шоираси Мавжуда Ҳакимова ва бошқа қардош шоиралар ижоди билан танишган.

Эътибор Охунова қўшиқчи шоира сифатида ҳам халқимизга ардоқли. Унинг шеър ва ғазаларига кўпгина моҳир бастакорларимиз куй басталаганлар. Бу қўшиқларни бошқа шинавандалар қаторида унинг ўз падари бузруквори — кекса ҳофиз Қосимжон ака ҳам ҳар тонг радио орқали тинглайди, шоира қизи билан фахрланади.

Шоиранинг лирик ва етук асарлари уни энг яхши ўзбек шоирлари қаторига кўшди. «Қуёш қасидаси», «Биз — дарёлармиз» дostonлари воқеа бандлиги эътибори билан эпик услубда ёзилган бўлса ҳам, воқеалар замиридаги чексиз инсоний ҳис-туйғулар ҳаяжони китобхон қалбини тугёнга солиб, уни нурли мақсадларга, олий мақсад чўққиларига чақиради.

Эътибор Охунованинг бир қанча асарлари муносиб тақдирланган. Шоира «Ҳурмат белгиси» ордени билан тақдирланган. Адабиёт соҳасидаги хизматлари учун шоирага «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» унвони берилган.

Сиз, азиз китобхон, ҳар бир шеър, дoston, ҳикоя, очерк, мақолани ўқиганда шошмангиз, шоиранинг давр, ҳаёт, одамлар ҳақидаги мулоҳазалари, мушоҳадалари устида бамайлихотир ўйлаб кўрингиз, сабоқ олингиз.

Адабиёт — ҳаёт ва ҳақиқат кўзгусидир. Адабиёт жамиятдаги қурилиш жабҳаларидаги улкан ишларни, халқнинг қаҳрамонлиги ва жасоратини акс эттиради. Бу фахрли ва-

зифани Ўзбекистон ёзувчилари ҳам шараф билан адо этмоқдалар. Оташнафас шоира, моҳир адиба, фаол жамоат арбоби Эътибор Охунова ҳамон баракали ижод қилиб келмоқда.

Биз ардоқли шоирамизни кўп қиррали ижодининг маҳсули — «Сайланма» билан қутлаймиз, унга умрбод ижодий равнақ тилаймиз.

*Ҳамид Фулом,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси,
Давлат мукофоти лауреати*

КЎНГИЛ АФСОНАДИР

Олтмишинчи йиллар. XX аср иккинчи ярмидаги ўзбек шеъриятига бир гуруҳ ёш йигит ва қизлар дадил қадамлар билан кириб келдилар. Хусусан, шоиралар овози бу гурунгда алоҳида жаранг касб этган эди. Эътиборхон Охунова ана шу ижодкорлар даврасига мансубдир. Бу авлод ўзбек шеъриятига янгича дилраболик бахш этди. Инсон қалбининг энг эзгу орзу тилаклари, умид-ишончлари шоира қаламида ўзининг илҳомли ифодасини топа борди.

*Димоғимга урилади гул иси,
Юртим, сенсан толеимнинг юлдузи.
Истиқлол... бу ҳар кимнинг ширин сўзи,
Болу неъматларга тўлди юрт кузи,
Осмон тўқар боғларимга юлдузин,
Маҳзунлигим тарки барбоғ айлади.*

Ўз она юрти, ўз она халқи учун ғурур ва ифтихор, айни замонда катта масъулият, муҳаббат туйғуларини куйлаган бу мисралар ўз мустақиллигини мустаҳкамлаб бораётган Ўзбекистонимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида жўш ураётган ҳаяжонли кечинмаларга доимо ҳамоҳанг янграйди.

Шоира шеърларида ҳар бир қалбга энг яқин, унинг маънавий гўзаллиги ва бойлигининг тимсоли бўлмиш чин севги туйғулари ўзига хос бадий тараннумини топган. Лирик қаҳрамон ўз севгисида қойим, аммо бу туйғуни қадрлай олмовчиларга ачингани ҳолда, ғурурни балад сақлай олади. Инсоний ғурур, инсоний қадр-қиммат учун озурдажон бўлган кўнгил, қалам шундай ёзади:

*Баъзан шундай бўлади,
Андишада турар аҳли донишлар.
Ногон тили гапни гапга улайди,
Машъалман дер бир лаҳзалик ёнишлар.*

Эътиборхон Охунова фикр доираси гоят беканор бир ижодкордир. Унинг шеърларида ўзбек аёлининг кенг қалби, унинг тинчлик, биродарликка садоқати, умид, ишонч, андиша каби инсоний фазилатлар ҳамиша улуғланади.

Шоиранинг шеърларини ўқиб, анлаганларим, юрагимга жо қилганларимнинг ҳаммасини қаламга олмоқ душвордир: — «Бедор кўнгилнинг кўчалари гоҳо кенг, гоҳо тор, кўнгил қилга айланади гоҳи. Бундай чоғларда қалам соҳиби кўнгил гўшасига беркинганча зариф хаёлларга фарқ бўлур...»

Яна: — «Инсон юраги бепоён музофот, мамлакатга тенг. Бу мамлакатда гўзаллик, муҳаббат, нафрат, қабоҳат, эзгулик яшайди. Уни гоҳ тугёнлар чарчатади, қиймалайди. Фурбатлар нуратади.

Уни умид, ишонч авайлайди. Муҳаббат бошларини силайди, овутади. Унда гоҳ шам йилтирайди, гоҳ зимистон чодирини ёяди. Кўнгилнинг ўз қуёши бор, у порлаб чиқади, ботади ҳам»... «Кўнгил кенг, бепоён музофот. У дунёларни сиғдиради. Олам дардига жой беради ўзидан. Лекин баъзан дардли кўнгил ўзига жой тополмайди»...

*Фунчага термулдим... Ул хангон бўлди,
Дилимдан ранг олиб, минг чангон бўлди,
Сарин елар боғда саргардон бўлди,
Гулнинг сувратини чиза олмадим.*

«Баъзан кўнглимга меҳмон бўлган мўътабар туйғулар, азиз хотираларга сажда айлаб, маҳзуна сатрларни қоралагум», — деб ёзади шоира. У яна шундай деб ёзади:

«Аслида бу маҳзуналик эмас, кўнгилнинг буюргани, унинг дилхоҳ, салтанати ичра ёлғиз соҳибига деганлари. Маҳзун сатрларим менинг забунлигим эмас, мағрурлигимдир»...

*Сиз гағал сўз айтманг, юрагим зорли,
Мисқол озорни ҳам бўлмайди ортиб.
Билмам, андуҳларнинг поёни борми,
Билмам, гарг юкини бўларми тортиб.
Билмам, бу дил маҳзуналик айлаб,
Қутиларми гарднинг сафрларидан.*

*Бу юрак бир чимдим нурга зор чайла,
Адашмиш туғённинг саҳроларида.*

Шоирамиз битган манзумаларни ўқиб англаганларим кўпдир ва ҳўбдир. Унинг юрагида айтилгувси ўланлар, аллалар, кўҳна бу дунёнинг бошини силагувчи тилаклар, умидлар, орзулар улғаймоқда.

«Дунёнинг тинчлиги — кўнгилнинг тинчлигидир» деб ёзади шоира, бадиаларининг бирида. «Инсон юраги керагида гул, керагида шамширдир. Дунё инсон юрагидан бошланади. Юрак ҳеч нарсага бўйсунмайди. На қиличга, на буйруққа, на ҳукмдорга. Икки олам сарвари ҳам, ҳукмдори ҳам унинг ўзи. Юрак буюрмайди, илтижолар қилади холос. Кўнгил керагида майсалар кўксига титраган шабнамга, керагида метин қояларга айланади»...

*Тилга кирсин момоларнинг ўт байти,
Осмон заминига севгисин айтсин.
Бир сўз — гилни бир асрга улғайтсин,
Кўнгил ўссин, кўнгилдан меҳр қайтиб.*

Эътиборхон Охунова узоқ йиллар давомида Ўзбекистон маданиятининг мўътабар даргоҳларидан бири «Қизил Ўзбекистон», «Совет Ўзбекистони», «Ўзбекистон овози» газетасида хизмат қилди. Бу ердаги бой ижодий муҳит шоиранинг ўз шеърларида давримизнинг энг муҳим, халқимиз ҳаёти учун ғоят долзарб бўлган мавзуларга мурожаат қилмоғига ёрдамлашди. Уни публицист сифатида камол топувида муҳим ўрин тутди. 1993 йил 18 июнда «Ўзбекистон овози» да эълон қилинган Эътиборхон Охунова қаламига мансуб «Биз сув ичган дарёлар» мақоласи бундан яққол далolat беради.

Бу асар кейинчалик 2007 йили катта бир китоб сифатида чоп этилди. Эътиборхон Охунованинг «Биз сув ичган дарёлар» китоби ўзбек публицистикаси, мемуар адабиёт ҳамда бадиий насрининг қимматли намуналари қаторидан жой олажаги аниқ.

«Биз зарралар, қатралар ул буюк қоялар — устозларнинг пойидадирмиз. Юртимизнинг, адабиёт ва санъатимизнинг

бешигини тебратган чинорлар-устозлар ёдимизда. Наздимда, устозлар сабоғи, ўғитидан ҳам қимматлироқ дунё йўқдир. Бу ёруғ олам, бу соҳир дунёда ўлмайдиган не бор? Устозлар ўғити ўлмайди. Орзулар ўлмайди. Нодонни доно, тупроқни кимё айлаган не? Устозларнинг сабоғи, ўғитидир»... деб ёзади шоира, адиба.

Шоира ёзган қайдларда яна шундай сўзлар изҳорини ўқидим: «Юракда орзу, тилақда умид, ҳаётда ишонч туйғуларини вояга етказган ким? Устозлар. Уларнинг сабоқларидир. Умрнинг энг ёруғ сонияларини алқаб, энг қоронғу гўшаларини ақл, шуур, сабр, идрок машғали билан ёритиб яшашга ўргатган ҳам устозларимиздир».

*Боғ борки, бу борлиқдан гул иси таралади,
Меҳр дояки, дилнинг муниси яралади.
Устозларки бор, порлоқ келгувси яралади,
Яратгансиз мангулик, ўлмайсиз, устозларим.*

* * *

*Қоялар умрини сўрардим унга,
Қоялар поклиги кўксига аён.
Мен шогирд, етолсам йўлнинг сўнгига
Тиз чўкиб, пойини ўпгум бегумон.*

Бахтнинг даргоҳи олисдир. Жуда олис, — деб эътироф этади шоира. Унинг даргоҳига етиб бормоқ учун қиз бола ўз орини, ғурурини, номусини асрамоғи керак. Негаки, бахт оёқлар остида ястаниб ётувчи нарса эмас. «Қизлар дафтари»га битилган қатор манзумаларда, айниқса, бу фикрлар мисралар қатига қизил ишларга тизиб сингдирилади.

«Ор-номус, бу — қароғлар ичинда, киприкларнинг устида яшаш учун яралган. Ор-номус, бу — қонимизда, жонимизда айланувчи қудратдир. Ибо, иффат пардасига ўралган қиз покизадир, улуғвордир яна. Иффат қиз юрагининг чироғидир. У соҳибининг йўлларини, кўнгил кулбасини нурафшон айлагувчи бир нурдир»...

*Кўзингга севинчлар сурати,
Кўксингга кўкламнинг ифори,
Дилингга шу замин қуғрати,
Беғубор севгининг оҳори.*

«Аёл юрагини қўриқлаш — меҳрни қўриқлашдир, — деб ёзади шоира. — Муҳаббатни, ғурурни, иймонни авайлашдир. Аёл юрагини қўриқлаш, бу — лутфни, закийликни, зарифликни қўриқлашдир, улуғлашдир, — деб эътироф этади у яна. Дунёи зорни асраган, улғайтирган, аллаларни, ўланларни, ёр-ёрларини асрашдир. Ватанни, она заминни қўриқлашдир».

*Йўлин тўсманг меҳр юрсин дунёда,
Дилга дилхоҳ тахтин қурсин дунёда.
Мисқолламанг, қизғонмангиз меҳрни,
Ул қароғлар узра турсин дунёда.*

«Дунёда ҳеч қаримайдиган, эскирмайдиган, кўнгилга урмайдиган бир неъмат, бир кимё, бир нури ҳидоят бор. У меҳрдир. Инсон боласи бир умр ана шу нури ҳидоятга ташна, зор яшайди. Сувга ташналиқдан меҳрга ташналик ёмон. Инсонни инсонга муқаррам айлаган нарса ҳам шу меҳр-муҳаббатдир», — деб ёзади шоира. Шу фикр унинг қатор шеърларининг ҳам асосий мавзуи эканини кўраимиз.

Дунёи дуннинг барча бойликлари, ёруғ бу оламнинг зебу зийнатлари билан шод бўлолмаган инсон кўнгли инсон боласининг биргина меҳрли сўзидан шод, обод бўлиши мумкин.

Меҳр оддий тупроқни ҳам кимёларга айлантиришга қодир бўлган қудратдир.

Шу меҳр туфайли инсон инсонни излаб топади, соғинади. Шу меҳр туфайли одамлар бир-бирининг гуноҳларини кечирадилар. Шу меҳр туфайли катта, кенг музофотлар, дунёлар бир-бирига бағрини очади.

Одам боласининг кўз ёшлари мармар тошларга дарз солар экан. Одам боласининг меҳри эса, замонни — дунёни тебратар, камолга етказилади. Қиличнинг кучи етмаган дунёларга меҳрнинг кучи етади.

Салафларимизнинг ёдини олиш, улар ўтган жойларни тавоф айлаш, обод қилиш халқимизнинг азалий одатидир.

Дуру жавоҳирлар, тўкин дастурхонлар билан дилшод бўлолмаган кўнгил баъзан лутфли, самимий дил сўзидан яйраб, ойдай тўлишади.

Айниқса, устоз кўнглини олиш, уларнинг ёдини улуғлаш... менимча, дунёнинг барча тансиқ неъматларини уларга ҳадя этиш билан баробар.

Китобни мутолаа қилиб, варақлаб ўтириб муаллифнинг ўз устозларига, муаллиму шогирдлари, ҳамкасблари, уни катта ҳаётга йўллаган отаси, онаси ва умр йулдошига — ўтмиш салафларига дил эҳтиромини, самимий муҳаббатини, юрак сўзларини англадим. Китобдаги самимийлик кўнглимга чироқ ёқди гўё.

Муаллиф ўзига илк алифбе сабоғини берган, она юрт, азиз маъво муҳаббатини улуғлайди.

Катталарга таъзим бажолаб, кичикларга мурувват қилиб, авайлашга ўргатган устозларини камоли эҳтиром билан ёдга олади.

Ҳазал, шеър ишқини юрагига жо айлаган отасини, онасини улуғлайди.

Эътиборхон шахсий турмушида ҳам тўқис яшаган. Унинг турмуш йулдоши Сирожиддин Камолиддинов санъатшунослик фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистонда маданий қурилиш, хусусан театр санъатини ривожлантиришда катта хизматлар қилган эдилар. Афсуски, у киши бемаҳал ҳаётдан кўз юмди. Уларнинг катта ўғли Шамсиддин Камолиддинов олим, ЎзФА Шарқшунослик институтида араб тилидаги қўлёзма манбалар буйича докторлик диссертациясини муваффақият билан ёқлади.

Бу докторлик ишининг ёқлануви бир оилагагина тааллуқли ҳодиса эмас. Шунингдек, у қатор илмий рисоалар, юзлаб илмий мақолалар яратди, халқаро илмий анжуманларда маърузалар қилди. У яратган рисоаларга олимлар ижобий баҳо бердилар. Бу ўзбек халқининг янги авлоди катта авлод ишларини давом эттираётгани, бу ишга ривож ва равнақ бағишлаётгани, тинч ва оромли ҳаёт тилаган оналар орзусининг амалга ошаётгани демакдир.

Шоиранинг бу эзгу тилаги амалга ошаётганига яна бир мисол унинг қизи Нигора Камолиддинова ижодидир.

Бу ёш олима ўз ихтисоси филологияни мукаммал эгаллаган. Педагогик фаолият сирларининг моҳир билимдони. Мана неча йиллар давомида маориф соҳасида хизмат қилади. Янги авлодларни тарбиялаш, уларни эзгулик идеалларига садоқат руҳида шакллантирмоқдек олийжаноб ишга ўзини бағишлаган.

Нигора Камолиддинова ўз онаси Эътиборхон Охунованинг шоира, публицист, жамоат арбоби сифатида амалга оширган хайрли ишлари тўғрисида гўзал бир асар яратди. Унда шоиранинг бутун ҳаёт йўли, ижодий фаолиятининг туб моҳияти ўзининг ёрқин ифодасини топган. Уни ўқиган ҳар бир одам ҳам онасига, ҳам унинг пуристеъдод фарзандига тасанно дейди. Бунга мен тўла ишонаман.

Мен муҳтарама шоирамиз Эътиборхон Охуновага, бутун Ўзбекистон ижодкорларига, уларнинг халқимиз, ўлкамиз бахт-саодатини таъминлашга қаратилган фаолиятига янги, улкан ижодий ютуқлар тилаб қоламан.

*Академик Азиз Қаюмов,
2008 йил*

ТАВСИЯНОМА

*(Шоира Эътибор Охунованинг
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
аъзолигига қабул қилиниши учун)*

Сўнгги йилларда, айниқса 60-йилларнинг биринчи давра-
расида адабиётимизга кириб келган ёш овозлар қаторида,
хусусан, ёш, истеъдодли шоираларимиз сирасида Эътибор
Охунованинг садоси адабий жамоатчиликнинг диққатини
ўзига жалб қилмоқда, зеро унинг кичик, пухта, самимий
шеърлари бу ёш муаллифнинг оригинал поэтик қувватига
далолат қилмоқда.

1961 – 1964 йиллар мобайнида шоиранинг «Тонгда»,
«Кўнгил дафтари» ва «Марҳабо, баҳор» номли учта кичик
шеърлар тўплами нашриётлар томонидан босиб чиқилди.
Булардан ташқари республиканинг даврий матбуотида –
«Шарқ юдузи», «Ўзбекистон хотин-қизлари» журналида,
«Совет Ўзбекистони», «Тошкент ҳақиқати», «Ўзбекистон
маданияти» газеталарида Эътиборхоннинг 60 га яқин шеър-
лари босилган.

Эътибор Охунова шеърларининг марказий мавзуи – у
яшаган давр кишисининг ахлоқи, унинг бош ғояси –
одамларни Ватанга садоқат руҳида ва юксак фазилатларга
эга инсон сифатида кўриш, унинг асосий мундарижаси –
жамиятимизнинг ярмини ташкил этаётган ўзбек хотин-қиз-
ларининг бой маънавий-ижтимоий ҳаётидир.

Севги, оналик бурчи, фарзанд тарбияси, ижтимоий бурч
ва оила, муҳаббат ва олижаноблик, нафосат ҳам Ватан ишқи
каби долзарб мавзулар шоирамиз ижодининг асосий моҳи-
ятини ҳал қиладиган масаладир.

Эътиборхон учун хос нарса – эркин ўзбек аёлининг
ҳақи-ҳуқуқини ифтихор билан англаш, сеvgи қуёшининг
баҳридан файзиёб бўлиши ва шу билан бир қаторда биз-
нинг миллий анъаналаримиздаги энг яхши хусусиятларни

– аёл иффатини, қиз шарафини, она жонбозлигини муҳофаза қила билишдадир. Бунинг яққол мисоли «Марҳабо, баҳор» тўпламидаги кўпчилик шеърлар, шулар жумласидан. «Кел», «Уялинг!», «Висол» каби гўзал лавҳалар бўла олуру.

Сўнгги бир-икки йил арзида Эътибор Охунованинг журналистик, публицистик мақоланавислик қобилияти ҳам газетхонларга аён бўлиб қолди. Бу мақола ва фелъетонларда ҳам муаллифимиз янги оила ва янги давр ахлоқига ҳалақит берадиган сарқитларни журъат билан фош қилиб ташлайдики, бу фақат унинг адабий фаолиятида кўп қиррали ҳолатининг бошланишига далолат қилади.

Эътиборхон шеър маданиятини анча эгаллаган, бадиий воситаларни танлаб олишга ўрганаётган, ишқий-ахлоқий лирика соҳасида ҳали кўп иш қилиши мумкин бўлган умидли шоираларимиздандир.

Умидворманки, адабий муҳитда фаолроқ, қатнаб туриб шоирамиз ҳаётнинг чуқур муаммоларини дадил қаламга олишга ва бадиий ифода усулларини бойитишга муяссар бўлур.

Ҳарҳолда, бугунги кунда қатор тўпламлар, ўнлаб мақолалар, талай шеърлар эгаси бўлмиш Эътиборхон ўз овозига соҳиб, оригинал дастхати бор бўлган бир шоирадирки, унинг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлиб қабул қилиниши маъқул ва матлубдир.

*Мақсуд Шайхзода,
(1934 йилдан Ёзувчилар уюшмасига аъзо)
1965 йил*

Домланинг муборак қалами, қутлуғ нафаси билан мен Ёзувчилар уюшмаси аъзолари сафига қабул қилиндим.
БУ — БАХТ!

ЙИЛИМИЗ ҚУТЛУҒ...

Йилимиз қутлуғ, шодликларга тўла бўлади. Шеърияти-мизнинг байрамига катта куч, янги асарлар билан келаётганингиздан, гўзалликнинг бор рангини асраб, бирор рангини ҳам сарғайтирмай келаётганингиздан шодмиз.

Сизни Сиз севган ва шеърларингизда ардоқлаган баҳор байрамингиз билан қизғин қутлаймиз.

*Баҳор бу, янги гуллар билан гийдорлашув бу,
Меҳнатингиз янги сурур келтирсин Сизга.
Бир-бирига қувонч ташув, соғинч ташув бу,
Қувонч бўлиб кирмоқ учун юрагингизга,
Кўк япроқлар пичирлашиб очганига қат,
Сизга байрам табригини ёзди Саодат.*

*Зулфия,
Ўзбекистон халқ шоираси*

ҚЎШИҚ...

Қўшиқ... Ундаги туйғулар наҳорини оддий сўзлар билан ифода этиб бўлмайди. Қўшиқ тинглаганда энг ёруғ лаҳзалар, умрдаги барча қувончли дақиқалар юракни қамраб олади.

Эътибор опамизнинг шеърлари билан айтилган қўшиқларни тинглаганда ҳаяжонларим ортади. Юрагимдан кечган ширин туйғуларни сўзлагим келади. Қора тунларда чарақлаб кўзга ташланган юлдуз нурини ҳис қилади киши. Ложувард кўл устида тўлишган нилуфарнинг гулбарглари ни кафтида тутгандек завқ туяди одам. Бу қўшиқларни тинглар экансиз, дарёда тўлқинланиб келувчи куйга ихтиёр бермасдан бўлмайди. Момиқ булутлар орасида ярқираб сузаётган қанотли ойдек ҳар бир сўз сеҳрли ҳуснга айланади қўшиқда.

Овоз ва оҳанг, завқу маъюслик сени ўз салтанатига олиб киради. Бу ҳолатда бахтиёрлик, шодликни, қайғулар аро

сурур борлигини изоҳсиз, сўзсиз кўз олдида тасаввур қилади киши

Унинг қўшиқлари ҳижрондан сўнг учрашув, тундан сўнг нурафшон кундуз борлигини, меҳнат ва машаққат йўллари, қадрини, бахту саодатни кашф этган инсон шарафидан сўзлайди.

«Ноз», «Дил майли», «Сенга» каби қатор қўшиқларини тинглаганингда юрагингда ажиб бир завқли кайфият, самимият вужудга келиши бежиз эмас. Дили пора Навоий, жаҳонгашта Бобур, девонавор Машраб, шеърият маликаси Нодира, Увайсийлар қўшиқ ёзганда ўз дардлари билан ўзгаларни йиғлатганлар. Чунки уларнинг қалби қўшиққа кўчган эди.

Айтмоқчиманки, қалб қўри билан битилган қўшиққина кўнгиларга йўл топа олади.

Муҳтарама шоирамизга самимий тилагимни айтгим келади. Азизам, ҳамиша

*Сўзингизда буюк вулқон кўрайин,
Изингизда тоза райҳон кўрайин,
Азмингизда юртга гармон кўрайин.
Оллоҳ Сизга нурин тўкиб турибди.*

*Ойдин Ҳожиева,
Ўзбекистон халқ шоираси*

ДИЛ СЎЗЛАРИМ

(бағишлов)

Журналистика факултетида ўқиганим учун 50-йиллар охирида рўзнома-журналларда ишлаб ижод этган кўпгина ёзувчи шоирларни билар эдим.

Ўқиш даврида биз талабаларни соҳасини ўргансин деб рўзнома ва журналларга амалиёт ўташ учун юборишар эди. Биринчи курсдаёқ «Тошкент ҳақиқати» рўзномасида Фариди Усмонова, Назармат ака, Ҳалил ака Боситов, Мақсуд Қориев, Исмоил ака Сулаймонов, Закия опалардек забардаст журналистлардан иш услубини ўрганган бўлсам «Ўзбекистон овози» рўзномасида Зиёд ака Есенбоев, Янбаева, Рустам ака Раҳмонов, Фариди опа, Эътибор опа, Карим ака, Ўткир Абдуазимов, Йўлдош ака Шамшаров ва яна кўпгина таниқли, ҳар бирлари ҳақида алоҳида китоб ёзгулик инсонлар билан ёнма-ён юриб улар ижодидан ўрнатилган. Уларнинг менга журналистика фанида бериб бўлмайдиган очиқ дарсларидан баҳраманд бўлдим.

Мен ёзган арзимас кичик репортаж, мақола, очеркларимни очиқчасига танқид қилиб, баъзан мақтаб руҳимни кўтариб қилаётган камтарона ишимдан кўнглимни совитмай, ўзимга ишонч туғдириб ижод йўлига киришга ёрдам беришгани учун устозларимдан миннатдорман.

«Ўзбекистон овози» рўзномасига амалиётга борганимда Эътибор Охунова энди ижодлари қулф уриб келаётган ёш шоира эдилар.

Уларнинг турмуш ўртоқлари ва бир фарзандлари ҳам бор эди.

Эътибор опам жуда гўзал, қад-қоматлари келишган, гап-сўзлари, ўзларини тутишлари менга ёқар эди. Ўйласам, танишганимизга ҳам 50 йил бўлибди. Рўзномага амалиётга борганимда ҳамма қизлар бирга овқатланардик. Овқатланиш ҳам бекор ўтмасди. Рўзнома ҳаётидаги қизиқ воқеалар, навбатчилик вақтида ўтган ҳодисалар муболаға ва лофлар қўшилиб

айтиб берилардики, мендек ҳали хом, иш ўрганишга келганларда кўрқув уйғотарди. Фалончининг ёзганини саҳифадан олиб ташлашибди. Кечаси янги қарор келибди-ю, бутун рўзнома бошқатдан кўчирилибди деган гаплар...

Ўша вақтларда шоира ёзувчилар кўп эмас эдими, рўзнома-журналларда Зулфия опамларнинг ёки Саида опамларнинг, Ўтибор опамнинг шеъри чиқса, биз-ёшлар дарров ёд олиб, хотира дафтарларимизга кўчириб олардик.

Ўтибор опам ўша вақтда юлдуз каби ярақлаб чиққан, ўзлари гўзал, ички дунё гўзалликларини ҳам намоён қиладиган ажойиб шеърлар ёзиб ўқувчилар диққатига сазовор бўлгандилар.

Кейинроқ Гулчеҳра Жўраева, ундан сал кейин Ойдин, кейинроқ Ҳалималар юлдузи порлаб кетди. Улар ҳам Ўтибор опам каби сўз санъати сеҳрини биладиган, ўқувчилар олқишига сазовор шоиралар бўлиб етишишди.

Ўтибор опамнинг шеърлари маъно теранлиги билан Зулфиябегим, Саида опа шеърлари салоҳиятини бериб шеърга ошиқ ўқувчиларнинг ўтибори, муҳаббатини қозонди.

Рўзномада ишлаш, уй, катта давлат арбобининг умр йўлдоши бўлиш тўрт фарзандни етук инсонлар қилиб тарбиялаш ҳам катта меҳнат талаб қилади. Ўтибор опам ҳаммасига улгурарди. Узоқ ҳудудларда меҳнат қилаётган замондошлар ҳаётидан очерклар ёзар, ажойиб лирик шеърлари билан шеърсевар ўқувчиларини хушнуд қилардилар. Ўтибор опамнинг шеърлари халқона бўлгани учунми кўпи қўшиқларга айланиб кетган.

*Кўйида куй ахтариб бегорлигим билмасмикин?
Ҳажрида ёнса дилим, беморлигим билмасмикин?
Васлига бўлса умид, ҳар дам ғазалхон бу қалам,
Шеърларим ҳар бандида ул борлигин билмасмикин?*

Мана шундай гўзал сатрлар халқнинг суюкли қўшиқлари бўлиб кетган. Шеърлари, ғазаллари талай. Шоиранинг жон олгувчи лирик қўшиқлари Ўзбекистан радиосининг олтин фондида асраб-авайлаб сақланади. Эфир орқали таралиб қолгудек бўлса, хуморимизни олади.

Эътибор опам тез-тез суҳбатлашиш учун келиб турадилар ҳамон. У киши, негадир, кўнгил ҳақида кўп гапирадилар. Ҳар сафар ҳовлимизга қадам босибоқ гулларга термуладилар. Кўнгил яйрайди-я... деб қўядилар. Гулларни ғоят севган Эътибор опамнинг кўнглига қараб мен ҳам гуллар таърифидан сўз очаман. Гуллар мавзуи ҳар сафар суҳбатимизнинг аввал-бошида бўлади.

Кўнгил дарвозасиз қалъа эмиш, деб қолдилар бир кун. Уни гоҳ тугёнлар пармалайди, мусибатлар эзади, нуратади. Гоҳ бир дона чечак хуморини олади. Инсон юраги ҳам керагида гул, керагида шамширдир. Боғлар гуллар билан афсунли, кўнгил ҳам шундай. Боғлар гулга, кўнгил меҳрга ташна, — дедилар яна.

*Йўлин тўсманг, меҳр юрсин дунёда,
Дилга дилхоҳ, тахтин курсин дунёда.
Мисқолламанг, қизғонмангиз меҳрни,
У қароғлар узра турсин дунёда.*

Билдимки, Эътибор опам мушоира пайравини бошладилар. Кўнгил, меҳр, гуллар атрофида ўтли сатрлар ўқилди, ўқилаверди. Биз — кўнгилнинг қуллари гуллар ҳузурида узоқ қолиб кетдик.

Мана бу шеърни шоирамиз ёниб ўқидилар. Мен ҳам ёниб, мастона-мастона бўлиб тингладим.

*Кўнглим,
Гоҳ нурафшон, гоҳ қоронғу гўшадир,
Гоҳи афсун қаршисига бир гўдак.
Тутса қаҳри бу қалам тиғ ургудек,
Мисраларга чўғ бўлиб тутшоадир.*

*Кўнглим,
Изтироблар келди, мотам тутмадинг,
Сен уқубат қаршисига қоядай.
Бардошингдан ғам чекинди соядай,
Нега ҳижрон кулбасига титрадинг?*

*Кўнглим,
Гунча очган бир ниҳолнинг бангаси,
Бир ширин сўз қудратидан турфағир,
Бир табассум унга мумтоз турфағир,
Бир совуқ сўз муз қилур шўх хандасин.*

*Кўнглим,
Гоҳи тугён, гоҳ қувончдан ёнагур
Дўсту ҳамроз кимсанинг ул пойида,
Бир саҳоват бирла сархуш гоҳида,
Бир қабоҳат ханжаридан порагур.*

х х х

Эътибор опам уйимизга ҳам рўзноманинг илтимоси билан дадамнинг ҳузурига келиб турардилар, шунда дадам:

— Олмос, сени ўртоғинг, шундай гўзал қиз газетасига шеър сўраб келади-ю, ёзмайманми, бор, иккаланг чой ичиб бироз гапиришиб ол-чи, мен шеър ёзай, — дер эдилар.

Бизнинг суҳбатимиз авжидалигида шеър битган бўларди. Биргалашиб ўқирдик. Эътибор опам менга худди ўзимни опамдек ҳар доим ғамхўрлик қилардилар.

Оиламизга яқин Қудрат акам — умр йўлдошим дунёдан ўтишганда жуда кўп ҳамдард бўлганлар.

Аямлар Эътибор опа ҳақида гапирганларида оғизларидан бол томар, шеърлари мазмунли, юракка етадиган, - дер эдилар, ҳамиша.

Акам дунёдан ўтганларидан бирор ой ўтган эди, Эътибор опам аямдан такрор кўнгил сўрашга келиб қолдилар. Ўзлари ҳам дардли эдилар, турмуш ўртоғи дунёдан ўтган эди.

Баҳор эди. Аям:

— Сизга бир кўк сомса қилиб берай, — дедилар, — дардли кўнгилларни зора ғуборини олса. Эътибор опам билан мен сомса тугишга қарашардик, аям сомса тугаётди:

— Эътиборхон, Сизнинг шеърларингизни яхши кўраман, Шеърятни аёлларники ёки эркакларники деб бўлмайдую, лекин Сизнинг шеърларингиздан оташин қалбли аёл на-

фаси келиб туради, — дедилар. — Мирзо Улуғбек қабр тошига икки қатор марсия ёзаман деб қўлимга қалам ололмадим, юрагим чидамади... Шуни Сизга ишонаман, бирор мунгли дамларингизда ёзиб бераолармикинсиз, деб илтимос қилдилар. Аям ўзлари учун энг қийин дардни айтиб, Эътибор опага ишонганларидан мен ҳайратга келдим... Акамга бағишланган шеърни ёзиб бердилар, биз уни ҳамон кўз қорачуғидек сақлаб келамиз. Мана ўша шеър. Аямнинг дил сўзлари ўзи каби содда, самимий.

Орзуларим армонларга эврилди...

(Мирзо Улуғбекка онаси Муҳаррам аянинг юрак сўзлари. Шеър Муҳаррам аянинг илтимосига кўра ёзилди)

*Мен яшадим бошингдан нурлар тўкиб,
Суйдим, офтоб янглиғ кирдим дилингда.
Сенга атаб шоҳи белбоғлар тикиб,
Магад бўлсин, дедим, болам, белингда.*

Дедим:

*Шоҳи белбоғ бу — йигитлик камари,
Сен отангнинг, элнинг азиз ўғли бўл.
Сен покиза муҳаббатим самари,
Ардоқлигим, онангнинг ҳам кўнгли бўл, —*

*Деганларим ёдимдадир, ёдимда...
Орзуларим армонларга эврилди.
Дунё, ёниб кетгил сен фарёдимдан,
Не жазо бу, шунқоргинам соврилди..*

*Жигарбандим, бу қандайин кўргулик,
Кўз ёш зардоблари тўлди бағримга?
Бу — уйқусиз тунлар менга мангу, умрлик,
Шу хил завол ёзилди тақдирингда.*

*Фалак мени чоҳларга отди қасдган,
Жоним афгор дилимга тушган дарздан,
Фам ёғилар самоган, тоғ, хору хасдан
Қоя эдим, чўкдим-а бир нафасда.*

*Бу не гунё, қовриламани оҳ уриб,
Беҳишт кўнглим саҳродир сўлиб, қуриб,
Э воҳ, армонларнинг довонин суриб,
Ўтолмасман... Сен йўқсан — кўзим нури.*

х х х

Эътибор опам билан сафарларга кўп чиққанман, бегу-бор, камтар ҳамроҳ йўлларда ажойиб, турфа ва кўнгилини оладиган сўзлар айтар, воқеалар сўзлардики, буни тасвирлаб бўлмайди.

Дадамнинг 80 йиллик юбилейларида ҳам биз бирга эдик. Дадамнинг юбилейлари бутун Фарғона бўйлаб адабиёт байрамига айланган эди. Шунда уюшма бошчилигида жуда кўп учрашувлар бўлди. Саид Аҳмад, Озод Шарофиддинов, Иброҳим Раҳим, Ўткир Ҳошимов, Одил Ёқубов, Шукрулло, Ҳамид Фуломлар билан Эътибор опа, Ҳулкар, мен ва бошқалар борган эдик. Эътибор опа дадам ҳақида мен билмаган воқеаларни сўзлаб бердилар. «Ўзбекистон овози» рўзномасида «Афанди ўлмайдиган бўлди» ва бошқа ҳикояларнинг қандай дунёга келганини гапириб бердилар.

Шу 10 кун бизни яна бир умрга яқинлаштирган эди. Шу учрашув кунлари «Водий бўйлаб оппоқ лайлак учганда» деган мушоира пайдо бўлган эди. Унинг кўп ўтли мисралари Эътибор опамники эди.

Эътибор опам шеърлари малҳамдек кишининг энг қийин дамларида руҳини даволайди. Келажакка умид боғлашга ёрдам беради.

Эътибор опамнинг уйлари менинг уйимга яқин, сўлим дарахтлар соясида беркинган ариқнинг шарақлаб оқиб турадиган кўчасида... Баъзан соғинсам кириб боравераман.

Шунда суҳбатларимизга ҳеч ким ҳалал бермайди, элик йил нариги воқеалар ёшлик шўхликларини эслаймиз, яна ёшар-гандек бўламиз...

— Эътибор опа, янги ёзганингиздан ўқинг дейман, ўқийдилар, ўқийдилар, ўқийдилар...

Мен, шеър шайдоси эшитиб яйрайман, яйрайман, яйрайман...

Олмос Фуломова

МЕҲР ИЗЛАБ

Таниқди шоира ва адиба Эътибор Охунова 60 йилларда биз билан бир вақтда адабиёт, шеърият даргоҳига қадам қўйди. Бирга ўсдик, бирга улғайдик, ижод заҳматлари ва роҳатлари довонидан бирга ошиб ўтдик. Эътиборхон устозимиз Зулфия даврасидаги шогирдларидан бири бўлиб, опанинг билим ва тажриба дарёсидан сув ичган, сабоқларидан баҳраманд бўлган шоирадир. Зулфия опа «Беш шоира қизим – менинг «хамсам» деганларида улардан бири – Эътибор Охуновани кўзда тутган эдилар.

*Севгингизга ташнаман, огамлар,
Меҳрингиздан яшнаймам, огамлар.
Бедорлик ёр бўлса тунлари,
Сиз учун бахш этсам кунларим.*

Шоира қўлига қалам олиши билан ҳали ижодининг илк давридаёқ қоғозга туширган юқоридаги мисралари ёдига тушади. У ана шу шиори билан қирқ беш йиллар давомида бедор тунларини, машаққатли, аммо ширин-азобли кунларини ўтказиб келаётир. Орзуни рўёбга чиқармоқ ҳаракатида элликка яқин шеърий ва насрий китобларини ўз мухлисларига тортиқ қилди.

Эътибор Охунова шеърияти дилрабо, дилбар, оромбахш, нозик торли, нозик таъбли, ширин забон шеърият, ҳаяжон, ҳисларга тўлиқ лирик шеърият. Балки шу боис шоиранинг кўп шеърлари мусиқага осонгина тушиб, кўп хушовоз хонандаларнинг дастурига айланиб келди. Ижодкорнинг ўзига хос тили, диди, фикрлаши, дунёқараши, қолаверса мавзуси бўлмаса — у ҳақиқий, ўз соҳасининг моҳири деб саналмайди. Эътиборхон «теша тегмаган» мавзуларга эътибор қилади. Масалан оддий бир теша орқали муҳаббат мадҳини шундай ифодалайди:

*Фарҳод билан Шириннинг
Ишқи гостон ҳамиша,*

*Аммо икки юракни
Учраштирди бир теша.
Тешаким, қоя тошни
Уйғотди уйқусидан.
Эритди у қуёшни
Муҳаббат туйғусига...*

Бир қарашда жуда содда, оддий кўринган бу сатрларда теран маъно бор. Яъни инсоннинг энг олий фазилати бўлмиш меҳнат гўзаллик бахш этиб, ошиқ-маъшуқаларнинг дилларини пайвандловчи оташ демақдир, пок севги эса ўша меҳнатга муҳаббат ҳосиласидир.

Эътибор Охунованинг ижоди серқирра, у қалами ўткир журналист, ҳар бир очерки, эссе, ҳикоя, бадиалари бекорга ёзилмайди.

Бу ижод намуналарини ўқиганлар янги ҳаёт уфқлари сари кўтарила борадилар.

Шоира, адиба Эътибор Охунованинг мухлислари мўл, то ҳануз радио орқали чиқишларини, учрашувларда қилган маърузалари, шеърларини, бадиаларини интизорлик билан кутишади.

Эътиборхоним, Ойдинхоним ва камина кўпинча хизмат сафарлари билан пахтазорларга чиқиб, деҳқонлар, пахтакорлар билан учрашардик, улар ҳақида эшитган, кўрган, билганларимизни матбуот саҳифаларида ёритардик. Биз бирга бормаган, қадамимиз етмаган жойлар, далалар, музофотлар, мамлакатлар қолмаган десам муболаға бўлмас. Юртимизнинг барча вилоятларида, туманларида талабалар, шифокорлар, олийгоҳ мураббийлари, мактаб ўқувчилари, ҳатто ҳарбийлар даврасида мушоира, шеърхонлик ўтказардик. Баҳонада биз уч дугона бир-биримизнинг ижодимизни, феъл-атворимизни яқиндан танишиш имконига эга бўлардик. Эътиборхон сўзида қатъиятлилиги, талабчанлиги, ёқимлилиги ва бироз ёқимли инжиқликлари билан ажралиб турарди. Лекин барибир барча эркаликлари ўзларига ярашарди. То ҳануз шундай, бизлар унинг эркаликларига ўрганиб қолганмиз.

Меҳр излаб, бир-биримизнинг суҳбатимизни қўмсаб тура-
рамиз. Ёшлиқда, муҳаббат ёшида ёзганларимизни такрор-
лаб, ўтган кунларни ёд этиб турамиз ҳамон.

Кўпинча Эътибор опамни соғинсам шеърларини қўлим-
га оламан, қилган суҳбатларимизни эслаб ҳузур қиламан.

Меҳр ҳақидаги сўзлари, сатрлари, айниқса, менга ёқади,
руҳимни кўтаради. «Кўнгил дегани бир умр меҳрга зордир»
дегандилар суҳбатларимизнинг бирида. — Ана шу меҳрдан
бахралар олган сонияларда у бахтиёрдир, дилшоддир. Кўнгил
озор топган кун забундир, хундир» — дегандилар яна. Шо-
ирамизнинг кўп сатрлари ҳам меҳрни улуғлашга бағишлан-
ган. Мана бир мисол:

*Кел, меҳр, келгил қошимга, кулбам мунаввар айлагин,
Мискининг султон этгил, сўнг суманбар айлагин.
Дилдаги пайҳонимни гулзор айла, сайҳонимни тоғ,
Қаҳратон маҳв ўлсин, гулни бошимга чамбар айлагин.*

Шоирамиз ҳаётда ҳам, ижодда ҳам, феъл-атворида ҳам
дабдабани ёқтирмайди сира. Бу ҳаммага ҳам насиб этавер-
майдиган фазилатдир.

*Азизим, не керак дабдаба,
Ҳайқириқлар бузгай оромим.
Сўз айтгил энг сокин пардага,
Сокинликда умр мароми.*

*Улашдим сокин бу кўнглимни
Эвазига топдим муҳаббат.
Сокинликда кечган умримнинг
Мазмуни — эл берган бир ҳикмат.*

*Сурон — бу манманлик суврати,
Ҳайқириқ — мағрурнинг камони.
Бу кўҳна оламнинг қудрати —
Сокинликда... Сурон — ёмони.*

Бизнинг қисматимиз бир-бирига ўхшагани учунми, му-
ҳаббатга тўймадик. Лекин муҳаббатни улуғлашни, покиза

асрашни билдик. Муҳаббат мавзуидаги қўшиқларни, уларнинг ҳиссиоз, арзон сатрларга кўчган сўзларини тинглаб кўнглим ранжийди, кўпинча. Бизлар муҳаббатни юрагимизнинг туб-тубларида пинҳона авайлаганмиз, киприкларимизнинг устида асраб, гард юқтирмаганмиз. Шоирамизнинг мана бу сатрларини кўпинча ёд ўқиб, ўзимча хиргойи қилиб ҳам тураман.

*Қора қошим учун севма ҳеч,
Чўнг бардошим учун сев, севсанг.
Қошга қиров қўнар эрта-кеч,
Ҳамгард бошим учун сев, севсанг.*

Учрашувларда бўлганимизда, қизлар даврасига кирганимизда шоирамиз кўпинча ҳаё ҳақида гапирадилар. Негаки, ҳаё сўзини, унинг ўзини унутганлар бор. Гурур, қиз боланинг гурури ҳақидаги қатор бадиаларига ўқувчилардан юзлаб мактублар олганидан хабарим бор. Шу аснода шоиранинг ҳаё ҳақидаги сатрларини эсга олмоқчиман:

*Ҳаё...
Мен бу сўзга
Тош қўяман юрагимнинг
Оғриқларидан.
Асрагайман уни
Қаро кўзим
Қароғларидан...
Ҳаё —
Очилмаган гул ул
Назокатнинг
Қўриқларида.
Ҳаё —
Юрагимнинг энг тўрида
Энг мусаффо вароғларида.
Ҳар нарсадан баланг,
Ҳар нарсадан қиммат,
У — кўзларнинг нури, гавҳари.
Қай аёлни тарк айласа иффат,
Соврилибди, демак, баҳори.*

Дунёнинг тинчлиги кўнгилинг тинчлигидир, — дедилар шоира бир куни телефонда қилган суҳбатимизда. Биз телефонда узоқ суҳбатлашдик. Умуман тез-тез суҳбатлашиб турамиз. Ижод, янги ижод намуналари, оила, болалар ҳақида дардлашамиз.

У кишининг суҳбатларидан англаганларим шуки, шоира ҳамон заҳматли меҳнат йўлларида. Ҳали айтилмаган аллалари бисёр. Кўҳна бу дунёнинг бошини силагувчи тилаклари бир жаҳон. Юрагида янги-янги орзулари улғаймоқда...

Биз ҳар гал суҳбат қурганимизда бир-биримизга соғлик тилаймиз. Тўғри-да! Соғлик бўлмаса, қолган ишлар бир тийин. Бир қўлимда болам, бир қўлимда қалам... эди бир пайтлар. Энди эса, дилимизда соғ-омонлик орзуси. Омонлик бўлса бас, қалам, албатта, қўлимиздадир. Ҳозирча бўш келмаяпмиз. Ҳа! Шундай бўлаверсин, илоҳим!

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек аёллар шеърятининг юксалишида меҳнаткаш шоирамиз Эътибор Охунованинг муносиб ўрни борлиги шубҳасиздир.

Гулчеҳра Жўраева

МУНДАРИЖА

ҲИКОЯЛАР

Сахрода бир туп чинор.....	4
Сутдай саҳарларда.....	11
Севги ёди билан.....	17
Мангулик маскани.....	22
Нигора кечирармикин?.....	28
Шу бахтми?.....	34
Нозима.....	40
Кўзлар.....	44
Кўнгил.....	51
Бир жуфт терак.....	56
Чоллар.....	60
Исфаралик Фуломхўжа.....	63
Ҳофизни танийсизми?.....	69
Сизни излаб.....	75

МУМТОЗЛАРНИ ЁД ЭТИБ

Рақс ҳам шеърятдир.....	80
Дутор сўзи — юрак сўзи эмиш.....	87
Кўзим кўзингга тушди.....	90
Ажиб салтанат бу.....	94
Чўли ироқ.....	97
Уч дарё ўртасидаги уй.....	101
Наврўзи олам эди ўшанда.....	104
Хона — фонус, меҳмон шамдир.....	106
Қалдирғочлар қайтибди.....	108
Чархий домланинг атиргуллари.....	111
Баҳор билан суҳбат.....	113
Нури дийда, тожи сар.....	120
Кўнгил афсонадир, дейдилар.....	126
Тилар кўнглим бу соз ичра навони.....	133
Умри азизим.....	151

ҚАТРАЛАР

Бола, болажон.....	164
Ўтмишдан бир лаҳза.....	169
Бириси гул эди, бириси тикон.....	173
Таклифнома.....	175
Бобо ва набира.....	176
Аёллар мактуби.....	177
Тақвим варағи.....	180
Қиш чинори.....	184
Ибтидо ва интиҳо.....	185
Келинсалом.....	186
Парирў.....	187
Кулча.....	188
Эркинлик не?.....	189
Тутқинлик-чи?.....	190
Мен куярман боламга, болам эса.....	191
Ўғлимга насиҳат қилинлар.....	192
Икки соҳил.....	195
Тош ва наққош.....	196

ҲАЖВИЯЛАР

Мол-дунё келди.....	198
Микрофон.....	200
Бешик келди.....	202
«Мен палончиман...».....	205
Ҳуқуқ.....	209
Эсиз одам кетинг-э!.....	211
Шуд ва ношуд.....	212
Азада.....	214
Бор, товоғим, кел, товоғим.....	215
Тўёнага ўн қўй.....	216
Бурни узун.....	218
Чумчуқ фарёди.....	219
Тераклар.....	220
Тўй келди.....	224

«Подумаеш» эмиш.....	227
Қулоғингизга гапим бор.....	229
Тўйдаги ҳангома.....	232
Совчилар.....	234
Қасам.....	236

ҚАЙДЛАР.....	237
«ЁН ДАФТАР»имдан.....	247

САЁҲАТЛАР ДАФТАРИДАН

Афсонавий, фусункор диёр.....	254
Жаннат ичра беҳиштимни соғиндим.....	263
Гуллар мамлакати.....	277
Қадим Эллада қўшиқлари.....	288

УСТОЗЛАР ВА ҲАМКАСБЛАР ЭЪТИРОФИ

Эл эътибори. Воҳид Зоҳидов.....	340
Оташнафас шоира. Ҳамид Фулом.....	345
Кўнгил афсонадир. Азиз Қаюмов.....	350
Тавсиянома. Мақсуд Шайхзода.....	357
Йилимиз қутлуғ. Зулфия.....	359
Қўшиқ. Ойдин Ҳожиева.....	359
Дил сўзларим. Олмос.....	361
Меҳр излаб. Гулчехра Жўраева.....	368

Эътибор ОХУНОВА

САЙЛАНМА

II

УМР ФАСЛАРИ

Муҳаррир: *Шукур Қурбон*
Бадий муҳаррир: *Аслиддин Жўраев*
Техник муҳаррир: *Шавкат Жўрабоев*
Саҳифаловчи: *Акмал Жўрабоев*

Босишга 2010 йил 1 июлда рухсат этилди.
Бичими 60x84.¹/₁₆ Ҳажми 23,5 ш.б.т
Адади 300 нусха. Буюртма № 259.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Истиқлол кўчаси 33.